Z. Zinkevičius

LIETUVIŲ KALBOS ISTORINĖ GRAMATIKA

I

Įvadas. Istorinė fonetika. Daiktavardžių linksniavimas

Vilnius „Mokslas" 1980

LIETUVOS TSR AUKŠTOJO IR SPECIALIOJO VIDURINIO MOKSLO MINISTERIJOS PATVIRTINTAS VADOVĖLIS AUKŠTŲJŲ MOKYKLŲ LIETUVIŲ KALBOS IR LITERATŪROS SPECIALYBĖS STUDENTAMS

Recenzavo filol. dr. V. AMBRAZAS
ir
filol. kand. V. ŽULYS

4602010000
Z $\frac{60602-045}{M854(08)-80}$ 159–80

PRATARMĖ

Lietuvių kalbos istorinė gramatika yra viena iš svarbiausių ir sudėtingiausių lituanistinių kalbinių disciplinų, dėstomų mūsų aukštųjų mokyklų lietuvių kalbos ir literatūros specialybės studentams. Šiai disciplinai studijuoti reikia tam tikro lingvistinio išprusimo. Todėl ji dėstoma studentams, jau išklausiusiems kalbotyros įvado, baltų filologijos įvado, lotynų kalbos, latvių kalbos ir lietuvių dialektologijos kursus, kurie parengia istorinės gramatikos studijoms. Iš dalies čia priklauso ir senosios lietuvių literatūros kursas, per kurį susipažįstama su senaisiais raštais, turinčiais nemažą reikšmę istorinei gramatikai.

Studijuoti lietuvių kalbos istorinę gramatiką nėra lengva, ypač nesant vadovėlio. Šį vadovėlį autorius rašė būtino reikalo verčiamas, nes prieš daugiau negu dešimtį metų sudarytas autorių kolektyvas to darbo neatliko. 1968 m. pasirodžiusi Jono Kazlausko knyga „Lietuvių kalbos istorinė gramatika" vadovėlio atstoti negali, nes tai yra monografija, kurioje analizuojami tik kai kurie istorinės gramatikos klausimai, daugiausia tie, kuriais autorius turėjo savitų, originalių hipotezių. Šiaip jau lietuvių kalbos istorinės gramatikos klausimais turime gausią literatūrą. Tačiau ji parašyta įvairiomis kalbomis, daug reikšmingų veikalų pasirodė už Lietuvos ribų. Tos literatūros tik nedidelė dalis studentams praktiškai gali būti prieinama. Be to, joje anaiptol ne viskas vienodai plačiai nušviesta, yra daug prieštaringų hipotezių, todėl nepatyrusiam būna sunku joje susigaudyti.

Kadangi lietuvių kalba turi didelę reikšmę lyginamajai indoeuropiečių kalbotyrai, tai ją tyrę indoeuropeistai daugiausia tenkindavosi sprendimu tų problemų, kurios svarbios lyginamajai kalbotyrai. Siauri specifiniai lituanistikos klausimai paprastai likdavo nuošaly. Jais labiau pradėta domėtis tik pastaraisiais laikais, įsijungus į tyrėjų eiles patiems lietuvių kalbininkams. Istoriškai susidarę tyrimo nelygumai sunkino šio pirmojo lietuvių kalbos istorinės gramatikos vadovėlio rašymą. Iš tikrųjų čia yra tik įvadas į šiuolaikines lietuvių kalbos istorinės gramatikos studijas. Juk istorinė gramatika, kaip ir kiekvienas progresuojantis mokslas, nestovi vietoje, o nuolat pasipildo naujais duomenimis, ilgainiui tobulėja jos tyrimo metodai, atsiveria nauji akiračiai. Vadovėlis visų pirma ir turi padėti studijuojantiesiems susivokti dabartinėje šios disciplinos būklėje, orientuotis svarbiausioje problematikoje ir būti tolesnių studijų pagalbininkas.

Šio vadovėlio apimtį ir struktūrą lėmė Vilniaus universiteto Lietuvių kalbos katedros sudaryta istorinės gramatikos programa, kurios stengtasi laikytis.

Kadangi lietuvių kalba yra archaiškiausia iš visų dabartinių gyvųjų indoeuropiečių kalbų, tai daugelio jos istorinės gramatikos klausimų neįmanoma nušviesti, nepalietus tam tikrų ne tik baltistikos, bet ir indoeuropeistikos problemų. Suprantama, vadovėlio autorius negalėjo ir nesistengė dėstyti visų iškeltų tuo ar kitu klausimu hipotezių, ypač liečiančių seniausias baltų ar indoeuropiečių prokalbės raidos stadijas. Vadovėlyje daugiausia stengtasi nurodyti tik šiuo metu vyraujančias lingvistų pažiūras, išryškinti svarbiausią bei aktualiausią problematiką. Lingvistinei polemikai, suprantama, negali būti vietos vadovėlyje. Su ja studentai susidurs studijuodami nurodytą literatūrą.

Vadovėlį sudaro dvi dalys. Pirmojoje dalyje dėstomi įvadiniai dalykai, istorinė fonetika ir daiktavardžių linksniavimo raida. Antrojoje vadovėlio dalyje bus baigta istorinė morfologija ir pateikta istorinės sintaksės apybraiža.

Stengtasi dėstyti populiariai. Atsižvelgta į savarankiškų studijų poreikius, kad vadovėliu galėtų naudotis ir studentai neakivaizdininkai, kuriems šis vadovėlis bene labiausiai reikalingas.

Laipsniškai supažindinama su tarptautine lingvistikos terminologija bei svarbiausiomis diachroninės lingvistikos sąvokomis, pratinama prie dažnia u siai vartojamų trumpinimų (nevengiant jų variantų), kad studentai galėtų naudotis lingvistine literatūra, savarankiškai studijuoti. Dėl to po kiekvieno skyriaus ar mažesnio skyrelio nurodoma platesnė tuo klausimu literatūra. Stengtasi parinkti tokią literatūrą, kuri studentams lengviau prieinama. Skaitytinos literatūros surašyta daugiau, negu paprastai studentams reikia. Ji pravers išsamesnėms atskiros problemos studijoms, bus naudinga rašantiems kursinius, diplominius ar net disertacinius darbus. Dėstytojai galės savo nuožiūra rekomenduoti svarbesnius veikalus, be to, sąrašą papildyti po 1979 m. gegužės 15 d. pasirodžiusiais veikalais.

Vietos taupumo sumetimais rekomenduojama literatūra nurodyta sutrumpintai. Nepateikiami straipsnių pavadinimai, o tik nurodomas leidinys, tomas ir puslapis. Paprastai praleidžiami autoriaus inicialai (jie painiotųsi su leidinio pavadinimo trumpinimais). Tekste jie pateikiami tik tokiu atveju, kai be inicialų galėtų kilti nesusipratimų.

Kontroliniai klausimai padės studentams geriau įsiminti dėstomus dalykus, orientuos į svarbesnius teiginius ir pravers studijų savikontrolei. Tam skiriamos ir užduotys, kurias reikia iš eilės visas atlikti. Vadovėlio antrosios dalies pabaigoje bus svarbesnių terminų bei dalykinė rodyklė, padedanti susirasti ir pakartoti istorinės gramatikos dalykus.

Parengtas spaudai vadovėlio rankraštis buvo apsvarstytas Lietuvos TSR aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministerijos Mokslinės metodinės tarybos Lietuvių kalbos ir literatūros sekcijos. Čia jį recenzavo fil. dr. A. Sabaliauskas ir doc. J. Kabelka. „Mokslo" leidyklos teikimu vadovėlio recenziją parašė dr. V. Ambrazas ir doc. V. Žulys. Be to, rankraštį skaitė ir autoriui naudingų pastabų pateikė prof. M. Rudzytė (Ryga), docentai A. Girdenis, A. Pupkis, fil. kand. R. Venckutė ir dėst. B. Stundžia. Visiems jiems nuoširdus ačiū.

ĮVADAS

Istorinės gramatikos objektas ir reikšmė

§ 1. Gramatikos paprastai skirstomos į prãktines ir teòrines, arba mókslines. Pirmosioms rūpi praktiniai kalbos taisyklių mokymo arba pačios kalbos norminimo tikslai, o antrosios siekia kalbinės tiesos, t. y. stengiasi išaiškinti, kas ir kodėl kalboje yra taip, o ne kitaip, ir praktiniais kalbos klausimais mažai tesidomi arba ir visai nesirūpina.

Mokslinės gramatikos savo ruožtu gali būti aprašomosios ir istorinės. Tai susiję su dvejopu – sinchroniniu (statiniu) ir diachroniniu (istoriniu) – kalbos tyrimo aspektu. Aprãšomosios, deskriptỹvinės (jos dar vadinamos sinchròninėmis, stãtinėmis), gramatikos yra tokios, kuriose aprašoma tam tikro laikotarpio kalbos gramatinė sistema, o istòrinės, arba diachròninės, – kai išdėstoma kurios nors kalbos gramatinės sistemos raida.

Aprašomajai gramatikai rūpi iškelti ir aprašyti dabartinės kalbos gramatinės sandaros, kaip tam tikros sistemos, dėsningumus. Istorinė gramatika stengiasi ištirti kalbos gramatinės sistemos reiškinių kilmę ir raidą, nustatyti tų reiškinių atsiradimo bei kitimo priežastis.

Abiejų gramatikų skirtumą geriausiai suvoksime, pažiūrėję, kaip jos traktuoja atskirus kalbos reiškinius. Imkime, pvz., lietuvių kalbos ilgąjį balsį *o*. Sinchroninės kalbotyros specialistai stengiasi ištirti artikuliacines ir akustines šio garso ypatybes, nustatyti pozicinius fonemos *o* variantus ir jos vietą dabartinėje bendrinės lietuvių kalbos fonologinėje sistemoje. Šie duomenys, esant reikalui (sinchroninėje kalbotyroje fonetika dažnai traktuojama kaip atskira disciplina, o ne gramatikos dalis), pateikiami aprašomosiose gramatikose. Diachroninės kalbotyros specialistams rūpi visai kas kita: šio balsio (fonemos) istorija. Jie išaiškina, jog senovėje lietuviai vietoj *o* (pvz., žodyje *brólis*) tarė ilgąjį *ā* (*brā́līs*), išlaikytą senuosiuose raštuose ir dabartinėse tarmėse. Istorinės gramatikos specialistai ir stengiasi ištirti, kada ir kodėl senovinis **ā* ilgainiui ėmė užpakalėti bei siaurėti ir virto dabartiniu *o*.

Imkime dar vieną pavyzdį iš morfologijos: daiktavardžio *akmuõ* vienaskaitos genityvą (=kilmininką). Dabar lietuvių kalboje (ir tarmėse) turime kelias gretimines šio linksnio formas: *akmeñs*, *akmenès*, *akmeniẽs*, *ãkmenio*, *ãkmeno*. Aprašomoji gramatika tenkinasi konstatavimu, kuris iš šių variantų priklauso bendrinei kalbai (*akmeñs*) ir kurie yra tarminiai. Istorinei gramatikai rūpi išaiškinti, kuris iš jų yra istoriškai seniau-

sias, t. y. pirmykštis, paveldėtas (*akmenès*) ir kaip, kodėl bei kada atsirado visi kiti variantai, t. y. nustatyti jų kilmės priežastis ir chronologiją.

§ 2. Be istorinės gramatikos, dažnai vartojamas dar *kalbõs istòrijos* terminas. Kuo šie abu terminai ir jais vadinamos disciplinos skiriasi ir kas tarp jų bendra? Tiek istorinei gramatikai, tiek kalbos istorijai rūpi mūsų kalbos praeitis, jos raida. Tačiau nevienodai: istorinės gramatikos specialistai stengiasi susekti kalbos garsų ir formų kilmę bei tolesnį plėtojimąsi, o kalbos istorijai rūpi atvaizduoti visą kalbos raidą laikotarpiais ir tai susieti su tautos gyvenimu, jos kultūros rutuliojimusi. Taigi kalbos istorija yra platesnė disciplina. Istorinė gramatika sudaro jos dalį, tiesa, pačią svarbiausią, tiriančią vidìnę kalbos raidą: jos pačių garsų, tų garsų samplaikų, žodžių ir jų formų, taip pat žodžių junginių bei sakinių raidą. Kalbos istorijai rūpi daug plačiau: ne tik vidinė, bet ir išorìnė (ekstralingvìstinė) kalbos raida. Ji svarsto kalbos kilmę, jos kitimą priešistoriniais laikais, vėliau suskilimą į tarmes, aptaria rašytinį kalbos laikotarpį, bendrinės kalbos formavimąsi ir kt.

Mūsų respublikos aukštosiose mokyklose lituanistikos specialybės studentams nuo pokario metų skaitomos dvi lietuvių kalbos istorijos disciplinos: istorinė gramatika ir literatūrinės (t. y. bendrinės raštų) kalbos istorija. Pastarosios vadovėlį parašė Jonas Palionis.

§ 3. Neretai girdime vartojant dar lyginamosios gramatikos terminą. Koks šios gramatikos ryšys su istorine gramatika? Pirmiausia reikia pasakyti, kad tarp jų yra daug kas bendra: kiekviena istorinė gramatika paprastai turi ir lyginamosios gramatikos elementų, o lyginamoji gramatika yra iš esmės istorinė. Terminas *lyginamoji gramatika* vartojamas tada, kai turima galvoje ne vienos kurios kalbos, bet visos giminingų kalbų šeimos ar jos vienos šakos gramatika. Pvz., turime indoeuropiečių kalbų lyginamąją gramatiką, slavų kalbų lyginamąją gramatiką, baltų kalbų lyginamąją gramatiką ir kt. Tokiose gramatikose pateikiami giminingų (t. y. bendros kilmės) kalbų faktai, nustatomas jų istorinis ryšys bei pakitimų chronologija. Vienõs kalbõs, tiksliau vieno kalbinio vieneto, lyginamoji gramatika negalima. Tačiau gali būti vienos kurios kalbos tarmių lyginamoji gramatika, pvz., lietuvių kalbos tarmių lyginamoji gramatika.

Kaip buvo nurodyta, lyginamosiose gramatikose kalbos reiškiniai traktuojami istoriškai. Tuo jos iš esmės skiriasi nuo vadinamųjų gretinamųjų gramatikų, kuriose gali būti gretinami ir negiminingų kalbų faktai. Pvz., galima būtų parašyti lietuvių ir kinų kalbų gretinamąją gramatiką. Gretinamosiose gramatikose kalbų mokymo (praktikos) reikalui arba jų tipologinio tyrimo (sinchroninės gramatikos sfera) tikslais gretinami

panašūs dviejų ar daugiau kalbų reiškiniai, nesigilinant specialiai į tų reiškinių kilmę ar raidą.

§ 4. Kalba nepaliaujamai kinta. Tai būdinga visiems jos klodams. Tą kitimą aiškiai matome palyginę skirtingų epochų tekstus ar gramatikas. Antai pirmojoje lietuvių kalbos gramatikoje (1653 m.) rašoma, jog raide *ą* žymimą balsį reikią tarti „kaip *an*, bet žymiai minkščiau ir neaiškiai, tarsi praryjant *n*". Taigi XVII a. viduryje šis balsis dar buvo iš tikrųjų nosinis. Ilgainiui jo nosinis rezonansas išnyko, ir dabar, praėjus daugiau negu trims šimtams metų, turime jau paprastą ilgąjį balsį *ā* (be jokio nosinio priedo). Kinta ir kalbos morfologinė sistema, jos sudedamieji elementai. Pvz., iš senųjų raštų matyti, jog prieš 400 metų buvo sakoma *karãliūs* 'karaliai', *karãliumus* 'karaliams', *karãliumis* 'karaliais', *platumì* 'plačiu', *platumìs* 'plačiais', *miškópi* '(eina) prie miško', *miškíepi* '(yra) prie miško', *miškúosempi* '(yra) prie miškų' ir vartojama daug kitų dabar išnykusių arba beveik išnykusių gramatinių formų. Kinta taip pat kalbos sintaksė (vienos konstrukcijos pakeičia kitas) ir žodynas (nuolat atsiranda naujų žodžių, dalis senųjų išnyksta).

Vienų kalbos elementų (pvz., žodyno) kitimas tam tikru mastu priklauso nuo gyvenamosios epochos, kitų (morfologinių, sintaksinių) neretai būna susiję su vidiniais kalbos struktūros poslinkiais, bet daugelio iš jų, visų pirma fonetikos, kitimą greičiausiai lemia ne kuri viena, bet daug priežasčių. Lingvistų neretai keliami tokie faktoriai, kaip klimatinės sąlygos, rasinės kalbančiųjų ypatybės, energijos ekonomija, kalbančiųjų buitis, kitakalbių substratas ir pan., negali būti laikomi universaliais. Kalbos kitimą stimuliuoja, matyt, ne vienas kuris iš šių faktorių, bet visas jų kompleksas.

Kalbos kitimas vyksta iš lėto, todėl žmonės kalbėdami paprastai jo visai nepastebi arba konstatuoja tik vieno kito sudėtingos kalbinės sistemos elemento pakitimą, tam tikrus mažmožius. Kiek ryškesnį skirtumą pastebime lygindami kelių kartų, pvz., vaikų, tėvų ir senelių, kalbą. Visai jau aiškų skirtumą konstatuojame palyginę skirtingų epochų ta pačia kalba parašytą tekstą.

Klaidingą tariamo kalbos pastovumo įspūdį neretai sudaro rašomoji (literatūrinė) jos forma, užgožianti natūraliąją šnekamąją kalbą. Rašto fiksacija bei normų reglamentacija slepia nuo mūsų akių kalbos raidą. Bet pakanka tik palyginti ankstesnių epochų tekstą, ir to tariamo pastovumo įspūdžio nebelieka.

Taigi dabartiniai kalbos garsai, gramatinės formos ir sintaksinės konstrukcijos yra ilgõs, šimtmečiais ir tūkstantmečiais trukusios kalbinės raidos produktas. Išsiaiškinę kurio reiškinio atsiradimą ir raidą, geriau suprantame patį reiškinį. Pvz., ištyrus raide *ą* žymimo balsio istoriją, paaiš-

ki dabartinė jo rašyba. Kodėl sakoma *karãliai* vietoj senovinės formos *karãliūs*, sužinome tik ištyrę daiktavardžių I ir IV linksniuočių sąveiką, tos sąveikos kilmę bei priežastis. Visa tai – istorinės gramatikos objektas.

Iš to, kas čia buvo pasakyta, matyti, jog istorinė gramatika duoda mokslinį dabartinių kalbos reiškinių supratimą, nušviečia tų reiškinių istorinę prigimtį. Šio mokslo dėka paaiški, kas kalboje yra sena, paveldėta iš tolimos praeities, ir kas, atvirkščiai, yra antrinės kilmės, vėlesnės raidos produktas. Tuo būdu paaiškėja ir kalbos kitimo linkmė, pagrindinės tendencijos. Jų žinojimas svarbus ne tik teoriniu požiūriu, bet ir dirbančiam praktinį kalbos norminimo darbą.

§ 5. Istorinė gramatika naudinga ir kitiems mokslams. Ji duoda reikalingų duomenų tautos istorijai pažinti, ypač tai tolimajai praeičiai, kurios nesiekia įprastiniai istorijos mokslo šaltiniai. Kazimieras Būga rašė: „Kalba, būdama ne šios dienõs žmonių kartõs padaras, turi savo praeitį. Kadangi viena pati kalba be žmogaus negyvuoja, tai, kalbos praeitį tirdami, tuo-patim jau mes tiriame ir tąja kalba kalbančio žmogaus gyvenimo istoriją" (Rink. rašt. III 728); arba vėl: „Žmonių kalba yra tai įvairių įvairiausių žinių aruodas. Ji atstoja geriausią senovės dokumentų rinkinį. Kalba – tai mūsų archyvas. Kalboje, it stebuklingajame veidrodyje, atsišviečia tautų gyvenimas, jų kultūra, jų ramieji ir kruvinieji santykiai su kaimynais" (ten pat, II 80). Reikia tik išmokti „perskaityti" tai, kas slypi kalboje – tame istorijos archyve. Ir čia mums labai daug padeda istorinė gramatika, kuri yra vienas iš svarbiausių to kalbos – istorijos archyvo raktų, be kurio kalboje slypintys istorijos duomenys negali būti prieinami ir suprantami.

Istorinės gramatikos duomenys mokslininkams praverčia ir įvairiais kitais atvejais, pvz., padeda teisingai perskaityti ir suprasti senovinį tekstą.

1. Kokių būna gramatikų? (§ 1).
2. Kas yra istorinė gramatika? (§ 1).
3. Kuo ji skiriasi nuo kalbos istorijos? (§ 2).
4. Koks jos ryšys su lyginamąja gramatika? (§ 3).
5. Kodėl istorinė gramatika padeda moksliškai suprasti dabartinės kalbos reiškinius? (§ 4).
6. Kuo istorinė gramatika svarbi praktiniam kalbos norminimo darbui? (§ 4).
7. Kodėl ir kuo ši disciplina reikšminga tautos istorijos tyrinėjimui? (§ 5).

Šaltiniai ir tiriamieji metodai

§ 6. Svarbiausi lietuvių kalbos istorinės gramatikos šaltiniai yra trys: 1) dabartinė lietuvių kalba, 2) senieji raštai ir 3) giminingos kalbos. Susipažinkime su jais šiek tiek detaliau.

Dabartinė lietuvių kalba. Iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti keista, kaip dabartinė kalba gali būti savo pačios istorijos šaltinis. Bet prisiminkime, kad dabar turimi kalbos garsai ir formos – tai ilgų amžių raidos produktas. Taigi juose atsispindi toji raida. Tik reikia mokėti ją pažinti ir suprasti.

Imkime štai tokį pavyzdį. Nesunku pastebėti, kad lietuvių kalboje žodžių galas linkęs trumpėti. Juk žemaičiai vietoj *vil̃kas* sako *vil̃ks* (*vę̃lks*), vietoj 3. praes. *dìrba* sako *dìrb* (*dę̂rb*), vietoj n. pl. *ãkys* sako *ãkis*, vietoj g. sg. *vil̃ko* sako *vil̃ka* (*vę̃lka*) iš senesnės formos **vil̃kā*. Galima įtarti, kad žodžių galas trumpėjo ir tolimoje praeityje. Taigi bendrinės kalbos trumpieji galūnės balsiai gali būti tam tikrais atvejais kilę iš senesnių ilgųjų. Tuo atveju jie turi išlikti nesutrumpėję tose galūnėse, kurias apsaugojo priaugęs koks žodis ar dalelytė. Tokių apsaugotų linksnių galūnių turime: jos glūdi įvardžiuotinių būdvardžių pirmajame dėmenyje. Paprastojo ir įvardžiuotinio būdvardžio formų palyginimas turi rodyti, ar lietuvių kalboje galūnės trumpėjo, kurios ir kaip trumpėjo. Antai šalia n. pl. m. *gerì* turime įvardžiuotinę formą *geríeji*. Iš pastarosios matyti, kad įvardžiui priaugant būdvardis turėjo ilgesnę, nesutrumpintą galūnę *-*íe*, t. y. būta **geríe* 'geri'. Vėliau būdvardžio nominatyvas (=vardininkas) **geríe* sutrumpėjo ir virto dabartiniu *gerì*. Bet įvardžiuotinėje formoje išliko *geríe-*, nes čia galūnei trumpėti neleido prie jos priaugęs įvardis. Tuo būdu dabartinė įvardžiuotinė forma *geríeji* rodo, kad būdvardžių n. pl. m. galūnė *-ì* kilo iš senesnės *-*íe*. Analogiškai įvardžiuotinė i. sg. m. forma *gerúoju* rodo, kad instrumintalio (=įnagininko) galūnė *-ù* (pvz., *gerù*) kilo iš *-*úo* (plg. *gerúo-*), a. pl. m. forma *gerúosius* – kad šio linksnio galūnė *-ùs* (pvz., *gerùs*) kilo iš *-*úos* (plg. *gerúos-*).

Apsaugotos veiksmažodžio asmenų galūnės išliko sangrąžinėse formose. Antai 1. sg. praes. forma *sukúosi* rodo, kad šio asmens galūnė *-ù* (pvz., *sukù*) kilo iš *-*úo* (plg. *sukúo-*), 2. sg. *sukíesi* – kad galūnė *-ì* (pvz., *sukì*) kilo iš *-*íe* (plg. *sukíe-*) ir pan.

Suprantamas dalykas, visas šias išvadas dar turi patvirtinti kiti istorinės gramatikos šaltiniai, kurie netrukus bus aptarti.

§ 7. Čia mes rekonstravome senesnes lietuvių kalbos galūnes, lygindami vienõs kalbinės sistemos – dabartinės bendrinės kalbos – faktus. Tokį tyrimo metodą vadiname vidinė rekonstrùkcija. Ji remiasi tuo, kad kalbos sistemoje esama reiškinių, atspindinčių įvairius kalbos istorijos etapus. Iš turimų kilmės požiūriu tapačių reiškinių išskiriami tokie, kurie nėra sąlygojami kalbos dabartinės sistemos, bet atspindi senesnę būklę. Jų pagrindu stengiamasi rekonstruoti ankstesnę kalbinę sistemą.

Vidinė rekonstrukcija yra glaudžiai susijusi su lyginamuoju-istoriniu kalbų tyrimo metodu (apie jį dar bus kalbama). Be to, ja galima naudotis tik tais atvejais, kai yra pakankamas kiekis akivaizdžių nesisteminių kalbos elementų. Kitur ji praktiškai nepritaikoma. Ypač tokia rekonstrukcija praverčia tais atvejais, kai nėra rašytinių paminklų ar giminingų kalbų, t. y. kai negali būti taikomi kiti diachroninio kalbų tyrimo metodai.

Prieš kurį laiką vidinė rekonstrukcija tapo labai madinga. Beatodairiškai ją taikant, buvo prikurta nemaža galimų (bet nebūtinai tikrų) rekonstrukcijų. Kurios iš jų yra teisingos, parodo tyrimo kitais metodais rezultatai.

Bene efektyviausiai vidinė rekonstrukcija taikoma tais atvejais, kai rekonstruojama senesnė kalbos sintaksinė struktūra. Čia vidinė rekonstrukcija pranašesnė net už patį lyginamąjį-istorinį metodą, kurio taikymas atskiriems (izoliuotiems) sintaksės reiškiniams yra ribotas ir ne toks efektyvus.

Plačiau apie vidinę rekonstrukciją ir kitus kalbos tyrimo metodus žr. Общее языкознание. Методы лингвистических исследований. М., 1973. Apie vidinės rekonstrukcijos trūkumus žr. Савченко В (= „Baltistica") IX (2) 135 tt.

§ 8. Be lietuvių bendrinės kalbos, turime dar ir tarmes. Jos atsirado dėl netolygaus kalbos kitimo įvairiose vietose. Apie tai žr. Zinkevičius Liet. kalb. dial. 14–16. Dėl to dabartinėse tarmėse yra išlikę labai daug archaiškų ypatybių, kurios mums padeda rekonstruoti senesnę kalbos būklę. Antai kai kurios rytų aukštaičių tarmės šnektos vietoje bendrinės kalbos balsio *o* tebeturi senovinį *ā*, neretai jau tariamą su tam tikru *o* atspalviu (*å*). Baltarusijos TSR lietuvių kaimuose vietomis dar tebėra išlikę visi keturi senoviniai lokatyvai (=vietininkai). Vakarų žemaičiai gyvai tebevartoja dviskaitą. Tokių pavyzdžių galima būtų nurodyti labai daug. Bet ne tik dėl jų tarmės yra svarbus istorinės gramatikos šaltinis. Pats tarminis atskirų žodžio formų tarimas, lyginant su bendrinės kalbos atitikmenimis, aiškiai rodo buvusią raidą. Antai rytų ir pietų aukštaičiai vietoj II linksniuotės instrumentalio galūnių *-a*, *-e* turi *-u*, *-i*, pvz., *su šakù* 'su šaka', *su katì* 'su kate'. Žinodami, kad šiose tarmėse senoviniai nosiniai balsiai *ą*, *ę* virto *ų*, *į* (plg. *žą̃sis*, *tę̃sia* > *žų̃sis*, *tį̃sia*), lengvai suvoksime, jog dabartinės bendrinės kalbos i. sg. galūnės *-a*, *-e* kilo iš senesnių **-ą*, **-ę*, šioms anksti sutrumpėjus ir netekus nosinio rezonanso.

Juo didesnė tarminė diferenciacija, juo daugiau turime lyginamųjų duomenų, juo giliau galime brautis į kalbos praeitį, rekonstruoti senesnę jos būklę. Lietuvių kalbos tarminė diferenciacija yra iš tikrųjų labai dide-

lė, kokia retai pasitaiko kitur, ypač turint galvoje mažą mūsų kalbos plotą. Todėl lietuvių kalbos istorinei gramatikai mūsų dialektologijos duomenys yra ypač reikšmingi. Jie sukaupti ir istorinės gramatikos studijoms patogiu būdu pateikti šio vadovėlio autoriaus knygoje „Lietuvių dialektologija“ (V., 1966).

§ 9. Dialektologijos duomenis lingvistai plačiai naudoja tirdami kalbą tiek lyginamuoju-istoriniu metodu (pvz., rekonstruodami būklę iki kalbos suskilimo tarmėmis), tiek vidine rekonstrukcija. Be to, dar yra vadinamasis lingvìstinės geogrãfijos metodas, kai apie kalbos reiškinių senumą sprendžiama iš jų geografinio paplitimo bei ploto konfigūracijos. Pvz., nustatyta, kad senesni reiškiniai dažniausiai išlieka izoliuotuose, nesusisiekiančiuose, ypač periferiniuose (pakraštiniuose) arealuose.

Plačiau apie lingvistinės geografijos metodą žr. Общее языкознание (minėtą tomą) 120—166.

§ 10. Senesnės kalbos ypatybės dažnai būna užsikonservavusios tautosakoje (folklore). Antai tose lietuvių tarmėse, kuriose šiaip jau dviskaita nebevartojama, galima išgirsti mįslę *dù ratù* (dviskaita!) *pagì ỹ stóvi*. Liaudies dainose dar pasitaiko dabartinėje lietuvių šnekamojoje kalboje išnykusi absoliutinio datyvo (=naudininko) konstrukcija, pvz., *aušrùžei aũštančiai, saulùžei tẽkančiai* 'aušružei auštant, saulužei tekant'. Tokios ir panašios archaiškos kalbinės ypatybės yra senovės kalbos reliktai, kurie kalbos istorikams labai praverčia, kai rekonstruojama senesnė kalbos sistema.

Senesni žodžių darybos elementai neretai būna išlikę tikriniuose varduose, tiek asmenvardžiuose, tiek vietovardžiuose. Plg. lietuvių archaiškus dvikamienius asmenvardžius *Kari-bùtas, Gedì-mìnas* ir kt.

Šį bei tą apie kalbos raidą galima spręsti iš skolinių ir kitoms kalboms paskolintų žodžių. Jie kartais būna naudingi, kai reikia nustatyti garsų pakitimo chronologiją.

Senieji lietuvių raštai. § 11. Kad rašto paminklai yra svarbus istorinės gramatikos šaltinis, savaime suprantama. Juk juose fiksuota senesnių laikotarpių kalba. Deja, mūsų senieji raštai yra palyginti neseni. Pirmoji lietuvių kalba knyga (Mažvydo katekizmas) pasirodė tik 1547 m., taigi joje fiksuojama XVI a. vidurio kalba. Dar turime rankraštinį poterių tekstelį, rašytą to paties amžiaus pradžioje (žr. Lebedys ir Palionis BBK III 109—135=Lebedys Lituan. bar. I 21—54), bet jis visai nedidelis. Senesnių raštų lietuvių kalba nėra, jei neskaitysime labai iškraipytos (gali būti falsifikatas) kelių žodžių 1351 m. Kęstučio priesaikos, kuri praktinės reikšmės mūsų istorinei gramatikai neturi.

Ir kitų baltų kalbų raštai nėra seni. Seniausia išlikusi knyga latvių kalba buvo išleista Vilniuje 1585 m. Seniausia prūsų kalba knyga pasirodė Karaliaučiuje (dab. Kaliningrade) 1545 m., nors rankraštinių tekstų šia kalba yra senesnių, net iš XIV a. (vadinamasis Bazelio įrašas ir Elbingo žodynėlis). Taigi iš esmės baltų kalbos fiksuojamos raštu tik nuo XVI amžiaus. Tokia vėlyva fiksacija gerokai komplikuoja diachroninius baltų kalbų tyrimus. Dėl to tenka daugiau pasikliauti lingvistine rekonstrukcija, padidėja dialektologijos ir giminingų kalbų duomenų reikšmė šių kalbų tyrimui.

Daugelis kitų indoeuropiečių kalbų turi daug senesnius rašto paminklus negu baltai. Antai seniausi slavų tekstai, parašyti vadinamąja senąja slavų kalba, siekia IX amžių, taigi daugiau negu dvigubai senesni už baltiškuosius. Germanų seniausi rašto paminklai – gotų kalbos tekstai – yra iš IV amžiaus, taigi dar pusę tūkstančio metų senesni. Lotynų kalbos seniausi paminklai datuojami net 600 metų prieš mūsų erą (tūkstančiu metų senesni už germanų!), graikų kalbos paminklai dar senesni, siekia 800 metų prieš mūsų erą laikotarpį, o neseniai iššifruoti Kretos salos vadinamojo linijinio B rašto tekstai, manoma, yra net 1500 metų prieš mūsų erą senumo! Jiems nedaug nusileidžia seniausi indų kalbos (sanskrito) paminklai – vadinamieji vedų himnai, atsiradę apie tūkstantį metų prieš mūsų erą, o juos pralenkia seniai mirusios hetitų kalbos tekstai, siekiantys daugiau negu pusantro tūkstančio metų prieš mūsų erą laikus.

Savaime suprantama, kad lietuvių senieji raštai, kuriems tik kiek daugiau negu 400 metų, nėra mūsų kalbos istorijai bei istorinei gramatikai taip reikšmingi, kaip čia minėtų giminingų kalbų nepalyginti senesni tekstai. Per tuos keturis su trupučiu šimtmečius lietuvių kalba nedaug tepasikeitė. Mes dabar be didesnio pasirengimo galime skaityti ir suprasti savo senuosius raštus. Graikas ar indas su savo senaisiais tekstais to padaryti negali: jiems reikia specialiai mokytis savo senųjų raštų kalbos.

Vis dėlto ir lietuvių senuosiuose raštuose yra fiksuota nemaža senų, dabar jau nebeturimų ar retai kur tarmėse beturimų kalbos ypatybių. Iš jų galima čia paminėti, pvz., keturis lokatyvo linksnius, dviskaitą, ilgesnes datyvo formas su galūnėmis *-amui*, *-amus* (*gerãmui* 'geram', *výramus* 'vyrams'), veiksmažodžio atematines formas (pvz., *eimì* 'einu', *esmè* 'esame', *dúosti* 'duoda' ...), tariamąją nuosaką su *-b-* (pvz., *rašýtumbei* 'rašytumei', *rašýtumbime* 'rašytume' ...), siekinį ir kt.

§ 12. Mūsų XVI–XVII a. raštijoje fiksuotas ne vienas, bet anuomet buvę keli raštų kalbos variantai, susiformavę skirtingų tarmių (tam tikrų šnekamųjų interdialektų) pagrindu.

Pirmoji lietuviška knyga – Mažvydo katekizmas – parašytas žemaičių tarme su tam tikromis aukštaičių tarmės priemaišomis. Tačiau ano meto Prūsų hercogystėje palyginti greit susiformavo gana vieninga raštų kalba vietinės vakarų aukštaičių tarmės pagrindu. To meto Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje lygiagrečiai formavosi du raštų kalbos variantai: vienam pradžią davė vidurio Lietuvos lygumų ano meto tarmė (šis daugiausia vartotas Žemaičių vyskupystės raštams), antrasis išaugo ant sostinėje Vilniuje ir apylinkėse vartotos to meto rytų aukštaičių tarmės pagrindo. Plačiau apie visa tai žr. Zinkevičius B XIII(1) 237–244.

Kelių kalbos sistemų buvimas senuosiuose raštuose didina jų, kaip kalbos istorijos šaltinio, reikšmę, duoda svarbių duomenų lietuvių istorinei dialektologijai, tuo pačiu ir istorinei gramatikai.

§ **13.** Senųjų raštų tyrėjai, pasinaudodami menku ir ne visuomet tiksliai kalbines ypatybes fiksuojančiu tekstu, stengiasi rekonstruoti ir aprašyti tos epochos kalbą: jos garsinę struktūrą, gramatinę sandarą, žodyną ir kt. Tam reikalui jie naudoja specialius tekstų tyrinėjimo metodus, tam tikrus tekstologijos principus, padedančius atskirti kalbos faktus nuo atsitiktinių parašymų, iškraipymo ar apsirikimo. Visa senųjų tekstų analizės istorinės gramatikos reikalui metodologija neretai vadinama *filològinio metòdo* vardu.

§ **14.** Iš mūsų senųjų raštų, kurių duomenimis istorinės gramatikos tyrėjai daugiausia naudojasi, nurodytini šie:

Mažvydo raštai. Jie reikšmingi jau vien tuo, kad patys seniausi. 1547 m. katekizmas (pirmoji lietuvių kalba knyga) parašytas ano meto pietų žemaičių tarme su tam tikrais vakarų aukštaičių (šiaurinės dalies) tarmės elementais, kurių vėlesniuose Mažvydo raštuose laipsniškai vis daugėjo. Katekizmo tėra išlikę tik 2 egzemplioriai: vienas saugomas Vilniaus universiteto bibliotekoje (1956 m. gautas iš Odesos), antrasis yra Torunėje (Lenkijoje, prieš karą buvo Karaliaučiuje). 1549 m. giesmės šv. Ambraziejaus teksto išliko tik vienas egzempliorius Kurnike (Lenkijoje). 1559 m. Formos krikštymo teksto vienintelis egzempliorius yra Torunėje (Lenkijoje). Tarp 1558 ir 1562 m. parašyto Parafrazio vienintelis egzempliorius yra Upsaloje (Švedijoje). 1566 ir 1570 m. giesmynai (dvi dalys) prieš karą buvo Karaliaučiuje, jų likimas nežinomas. Dabar tyrėjai praktiškai daugiausia naudojasi 1922 m. Jurgio Gerulio išleistu fotografuotiniu visų Mažvydo raštų leidiniu. Iš šio leidinio dažniausiai pateikiami Mažvydo kalbos pavyzdžiai. Prie jų įprasta dėti santrumpą *Mž.*

Mažvydas Seniausieji lietuvių kalbos paminklai iki 1570 metams (spaudai parūpino J. Gerullis). K., 1922; Pirmoji lietuviška knyga (redagavo J. Kruopas). V., 1947; Martynas Mažvydas Pirmoji lietuviška knyga (Lituanistinė biblioteka 15; tekstą ir komentarus paruošė M. Ročka). V., 1974.

Stang Mažvydas; Senoji lietuviška knyga (ats. red. V. Mykolaitis). K., 1947; Zinkevičius B XIII (2) 358–371, XIV (1) 38–44, XIV (2) 139–146, XV (1) 16–22.

Vilento raštai: 1579 m. Enchiridionas ir tų pačių metų Evangelijos bei epistolos. Vilentas rašė ano meto vakarų aukštaičių (šiaurinės dalies) tarmės pagrindu. Abiejų knygų išliko po du egzempliorius. Jie saugomi Getingene (Vokietijos Federatyvinėje Respublikoje) ir Vilniuje (Universiteto bibliotekoje). Daugiausia tyrinėtojai naudojasi Fridricho Bechtelio 1821 m. išleistu abiejų knygų tekstu. Iš šio leidinio dažniausiai kalbininkai pateikia Vilento kalbos pavyzdžius. Paprastai trumpinama: Enchiridionas – *VE*, Evangelijos bei epistolos – *VEE*.

Bechtel F. Bartholomäus Willent's litauische Uebersetzung der Luther'schen Enchiridions und der Episteln und Evangelien. Göttingen, 1882; Ford G. B. Jr. The Old Lithuanian Catechism of Baltramiejus Vilentas (1579). The Hague, 1969.

Kabelka ir Lebedys B II (2) 209–215 (= Lebedys Lituan. bar. I 78–86).

Bretkūno raštai. Svarbiausi iš jų yra 1591 m. postilė (dvi dalys) ir 1579–1590 m. biblija (rankraštis). Bretkūnas rašė ano meto vakarų aukštaičių (Prūsų hercogystėje) tarmės pagrindu. Postilės išliko apie 20 egzempliorių, iš jų 6 Lietuvoje (3 Universiteto bibliotekoje). Mokslo reikalui ištisai perspausdinta nebuvo, todėl cituojama iš originalo. Dažniausiai vartojama santrumpa *BrP*. Biblijos rankraštis yra Getingene (VFR). Vilniaus universitetas ir Lietuvių kalbos ir literatūros institutas turi viso rankraščio fotokopijas. Prie pavyzdžių iš biblijos dažniausiai dedama santrumpa *BrB*.

Falkenhahn V. Der Übersetzer der litauischen Bibel Johannes Bretke und seine Helfer. Königsberg u. Berlin, 1941; Lebedys Lituan. bar. I 87–110.

Daukšos raštai: 1595 m. katekizmas ir 1599 m. postilė. Jie reprezentuoja viduriniam raštų kalbos variantui, kuriam pradžią davė vidurio Lietuvos lygumų (Kėdainių apylinkių) ano meto tarmė. Abiejų knygų tekstas kirčiuotas, todėl turi didelę reikšmę istorinei akcentologijai. Katekizmo išliko tik vienas egzempliorius, kuris yra Vilniaus universiteto bibliotekoje. Plačiai naudojamasi Edvardo Volterio 1901 m. perspaudu, iš jo dažnai pateikiami pavyzdžiai. Trumpinama *DK*. Postilės išliko apie 5 egzempliorius (2 Universiteto bibliotekoje). Plačiausiai naudojamasi Mykolo Biržiškos fotografuotiniu 1926 m. leidiniu. Trumpinama *DP*. Tyrinėtojams

labai praverčia lenkų kalbininko Česlavo Kudzinovskio 1977 m. Poznanėje išleistas dviejų tomų Daukšos postilės indeksas-žodynas.

Вольтер Э. Литовский катехизис Н. Даукши. СПб., 1886; Daukšos postilė, fotografuotinis leidimas. K., 1926; Kudzinowski Cz. Indeks-słownik do „Daukšos postilė", I–II. Poznań, 1977.

Lebedys J. Mikalojus Daukša. V., 1963 ir Mikalojaus Daukšos bibliografija. V., 1971.

Petkevičiaus 1598 m. katekizmas. Reprezentuoja viduriniam raštų kalbos variantui. Atrodo, vienintelis išlikęs egzempliorius yra Gotos krašto bibliotekoje (VDR). Paprastai naudojamasi Juozo Balčikonio 1939 m. fotografuotiniu leidiniu. Trumpinama *PK*.

1598 metų Merkelio Petkevičiaus katekizmas (2-s leidimas, fotografuotinis). K., 1939.

Fraenkel Sprachl. Untersuch.; Kruopas LKK XII 83–153; Zinkevičius B VI (2) 227–243, VII (1) 67–86.

Vaišnoro 1600 m. Žemčiūga teologiška (Margarita teologica). Autorius buvo pietų žemaitis, bet rašė labai taikydamasis prie Prūsų hercogystėje besiformuojančios raštų kalbos, kuriai pradžią davė ano meto vietinė vakarų aukštaičių (Vaišnorą daugiau veikė šiaurinės dalies) tarmė. Išliko 3 egzemplioriai (vienas Universiteto bibliotekoje). Trumpinama *MT*.

Witte W. Der Uebersetzer Simon Waischnoras d. Ae. Braunschweig, 1931.

Morkūno 1600 m. postilė. Atstovauja viduriniam raštų kalbos variantui. Išliko 6 egzemplioriai (iš jų 2 Universiteto bibliotekoje). Mokslo reikalui pakartotinai išleista nebuvo. Trumpinama *MP*.

Anoniminis 1605 m. katekizmas. Vienas pirmųjų rytinio raštų kalbos varianto, kilusio iš ano meto Vilniaus miesto ir apylinkių tarmės, reprezentantų. Tekstas kirčiuotas, svarbus istorinei akcentologijai. Išliko vienintelis egzempliorius Krokuvos universiteto bibliotekoje (Lenkijoje). Vilniuje yra keli mikrofilmai bei fotokopijos (pvz., Mokslų Akademijos Centrinėje bibliotekoje). Dažnai trumpinama *AK*. Mokslo reikalui dar galima pasinaudoti lenkų kalbininko Jano Bistronio (Bystroń) 1890 m. perspaudu ir vokiečių kalbininko Ernsto Zitigo (Sittig) 1929 m. leidiniu, kuriame tekstas pažodžiui lyginamas su Daukšos katekizmo ir šių abiejų katekizmų lenkiško originalo (Ledezmos katekizmo) tekstu.

Bystroń J. Katechizm Ledesmy w przekładzie wschodnio-litewskim. Kraków, 1890; Sittig E. Der polnische Katechismus des Ledezma und die litauischen Katechismen des Daugßa und des Anonymus vom Jahre 1605. Göttingen, 1929.

Zinkevičius Akcent. ir B IV (1) 109–116.

Sirvydo raštai. Istorinei gramatikai ypač reikšmingi Punktai sakymų (2 dalys, 1629 ir 1644 m.). Reprezentuoja rytiniam raštų kalbos variantui. Originalus veikalas (ne vertimas), svarbus istorinei sintaksei. Išliko nemaža egzempliorių: I dalies apie 25, II – apie 7 (Universiteto bibliotekoje 7 ir 3). Plačiausiai naudojamasi Franco Špechto fotografuotiniu 1929 m. abiejų dalių leidimu. Trumpinama *PS.*

Specht F. Šyrwids Punktay sakimu. *Göttingen, 1929.*

Pakalka (daugiausia apie Sirvydo žodyną) LKK III 277–286, IV 281–298, V 221–225, MAD 1973 IV (45) 131–142; Morkūnas LKK IX 139–145; Zinkevičius B VII (2) 153–167.

Slavočinskio 1646 m. giesmynas (2 dalys). Autorius-vertėjas buvo pietų žemaitis, tačiau giesmyno tekstas reprezentuoja viduriniam raštų kalbos variantui su labai ryškiais ano meto pietų žemaičių tarmės elementais. Išliko 2 egzemplioriai Lenkijoje (Varšuvoje ir Vroclave). Paprastai naudojamasi Jurgio Lebedžio 1958 m. fotografuotiniu leidiniu. Dažniausiai trumpinama *SG.*

S. M. Slavočinskis Giesmės tikėjimui katalickam priderančios 1646 (fotografuotinis leidimas, paruošė J. Lebedys). V., *1958.*

Zinkevičius LKK XV 137–168.

1653 m. Knyga nobažnystės. Reprezentuoja viduriniam raštų kalbos variantui. Buvo 2 leidimai (antrasis iš tikrųjų pasirodė po 1653 m.). Pirmojo leidimo tėra vienintelis egzempliorius Upsaloje (Švedijoje), antrojo išliko keliolika egzempliorių (3 Universiteto bibliotekoje). Dažniausiai naudojamasi II leidimu. Trumpinama *KN.*

K. Jablonskis APh IV 86–107, Jakulis B VII (1) 87–98.

Chilinskio biblija. Reprezentuoja viduriniam raštų kalbos variantui, nors vertėjas buvo kilęs iš pietų Lietuvos. Jis visą bibliją išvertė 1657–1660 m. Pradėta spausdinti Londone 1660 m., bet darbas nebuvo baigtas. Išliko vienas nepilnas spausdinto teksto egzempliorius Britų muziejuje Londone. Ten saugomas ir paskutiniosios biblijos dalies – Naujojo testamento rankraštis (daugiau rankraščių neišliko). Mokslo reikalams šio rankraščio tekstas buvo lenkų kalbininkų Česlavo Kudzinovskio ir Jano Otrembskio išleistas 1958 m. Poznanėje (Lenkijoje). Trumpinama *ChB.* Labai praverčia Česlavo Kudzinovskio sudarytas ir 1964 m. Poznanėje išleistas Naujojo testamento indeksas.

Kudzinowski Cz., Otrębski J. Biblia litewska Chylińskiego Nowy testament, t. II – tekst. Poznań, *1958*; t. *III* – indeks (wydał Cz. Kudzinowski). Poznań, 1964.

Balčikonis Rink. rašt. I 319–322, Lukšaitė MAD *1971 1 (35)* 87–*109.*

Be čia nurodytų tekstų, istorinės gramatikos klausimais parašytuose veikaluose neretai pasitaiko kalbos duomenų, imtų iš Bretkūno (1589 m.), Zengštoko (1612 m.), Kleino (1666 m.) giesmynų, Jaknavičiaus evangelijų (ypač 1647 m. leidimo), J. Rėzos parengto Dovydo psalmių rinkinio (Psaltero Dovydo 1625 m.), vadinamojo Belarmino katekizmo (1677 m.), Kleino gramatikų (1653-1654 m.) ir kitų senųjų leidinių, taip pat vėlesniųjų, pasirodžiusių XVIII–XX a., bet reprezentuojančių įvairioms tarmėms, todėl teikiančių vertingų duomenų lyginamosioms studijoms. Deja, ne visi šie tekstai lengvai prieinami, nes nebuvo mokslo reikalams naujai leidžiami.

Apskritai mūsų senieji raštai dar tebėra palyginti menkai lingvistiniu požiūriu ištirti ir nepakankamai panaudojami.

Naujausią XVI–XVII a. raštų kalbos apžvalgą yra pateikęs Jonas Palionis, žr. jo Liter. kalb.

Giminingos kalbos. § 15. Jau XIX a. pradžioje buvo išaiškinta, kad daugelis Europos (čia neįeina suomių, estų, vengrų, baskų ir kai kurios šiaurės bei rytų Europos pakraščių kalbos) ir dalis Azijos (visų pirma Irane ir Indijoje) kalbų sudaro vieną didžiulę šeimą, kurią mokslininkai pavadino *indoeuropiečių* vardu. Šios šeimos kalbos yra bendros kilmės, išsirutuliojusios iš vadinamosios indoeuropiečių prokalbės tarmių.

Kaip lygindami tarmes galime rekonstruoti kalbos būklę iki suskilimo, taip giminingas (tos pačios kilmės) kalbas lygindami galime rekonstruoti jų prokalbę. Taip gimė diachroninė (istorinė) indoeuropiečių kalbotyra. Buvo sukurtas lyginamasis-istorinis kalbų tyrimo metodas.

Šis metodas remiasi tuo, kad, kintant kalbai, nauji elementai visuomet atsiranda iš kalboje jau turimų. Taigi kalbos sudėtis ir struktūra kiekvienu raidos laikotarpiu turi savo šaknis ankstesniuose laikotarpiuose.

Tolimoje praeityje dėl menko gamybinių jėgų lygio negalėjo susikaupti daug žmonių nedidelėje teritorijoje. Neapgyventų ar retai gyvenamų plotų buvo pakankamai, todėl gausėdamos etninės grupės išplisdavo juose. Indoeuropiečių plitimą linkstama sieti su gyvulininkystės raida: mintant mėsa, sparčiai daugėjo gyventojų, gyvuliams reikėjo ieškoti naujų ganyklų, o tam labiau tiko stepių, ne miškų zona. Tarp atskirų grupių ilgainiui kontaktai nutrūkdavo. Tai sudarė sąlygas formuotis dialektams, kurie laipsniškai virsdavo kalbomis. Pasitaikantys kalbų mišimo atvejai šiam procesui netrukdė, greičiau jį dar skatino. Jei kuri etninė grupė, persikėlusi į kitą teritoriją, nugalėdavo čiabuvius, tai jos kalba būdavo veikiama čiabuvių substrato ir dar labiau pakisdavo. Taip ilgainiui iš vienos kalbos kildavo visa kalbų grupė.

Tos pačios šeimos kalbas visuomet sieja griežti dėsningumai, taisyklingi garsų ir gramatinės sistemos atitikmenys, kuriais ir remiasi lyginamasis-istorinis kalbų tyrinėjimo metodas.

Šiuo metodu tiriamos tik giminingos kalbos, kurių bendra kilmė. Lyginimui tinka tik tokie giminingų kalbų elementai (garsai, morfemos, žodžiai), kurie yra genetiškai tapatūs. Paprastas panašumas čia neturi įrodomosios vertės, turi būti bendra kilmė.

Daug dėmesio skiriama dėsningiems garsų atliepimams, kurie patvirtina bendrą nagrinėjamo reiškinio kilmę, padeda nustatyti santykinę raidos chronologiją (ankstesnes ir vėlesnes fazes).

Lyginamuoju-istoriniu metodu atliekamos kalbinės rekonstrukcijos ne visais atvejais būna vienodai tikslios. Tai priklauso nuo lyginamosios medžiagos kiekio. Tie prokalbės elementai, kuriuos gerai paliudija iš jos kilusios kalbos, rekonstruojami nesunkiai ir tiksliai. Mokslas žino tokių faktų, kai lyginamuoju-istoriniu metodu rekonstruoti reiškiniai iš tikrųjų vėliau būdavo realiai atrandami naujai iššifruojamuose senuosiuose tekstuose.

Kitaip yra su tais reiškiniais, kurie išliko tik vienoje kurioje dabartinėje kalboje, be to, labai pakito. Jų rekonstrukcija dažnai būna apytikrė, tam tikru laipsniu hipotetiška. Pagaliau būna atvejų, kai tam tikri reiškiniai ilgainiui visai išnyksta, neišlieka nei vienoje kalboje arba neatpažįstamai pakinta. Jų rekonstrukcija – labai jau problemiškas dalykas.

Ne visos iš indoeuropiečių prokalbės kilusios kalbos pasiekė mūsų laikus. Dalis jų anksti išnyko, nepaliko rašto paminklų. Tokių kalbų duomenys nebegali būti panaudojami, dėl to rekonstrukcijoje dažnai atsiranda spragų, pats rekonstravimas gerokai pasunkėja.

Dėl nevienodo lyginamosios medžiagos kiekio ir pobūdžio dažnai atskirų reiškinių pajėgiame rekonstruoti skirtingo senumo fazes: vienų tokį pavidalą, koks buvo prieš pat prokalbei suskylant, kitų gerokai senesnį, buvusį dar ankstyvuoju jos laikotarpiu. Mokslininkai ne visuomet pajėgia nustatyti santykinę rekonstruojamų reiškinių chronologiją ir neretai būna priversti juos projektuoti vienoje chronologinėje plokštumoje. Tuo atveju rekonstruojama ne reali prokalbė, bet įvairių laikotarpių jos elementai, tam tikra jų visuma.

Rekonstrukciją dar varžo sunkumai, susiję su nelengvu paveldėtųjų bendrybių atskyrimu nuo pasitaikančių atskirose kalbose paralelinių (nepriklausomai atsiradusių) reiškinių.

Nežiūrint nurodytų ribotumų, lyginamasis-istorinis metodas yra pagrindinis diachroninės lingvistikos metodas. Be jo ši lingvistika neįmanoma. Jis ją ir sukūrė.

Dabar labai populiarūs struktūriniai metodai daugiausia taikomi ne diachroniniam, bet sinchroniniam kalbų tyrimui, kur jie iš tikrųjų yra efektyvūs. Diachroninėje kalbotyroje šie metodai iki šiol dar palyginti

nedaug tebuvo taikyti, daugiausia tenkintasi deklaratyviu kėlimu diachroninei lingvistikai naujų uždavinių, kurie dažniausiai nebūna realizuojami. Jiems įvykdyti bene labiausiai iš tikrųjų tinka vidinė rekonstrukcija, tiesianti savotišką tiltą tarp struktūrinių ir lyginamojo-istorinio metodų. Kalbos istorikas negali apsieiti ir be duomenų, kuriuos teikia tipologinis kalbų tyrimas: jam svarbu žinoti, kas apskritai kalbose yra dažna ir kas reta, nors tie dalykai patys savaime nėra įrodymas. Reikia pasakyti, kad nė viena kalba dar neturi parašytos istorinės gramatikos, kuri ištisai remtųsi vien tik struktūrine metodika. Pagrindą paprastai sudaro rezultatai, gauti tiriant lyginamuoju-istoriniu metodu.

Plačiau apie lyginamąjį-istorinį metodą žr. Mejė A. Lyginamasis metodas istorinėje kalbotyroje, V., 1956 (vertė K. Kuzavinis); Anttila R. An Introduction to Historical and Comparative Linguistics. New York—London, 1972; Общее языкознание. Методы лингвистических исследований. М., 1973 (skyrių „Методы генетических исследований"); Климов Г. А. Вопросы методики сравнительно-генетических исследований. Л., 1971; Савченко Сравн. грам. 5—22. Susipažinti su indoeuropiečių prokalbės fonetine sistema ir gramatine sandara, kokią dabar mokslininkai rekonstruoja, patogiausia iš vadovėlinio pobūdžio lyginamųjų gramatikų, kurias parašė Osvaldas Semerėnis (vokiečių kalba) ir Aleksejus Savčenka (rusų kalba), žr. Szemerényi Einführung, Савченко Сравн. грам.

§ 16. Lyginamosios gramatikos rekonstruojama indoeuropiečių prokalbė, tiksliau tam tikra svarbiausių jos ypatybių sistema, yra pamatas atskirų indoeuropiečių šakų (baltų, slavų, germanų, keltų, romanų...) lyginamosioms gramatikoms, kurių tikslas — rekonstruoti tų šakų prokalbes. Dabartinių kalbų istorinėse gramatikose paprastai stengiamasi išaiškinti, kaip prokalbės (visos kalbų šeimos ar tik šakos) garsai ir formos kito iki šių dienų, kol susiformavo dabartinė nagrinėjamos kalbos sistema. Tam reikalui dabartinių kalbų istorinėse gramatikose plačiai panaudojami giminingų kalbų duomenys, padedantys išryškinti kalbos raidą, nustatyti, kurie nagrinėjamos kalbos elementai yra seni veldiniai ir kurie tėra vėlesnių laikų padaras. Taigi giminingų kalbų duomenys padeda išaiškinti svarbiausius garsų ir formų raidos etapus, ypač nušviečia patį seniausią laikotarpį, kurio nesiekia rašto paminklai. Tai labai svarbus istorinės gramatikos šaltinis.

Dabartiniai lietuvių kalbos garsai ir formos išsirutuliojo iš tų, kuriuos turėjo baltų prokalbė. Rekonstruodami baltų prokalbę, susiduriame su labai dideliais sunkumais. Mat baltų kalbų lyginimo duomenys turi ypač dideles spragas. Juk tik dvi baltų kalbos — lietuvių ir latvių — pasiekė mūsų laikus. Jos abi kilo iš vadinamosios rytinių baltų atšakos, kuriai anksčiau dar priklausė XV—XVI a. išnykusios artimų mūsų giminaičių

kuršių, sėlių ir žiemgalių kalbos, nepalikusios rašto paminklų. Šių kalbų duomenys mokslui jau nebegali būti panaudojami. Dar sunkiau rekonstruoti vakarinių baltų atšaką, nes čia tegalima remtis tik vienos kalbos – prūsų – negausiais ir ne visais atvejais patikimais rašto paminklais (jų sudarytojai bei vertėjai buvo prūsų kalbą prastai mokėję vokiečiai). Be to, yra dar viena didelė baltistinėms studijoms panaudojamų duomenų spraga: praktiškai mes visai nieko nežinome apie kalbinę sistemą tų baltų, kurie senovėje gyveno toliau į rytus nuo Lietuvos ir Latvijos, bemaž visame Dnepro baseine, ir savo buvimo pėdsakų paliko tik hidronimijoje. Dėl visų šių spragų baltų prokalbės rekonstrukcija gali būti tik labai apytikrė ir hipotetiška. Tyrinėtojai stengiasi tiesioginių kalbinių duomenų stoką papildyti tais netiesioginiais duomenimis, kuriuos teikia kitos giminingos kalbos.

Esant tokiai padėčiai, dažnai būna neįmanoma dabartinių lietuvių kalbos reiškinių be didesnių komentarų kildinti tiesiog iš baltų prokalbės. Tenka aptarti visą problemą, susijusią su atitinkamo reiškinio rekonstrukcija pačioje baltų prokalbėje, o to padaryti negalima be kitų indoeuropiečių kalbų duomenų. Čia dar reikia turėti galvoje didelį lietuvių kalbos archaiškumą, t. y. palyginti daugelio senovės indoeuropiečių kalbinės sistemos elementų išlaikymą, taip pat vėlyvą kalbos fiksaciją raštu.

Dėl visų šių priežasčių lietuvių kalbos istorinei gramatikai giminingų kalbų duomenų panaudojimas turi nepalyginti didesnę reikšmę, negu daugelio tų indoeuropiečių kalbų (pvz., rusų kalbos), kurios turi seną raštiją ir yra kilusios iš tokių šakų, kurių pradinė būklė palyginti lengvai rekonstruojama.

Baltų kalbų lyginamąsias gramatikas yra parašę latvių kalbininkas Janis Endzelynas ir norvegų baltistas Christianas Stangas, žr. Endzelynas Gars. ir form. (latvių kalba pasirodė 1948 m., lietuviškas vertimas 1957 m., angliškas vertimas 1971 m.), Stang Vergleich. Gram. (1966 m.). Iš kitų veikalų, kuriuose sprendžiami klausimai, susiję su baltų prokalbės rekonstrukcija, minėtini šie: Frenkelis Balt. kalb. (vokiškai pasirodė 1950 m., lietuviškas vertimas 1969 m.) ir Mažiulis Balt. deklin. (1970 m.).

§ 17. Kaip apskritai lyginamajai kalbotyrai, taip ir lietuvių kalbos istorinei gramatikai ne visų indoeuropiečių kalbų duomenys vienodai reikšmingi. Visų pirma mums labai svarbios kitos abi mokslui prieinamos baltų kalbos: latvių ir prūsų. Iš kitų indoeuropiečių šakų mums pirmiausia reikšmingi slavų – pačios artimiausios baltams šakos – duomenys. Dėl tolimesnių indoeuropiečių kalbų pirmiausia pasakytina, kad lietuvių (žinoma, ir bet kurios kitos kalbos) istorinei gramatikai vertingesni yra duomenys tų kalbų, kurios turi išlaikiusios archaiškesnę struktūrą. Lyginimui paprastai imama atskiros šakos toji kalba, kuri yra pati archaiš-

kiausia ir dėl to geriausiai reprezentuoja visai šakai. Tokia paprastai būna pačių seniausių tos šakos raštų kalba. Kitų kalbų, labiau pakitusių ir dabartinių, duomenys gali būti panaudojami tik tam tikrais atvejais.

Aptarsime tas kalbas, kurių duomenimis šiame vadovėlyje bus daugiausia remiamasi.

Latvių kalba. Tai pati artimiausia lietuvių kalbos giminaitė. Ji yra dėstoma mūsų respublikos aukštųjų mokyklų studentams lituanistams. Pastebėtina, kad lingvistinėje literatūroje įprasta latvių kalbos dvibalsį *uo* žymėti dviraidžiu *uo* (ne raide *o*, kaip rašoma šiaip jau latvių raštuose), nurodyti skiemens priegaidę (tuo atveju balsio ilgumo ženklas praleidžiamas), net nekirčiuotų skiemenų, pvz., *uôlekts* 'uolektis', *gàidît* 'laukti'. Prieš latvių kalbos pavyzdžius dedama santrumpa *la.* (kartais *latv.*).

Endzelīns Latv. val. gram. (vokiškas leid. pasirodė 1922 m., latviškas 1951 m.; yra ir trumpesnis leid.: Latviešu valodas skaņas un formas. Rīgā, 1938); Mülenbachs K., Endzelīns J.: Latviešu valodas vardnīca, I—IV (su dar dviem papildymų tomais). Rīgā, 1923—1946; Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika, I—II. Rīgā, 1959—1962; Rudzīte M. Latviešu dialektoloģija. Rīgā, 1964; Kabelka J. Latvių kalba. V., 1975; Balkevičius J., Kabelka J. Latvių-lietuvių kalbų žodynas. V., 1977.

Prūsų kalba. Operuojama duomenimis iš prūsų kalbos paminklų. Paprastai jų rašyba paliekama nekeista, pvz., *schis* 'šis' (*sch*=*š*), *smoy* 'žmogus' (*s*=*z*; *oy*=*oj*). Prieš prūsų kalbos pavyzdžius dedama santrumpa *pr.*

Trautmann R. Die altpreussischen Sprachdenkmäler. Göttingen, 1910 ir Die altpreussischen Personennamen. Göttingen, 1925; Gerullis G. Die altpreussischen Ortsnamen. Berlin u. Leipzig, 1922; Endzelīns J. Senprūšu valoda. Rīgā, 1943 (vokiškas vertimas be žodyno: Altpreussische Grammatik. Riga, 1944); Mažiulis V. Prūsų kalbos paminklai. V., 1966; Schmalstieg W. R. An Old Prussian Grammar. Pennsylvania, 1974 ir Studies in Old Prussian. Pennsylvania, 1976; Топоров В. Н. Прусский язык (словарь *А-Д*). М., 1975 (leidinys tęsiamas).

Senoji slavų kalba. Tai seniausių slaviškų tekstų (religinio turinio), rašytų IX a., kalba. Jos pagrindu imtos pietinės to meto slavų tarmės dabartinėje Makedonijoje ir Bulgarijoje. Tuomet atskiros slavų kalbos dar turėjo būti nedaug viena nuo kitos nutolusios, ir senoji slavų kalba turėjo būti palyginti artima slavų prokalbei. Senosios slavų kalbos tekstai parašyti dviem skirtingais alfabetais: vadinamąja kirilica ir glagolica. Slavų kraštų (ypač rusų) lingvistinėje literatūroje senosios slavų kalbos pavyzdžiai neretai pateikiami kirilica, kituose kraštuose dėl techninių spaustuvės kliūčių jie transkribuojami lotynų raidėmis, įsivedant tam

tikrus ženklus specifiniams slavų garsams žymėti (jie bus aptariami pirmą kartą pavartojus). Prieš senosios slavų kalbos pavyzdžius dedama santrumpa *s. sl.*

Никифоров С. Д. Старославянский язык. М., 1952 (trumpas vadovėlis); Вайан А. Руководство по старославянскому языку. М., 1952; Ван-Вейк Н. История старославянского языка. М., 1957; Хабургаев Г. А. Старославянский язык. М., 1974; Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков, I–II. М., 1961–1974; Arumaa P. Urslavische Grammatik, I–II. Heidelberg, 1964–1976.

Gotų kalba. Seniai mirusi germanų šakos kalba, turinti seniausius rašto paminklus (IV a. Vulfilos biblija). Lingvistinėje literatūroje šios kalbos pavyzdžiai pateikiami lotynų rašmenimis. Santrumpa – *got.*

Streitberg W. Gotisches Elementarbuch. Heidelberg, 1920 ir kt.; Braune W. Gotische Grammatik. Halle-Saale, 1922 ir kt.; Stamm-Heyne's Ulfilas oder der uns erhaltenen Denkmäler der gotischen Sprache, herausgegeben von F. Wrede. Padeborn, 1908 ir kt.; Гухман М. М. Готский язык М., 1958; Сравнительная грамматика германских языков, I–IV. М., 1962—1966.

Lotynų kalba. Ji yra visų dabartinių romanų grupės kalbų prototipas. Dėstoma visiems respublikos aukštųjų mokyklų studentams filologams. Prieš šios kalbos pavyzdžius rašoma santrumpa *lot.* (kartais *lo.*).

Dumčius J., Kuzavinis K., Mironas R. Elementa Latīna. V., 1978; Тронский И. М. Историческая грамматика латинского языка. М., 1960; Нидерман М. Историческая фонетика латинского языка. М., 1949; Эрну А. Историческая морфология латинского языка. М., 1950; Lotynų-lietuvių kalbų žodynas. V., 1958; Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. М., 1976.

Graikų kalba. Čia turima galvoje senoji graikų kalba. Jos duomenys labai reikšmingi tiek indoeuropiečių lyginamajai, tiek lietuvių kalbos istorinei gramatikai. Aukštųjų mokyklų filologams neretai ši kalba dėstoma (bent fakultatyvus kursas). Lingvistinėje literatūroje graikų kalbos pavyzdžiai labai dažnai pateikiami graikišku alfabetu[1]. Prieš juos rašoma santrumpa *gr.*

---

[1] Praktiškai reikalingos tik mažosios raidės. Štai jos: α=*a*, *ā*, β=*b*, γ=*g*, δ=*d*, ε=trumpasis *e* (šiek tiek siauresnis), ζ=*dz*, η=ilgasis *e* (transkribuojama *ē*), ϑ=aspiruotas *t* (transkribuojama *th*), ι=*i*, *ī*, ϰ=*k*, λ=*l*, μ=*m*, ν=*n*, ξ=*ks* (transkribuojama *x*), ο=trumpasis *o*, π=*p*, ρ=*r*, σ,ʃ (antrasis variantas tik žodžio gale) =*s*, τ=*t*, υ=maždaug kaip vokiečių *ü* (transkribuojama *y*; būna ir ilgas), φ=*f* (transkribuojama *ph*), χ=*ch* (transkribuojama *kh*), ψ=*ps*, ω=ilgasis *o* (transkribuojama *ō*).

Įsidėmėtina: γγ, γϰ, γξ=*ng*, *nk*, *nks*; išnykęs *v* lingvistinėje literatūroje, esant reikalui, pažymimas Ϝ raide; balsis *ū* žymimas dviraidžiu ου; žodžio pradžioje balsiai ir

Mironas R. Elementa Graeca. V., 1971; Dumčius J. Trumpa istorinė graikų kalbos gramatika. V., 1975; Соболевский С. И. Древне-герческий язык. М., 1948; Шантрен П. Историческая морфология греческого языка. М., 1953; Дворецкий И. Х. Древнегреческо-русский словарь, I–II. М., 1958.

Sanskritas. Taip vadinama senoji literatūrinė indų kalba. Terminas vartojamas dviem prasmėmis: plačiąja, apimančia ir seniausių paminklų – religinių himnų – kalbą, kuri neretai vadinama *vedų kalba*, ir siauresniąja, suprantant tik sunormintąjį klasikinį sanskritą. Lyginamojoje indoeuropiečių kalbotyroje sanskritui dėl didelio archaiškumo skiriama daug dėmesio. Jo duomenys labai svarbūs ir lietuvių kalbos istorinei gramatikai. Respublikos aukštosiose mokyklose filologams skaitomas (paprastai fakultatyvus) sanskrito kursas. Lingvistinėje literatūroje sanskrito pavyzdžiai transkribuojami lotyniškomis raidėmis (indai vartojo savitą skiemeninį raštą, vadinamą dēvanāgarī), specialūs rašmenys bus paaiškinti pirmą kartą juos pavartojus. Prieš sanskrito pavyzdžius įprasta rašyti santrumpą *skr.* (kartais *s. ind.* = senoji indų kalba).

Stenzler A. F. Elementarbuch der Sanskrit-Sprache. Breslau, 1868 ir kt. (populiarus vadovėlis); Thumb A. Handbuch des Sanskrit. I Teil: Grammatik. Heidelberg, 1905 ir kt.; Кочергина В. А. Начальный курс санскрита. М., 1956; Барроу Т. Санскрит. М., 1976; Macdonell A. A. A Vedic Grammar for Students. Oxford–Bombay–Calcuta–Madras, 1916 ir kt.; Кочергина В. А. Санскритско русский словарь. М., 1978.

Kitų kalbų duomenimis šiame vadovėlyje bus naudojamasi retai, ir jų pavyzdžiai, reikalui esant, bus atitinkamose teksto vietose paaiškinami.

Lingvistinėje literatūroje įprasta rekonstruotus garsus ar žodžius (vadinamuosius *archetipùs*) bei jų formas pažymėti žvaigždute, pvz., n. sg. **šakā́* 'šaka'. Prieš tokias baltų prokalbės rekonstrukcijas rašoma santrumpa *balt.*, prieš indoeuropiečių prokalbės rekonstrukcijas – *ide.*

1. Kurie yra svarbiausi lietuvių kalbos istorinės gramatikos šaltiniai? (§ 6).
2. Kodėl iš dabartinės kalbos reiškinių galima spręsti apie jų praeitį? (§ 6).
3. Kas yra vidinė rekonstrukcija, kuo ji remiasi ir kuriais atvejais šis metodas vartojamas? (§ 7).
4. Kuo reikšmingi istorinei gramatikai tarmių duomenys? (§ 8).
5. Kas yra lingvistinės geografijos metodas ir kuo jis reikšmingas? (§ 9).
6. Kuo reikšmingi istorinei gramatikai tautosakos, tikrinių vardų ir skolinių duomenys? (§ 10).

---

dvibalsiai žymimi diakritiku ' arba ' : pirmuoju atveju skaitant reikia pridėti *h*-, pvz., ἁ skaitoma *ha*, antruoju atveju skaityti lyg diakritiko nebūtų; žodžio pradžioje raidė ρ visuomet rašoma su diakritiku (ῥ) ir transkribuojama *rh*; raidės ᾳ, ῃ, ῳ (su diakritiku apačioje) rodo šių balsių kilmę iš dvibalsių *āi*, *ēi*, *ōi*; visi žodžiai kirčiuojami ir turi trejopus kirčio resp. priegaidžių ženklus: ΄ ῀ ` .

7. Kuo reikšmingi istorinei gramatikai senieji lietuvių raštai? (§ 11, 12).
8. Ką žinote apie senųjų raštų tyrinėjimo metodiką? (§ 13).
9. Kurie mūsų senieji tekstai yra reikšmingiausi istorinei gramatikai? (§ 14).
10. Kokios vartojamos santrumpos prie pavyzdžių iš svarbesniųjų senųjų raštų? (§ 14).
11. Kodėl lietuvių kalbos istorinei gramatikai reikšmingi giminingų kalbų duomenys? (§ 15, 16).
12. Kas yra lyginamasis-istorinis kalbų tyrinėjimo metodas ir kuo jis remiasi? (§ 15).
13. Kas sąlygoja senesnių kalbos reiškinių rekonstrukcijos tikslumą? (§ 15).
14. Su kokiais sunkumais susiduriame rekonstruodami baltų prokalbę bei jos ypatybes? (§ 16).
15. Kurių giminingų kalbų duomenys yra reikšmingiausi lietuvių kalbos istorinei gramatikai? (§ 17).
16. Kaip trumpinami tų kalbų pavadinimai prie atitinkamų pavyzdžių? (§ 17).

Tyrimo apžvalga

§ **18.** Lietuvių kalbos istorinės gramatikos, kaip mokslinės disciplinos, pradžia susijusi su lyginamosios indoeuropiečių kalbotyros (indoeuropeistikos) atsiradimu XIX a. pirmojoje pusėje. Iki tol diachroninės lingvistikos apskritai nebuvo.

Kalbos tyrinėtojai neturėjo priemonių nustatyti, kas kalboje yra sena, paveldėta, ir kas nauja. Visa tai, kas priminė kitas kalbas, aiškindavo skolinimu. Antai pirmojoje lietuvių kalbos gramatikoje Danielius Kleinas rašė: „Pripažįstu lietuvių kalbą nesant gryną, bet su kitų kalbų priemaišomis [...] daug žodžių kilę iš dalies iš graikų, iš dalies iš lotynų [...]. Pavyzdžiui, iš graikų Θεός[2] yra lietuvių *Dievas*, iš οἶκος – *ūkis*, iš στέγος – *stogas*, iš νύξ,νυκτός – *naktis*, iš πλήθω, būs. l. πλήσω – *pildau*, *pildysiu* ir t. t." (PLKG 404). Jis tada dar negalėjo suvokti, kad, pvz., panašumas tarp Θεός ir *diẽvas* yra ne dėl skolinimo. Bet kokie samprotavimai kalbos reiškinių diachronijos klausimais būdavo grindžiami garsų ar formų skambėjimo panašumu, ir todėl tyrėjai prieidavo prie absurdiškų išvadų.

Prielaidos lietuvių kalbos istorinei gramatikai atsirasti glūdi jau pirmųjų indoeuropeistikos kūrėjų darbuose. Į lietuvių kalbą jie ėmė kreipti daug dėmesio dėl labai archaiško jos pobūdžio. Paaiškėjo, kad lietuvių kalba esanti archaiškiausia iš gyvųjų šių dienų indoeuropiečių kalbų, mažiausiai nutolusi nuo rekonstruojamos prokalbės. Savo garsų ir formų senumu ji prilygsta ar nedaug tenusileidžia tai kitų indoeuropiečių kalbų būklei, kuri užfiksuota pačiuose seniausiuose tų kalbų paminkluose, pvz., seniausiuose indų ar graikų tekstuose, rašytuose prieš $2^{1}/_{2}$– 3 tūkstantmečius. Tai skatino domėjimąsi lietuvių kalba ir jos tyrimą, ypač nuo XIX a.

[2] Θ = didžioji ϑ raidė.

vidurio, kai vokiečių kalbininkas Augustas Šleicheris paskelbė pirmąją mokslinę lietuvių kalbos gramatiką ir chrestomatiją[3]. Nuo to laiko lietuvių kalba tvirtai įėjo į indoeuropeistikos studijas. Po dvidešimties metų pasirodę Mažosios Lietuvos lietuvio Fridricho Kuršaičio darbai, ypač gramatika[4], dar labiau išplėtė tų studijų bazę, sudarė sąlygas istorinės gramatikos tyrimams ir apskritai mokslinės lituanistikos kūrimuisi.

Greit įvairiuose kraštuose susidarė tam tikri lietuvių kalbos tyrimo centrai. Svarbiausias iš jų susiformavo Vokietijoje, tačiau nemaža lietuvių kalbos tyrėjų buvo ir kitur. Apskritai, į XIX a. pabaigą lietuvių kalbos tyrimas daugelyje kraštų tapo savotiška mada.

Indoeuropeistus, be kita ko, prie lietuvių kalbos tada traukė dar ir toji aplinkybė, kad čia lengviau galima buvo, kaip sakoma, „atradinėti Ameriką". Taip menkai tada lietuvių kalba dar tebuvo ištirta. Pirmiausia kalbininkams ir reikėjo kuo daugiau sukaupti kalbos duomenų, be kurių nebuvo įmanomos istorinės gramatikos studijos.

§ **19.** Kalbos duomenys tada buvo kaupiami iš dviejų svarbiausių šaltinių: senųjų raštų ir tarmių.

Senuosius raštus stengtasi padaryti prieinamus tyrėjams. Tam reikalui Adalbertas Becenbergeris išleido seriją reikalingiausių lietuvių ir latvių tekstų[5], vėliau Eduardas Volteris nemaža jų paskelbė savo chrestomatijoje[6]. Publikuota ir atskirai svarbiausi paminklai: Fridrichas Bechtelis mokslo reikalui paskelbė Vilento raštus (žr. § 14), Richardas Garbė – Sirvydo „Punktų sakymų" I dalį[7], Eduardas Volteris – Daukšos katekizmą (žr. § 14) ir didelę postilės dalį[8], Janas Bistronis (Bystroń) – anoniminį 1605 m. katekizmą (žr. § 14), Janas Rozvadovskis – anoniminę 1737 m. gramatiką[9].

Tai buvo ne tik publikacijos, bet daugeliu atvejų ir tyrinėjimai, ypač istorinės gramatikos požiūriu. Nemaža įvairiais lietuvių senųjų raštų kalbos klausimais dar prieš pirmąjį pasaulinį karą rašė čekas Josefas Zu-

[3] Schleicher A. Handbuch der litauischen Sprache, I–II. Prag, 1856–1857.

[4] Kurschat F. Grammatik der Littauischen Sprache. Halle, 1876.

[5] Bezzenberger A. Litauische und lettische Drucke des 16. und 17. Jahrhunderts, 4 Bde. Göttingen, 1874–1885.

[6] Volteris E. Lietuviška chrestomatija (2 dalys). СПб., 1901–1904.

[7] K. Szyrwid's Punkty kazań (Punktay sakimu) vom Jahre 1629. Herausgegeben von R. Garbe. Göttingen, 1884.

[8] „Postilla catholicka" Якуба Вуйка, в литовском переводе Николая Даукши, вып. 1–3. СПб.—Л., 1904—1927.

[9] Universitas linguarum Litvaniae. Cracoviae, 1896.

batas[10], lietuvis Kazimieras Būga[11] ir kt. Apibendrinamąjį senųjų raštų kalbos, ypač gramatikos, tyrinėjimą atliko Adalbertas Becenbergeris[12].

Labai daug dėmesio tyrėjai tada skyrė ir lietuvių kalbos tarmėms, aptikę jose nemaža senovinių kalbos reliktų. Imta tiek rankioti tuos reliktus, tiek skelbti tarminius tekstus bei aprašinėti pačias tarmes.

Iš pirmųjų atskirų šnektų aprašų bei tarminių tekstų rinkinių minėtinas Filipo Fortunatovo darbas apie Liudvinavo šnektą[13], Augusto Leskyno ir Fridricho Karlo Brugmano – apie Vilkyškių ir Garliavos šnektas[14], Robero Gotjo – apie Buivydžių kaimo (Pandėlio apylinkėse) šnektą[15].

Iš apibendrinamųjų darbų, kuriais siekta aprašyti svarbiausias lietuvių tarmių ypatybes ir suklasifikuoti pačias tarmes, minėtini lietuvių Jono Juškos[16], Antano Baranausko[17] ir Kazimiero Jauniaus[18], taip pat nelietuvių Viktoro Požezinskio (Poržezinskio)[19] ir Aleksandro Doričiaus[20] veikalai.

Tarmių duomenis istorinės gramatikos reikalams tada plačiai taikė daugelis tyrėjų, pvz., Leopoldas Geitleris[21], Adalbertas Becenbergeris[22], Kazimieras Būga[23] ir kt.

§ **20.** Iki pirmojo pasaulinio karo pasirodė keletas stambių lietuvių kalbos istorinės gramatikos studijų, iš kurių minėtini Filipo Fortunatovo darbai iš lietuvių kirčio ir vokalizmo istorijos[24], Augusto Leskyno knygos

---

[10] Žr. O. Hujerio ir V. Macheko išleistus Zubato raštus: Zubatý J. Studie a články. Praha, 1945–1954 (ypač II tomą).

[11] Žr. Būga K. Rinktiniai raštai, I. V., 1958.

[12] Bezzenberger A. Beiträge zur Geschichte der litauischen Sprache (Auf Grund litauischer Texte des XVI und XVII Jahrhunderts). Göttingen, 1877.

[13] Литовские народные песни, собр. Ф. Фортунатовым и Всев. Миллером. М., 1872.

[14] Leskien A., Brugmann F. K. Litauischen Volkslieder und Märchen aus dem preussischen und dem russischen Litauen. Strassburg, 1882.

[15] Gauthiot R. Le parler de Buividze. Paris, 1903.

[16] Kalbos lëtuviszko lëžuvo. Peterburgas, 1861.

[17] Заметки о литовском языке и словаре. СПб., 1898.

[18] Straipsniai, paskelbti 1891–1900 m. leidinyje „Памятная книжка Ковенской губернии", ir Lietuvių kalbos gramatika (Peterburgas, 1908–1916).

[19] Поржезинский В. Заметки по диалектологии литовского языка. – ИОРЯС, т. I, кн. 2 (1896), т. III, кн. 4 (1898).

[20] Doritsch A. Beiträge zur litauischen Dialektologie. Tilsit, 1911.

[21] Geitler L. Litauische Studien. Prag, 1875.

[22] Bezzenberger A. Litauische Forschungen. Göttingen, 1882.

[23] Būga K. Rinktiniai raštai, t. I. V., 1958.

[24] Zur vergleichenden Betonungslehre der lituslavischen Sprachen. – AslPh, Bd. 4; Об ударении и долготе в балтийских языках. – РФВ, т. 33.

apie balsių kaitą ir žodžių darybą[25], Oskaro Vydemano – apie būtąjį kartinį laiką[26], Viktoro Požezinskio – apie asmenavimo sistemos formų raidą ir sangrąžinius veiksmažodžius[27], Grigorijaus Uljanovo – apie veiksmažodžių kamienų reikšmes[28] ir kt.

Šiuose veikaluose ir daugelyje kitų studijų buvo išryškinti pagrindiniai lietuvių kalbos fonetinės sistemos ir gramatinės sandaros raidos bruožai, suformuluota reikšmingų dėsnių, pvz., vadinamasis Leskyno dėsnis apie akūtinių galūnių sutrumpėjimą (1881 m.), Sosiūro-Fortunatovo dėsnis apie kirčio perkėlimą nuo cirkumfleksinio ir trumpo skiemens į tolesnį akūtinį skiemenį (1894–1895 m.) ir kt.

Daugiausia tyrėjų iki pirmojo pasaulinio karo buvo nelietuviai, įvairių šalių indoeuropeistai. Daug darbų buvo skelbiama stambiuosiuose lingvistiniuose periodiniuose bei tęstiniuose leidiniuose, ypač „Indogermanische Forschungen" (trumpinama *IF*), „Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen" (= *BB*), „Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung" (=*KZ*), „Archiv für slavische Philologie" (=*AslPh*), „Русский филологический вестник" (= *RFV*, *РФВ*), „Известия отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук" (=*Izv*, *Изв.*, *ИОРЯС*).

Vadovą lietuvių kalbos studijoms anuomet parengė Oskaras Vydemanas[29].

§ **21.** Pirmasis pasaulinis karas sutrukdė intensyvius lietuvių kalbos tyrimo darbus, išsklaidė pačius tyrėjus. Po karo jie pamažu vėl grįžo prie pradėtų darbų. 1920 m. į Lietuvą grįžo Kazimieras Būga, iki tol bemaž visą laiką dirbęs už Lietuvos ribų. 1922 m. Kaune buvo įkurtas universitetas, o jame – lietuvių kalbos katedra. Imta rimtai tirti lietuvių kalbą pačioje Lietuvoje. Baltistinės studijos Latvijoje (daugiausia Janio Endzelyno) intensyvino tą darbą. Deja, jį gerokai sutrukdė ankstyva ir netikėta K. Būgos mirtis (1924 m.).

---

[25] Leskien A. Der Ablaut der Wurzelsilben im Litauischen. Leipzig, 1884; Die Bildung der Nomina im Litauischen. Leipzig, 1891.

[26] Wiedemann O. Das litauische Präteritum. Strassburg, 1891.

[27] Поржезинский В. К истории форм спряжения в балтийских языках. М., 1901; Возвратная форма глаголов в литовском и латышском языках. М., 1903.

[28] Ульянов Г. Значение глагольных основ в литовско-славянском языке. Варшава, ч. I, 1891; ч. II, 1895.

[29] Wiedemann O. Handbuch der litauischen Sprache. Strassburg, 1897. Minėtinos ir Filipo Fortunatovo lietuvių fonetikos paskaitos (skaitytos Maskvos universitete), kurių I dalis buvo paskelbta 1897 m., o II pasirodė tik 1961 m. (Švedijoje).

Labai svarbu buvo toliau tirti senuosius mūsų raštus. Be to darbo rimtesnės istorinės gramatikos studijos buvo neįmanomos.

Jurgis Gerulis 1927 m. išleido senųjų lietuvių raštų chrestomatiją[30] ir fotografuotinį Mažvydo tekstų leidimą (žr. § 14). Greit buvo išleisti dar fotografuotiniai Daukšos postilės (parengė Kauno univers.), Sirvydo „Punktų sakymų" abiejų dalių (Francas Špechtas), Petkevičiaus katekizmo (Juozas Balčikonis) ir kiti leidimai (jie nurodyti § 14). Tai gerokai palengvino senųjų raštų kalbos tyrimą bei jos duomenų panaudojimą istorinės gramatikos studijoms. Ypač didelę reikšmę turėjo žymaus norvegų kalbininko Christiano Stango monografija apie Mažvydo katekizmo kalbą (žr. § 14), kurioje autorius stengėsi istoriškai nušviesti tos kalbos garsų ir gramatinės sandaros raidą.

Gerokai suintensyvėjo ir antrojo istorinės gramatikos šaltinio – tarmių tyrinėjimas, jų duomenų panaudojimas.

Francas Špechtas išleido Antano Baranausko dialektologinį palikimą – gausų tarminių tekstų rinkinį, pateikė to palikimo detalią lingvistinę analizę, turėjusią nemažą įtaką istorinės gramatikos studijoms[31]. Tolesniam lietuvių tarmių tyrimui žymią reikšmę turėjo vadinamoji „kopenhaginė" transkripcija, kurią lietuvių kalbai pritaikė Jurgis Gerulis. Šia transkripcija buvo parašyta reikšmingų dialektologinių darbų, prisidėjusių prie duomenų istorinei gramatikai kaupimo bei tyrimo[32]. Reikšmingi Antano Salio darbai tiek aprašomosios, tiek istorinės dialektologijos srityse[33]. Dar minėtini istorinei gramatikai svarbūs Peterio Arumos[34], Jano Otrembskio[35] ir Ernsto Frenkelio[36] veikalai.

[30] Senieji lietuvių skaitymai. I dalis. Tekstai su įvadais. Sutaisė Jurgis Gerullis. K., 1927.

[31] Litauischen Mundarten gesammelt von A. Baranowski. Band I: Texte aus dem Weberschen Nachlass herausgegeben von Dr. Franz Specht. Leipzig, 1920. Band II: Grammatische Einleitung mit lexikalischen Anhang bearbeitet von Dr. Franz Specht. Leipzig, 1922.

[32] Gerullis G. Litauische Dialektstudien. Leipzig, 1930; Gerullis J., Stang'as Chr. Lietuvių žvejų tarmė Prūsuose. K., 1933; Jonikas P. Pagramančio tarmė. K., 1939.

[33] Lietuvių kalbos tarmės (paskaitų kurso santrauka). K., 1935 (II papildytas leidimas Tübingene, 1946); Kelios pastabos tarmių istorijai. – APh, t. III; Die Žemaitische Mundarten. – TŽ, t. VI.

[34] Arumaa P. Litauische mundartliche Texte aus der Wilnaer Gegend mit grammatischen Anmerkungen. Dorpat, 1930.

[35] Otrębski J. Wschodniolitewskie narzecze twereckie. Część I. Gramatyka. Kraków, 1934. Część III. Zapożyczenia słowiańskie. Kraków, 1932.

[36] Fraenkel E. Der Stand der Erforschung des im Wilnagebiete gesprochenen Litauischen. – BS, t. II ir III.

§ **22.** Tarp I ir II pasaulinių karų gana intensyviai tirta lietuvių kirčiavimo resp. priegaidžių sistemos raida. Minėtini K. Būgos[37], švedo Tore Torbjornsono[38], olando Nikolo van Veiko[39] ir ypač Prano Skardžiaus[40] darbai. Janis Endzelynas išaiškino lietuvių ir latvių priegaidžių genetinį ryšį. Istorinės fonetikos tyrimus gerokai papildė eksperimentinės fonetikos duomenys[41].

Įvairiais kitais istorinės gramatikos klausimais pasirodė nemaža reikšmingų monografijų, iš kurių nurodytina suomių kalbininko Erno Niemineno knyga apie bevardės giminės nom.-acc. formą[42], vokiečių kalbininko Eduardo Hermano – apie enklitikus bei proklitikus[43] ir Ernsto Frenkelio – apie postpozicijas ir prepozicijas[44], dano Luji Jelmslevo „Baltiškieji etiudai"[45], Christiano Stango monografija apie slavų ir baltų veiksmažodį[46], Prano Skardžiaus stambus veikalas apie lietuvių kalbos žodžių darybą[47] ir kt.

Didelę reikšmę turėjo suintensyvėjusios kitų baltų kalbų, ypač latvių[48] ir prūsų[49], studijos.

Imta domėtis ir istorinės sintaksės klausimais (Ernstas Frenkelis ir kt.), t. y. sritimi, kuri iki tol buvo visai neliečiama.

Daug straipsnių ir studijų lietuvių kalbos istorinės gramatikos klausimais tada buvo paskelbta periodiniuose bei tęstiniuose leidiniuose: be

---

[37] Kirčio ir priegaidės mokslas (žodyno įvade). – Rinktiniai raštai, t. III; Die Metatonie im Litauischen und Lettischen. – KZ, t. LI, LII (= Rink. rašt. II).

[38] Torbiörnsson T. Die litauischen Akzentverschiebungen und der litauische Verbalakzent. Heidelberg, 1924; Die Akzentuierung der Ordinalzahlen im Slavo-Baltischen. Upsala, 1934; Litauische Akzentfragen. – APh, t. V.

[39] van Wijk N. Die baltischen und slavischen Akzent- und Intonationssysteme. Amsterdam, 1923.

[40] Daukšos akcentologija. K., 1935.

[41] Pvz., Ekblom R. Manuel phonétique de la langue Lituanienne. Stockholm, 1922; to paties aut. Quantität und Intonation im zentralen Hochlitauischen. Uppsala, 1925.

[42] Nieminen E. Der urindogermanische Ausgang *-ăi* des Nominativ-Akkusativ Pluralis des Neutrums im Baltischen. Helsinki, 1922.

[43] Hermann E. Litauische Studien. Eine historische Untersuchung schwachbetonter Wörter im Litauischen. Berlin, 1926.

[44] Fraenkel E. Syntax der litauischen Postpositionen und Präpositionen. Heidelberg, 1929.

[45] Hjelmslev L. Études baltiques. Copenhague, 1932.

[46] Stang Chr. S. Das slavische und baltische Verbum. Oslo, 1942.

[47] Lietuvių kalbos žodžių daryba. V., 1943.

[48] Endzelin J. Lettische Grammatik. Riga, 1922 (latviškas vertimas išleistas 1951 m.).

[49] Endzelīns J. Senprūšu valoda. Rīgā, 1943.

minėtųjų prieškarinių (ypač *IF* ir *KZ*), dar „Zeitschrift für slavische Philologie" (=*ZslPh*), „Studi Baltici" (=*StB*), „Balticoslavica" (=*BS*), „Filologu biedrības raksti" (=*FBR*), Lietuvoje leidžiamuose „Archivum philologicum" (=*APh*), „Tauta ir žodis" (=*TŽ*) ir kt.

Pasirodė keli vadovai lietuvių kalbos studijoms[50].

§ **23.** Antrasis pasaulinis karas lituanistikos tyrinėjimams pridarė labai daug žalos. Buvo išsklaidytos kalbininkų jėgos. Pokario metais Lietuvoje kurį laiką darbą trukdė N. J. Marro „naujasis kalbos mokslas" ir lingvistinių kadrų stoka. Reikėjo nemaža laiko, kol buvo išugdyti nauji kadrai, atkurtas tiriamasis darbas.

Po karo šalia kitų darbų toliau buvo tęsiamas medžiagos kaupimas, rūpintasi senųjų raštų publikacijomis. Jurgis Lebedys parūpino gerus Slavočinskio giesmyno (žr. § 14) ir Stanevičiaus raštų[51] leidimus. Lietuvių kalbos ir literatūros institutas išleido abi Kleino gramatikas su lietuvišku vertimu[52]. 400 ir 425 m. jubiliejų proga buvo naujai išleista pirmoji lietuviška knyga ir studijų apie ją (žr. § 14). Rastas ir paskelbtas seniausias rankraštinis poterių (žr. § 11) ir vienas senas žemaitiškas[53] tekstai. Tyrinėtojams taip pat vertinga istorikų parengta Prūsijos valdžios lietuviškų įsakų knyga[54], Aleksandro Žirgulio ir Dominyko Urbo išleisti Poškos tekstai[55]. Lenkų kalbininkai parengė ir išleido Chilinskio biblijos Naujojo testamento tekstą su indeksu (žr. § 14). Daugelis šių publikacijų buvo aprūpintos gana išsamiais skelbiamų tekstų tyrinėjimais, kuriuose išryškinta nemaža istorinei gramatikai reikšmingų duomenų. Tas pat pasakytina apie pasirodžiusias specialias atskirų senųjų raštų kalbos studijas (žr. § 14), iš kurių ypač minėtina tuoj po karo išėjusi E. Frenkelio monografija apie Petkevičiaus katekizmo kalbą, svarbi ir istorinei sintaksei. Apibendrinamąjį darbą apie XVI–XVII a. raštų kalbą paskelbė Jonas Palionis (§ 14).

Be senųjų raštų, pokario metais daug buvo tirtos ir lietuvių kalbos tarmės, kurios dabar jau sparčiai nyksta. Lietuvių kalbos ir literatūros institutas nuo 1951 m. pradėjo rengti lietuvių kalbos atlasą. Pirmasis jo

---

[50] Leskien A. Litauisches Lesebuch mit Grammatik und Wörterbuch. Heidelberg, 1919; Plāķis J. Leišu valodas rokas grāmata (Ievads, gramatika, teksti, vārdnīca un pielikums). Rīgā, 1926; Senn A. Kleine litauische Sprachlehre. Heidelberg, 1929.

[51] Simonas Stanevičius. Raštai (Lituanistinė biblioteka). V., 1967.

[52] Pirmoji lietuvių kalbos gramatika. 1653 metai. V., 1957.

[53] Zinkevičius Z. Reikšmingas žemaitiškas rankraštinis tekstas. – LKK, t. XV.

[54] Prūsijos valdžios gromatos, pagraudenimai ir apsakymai lietuviams valstiečiams. Sudarė P. Pakarklis. Redagavo K. Jablonskis. V., 1960.

[55] D. Poszka. Mužikas Žiemayczių yr Lietuwos. Paruošė A. Žirgulys. K., 1946; Dionizas Poška. Raštai. Tekstą paruošė D. Urbas. V., 1959.

tomas pasirodė 1977 m.[56], taip pat išleista plati tarmių chrestomatija[57]. Vilniaus universitete buvo imtasi tarmių monografinio tyrimo. 1966 m. pasirodė apibendrinamas Zigmo Zinkevičiaus darbas[58]. Minėtini reikšmingi Vlado Grinaveckio[59], Alekso Girdenio[60] ir kitų dialektologų darbai, liečiantys įvairias tiek istorinės dialektologijos, tiek dabartinių tarmių fonologijos problemas[61]. Visi tie darbai davė labai daug peno intensyvioms istorinės gramatikos studijoms.

§ **24.** Pokario metais pasirodė nemaža specialių veikalų įvairiais istorinės gramatikos klausimais. Iš istorinės akcentologijos srities minėtini Tamaros Buchienės ir Zigmo Zinkevičiaus darbai apie atskirų senųjų tekstų kirčiavimą[62], reikšmingas apibendrinantis Prano Skardžiaus darbas[63], vardažodžių paradigmų raidą ištyrė Vladislavas Iličius-Svitičius[64], baltų ir slavų kirčio bendrybes išanalizavo Christianas Stangas[65]. Lenkų kalbininkas Ježis Kurilovičius sukūrė originalią baltų kalbų kirčiavimo raidos teoriją[66]. Istorinės fonetikos tyrimams imta plačiau naudoti eksperimentinės fonetikos[67] ir fonologijos[68] duomenis. Iš istorinės morfologijos darbų minėtina Zigmo Zinkevičiaus studija apie įvardžiuotinių būdvardžių

---

[56] Lietuvių kalbos atlasas, I, Leksika. V., 1977.

[57] Lietuvių kalbos tarmės. Chrestomatija. V., 1970.

[58] Lietuvių dialektologija. Lyginamoji tarmių fonetika ir morfologija (su 75 žemėlapiais). V., 1966.

[59] Ypač monografija: Žemaičių tarmių istorija (fonetika). V., 1973.

[60] Nemaža jo studijų paskelbta tęstiniuose leidiniuose „Baltistica" (=*B*), „Kalbotyra" (=*K*), „Eksperimentinės fonetikos ir kalbos psichologijos kolokviumo medžiaga" (=*EksF*).

[61] Atskiru leidiniu išėjo Gervėčių šnektos aprašas: Kardelytė J. Gervėčių tarmė (Fonetika ir morfologija). V., 1975. Apie kitus darbus plačiau žr. Zinkevičius Liet. kalb. dial. 133–148.

[62] Buch T. Die Akzentuierung des Christian Donelaitis. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1961; Zinkevičius Z. Iš lietuvių istorinės akcentologijos. 1605 m. katekizmo kirčiavimas. V., 1975.

[63] Lietuvių kalbos kirčiavimas. Čikaga, 1968.

[64] Иллич-Свитыч В. М. Именная акцентуация в балтийском и славянском. Судьба акцентуационных парадигм. М., 1963.

[65] Stang Chr. S. Slavonic Accentuation. Oslo, 1957.

[66] Kuryłowicz J. L'accentuation des langues indoeuropéennes. Wrocław–Kraków, 1952 (II leidimas 1958); Indogermanische Grammatik. Band II: Akzent. Ablaut. Heidelberg, 1968.

[67] Jie daugiausia skelbti tęstiniame leidinyje „Eksperimentinės fonetikos ir kalbos psichologijos kolokviumo medžiaga" (=*EksF*).

[68] Pvz., Buch T. Lithuanian Phonology in Christian Donelaitis. 1974. Fonologijos duomenų panaudojimo pavyzdžiu gali būti Luji Jelmslevo studija apie lietuvių ir latvių tarmių fonetikos raidą (Hjelmslev L. Études de phonétique dialectale dans le domaine letto-lituanien. – (ScSl, t. II).

raidą[69]. Jonas Kazlauskas išleido apibendrinamąjį lietuvių kalbos istorinės gramatikos veikalą[70], kuriame mėginama plačiau naudotis struktūrine metodika. Ja remiamasi ir Vytauto Mažiulio monografijoje apie baltų kalbų linksniavimo sistemos raidą[71]. Vytautas Ambrazas paskelbė labai reikšmingų istorinės sintaksės tyrimų[72]. Jo darbai iš esmės sudaro naują lietuvių kalbos istorinės gramatikos šaką – istorinę sintaksę.

Iš veikalų, pasirodžiusių už Lietuvos ribų, minėtinos Jano ·Otrembskio[73] ir Alfredo Seno[74] gramatikos – stambūs apibendrinamojo pobūdžio darbai, kuriuose yra daug reikšmingų istorinės gramatikos ekskursų. Tačiau pats svarbiausias pokario metais užsienyje pasirodęs veikalas – tai Christiano Stango baltų kalbų lyginamoji gramatika[75], kuri yra savotiška lietuvių kalbos istorinės gramatikos enciklopedija. Dar nurodytinos gausios amerikiečių kalbininko Viljamo Šmolstygo (Schmalstieg) studijos[76], tiek specialiai iš lituanistikos, tiek iš prūsistikos, ir reikšmingi vokiečių kalbininkų Volfgango Šmido[77] ir Rainerio Ekerto[78] tyrimai.

Daug reikšmingų darbų po karo pasirodė specialiai baltų kalbotyrai skirtuose vienkartiniuose[79] ir tęstiniuose leidiniuose. Iš pastarųjų pirmiausia minėtini Lietuvoje leidžiami „Baltistica“ (eina nuo 1965 m.), „Kalboty-

[69] Lietuvių kalbos įvardžiuotinių būdvardžių istorijos bruožai. V., 1957 (rusiškas vertimas leidinyje ВСЯ t. 3).

[70] Lietuvių kalbos istorinė gramatika (Kirčiavimas, daiktavardis, veiksmažodis). V., 1968.

[71] Baltų ir kitų indoeuropiečių kalbų santykiai (Deklinacija). V., 1970.

[72] Daugiausia tęstiniuose leidiniuose „Lietuvių kalbotyros klausimai“ (=*LKK*) ir „Baltistica“. Jis parašė ir labai reikšmingą veikalą „Lietuvių kalbos dalyvių istorinė sintaksė“ (V., 1979).

[73] Otrębski J. Gramatyka języka litewskiego, t. I – III. Warszawa, 1956–1965.

[74] Senn A. Handbuch der litauischen Sprache. Bd. I: Grammatik. Bd. II: Lesebuch und Glossar. Heidelberg, 1957–1966.

[75] Stang Chr. S. Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen. Oslo-Bergen-Tromsö, 1966 (1975 m. išleisti papildymai).

[76] Ypač Pensilvanijos valstybinio universiteto išleistos knygos An Old Prussian Grammar: The Phonology and Morphology of the Three Catechisms, 1974 ir Studies in Old Prussian A Critical Review of the Relevant Literature in the Field since 1945, 1976.

[77] Schmid W. P. Studien zum baltischen und indogermanischen Verbum. Wiesbaden, 1963.

[78] Eckert R. Baltistische Studien. Berlin, 1971.

[79] Donum Balticum. To Professor Christian S. Stang... Edited by Velta Rūķe-Draviņa. Stockholm, 1970 (=*DB*); Baltic Linguistics. Edited by Thomas F. Magner and William R. Schmalstieg. Pennsylvania, 1970 (=*BL*); Балто-славянский сборник. Ответственный редактор В. Н. Топоров. М., 1972 (= *БСС*); Балто-славянские исследования. Отв. редактор Т. М. Судник, 1974 (= *БСИ*).

ra" (=*K*, nuo 1958 m.), „Lietuvių kalbotyros klausimai" (=*LKK*, nuo 1957 m.), „Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai, A serija" (=*MAD*, nuo 1956 m.). Iš kitur leidžiamų periodinių bei tęstinių leidinių mums reikšmingesni „Вопросы славянского языкознания" (=*ВСЯ*, 1954–1963 m.), „Lingua Posnaniensis" (=*LP*, nuo 1949 m.), „Acta Baltico-Slavica" (=*ABS*, nuo 1964 m.), „Scando-Slavica" (=*ScSl*, nuo 1954 m.), "Zeitschrift für Slawistik" (=*ZfSl*, nuo 1956 m.), iš anksčiau tebeinantys „Indogermanische Forschungen" (=*IF*), „Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung" (=*KZ*), „Studi Baltici" (=*StB*), „Zeitschrift für slavische Philologie" (=*ZslPh*).

Straipsnių bei studijų įvairiais lietuvių kalbos istorinės gramatikos klausimais po karo buvo parašyta daug. Jose stengiamasi nušviesti visokias mūsų kalbos garsinės struktūros ir gramatinės sandaros raidos problemas. Prikurta daug hipotezių. Tačiau daug kas dar tebėra neaišku, daugelis problemų laukia kruopščių tyrimų. Pažangą šiuo metu gerokai trukdo dar palyginti menkas mūsų senųjų raštų kalbos ištyrimas.

Literatūra lietuvių kalbos istorinės gramatikos klausimais daugiausia buvo registruojama šiuose bibliografiniuose leidiniuose: priede prie „Indogermanische Forschungen" (Anzeiger für indogermanische Sprach- und Altertumskunde, 1892–1926), „Indogermanisches Jahrbuch" (Strassburg, 1914–1955; spausdinta 1913–1948 m. bibliografija), priede prie žurnalo „Die Sprache" (Indogermanische Chronik, nuo 1967 m.), taip pat specialiuose leidiniuose „Lietuvių kalbotyra" (Vilnius, 1963–1977; 1944–1960, 1961–1964, 1965–1968, 1969–1972 m. bibliografinės rodyklės), „Tarybų Lietuvos visuomenės mokslai. Kalbotyra, literatūros mokslas. Referatų rinkinys" (Vilnius, nuo 1973 m.). Išsamią baltų kalbotyros bibliografiją Lenkijoje leidžia Veronika Kubicka (Języki baltyckie, Bibliografia). Iki šiol išėjo šios dalys: I Językoznawstwo baltyckie (Łódź, 1967), II Onomastyka (Łódź, 1968), III Język łotewski (Łódź, 1970), Bibliografia staropruskiego (do 1965) – ABS, t. V, IV Język litewski, A. Historia (Łódź, 1977). Baltistams labiausiai reikalingi periodiniai bei tęstiniai leidiniai plačiau aptarti knygelėje Rudzīte M. Baltistiem noderigie žurnali un turpinājumi izdevumi valodniecībā. Rīgā, 1976.

Apie lietuvių kalbos tyrėjus Algirdas Sabaliauskas išleido populiarią knygelę „Žodžiai atgyja, pasakojimas apie lietuviško žodžio tyrinėtojus" (V., 1967; pasirodė jos ir angliškas vertimas, pavadintas Noted Scholars of the Lithuanian Language. Chicago, 1973). Išleistas didelis šio autoriaus veikalas „Lietuvių kalbos tyrinėjimo istorija" (V., 1979).

* * *

§ **25.** Lietuvių kalbos istorinės gramatikos kursą, taigi ir šį vadovėlį, sudaro trys pagrindinės dalys:

1. Istorinė fonetika, kurioje apžvelgiama mūsų kalbos garsų raida. Kadangi lietuvių ilgieji balsiai ir dvibalsiai turi priegaides, tai šioje dalyje tenka aptarti ir svarbiausius kirčio bei priegaidės raidos momentus.

2. Istorinė morfologija. Tai pati didžiausia kurso dalis, kurioje pateikiama iš kalbos garsų sudarytų žodžių formų raida. Čia bus iš eilės apžvelgta visų kalbos dalių kaitybos (iš dalies ir darybos) istorija.

3. Istorinė sintaksė, kuriai rūpi žodžių funkcionavimo kalboje istorija. Dėl nepakankamo ištyrimo šios kurso dalies tegali būti pateikta tik trumpa apybraiža, kurioje ne tiek sprendžiamos, kiek keliamos problemos.

1. Kada atsirado diachroninė lingvistika ir lietuvių kalbos istorinė gramatika? (§ 18).

2. Kodėl indoeuropeistai daug dėmesio skyrė lietuvių kalbos tyrimui? (§ 18).

3. Kuo reikšmingi Šleicherio ir Kuršaičio darbai? (§ 18).

4. Kuriuos žinote svarbesnius lietuvių senųjų raštų tyrimus iki pirmojo pasaulinio karo? (§ 19).

5. Kurie svarbesni lietuvių tarmių tyrimai iki pirmojo pasaulinio karo? (§ 19).

6. Kokius žinote stambesnius istorinės gramatikos veikalus, pasirodžiusius iki pirmojo pasaulinio karo? (§ 20).

7. Kurie senųjų raštų ir tarmių tyrinėjimai tarp I ir II pasaulinių karų buvo labiausiai reikšmingi lietuvių kalbos istorinės gramatikos mokslui? (§ 21).

8. Kokie tuo laikotarpiu pasirodė svarbesni darbai iš lietuvių kirčiavimo, fonetinės sistemos ir gramatinės sandaros raidos sričių? (§ 22).

9. Kuriuos žinote reikšmingesnius tarybinių lietuvių kalbininkų atliktus senųjų raštų ir tarmių tyrimus? (§ 23).

10. Nurodykite svarbesnius pokario metų darbus iš lietuvių istorinės akcentologijos, fonetikos ir morfologijos (§ 24).

11. Kuriuose tęstiniuose lietuvių leidiniuose daugiausia buvo skelbta darbų iš istorinės gramatikos? (§ 22, 24).

12. Kuriuose lingvistiniuose periodiniuose bei tęstiniuose leidiniuose už Lietuvos ribų yra daugiausia paskelbta lietuvių kalbos istorinės gramatikos darbų? (§ 20, 22, 24).

13. Kaip skirstomas dalimis lietuvių kalbos istorinės gramatikos kursas? (§ 25).

ISTORINĖ FONETIKA

KIRTIS IR PRIEGAIDĖ

Įvadinės pastabos

§ **26.** Kirčiu vadiname balso sustiprinimą arba pakėlimą žodyje ar sakinyje. Skiriame sakinio kirtį (stipriau ištariamas žodis sakinyje), žodžio kirtį (stipriau ištariamas skiemuo žodyje), ir skiemens kirtį, arba príegaidę (stipriau ištariama viena kuri skiemens dalis arba skiemens tarimas su tam tikra gaida). Kuris žodis sakinyje ištariamas stipresniu balsu, priklauso nuo to, ką norime pasakyti. Sakinio kirtį dar tam tikru būdu sąlygoja sintaksinė kalbos struktūra. Istorinei gramatikai svarbiausi yra žodžio ir skiemens kirčiai, kurių pirmąjį vadinsime tiesiog kirčiù, o antrąjį – príegaide.

§ **27.** Apie lietuvių kalbos kirčiavimo sistemos (t. y. kirčio ir priegaidės) raidą galime spręsti iš dabartinėje kalboje resp. tarmėse esamų tam tikrų senovinio kirčiavimo reliktų, kirčiuotų senųjų tekstų ir akcentologijos pastabų senosiose gramatikose, taip pat iš kitų giminingų kalbų akcentologijos duomenų.

Lietuvių kalbos tarmių kirčiavimas, išskyrus dėsningus kirčio atitraukimo nuo galūnės ir su juo susijusio priegaidžių pakitimo atvejus, tebėra mažai ištirtas. Duomenys šiuo klausimu dar nėra sistemingai sukaupti ir aprašyti. Daugiausia jų galima rasti akademiniame lietuvių kalbos žodyne (=*LKŽ*), bet ir čia jie nenuosekliai ir ne visais atvejais buvo fiksuojami. Daug atskirų pastabų iškelta įvairiuose akcentologijos tyrimuose.

Daugumas senųjų lietuvių tekstų yra nekirčiuoti ir todėl akcentologijos tyrimams netinka. Iš kirčiuotų reikšmingiausi šie trys: 1) Daukšos raštai (1595 m. katekizmas ir 1599 m. postilė), atspindintys vidurio Lietuvos kirčiavimą XVI a. pabaigoje – jį ištyrė ir aprašė Pranas Skardžius (žr. Skardžius Daukš. akc.); 2) anoniminis 1605 m. katekizmas, reprezentuojąs rytų Lietuvos kirčiavimui XVII a. pradžioje – ištyrė Zigmas Zinkevičius (žr. Zinkevičius Akcent.) ir 3) mūsų literatūros klasiko Kristijono Donelaičio rankraščiai – vakarų Lietuvos kirčiavimas XVIII a. viduryje – ištirtas Tamaros Buchienės (žr. Buch Akcent.).

Rekonstruojant senovinį baltų kirčiavimą ir priegaidžių sistemą, reikšmingi latvių kalbos (ypač dėl priegaidžių) ir prūsų rašytinių paminklų duomenys. Iš kitų indoeuropiečių kalbų mums šiuo atveju svarbios tik tos, kurios išlaikė laisvą kirčio vietą (t. y. neapibendrino vieno kurio skiemens kirčio), turi senus kirčiuotus tekstus arba skiria priegaides. Iš slavų kalbų

tokios yra rusų (laisvas kirtis) ir serbų-chorvatų (ypač dėl priegaidžių) kalbos. Iš kitų indoeuropiečių kalbų reikšmingiausios graikų ir senovės indų (vedų) kalbos, turinčios labai senų kirčiuotų tekstų.

Indoeuropiečių prokalbės kirčiavimo rekonstrukcija susiduria su labai dideliais sunkumais dėl lyginamųjų duomenų stokos. Mat daugumas indoeuropiečių kalbų ilgainiui apibendrino vieno kurio skiemens kirtį, palyginti nedaug turime senų kirčiuotų tekstų. Praktiškai daugiausia remiamasi baltų (ypač lietuvių), slavų (rusų, serbų-chorvatų), graikų ir sen. indų duomenimis. Šį bei tą dar galima spręsti iš kitų kalbų (ypač germanų) fonetikos pakitimų, priklausiusių nuo kirčio vietos, ir eiliuotų tekstų metrikos (germanų, keltų ir kt.). Tačiau apskritai kirčiavimo rekonstrukcijai duomenų esama nepalyginti mažiau, negu turime rekonstruodami fonetinę prokalbės sistemą (vokalizmą, konsonantizmą) ar jos morfologinę sandarą. Mūsų dispozicijoje esantys atskirų indoeuropiečių kalbų kirčiavimo faktai dažnai labai skiriasi, būna gerokai nutolę nuo indoeuropietiško prototipo.

1. Ką vadiname kirčiu ir kokios jo rūšys? (§ 26).
2. Iš ko sprendžiame apie lietuvių kalbos kirčiavimo sistemos raidą? (§ 27).
3. Kur galima rasti duomenų apie specifines lietuvių kalbos tarmių kirčiavimo (ne kirčio atitraukimo) ypatybes? (§ 27).
4. Kokius turime svarbiausius kirčiuotus senuosius raštus ir kas juos yra ištyrę? (§ 27).
5. Kurių kitų giminingų kalbų duomenimis daugiausia naudojamės rekonstruodami mūsų kalbos kirčiavimo raidą? (§ 27).
6. Kodėl senojo indoeuropiečių kirčiavimo rekonstrukcija susiduria su dideliais sunkumais? (§ 27).

Lietuvių kirčiavimo sistemos kilmė ir raida

§ **28.** Lietuvių kalbos žodžiai gali turėti kirčiuotus visus skiemenis: paskutinį, antrą nuo galo, trečią nuo galo ir kitus. Tokį kirtį vadiname l a i s v u o j u. Jo priešingybė yra p a s t o v u s i s kirtis. Tai toks kirtis, kurį gali turėti tik vienas skiemuo, pvz., prancūzų kalboje paskutinis, lenkų – priešpaskutinis, čekų, vokiečių – pirmasis žodžio skiemuo ir pan.

Kaitant žodžius, laisvas lietuvių kirtis šokinėja pagal tam tikrą schemą. Toji schema ne visų žodžių vienoda. Skiriami tam tikri kirčiavimo tipai, kuriuos vadiname kirčiuotėmis.

Kyla klausimas: ar senas dabartinis lietuvių kalbos kirčiavimas? Kaip jis susiformavo? Kokia buvo jo raida?

Norėdami atsakyti į šiuos klausimus, pirmiausia turime susipažinti su giminingų kalbų kirčiavimu.

§ **29.** Artimiausia lietuvių kalbos giminaitė latvių kalba dabar turi pastovų pirmojo skiemens kirtį. Tačiau latvių kalbos tyrinėtojai nustatė, kad toks kirčiavimas yra antrinis, kilęs iš seniau turėto laisvojo kirčiavimo. Be kita ko, tai rodo latvių laužtinė priegaidė. Mat latviai su ja taria senovines akūtines šaknis, kurių kirtis atkeltas iš galūnės. Lietuvių kalboje jai atliepia tvirtapradė priegaidė tokiuose žodžiuose, kurių daugumas formų tebeturi galūnės kirtį, pvz., la. *rîts* : lie. *rýtas* (plg. *rytaĩ, rytų̃, rytáms*...), la. *dar̃bs* : lie. *dárbas* (plg. *darbaĩ, darbų̃, darbáms*...), la. dial. *plaûki* : lie. *pláukas* (plg. *plaukaĩ, plaukų̃, plaukáms*...).

Spėjama, kad latviai kirtį į žodžio pradžią yra atkėlę dėl kaimynų Pabaltijo finų, kirčiuojančių pirmąjį žodžio skiemenį, įtakos. Svarbiausią vaidmenį čia turėjo suvaidinti bemaž visai asimiliuotų lybių (lyvių) substratas.

Šiaurinėje baltų arealo dalyje atsiradusi kirčio nuo galūnės atitraukimo tendencija bus palietusi ir kuršių, žiemgalių kalbas, kurių substratas, manoma, sukėlė kirčio atitraukimą šiaurinėse bei vakarinėse lietuvių kalbos tarmėse.

§ **30.** Prūsų kalbos kirčiuotų tekstų nėra. Tačiau trečiajame katekizme dažnai pasitaiko brūkšneliai virš balses žyminčių raidžių. Prūsų kalbos tyrėjai tvirtina, kad šio katekizmo vertėjas Abelis Vilis brūkšneliu žymėjo ilguosius kirčiuotus balsius. Iš tų brūkšnelių matyti, jog prūsų kalboje kirtis buvo laisvas. Jis šokinėjo panašiai kaip lietuvių kalboje (būta ir skirtumų), pvz., pr. *mūti* : lie. *mótina*, pr. *antrā* : lie. *antrà* (<**antrā*), pr. *turīt* : lie. *turė́ti*.

§ **31.** Laisvas lietuvių, senovėje latvių ir prūsų kalbų kirtis suponuoja baltų prokalbėje buvus laisvą kirčiavimą. Bet kaip tasai kirtis senovėje šokinėjo, kokie buvo kirčiavimo tipai? Tai painus klausimas, dėl kurio kalbininkai nesutaria.

Kazimieras Būga tvirtino, kad senovėje mūsų protėviai turėję iš esmės dvejopą dviskiemenių žodžių kirčiavimą: šakninį ir galūninį. Šakninio kirčiavimo žodžių visos formos išlaikydavusios kirtį šaknyje, o galūninio – galūnėje. Iš šakninio, arba baritòninio, kirčiavimo išsirutuliojusios dabartinės mūsų dviskiemenių daiktavardžių I ir II kirčiuotės: I kirčiuotė juk ir dabar tebeturi pastovų šaknies kirtį (pvz., *výras, výro, výrui, výrą, výru*...), o II kirčiuotės tik viena kita forma dabar turi nukeltą į galūnę kirtį (*pir̃štas, pir̃što, pir̃štui, pir̃štą*..., bet *pirštù, pirštè, pirštùs*). Iš galūninio, arba oksitòninio, kirčiavimo išsirutuliojusios dabartinės mūsų III ir IV kirčiuotės: daugumas linksnių čia juk iki šiol išlaikė galūnės kirtį (plg. daugiskaitą *rytaĩ, vilkaĩ, rytų̃, vilkų̃, rytáms vilkáms*...).

Būga teigė, kad senovinis baritoninis-oksitoninis kirčiavimas, paveldėtas iš indoeuropiečių prokalbės, buvęs apskritai išlaikytas sveikas ne

tik baltų prokalbėje, bet dar kurį laiką ir pačioje lietuvių kalboje. Vėlyvą to kirčiavimo pakeitimą, pasak Būgos, rodančios tam tikros lokatyvų formos, padarytos iš vienaskaitos genityvo ir akuzatyvo (=kilmininko ir galininko) dar tada, kai oksitonai tebeturėjo šių linksnių galūninį kirtį, pvz., *galópi, galañ* (plg. dabartinį genityvą ir akuzatyvą *gãlo, gãlą*) šalia atitinkamų baritoninio kirčiavimo formų *rãtopi, rãtan*. Senuosiuose raštuose dar esama kitų senovinio kirčiavimo liekanų, kurios bus aptariamos vėliau, ypač morfologijos skyriuje.

§ **32**. Kad baltų prokalbėje ir net dar anksčiau būta baritoninio kirčiavimo žodžių (davusių pradžią mūsų dabartinėms I ir II kirčiuotėms), sutinka ir vėlesni tyrėjai. Tačiau vietoj senovinio oksitoninio kirčiavimo kai kas (J. Kurilovičius, V. M. Iličius-Svitičius, J. Kazlauskas ir kt.) linkę manyti buvus kilnojamo kirčio oksitoninę paradigmą, t. y. tokią, kur vyravo galūnės kirčiavimas, bet tam tikri linksniai (daugiausia vienaskaitos) turėjo šaknies kirtį. Taigi linkstama baritoninį-oksitoninį kirčiavimą pakeisti pastoviąja (baritonine) ir mobiliąja kirčiavimo paradigmomis, kurias kai kurie kalbininkai laiko labai senomis, būdingomis net indoeuropiečių prokalbei. Tačiau kiti kalbininkai ir toliau teberekonstruoja seniausią baritoninę ir oksitoninę paradigmas. Ypač daug neaiškumų kelia priesaginių ir sudurtinių žodžių kirčiavimo raidos aiškinimas.

§ **33**. Senovėje baltų kirčiavimas turėjo daug bendra su slavų kirčiavimu. Tačiau jis gerokai skyrėsi nuo to, kurį rodo seniausi graikų ir indų (vedų) kalbų paminklai. Nemaža senų baltų-slavų baritonų tose kalbose turi oksitoninius atitikmenis, plg. lie. *dū́mas*, n. pl. *dū́mai*, rusų *дым*, g. sg. *ды́ма* ir gr. θυμός, s. ind. (vedų) *dhūmás*[80]; lie. *výras* ir s. ind. *vīrás*, lie. *mótė* ir gr. g. sg. μητρός, s. ind. *mātár-*. Yra ir priešingų pavyzdžių: baltų-slavų oksitonai tose kalbose atliepiami baritonais, plg. lie. *vil̃kas*, n. pl. *vilkaĩ* ir gr. λύκος, s. ind. *vŕ̥kas*[81].

[80] Raidėmis *dh* žymimas sen. indų aspiruotas priebalsis *d*. Ir kitus šios kalbos aspiruotus priebalsius įprasta žymėti pridedant raidę *h*, pvz., *th*, *ph*, *bh* (=aspiruoti *t*, *p*, *b*). Sen. indų žodžio galas labai priklausė nuo tolesnio žodžio pradžios. Galūnė *-as* išlikdavo sveika tik tuo atveju, jeigu tolesnis žodis prasidėdavo tik tam tikrais priebalsiais, kitur ji įvairiai pakisdavo. Prieš pauzę vietoj *-as* būdavo tariama *-aḥ* (su gerkliniu priebalsiu), todėl lingvistinėje literatūroje kartais taip ir rašoma, pvz., *dhūmáḥ* vietoj *dhūmás*. Žodynuose paprastai pateikiamas tik žodžio kamienas: *dhūma*. Toks pat likimas ištiko *-s* ir kitose galūnėse, pvz., *-is*, *-us* (prieš pauzę tariama *-iḥ*, *-uḥ*). Sanskrito pavyzdžiuose šiuo atveju vadovėlyje visur bus rašoma su archaiškesniu *-s*, taigi *-as*, *-is*, *-us* vietoj naujesnių *-aḥ*, *-iḥ*, *-uḥ*.

[81] Raide *r̥* žymimas skiemeninis garsas (balsis) *r*. Analogiškai žymimas ir skiemeninis (balsis) *l*, t. y. *l̥*.

Dėl didelio skirtumo kai kurie kalbininkai neįžiūri tiesioginio ryšio tarp baltų-slavų ir graikų-indų kirčiavimo sistemų. Daugelio nuomone, graikų-indų kirčiavimas esąs archaiškesnis, tiesioginis indoeuropiečių prokalbės kirčiavimo veldinys, o baltų-slavų kirčiavimo sistema esanti naujesnė, antrinė. J. Kurilovičius apskritai neigia bet kokį ryšį tarp graikų-indų ir baltų-slavų kirčiavimo sistemų. Pagal jį, baltų-slavų kirčiavimas esąs ištisai naujai susiformavęs ir visai atitrūkęs nuo iš prokalbės paveldėtos graikų-indų kirčiavimo sistemos. Tačiau tokiai pažiūrai daugelis nepritaria. Priešingai Kurilovičiui, Iličius-Svitičius baltų-slavų kirčiavimo neatsieja nuo graikų-indų, abu laikydamas indoeuropiečių prokalbės veldiniais. Pagal jį, kai kurie indoeuropiečių prokalbės kirčiavimo elementai net geriau išlikę baltų-slavų negu graikų-indų kalbose.

Būga Rink. rašt. III 19–84, van Wijk Akzent–u. Intonations., Torbiörnsson Die lit. Akzent. ir APh V 66–99, Skardžius Daukš. akc. (ypač 242–254) ir Kirčiavim., Hirt Indogerm. Gram. V (ypač 116–130), Kuryłowicz L'accentuation (ypač 162–356) ir Indogerm. Gram. II (ypač 111–190), Stang Slav. Accent. ir Vergleich. Gram. 169–174, Buch Akcent., Иллич-Свитыч Именная акцент., Kazlauskas Istor. gram. 5–95, Girdenis B I priedas 66–72, Zinkevičius Akcent., Kortlandt B XIII (2) 319–330.

1. Kokį kirtį vadiname laisvuoju ir kokį pastoviuoju? (§ 28).
2. Ką žinote apie latvių kalbos kirčiavimo raidą? (§ 29).
3. Kas žinoma apie prūsų kalbos kirčiavimą? (§ 30).
4. Kokį senovinį lietuvių kirčiavimą rekonstravo Būga? (§ 31).
5. Kokį kirčiavimą vadiname baritoniniu ir kokį oksitoniniu? (§ 31).
6. Kada pagal Būgą buvo pakeistas baritoninis-oksitoninis kirčiavimas? (§ 31).
7. Kas yra kilnojamo kirčio oksitoninė paradigma ir kaip suprantame pastovųjį-mobilųjį kirčiavimą? (§ 32).
8. Kurios indoeuropiečių šakos kirčiavimas artimas baltams? (§ 33).
9. Kaip aiškinamas baltų-slavų ir graikų-indų kirčiavimo sistemų ryšys (Kurilovičiaus ir Iličiaus-Svitičiaus hipotezės)? (§ 33).
10. Nurodykite svarbiausius lietuvių istorinės akcentologijos veikalus (§ 33).

Priegaidžių kilmė ir raida

§ 34. Lietuvių kalba turi dvi priegaides: 1. tvirtapradę[82], arba stumtinę, kuriai būdingas krintantis balso judėjimas[83], pvz., *mólis*, *sẽti*,

[82] Rusiškai vadinamą *нисходящая*, vokiškai *fallende*, *gestoßene*, *Stoßton*. Pagal jai žymėti vartojamą ženklą vadinama dar *akūtine*.

[83] Dėl fonetinės priegaidžių prigimties kalbininkai nesutaria. Fr. Kuršaitis priegaidžių skirtumą aiškino balso muzikinio tono kitimu (tvirtapradės tonas – krintantis). J. Gerulis skyrė net keturis sudedamuosius priegaidžių elementus: spūdžio rūšį, spūdžio vietą (juos abu galima apimti vienu *spūdžio* terminu), balso kiekį ir balso toną

ýla, grūdas, spą́stai, úodas, áugti, pántis, gùiti[84], *pìrmas*, ir 2. tvirtagalę[85], arba tęstinę, kuriai būdingas kylantis[86] balso judėjimas, pvz., *žõdis, lẽkti, pỹktis, rũkti, rą̃stas, juõkas, aũlas, rañda, muĩlas, pir̃štas*[87].

Tarmėse dar yra laužtinė, vidurinė ir kirstinė priegaidės, bet jos susijusios su tvirtaprade arba su tvirtagale, sąlygojamos tam tikros fonetinės pozicijos, pvz., laužtinę priegaidę žemaičiai turi vietoj tvirtapradės neatitrauktinio kirčio skiemenyse, vidurinė įvairiose tarmėse būna pailgėjus kirčiuotiems trumpiems balsiams arba atitrauktinio kirčio skiemenyse, kirstinė rytų Lietuvos šnektose atsiranda tik vietoj tvirtagalės aptrumpėjusiose galūnėse. Plačiau žr. Zinkevičius Liet. dial. 33—37, 40—41.

§ 35. Latvių bendrinė kalba skiria tris priegaides[88]: 1. tęstinę (*stieptā*), kuriai būdingas nežymiai kylantis arba apylygis balso judėjimas, pvz., (žymima cirkumflekso ženkleliu) *brãlis* 'brolis', *klẽts* 'klėtis', *ĩsts* 'tikras', *šũt* 'siūti', *luõps* '(naminis) galvijas', *saũle* 'saulė', *puĩka* 'berniukas', *bir̃t* 'birti', 2. krintančiąją (*krītošā*), kai balso judėjimas apskritai yra krin-

---

(pastarasis teturįs antraeilės reikšmės). A. Laigonaitė priegaidę nusako kaip tam tikros skiemens sudaromojo garso vietos pabrėžimą stipresniu, gausesniu balsu. A. Girdenio ir A. Pupkio nuomone, lietuvių kalbos priegaidžių esmę sudarą energijos koncentracijos skirtumai. A. Pakerys nustatė, kad sudėtinių dvibalsių priegaides daugiau skiria pirmojo dėmens spektras negu tonas ar intensyvumas. Visi tyrinėtojai ryškiausiu tvirtapradės požymiu laiko balso (tono, tembro, spūdžio ar ko kito) krintantį judėjimą. Konstatuojama, kad tvirtapradžių balsių spektruose pagrindinio tono ir intensyvumo viršūnė pasirodo anksčiau negu tvirtagaliuose, taigi ir čia galima įžiūrėti tam tikrą didesnį kritimą palyginti su tvirtagale.

[84] Trumpi tvirtapradžių dvibalsių dėmenys iš tradicijos (nuo Kuršaičio laikų) žymimi kairiniu kirčio ženklu (graviu).

[85] Rusiškai *восходящая*, vokiškai *steigende, Dehnton*. Vadinama ir *cirkumflèksine* (pagal vartojamą ženklą).

[86] Iš tikrųjų kylantis ir kiek krintantis (kritimas menkas) ar net apylygis tęsimas.

[87] Trumpųjų skiemenų (pvz., *šakà, kàsti, nèšti, mìškas, bùvo*) dvejopo priegaidėjimo nėra. Todėl kartais pavartojamas terminas *trumpìnė* priegaidė fonologijos požiūriu nėra tikslus. Trumpi skiemenys neturi jokios kitos priegaidės, kuri būtų priešpriešą „trumpinei“, kaip ilgųjų skiemenų tvirtapradė tvirtagalei.

[88] Jos visos išliko tik nedidelėje vidurio tarmės (*vidus dialekts*) dalyje. Visose kitose latvių kalbos tarmėse yra tik po dvi priegaides, o trečioji įvairiai sutapusi, pvz., vidurio ir lybiškoje (*lībiskais dialekts*) tarmėse sutapo krintančioji su laužtine (vietoj abiejų plačiau tariama laužtinė, siauriau — krintančioji), aukštaičių tarmėje (*augšzemnieku dialekts*) sutapo tęstinė su krintančiąja (daugiausia tariama krintančioji), ir pan. Todėl neretai siūloma bendrinės latvių kalbos norma laikyti ne trijų, bet dviejų priegaidžių (istoriškai naujesnę) sistemą, paprastai tokią, kokia turima vakarų Latvijoje (čia tėra tęstinė ir laužtinė priegaidės). Lingvistinėje literatūroje pavyzdžiai iš tarmių, turinčių dviejų priegaidžių sistemą, pažymimi petito skaitmeniu ², pvz., lybiškosios tarmės *kuôks*² (čia laužtinė būna ir vietoj krintančiosios) = *kùoks* 'medis'.

t a n t i s, pvz., (žymima gravio ženkleliu[89]) *kàzas* 'vestuvės', *mèle* 'liežuvis', *brìdis* 'minutėlė, momentas', *lùgt* 'prašyti, melsti', *rùoka* 'ranka', *dràugs* 'draugas', *mùit* 'žiaunoti', *pìrkt* 'pirkti'[90], ir 3. l a u ž t i n ę (*lauztā*), pasižyminčią balso l ū ž i u (iki lūžio kylantis, po lūžio krintantis balso judėjimas), pvz., (žymima stogelio pavidalo ženkleliu), *kâpt* 'kopti, lipti', *êst* 'ėsti, valgyti', *rîts* 'rytas', *bût* 'būti', *kuôst* 'kąsti', *laûzt* 'laužti', *sir̂ds* 'širdis'[91].

J. Endzelynas išaiškino, kad lietuvių kalbos priegaidžių santykis su latvių priegaidėmis yra toks:

1. Tais atvejais, kai lietuvių kalboje yra t v i r t a g a l ė priegaidė, latvių kalboje paprastai būna k r i n t a n č i o j i, pvz., *prõtas — pràts, lañkas — lùoks, kiẽmas — ciems, draũgas — dràugs, dar̃žas — dàrzs, šim̃tas — sìmts, giñti — dzìt, pir̃kti — pìrkt* ir t. t. Taigi vietoj lietuvių k y l a n č i o balso judėjimo (↗) latviai turi k r i n t a n t į (↘).

2. Tais atvejais, kai lietuvių kalboje yra t v i r t a p r a d ė priegaidė, latvių kalboje gali būti arba t ę s t i n ė, arba l a u ž t i n ė priegaidės, būtent:

a. T ę s t i n ė paprastai būna tada, kai lietuvių kalbos atitikmuo yra b a r i t o n i n i o kirčiavimo (daiktavardžių I kirčiuotė), pvz., *brólis — brãlis, klẽtis — klẽts, výras — vĩrs, dū́mai — dũmi, dúona — duõna, píenas — piẽns, sáulė — saũle, várna — vãrna, tìltas — til̃ts, kùrmis — kur̃mis, kùlti — kul̃t* ir t. t. Šiuo atveju vėl balso judėjimas abiejose kalbose priešingas: lietuvių k r i n t a n t i s (↘), latvių k y l a n t i s (↗).

b. L a u ž t i n ė paprastai būna tada, kai lietuvių kalbos atitikmuo o k s i t o n i n i o kirčiavimo (daiktavardžių III kirčiuotė), pvz., *óras, -aĩ — ârs, mė́šlas, -aĩ — mę̂sls, rýtas, -aĩ — rîts, lángas, -aĩ — luôgs, slíekas, -aĩ — sliêks, pláukas, -aĩ — plaûki, dárbas, -aĩ — dar̂bs, dúoti — duôt* ir t. t. Čia latviai turi iš galūnės atkeltą kirtį. Prieš kirčio atkėlimą šie skiemenys turėjo būti tariami su k y l a n č i u (↗) balso judėjimu, taigi priešingu lietuvių atitikmenų k r i n t a n č i a j a m (↘) judėjimui.

Taigi lietuvių ir latvių priegaidėjimas tų pačių žodžių šaknyse ar morfemose yra skirtingas: kur lietuviai taria su kylančiu balso judėjimu, latviai turi krintantį (nesvarbu, šaknis iš seno kirčiuota ar kirtis atkeltas nuo

---

[89] Įsidėmėtina, kad latviai šiuo ženkleliu žymi i l g o j o skiemens priegaidę (lietuviai tą patį ženklelį vartoja trumpojo skiemens kirčiui pažymėti).

[90] Jeigu su krintančiąja priegaide tariamas skiemuo turi ilgąjį arba naujai pailgėjusį balsį su sklandžiuoju ar nosiniu priebalsiu, tai ant jį žyminčios raidės rašomi ir ilgumo, ir priegaidės ženkleliai, pvz., *dàrzs* 'daržas', *svȩ̀rt* 'sverti' (plg. *dārzs, svērt*).

[91] Jeigu su laužtine priegaide tariamas skiemuo turi ilgąjį balsį su sklandžiuoju arba nosiniu priebalsiu, tai laužtinės priegaidės ženklelis rašomas ant raidės, žyminčios ilgąjį balsį, pvz., *plâns* 'plonas', *grîns* 'grynas' (plg. *plāns, grīns*).

galūnės, plg. *pràts – prõtas, -ai* ir *dràugs – draũgas, -aĩ*), ir atvirkščiai, vietoj lietuvių krintančio balso judėjimo latviai turi kylantį (šiuo atveju dabar laužtas, jei kirtis atkeltas nuo galūnės).

Tai išsiaiškinus, savaime kyla klausimas: kuris priegaidėjimas – lietuvių ar latvių – istoriškai senesnis? Norint atsakyti į šį klausimą, reikia susipažinti su priegaides turinčių kitų giminingų kalbų duomenimis.

§ **36.** Iš baltų kalbų rašto paminklus yra palikusi dar prūsų kalba. Deja, prūsų kalbos tekstai nekirčiuoti, apie kirčio šokinėjimą, kaip matėme, kalbininkai sprendžia tik iš brūkšnelių virš raidžių III katekizme. Iš tų pačių brūkšnelių tyrėjai šį bei tą patiria ir apie prūsų kalbos priegaides. Mat Abelis Vilis brūkšneliais žymėjo tai pirmąjį, tai antrąjį dvibalsių sandą, pvz., *lāiku, ēit*, bet *pogaūt, boūt, geīwans*. Kadangi brūkšneliai dėlioti ilgam kirčiuotam garsui žymėti, tai tokie pavyzdžiai kaip *lāiku, ēit* rodo krintantį (↘) tarimą, o *pogaūt, boūt, geīwans* – kylantį (↗). Brūkšneliai kartais dedami ir ant mišriųjų dvibalsių pirmojo sando, pvz., *ālgas, mārtin, etkūmps*, kur taip pat būta krintančio (↘) balso judėjimo. Ant antrojo mišriųjų dvibalsių sando (raidžių *r, l, m, n*) Abelis Vilis brūkšnelių nerašė (galimas dalykas, spaustuvė tokių brūkšniuotų raidžių neturėjo).

Ištyrus visus pavyzdžius su brūkšneliais pažymėtais dvibalsiais, paaiškėjo, kad lietuvių tvirtapradės priegaidės, t. y. krintančio (↘) balso judėjimo, atitikmuo prūsų kalboje buvo kylantis (↗) balso judėjimas, kaip ir latvių kalboje, pvz., *pagáuti – pogaūt*; *káulas* – a. pl. *kaūlins*, la. *kaũls*; *gývas* – a. sg. *geīwan*, la. *dzîvs* (oksitonas!); a. sg. *sū́nų* – a. sg. *soūnan*[92], *bū́ti – boūt*, la. *bût* (oksitonas!). Lietuvių tvirtagalės priegaidės, t. y. kylančio (↗) balso judėjimo, atitikmuo prūsų kalboje buvo krintantis (↘) balso judėjimas (kaip latvių kalboje), pvz., a. sg. *aũsį* – a. pl. *āusins*, la. *àusis*; 3. praes. *laĩko – lāiku*; *eĩti – ēit*; a. sg. *al̃gą* – g. sg. *ālgas*, la. *àlga*; *mar̃čią – mārtin*, la. *màrša*; *rañką – rānkan*, la. *rùoka*; *kum̃pti – etkūmps* 'vėl', la. *kùmpt*. Taigi prūsų kalbos duomenys paremia latviškojo priegaidėjimo senumą.

A. Becenbergeris 1911 m. iškėlė hipotezę, kad prūsų priegaidės buvusios artimesnės ne latvių, bet žemaičių priegaidėms (KZ XLIV 315). Tokią pažiūrą dabar remia A. Girdenis, tvirtindamas, kad Abelio Vilio rašymas *āu* : *aū* geriau atitinką ne latvių *àu* : *aũ*, bet žemaičių tarimą *ãu* (pirmasis dėmuo labai ilgas) ir *âu* (pirmasis dėmuo menkiau teilginamas).

[92] Ilgieji balsiai *ī, ū* prūsų kalbos Sembos tarmėje, kuria parašyti visi trys katekizmai, buvo virtę dvibalsiais *ei, ou*.

§ **37.** Iš slavų kalbų priegaides turi serbų-chorvatų kalba. Jų čia keturios: 1. trumpoji kylanti (ženklelis`), pvz., *žèna*[93] 'žmona', 2. ilgoji kylanti (´), pvz., *bráda* 'barzda', 3. trumpoji krintanti (̏), pvz., *vrȁna* 'varna', 4. ilgoji krintanti (̑), pvz., *drȗg* 'draugas'. Dvi pirmosios, t. y. kylančios, yra antrinės kilmės, susijusios su kirčio atitraukimu nuo galūnės, plg. *žèna*, *bráda* ir rusų *жена́*, *борода́*. Kitos dvi, krintančios, daug senesnės.

Tyrėjai pastebėjo tam tikrą ryšį tarp serbų-chorvatų senesnių krintančiųjų priegaidžių ir lietuvių-latvių atitikmenų. Ilgoji krintanti (̑) paprastai ir latvių kalboje atliepiama krintančiąja (`), lietuvių tvirtagale (˜), pvz., *vlȃst* 'valdžia' — *vàlsts* 'valstybė' — *val̃sčius*, *drȗg* — *dràugs* — *draũgas*, a. sg. *zȋmu* — *zìemu* — *žiẽmą*. Kad čia iš seno slavai turėjo būtent krintančią priegaidę, rodo rusų kalbos atitikmenų su *oro*, *olo*, *ere*, *ele* junginiais (atliepiančiais baltų *ar*, *al*, *er*, *el*) pirmojo dėmens kirčiavimas, plg. *vlȃst* ir rusų *во́лость* (la. *vàlsts*↘, lie. *val̃sčius*↗), *vrȃn* ir *во́рон* (lie. *var̃nas* ↗). Taigi šiuo atveju ir slavų duomenys paremia latvių priegaidėjimo senumą.

Serbų-chorvatų trumpoji krintanti (̏) priegaidė paprastai atitinka latvių tęstinę (↗), lietuvių tvirtapradę (↘), pvz., *vrȁna* — *vãrna* — *várna*, *kȕpa* — *kuõpa* — *kúopa*. Čia seniau slavų turėta kylanti priegaidė. Tai rodo rusų kalbos atitikmenų su *oro*, *olo*, *ere*, *ele* junginiais antrojo dėmens kirčiavimas, plg. *vrȁna* ir *воро́на* (la. *vãrna*↗, lie. *várna*↘), *brȅza* ir *берёза* (la. *bȩ̃rza*↗, lie. *béržas*↘). Ir šiuo atveju slavų duomenys vėl paremia latvių, o ne lietuvių priegaidėjimo senumą.

§ **38.** Visa tai verčia manyti, kad lietuvių kalbos priegaidės yra pakitusios: ten, kur dabar mes tariame su krintančiu balsu (tvirtapradė), kažkada buvo kylantis tarimas, ir atvirkščiai, vietoj dabartinio kylančio tarimo (tvirtagalės) buvo krintantis.

Galbūt tarmėse yra išlikę senesnio priegaidėjimo elementų. Šiaurinėje žemaičių dalyje, arčiau Latvijos sienos, tvirtagalės priegaidės stipriausias intensyvumas būna ne garso gale, bet pradžioje; paskui kiek išsilaikęs viename lygyje (tęsimas), į galą nusileidžia gana staigiai. Taigi čia turime ne kylantį, bet krintantį balso judėjimą. Jis griežtai skiriasi nuo tvirtapradės, kuri šioje tarmėje virto laužtine.

K. Būga mano, kad lietuvių kalbos priegaidžių pakitimas nėra senas, jis įvykęs po XII amžiaus. Tai rodąs skolinių tyrinėjimas. Skolindami

[93] Vartojami du alfabetai: serbai rašo rusiškomis raidėmis („graždanka"), o chorvatai — lotyniškomis. Abu alfabetai turi dar tam tikrų specifinių raidžių su diakritiniais ženkleliais. Vadovėlyje serbų-chorvatų kalbos pavyzdžiai bus rašomi lotyniškuoju alfabetu.

iš rytinių slavų (baltarusių protėvių) žodžius *stórasta*, *kùrtas*, tikrinį vardą *Póvilas*, lietuviai priegaidėmis dar turėję nesiskirti nuo latvių ir šių žodžių šaknis tarti su kylančiu (vėliau virtusiu tvirtaprade priegaide) balso judėjimu, plg. dabartinį latvių priegaidėjimą *stãrasts*↗, *kur̃ts*↗ (serbai-chorvatai *hrt* taria su trumpąja krintančia priegaide), *Pãvils*↗ (serbų-chorvatų *Pȁvao*) ir dabartinį lietuvių *stórasta*↘, *kùrtas*↘, *Póvilas*↘.

Buvo mėginimų (pvz., H. Hirto, J. Plakio ir kt.) lietuvių ir latvių bei slavų priegaidžių ryšius aiškinti kitaip negu čia išdėstyta, sukurta kitokių hipotezių. Visi tie dalykai dar nėra galutinai išaiškinti. Reikia tikėtis, kad priegaidžių raidos tolesniam tyrimui turės reikšmės detalus eksperimentinis dabartinio priegaidėjimo lietuvių, latvių ir serbų-chorvatų kalbose ištyrimas. Šiuo atžvilgiu svarbūs naujausi darbai, rodantys, kad priegaidžių esmę bent tam tikrais atvejais sudaro ne balso intensyvumo kilimas ar kritimas, bet skirtingas garsų spektras.

§ **39.** Kadangi lietuvių priegaidės senovėje greičiausiai buvo kitokios negu dabar, tai istorinėje gramatikoje vietoj terminų *tvirtapradė* ir *tvirtagalė*, suponuojančių dabartinį tarimą (plg. tvirta pradžia, tvirtas galas), parankiau vartoti terminus *akūtinė* ir *cirkumflèksinė*, arba tiesiog sakyti *akūtas* ir *cirkumflèksas*, nes šie terminai rodo tik priegaidėms žymėti vartojamų ženklelių pavadinimus. Taigi sakome, kad baltų akūtinė priegaidė (akūtas) lietuvių kalboje ilgainiui virto tvirtaprade, o cirkumfleksinė (cirkumfleksas) – tvirtagale. Latvių kalboje, atvirkščiai, akūtas dabar yra tęstinė arba laužtinė, o cirkumfleksas – krintančioji priegaidė.

§ **40.** Graikų kalbos ilgųjų skiemenų kirtis žymimas dviem ženkleliais: akūtu (/) ir cirkumfleksu (˜) [94]. Žodžio viduryje vienokį ar kitokį žymėjimą lemia galūnės kiekybė. Tačiau galūnėse graikai dažnai žymėjo akūtą ten, kur ir lietuviai prieš galūnės sutrumpėjimą turėjo akūtą, o graikų cirkumfleksą neretai atitinka lietuvių cirkumfleksas, pvz.:

n. sg. *šakà*<**šakā́* (plg. *gerà* šalia *geró-ji*) : ϑεά;
n. -a. du. *vilkù*<**vilkúo* (plg. *du gerù* šalia *du gerúo-ju*) : ϑεώ;
g. sg. *šakõs* : ϑεᾶς;
d. sg. *taĩ* : τῇ;
g. pl. *šakų̃* : ϑεῶν.

Toks sutapimas negali būti atsitiktinis. Manoma, kad graikai galūnėse skyrė priegaides: jų akūtas buvęs kylanti (plg. grafinį ženklelio vaizdą), o cirkumfleksas – kylanti-krintanti priegaidė. Dėl šių atitikimų A. Becenbergeris padarė išvadą, kad priegaidės esančios paveldėtos iš in-

---

[94] Iš čia Fr. Kuršaitis paėmė ženklelius žymėti lietuvių priegaidėms, kurios anksčiau (vieno kito kalbininko ir vėliau) buvo žymimos kitaip, žr. Girdenis B IV (2) 333–335.

doeuropiečių prokalbės. Tada imta ieškoti jų reliktų kitose indoeuropiečių kalbose. Atkreiptas dėmesys į vedų tekstus. Senosiose indų gramatikose esama užuominų, rodančių, kad vedų kalboje būta priegaidžių. Pastebėti ir tam tikri dėsningumai: graikų galūnės cirkumfleksui vedose atliepia dviejų morų balsiai, o akūtui – tik vienos moros. Aptikta šiokių tokių „priegaidėjimo reliktų" dar gotų tekstuose. Esama priegaidžių šiaurinėse germanų kalbose, tik jų ryšys su kitų giminingų kalbų priegaidėmis tebėra neaiškus.

Vėliau dalis tyrėjų ėmė abejoti tokiu priegaidžių senumu. Iškelta hipotezė, kad akūtinė priegaidė atsirado ten, kur indoeuropiečių prokalbėje buvo ilgasis balsis arba ilgasis dvibalsis (t. y. toks dvibalsis, kurio pirmąjį dėmenį sudarė ilgasis balsis)[95], o cirkumfleksinė – kur prokalbėje buvo trumpasis balsis (vėliau pailgėjęs) arba trumpasis dvibalsis (kurio pirmuoju dėmeniu ėjo trumpasis balsis). Imta tvirtinti (J. Kurilovičiaus ir kt.), kad mūsų priegaidės esančios bendrosios baltų-slavų epochos padaras. Tuomet graikų galūnių priegaides imta aiškinti kaip paralelinės raidos rezultatą, o ne prokalbės veldinį. Minėtus vedų ir gotų kalbų reiškinius imta skelbti antriniais: pirmieji esą atsiradę dėl metrikos, antrieji – dėl tam tikrų morfologijos priežasčių.

Kiti tyrėjai ir toliau priegaidėjimą tebelaiko didžiai senu reiškiniu, paveldėtu iš indoeuropiečių prokalbės.

§ **41.** Dabar lietuviai praktiškai skiria ir žymi tik kirčiuotų skiemenų priegaides. O kaip yra su ilgaisiais nekirčiuotais skiemenimis? Ar tie skiemenys turi priegaides?

Dar 1897 m. Kazimieras Jaunius teigė, kad prieškirtinius skiemenis dabar lietuviai tarią tvirtagališkai, o pokirtinius – tvirtapradiškai, taigi esanti tokia nekirčiuotų ilgųjų skiemenų priegaidėjimo sistema (storesnis brūkšnelis – kirčiuotas skiemuo, plonesni – ilgieji nekirčiuoti): ≃ ≃ — ⊥́ ⊥́ ·

Pagal Jaunių, esą tariama, pvz., *vẽgẽlẽ* (kirčiuotas skiemuo *lẽ*), bet *vḗgḗlę̇* (kirčiuotas skiemuo *vḗ*).

Kad prieškirtiniai skiemenys yra tvirtagaliai, rodo šios priegaidės atsiradimas antrinėse galūnėse, nukritus kirčiuotam balsiui, pvz., i. sg. *akim̃ < akimì*, loc. sg. *šakõj < šakojè*, loc. pl. *miškuõs < miškuosè*.

Instrumentiniai tyrimai apskritai patvirtino Jauniaus nustatytą tvirtagalį prieškirtinių skiemenų tarimą. Tačiau vietoj pokirtinių skiemenų tvirtapradės priegaidės instrumentiniai tyrimai, bent vakarų aukštaičių

[95] Lietuvių kalboje tokių dvibalsių neišliko.

tartyje, dabar randa tvirtagalę. Galimas dalykas, kad tvirtapradė čia būdinga tik žemaičiams (juk ir Jaunius buvo žemaitis).

§ **42.** Daugumas lietuvių ir apskritai baltų kalbų tyrėjų mano, kad senovėje priegaidės nuo kirčio nepriklausė. Kiekviena ilga šaknis ar morfema ne tik kirčiuota, bet ir nekirčiuota, išlaikydavusi savo priegaidę. Pvz., šaknis *rýt-* buvusi akūtinė (plg. *rýt-as*) ir n. pl. formoje *ryt-aĩ*, taigi buvę tariama *rýt-aĩ* (kirčiuota galūnė). Pirmosios linksniuotės daiktavardžių n. pl. galūnė *-aĩ* buvusi cirkumfleksinė (plg. *ryt-aĩ*) ir baritoninėje n. pl. formoje *výr-ai*, taigi tarta *výr-aĩ* (kirčiuota šaknis). Tuo būdu akūtinės prigimties šaknis turėjo, pvz., visi dviskiemeniai I ir III kirčiuočių daiktavardžiai, pvz., (I kirč.) *výr-as*, *vė̃j-as*, *žìrn-is*, *líep-a*, *kój-a*, *gérv-ė*, *tóš-is*, *mė̃nuo* ir (III kirč.) *kélm-as*, *véln-ias*, *ožỹs*, a. sg. *óž-į*, *galvà*, a. sg. *gálv-ą*, *giesmė̃*, a. sg. *gíesm-ę*, *širdìs*, a. sg. *šìrd-į*, *sūnùs*, a. sg. *sū́n-ų*, *piemuõ*, a. sg. *píemenį*, o cirkumfleksinės prigimties šaknis – visi dviskiemeniai II ir IV kirčiuočių daiktavardžiai, pvz., (II kirč.) *piřšt-as*, *veřš-is*, *rankà*, a. sg. *rañk-ą*, *kiaũl-ė*, *anglìs*, g. sg. *angl-ies*, *tuřg-us*, *puõdž-ius* ir (IV kirč.) *diẽv-as*, *piršlỹs*, a. sg. *piřšl-į*, *žiemà*, a. sg. *žiẽm-ą*, *valdžià*, a. sg. *val̃dž-ią*, *pirtìs*, a. sg. *piřt-į*, *viršùs*, a. sg. *viřš-ų*, *raumuõ*, a. sg. *raũmenį*.

Ilgainiui nekirčiuotuose skiemenyse ryškesnis akūto ir cirkumflekso skirtumas išnyko, imta tarti vienodai, su tuo pačiu (pvz., prieškirtiniuose skiemenyse su kylančiu) balso judėjimu. Senasis akūto ir cirkumflekso skirtumas ryškus išliko tik kirčiuotuose skiemenyse, iš kurių dabar nustatome šaknies ar morfemos senąją prigimtinę priegaidę.

Pvz., norint nustatyti, kokios priegaidės (akūtinės ar cirkumfleksinės) šaknį turi žodis *galvà*, reikia imti tokią jo formą, kuri turėtų kirčiuotą šaknį *galv-*, plg. a. sg. *gálv-ą*. Taigi šis žodis turi akūtinę šaknį. Norėdami nustatyti II linksniuotės daiktavardžių g. sg. galūnės *-os* (pvz., *rañk-os*) senąją priegaidę, turime žiūrėti, kaip šią galūnę kirčiuoja tos pačios linksniuotės oksitonai. Plg. *galv-õs*, *šak-õs*. Taigi g. sg. galūnė *-os* yra cirkumfleksinė.

J. Kurilovičius neigia nekirčiuotų skiemenų priegaides, tvirtindamas, jog priegaides galį turėti ir iš seno yra turėję tik kirčiuoti skiemenys. Tačiau daugumas baltistų su tuo nesutinka. Kurilovičiaus teorijai, be kita ko, prieštarauja žemaičių tarmės atitrauktinis kirtis. Žemaičių šiaurės vakarų dalyje atitrauktinis akūtinių skiemenų kirtis turi stumtinę, o cirkumfleksinių – tęstinę arba vidurinę (jei galūnė ilga) priegaidę, pvz., *gálvà* 'galvà', g. sg. *gálvũos* 'galvõs' (plg. *gálvą*), bet *mẽrgà* 'mergà', g. sg. *mèrgũos* 'mergõs' (plg. *meřgą*). Naujausi tyrimai rodo, kad tam tikro skirtumo tarp atitrauktinio kirčio akūtiniuose ir cirkumfleksiniuose skiemenyse esama ir likusiame šiaurės žemaičių, taip pat bent dalyje pietų žemaičių ploto. A. Gir-

denis tvirtina, kad apskritai visose kirtį atitraukiančiose lietuvių kalbos tarmėse akūtinių ir cirkumfleksinių skiemenų priegaidės nėra visai sutapusios. Pagal jį, nesuplakamos, pvz., dalyvio *kaltà* (a. sg. *káltą*) ir būdvardžio *kaltà* (a. sg. *kal̃tą*) formos, skirtingai tariamas žodžių *vienà* (plg. *víenas*) ir *dienà* (plg. *dìeną*) dvibalsis *ie* ir t. t. Net pietiniai vakarų aukštaičiai (kirčio neatitraukia!), pagal Girdenį, nevienodai tarią žodžių porų *storà* (plg. *stórą*) – *dorà* (plg. *dõrą*), *vienà* (plg. *víeną*) – *dienà* (plg. *dìeną*) šaknies balsius resp. dvibalsius; dalyvis *kaltà* ir būdvardis *kaltà* čia nesą visiški homonimai (pirmojo ryškesnis *a*, antrojo – priebalsis *l*, be to, pirmojo nekirčiuotasis skiemuo esąs intensyvesnis ir įtemptesnis). Visa tai rodytų, kad nekirčiuoti skiemenys ne tik turėjo dvejopas priegaides, •bet ir dabar atskirose tarmėse tebesąs dvejopas priegaidėjimas. Jį turi ir latvių kalba, pvz., *brãliẽm* 'broliams', *brãļuôs* 'broliuose', *mãtèi* 'motinai'.

§ **43.** Priegaidžių kilmė apskritai neaiški. Tyrėjų nuomonės nesutampa. Dar 1894 m. F. de Sosiūras iškėlė mintį, kad akūtas atsirado ten, kur senų senovėje buvo ilgasis balsis arba ilgasis diftongas, o cirkumfleksas – kur būta įprastinio diftongo, plg. s. ind. *mātā* : lie. *mótė*, s. ind. *dhānās* 'grūdai' : lie. *dúona*, s. ind. *vīras* : lie. *výras*, s. ind. *sūnus* : lie. *sū́nų*, s. ind. *vāyus*[96] : lie. *vė̃jas* ir t. t., bet gr. χεῖμα : lie. *žiẽmą*, s. ind. *dēvás* (iš ide. **deivos*) : lie. *diẽvas*, gr. αὖος (iš ide. **sausos*) : lie. *saũsas* ir t. t. Ši hipotezė vėliau daugelio tyrėjų buvo palaikoma ir tikslinama. Ir dabar daug kas mano, kad akūtui pradžią davė senoviniai ilgieji balsiai ir ilgieji diftongai[97], o cirkumfleksui – normalieji diftongai ir dėl kontrakcijos (balsių sutraukimo, suliejimo) atsiradę ilgieji balsiai. Kad balsių kontrakcija duoda cirkumfleksą, matyti iš fleksijos, pvz., n. sg. *dagỹs* turi galūnę *-ys* iš **iįas*<**-iįos*, g. sg. *šakõs* turi galūnę *-os* iš *-ā̃s* <**-ā+es*, g. pl. *šakų̃* turi *-ų*<**-ōn*<**-ā+ōn* ir kt.

J. Kurilovičius tvirtina, kad baltų-slavų akūtas atsiradęs dėl kirčio retrakcijos (atitraukimo) į ilgą pradinį skiemenį. Tačiau ši hipotezė yra nepakankamai pagrįsta, nes nėra duomenų, rodančių, jog dėl kirčio atitraukimo galėtų atsirasti priegaidės tokioje kalboje, kuri jų neturėjo.

Gerullis Lit. Dialekt. XXI–LV, Endzelīns Latv. val. gram. 34–48, Laigonaitė K I 71–99, Vaitkevičiūtė LKG I 127–142, Stang Vergleich. Gram. 125–144, Zinkevičius Liet. dial. 33–45, Karaliūnas MAD 1970 2 143–152, Grinavec-

[96] Raide *y* sen. indų pavyzdžiuose žymimas jotas.

[97] Kuriuos laringalinės teorijos (apie ją vėliau) šalininkai kildina iš trumpųjų balsių resp. diftongų + laringalo.

kis Žem. tarm. 100–127 ir EksF V 111–118, Girdenis leidinyje Балтийские языки и их взаимодействие со славянскими, фино-угорскими и германскими языками (Рига, 1973) 73–75 ir (su A. Pupkiu) EksF VI 107–125, Pakerys EksF II 68–74, III 97–118.

1. Ką žinote apie tvirtapradės ir tvirtagalės priegaidžių akustines ypatybes? (§ 34).
2. Kokia latvių priegaidė būna vietoj lietuvių tvirtagalės? (§ 35).
3. Kokios latvių priegaidės būna vietoj lietuvių tvirtapradės? (§ 35).
4. Kada latviai turi tęstinę ir kada laužtinę priegaides? (§ 35).
5. Ką žinome apie prūsų kalbos priegaides ir kaip jos santykiuoja su lietuvių ir latvių priegaidėmis? (§ 36).
6. Iš ko sprendžiame apie slavų priegaidžių sistemą ir kaip ji santykiuoja su lietuvių ir latvių atitikmenimis? (§ 37).
7. Kada, Būgos nuomone, pakito lietuvių priegaidės? Iš ko jis tai nustato? (§ 38).
8. Kodėl ir kada istorinėje gramatikoje vietoj tvirtapradės ir tvirtagalės pravartu vartoti terminus akūtas ir cirkumfleksas? (§ 39).
9. Kaip santykiuoja lietuvių ir graikų žodžio galo priegaidės? (§ 40).
10. Kodėl dalis tyrėjų mano, kad priegaidės paveldėtos iš indoeuropiečių prokalbės? (§ 40).
11. Kodėl kiti kalbininkai mano, kad priegaidės yra vėlesnės kilmės? (§ 40).
12. Kaip Jaunius aiškino dabartinį nekirčiuotų skiemenų priegaidėjimą? (§ 41).
13. Ką rodo instrumentiniai nekirčiuotų skiemenų tyrimai? (§ 41).
14. Kokią senovinę nekirčiuotų skiemenų priegaidėjimo sistemą rekonstruoja kalbininkai? (§ 42).
15. Kaip nustatome, kuri žodžio dalis (šaknis, morfema) yra akūtinė, kuri cirkumfleksinė? (§ 42).
16. Kokios pažiūros dėl nekirčiuotų skiemenų priegaidėjimo laikosi Kurilovičius ir kodėl daugumas baltistų su juo nesutinka? (§ 42).
17. Kas pasakytina dėl priegaidžių kilmės? (§ 43).

Sosiūro-Fortunatovo dėsnis

§ 44. Matėme (§ 31 ir 32), kad tolimi mūsų protėviai turėjo dvejopą kirčiavimą: baritoninį ir oksitoninį resp. kilnojamąjį. Jeigu pirmykščiu laikysime oksitoninį kirčiavimą, tai jo virtimas kilnojamuoju kelia daug visokių neaiškumų. Nors ir buvo mėginama nustatyti perėjimo nuo oksitoninės prie kilnojamojo kirčio paradigmos dėsningumus, bet iš tikrųjų tasai perėjimas dar tebėra labai problemiškas. Nesigilindami į šiuos labai painius ir neaiškius dalykus, plačiau panagrinėsime vieną labai svarbų mūsų akcentologijos pakitimą, vykusį esant baritoniniam-kilnojamajam kirčiavimui ir iš esmės suformavusį dabartinę lietuvių kalbos kirčiavimo sistemą.

Tasai pakitimas formuluojamas taip: kirtis nuo cirkumfleksinio ir trumpo skiemens tam tikru laiku kėlėsi į tolesnį gretimą

akūtinį skiemenį. Tą kirčio kėlimąsi galime pavaizduoti tokia schema (storas brūkšnys rodo kirčiuotą, plonas – nekirčiuotą skiemenį):

$\underline{\approx}\ \underline{'}$ virto $\underline{\approx}\ \underline{'}$.

Pavyzdžiu gali būti senovinė n. sg. forma *'rañkā́ 'ranka', kuri dėl šio dėsnio virto rañ'kā́ (>dab. rankà). Daiktavardis *ranka* yra baritonas (II kirč.), taigi jo n. sg. forma senovėje turėjo šaknies kirtį. Šaknis *rañk-* – cirkumfleksinė. Dabartinė trumpa n. sg. galūnė *-a* kilo iš ilgos akūtinės **-ā́*, plg. *geró-ji* šalia *gerà*.

Kiti pavyzdžiai: i. sg. *rankà, pirštù, lapù,* a. pl. *rankàs, pirštùs, lapùs* šalia n. sg. *pir̃štas, lãpas,* g. sg. *rañkos, pir̃što, lãpo.* Daiktavardžiai *pir̃štas, lãpas,* kaip ir *rankà,* yra baritonai, senovėje turėję pastovų šaknies kirtį visoje paradigmoje. Jų i. sg. ir a. pl. formų kirtis į galūnę nušoko dėl kalbamojo dėsnio, nes dabartinės galūnės i. sg. *-à, -ù* ir a. pl. *-às, -ùs* yra kilusios iš senesnių **-ą́, *-úo* (plg. *gerą́-ja, gerúo-ju*) ir **-ą́s/*-ā́s, *-úo(n)s* (plg. *gerą́s-ias,* ryt. *gerós-ias, gerúos-ius,* že. *gerū́[n]s-ius*). G. sg. galūnės *-os, -o* yra iš prigimties cirkumfleksinės (plg. *šak-õs, ger-õs, katr-õ, an-õ*), o n. sg. galūnė *-as* turi paveldėtą trumpą balsį.

Kirtis kėlėsi ir kilnojamojo kirčio paradigmai priklausiusiuose žodžiuose, pvz., i. sg. *vilkù* (IV kirč., šaknis cirkumfleksinė, plg. *vil̃k-as*), bet *rýtu* (III kirč., šaknis akūtinė).

Veiksmažodžių pavyzdžiai: 1. sg. praes. *kertù, nešù,* bet *dìrbu,* 2. sg. *kertì, nešì,* bet *dìrbi.* Šaknis *kert-* yra cirkumfleksinė, plg. 3. praes. *ker̃t-a.* Šaknis *neš-* yra trumpa, plg. *nèš-ti* (3. praes. *nẽš-a* turi naujai dėl kirčio pailgėjusį balsį). 1. sg. galūnė *-ù* kilo iš **-úo,* plg. sangrąžinę formą *nešúo-si.* 2. sg. *-ì* kilo iš **-íe,* plg. *nešíe-si.*

Kirčio kėlimosi žodžio vidurio pozicijoje pavyzdžiai: inf. *laikýti* (plg. 3. praes. *laĩko*) šalia *mókyti* (3. praes. *móko*), *lapúotas* (plg. *lãpas*) šalia dial. *mìltuotas* (plg. *mìltai*), *žolė̃tas* (plg. *žõlę*) šalia *sáulėtas* (*sáulė*), *turtìngas* (plg. *tur̃tas*) šalia dial. *píeningas* (*píenas*), *draugáuti* (plg. *draũgas*) šalia dial. *bérnauti* (*bérnas*). Bendrinėje kalboje daug kur kirčiavimas suvienodintas: pagal *lapúotas, žolė̃tas, turtìngas, draugáuti* sakoma ir *miltúotas, saulė̃tas, pienìngas, bernáuti.*

Akūtinių skiemenų kirtis išliko kur buvęs, pvz., i. sg. *výru, líepa,* a. pl. *výrus, líepas,* 1. sg. praes. *dìrbu,* 2. sg. *dìrbi.*

Taigi kirtis nepakito (liko kur buvęs) tokiuose gretimuose skiemenyse:

$\underline{\approx}\ \underline{\sim}$, $\underline{\approx}\ \underline{\smile}$, $\underline{'}\ \underline{'}$, $\underline{'}\ \underline{\sim}$, $\underline{'}\ \underline{\smile}$.

Kirtis kėlėsi tik $\underline{\approx}\ \underline{'}$ pozicijoje.

Aprašytą kirčio kėlimąsi dar XIX a. pabaigoje maždaug vienu metu išaiškino du kalbininkai: Ferdinandas de Sosiūras (paskelbė IF VI tome

1896 m.) ir Filipas Fortunatovas (paskelbė leidinyje Сборник Отделения русского языка и словесности ИАН LXIV tome 1897 m.). Todėl jis ir vadinamas Sosiūro-Fortunatovo dėsniu.

Ferdinandas de Sosiūras (F. de Saussure, 1857–1913) – žymus šveicarų kalbininkas, turėjęs didelę įtaką kalbos mokslo raidai. Jis laikomas struktūrinės kalbotyros pradininku. Paskelbė vertingų lituanistinių darbų, ypač iš istorinės akcentologijos. Dėsnį pirmą kartą suformulavo pranešime, skaitytame 1894 m. tarptautiniame orientalistų kongrese Ženevoje.

Filipas Fortunatovas (1848–1914) – žymus rusų kalbininkas, nemaža nusipelnęs lietuvių kalbos tyrimui. Dėsnį savarankiškai atrado ir paskelbė G. Uljanovo veikalo „Значение глагольных основ в литовско-славянском языке" recenzijoje 1897 m.

§ **45.** Sosiūro-Fortunatovo dėsniu nusakomas kirčio kėlimasis vienu skiemeniu į priekį nulėmė dabartinės lietuvių kalbos kirčiavimo sistemos susiformavimą. Iš buvusių dviejų kirčiuočių (turima galvoje dviskiemenius daiktavardžius) – baritoninės (pastovus šaknies kirtis) ir kilnojamosios – atsirado dabartinės keturios. Abi senosios kirčiuotės suskilo į dvi.

Baritoninė kirčiuotė išliko nepakitusi, jeigu šaknis turėjo akūtinę priegaidę: *výr-as, žìrn-is, bób-a, sáu-ja...* Taigi akūtinės šaknies baritonai iki šių dienų išlaikė senovinę kirčio vietą. Jie sudaro dabartinę dviskiemenių daiktavardžių pirmąją kirčiuotę.

Cirkumfleksinės ir trumpos šaknies baritonus palietė Sosiūro-Fortunatovo dėsnis. Kirčiuojame: i. sg. *pirštù, rankà, dvasià...* Jie sudaro dabartinę antrąją kirčiuotę.

Oksitonai liko kaip iki tol buvę kilnojamo kirčio, jeigu turėjo akūtinę šaknį, tačiau buvo dar paliesti Sosiūro-Fortunatovo dėsnio, jeigu jų šaknis cirkumfleksinė arba trumpa. Taigi šalia n. sg. *kélmas, vaĩkas,* n. pl. *kelmaĩ, vaikaĩ* sakome i. sg. *kélmu,* bet *vaikù.* Akūtinės šaknies oksitonai sudaro dabartinę trečiąją, o cirkumfleksinės ir trumpos šaknies oksitonai – ketvirtąją kirčiuotes.

Šiaurinėje resp. vakarinėje Lietuvos dalyje (daugelio žemaičių ir dalies aukštaičių) kirtis tam tikrais atvejais atitraukiamas nuo galūnės į žodžio pradžią. Tasai kirčio atitraukimas yra vėlesnis, vykęs po Sosiūro-Fortunatovo dėsnio veikimo, plg. i. sg. *piȓštu<pirštù* (vidurinė – atitrauktinio kirčio priegaidė).

§ **46.** Kada įvyko Sosiūro-Fortunatovo dėsniu nusakomas kirčio perkėlimas? Kalbininkai šiuo klausimu nesutaria. Fortunatovas manė, kad tai bendrosios baltų-slavų epochos reiškinys, plg. rusų *рукá* : *рýку*

ir lie. *rankà* : *rañką* kirčio sutapimą. Vėliau tokiai nuomonei imta prieštarauti, nes pasirodė, kad kai kurie slavų kalbų faktai šiuo dėsniu sunkiai paaiškinami. Dėl duomenų stokos abejojama, ar Sosiūro-Fortunatovo dėsnis yra veikęs prūsų kalboje. Pastaruoju metu pagrįstai keliama mintis, kad šis dėsnis veikė tik lietuvių kalboje, taigi jau šiai atsiskyrus nuo kitų baltų kalbų.

Neaiškios ir šio dėsnio veikimo priežastys. Linkstama manyti, kad dėl to kaltas gretimų skiemenų priegaidėjimo viršūnių susidūrimas, atsiradęs cirkumfleksui virtus kylančiąja, o akūtui krintančiąja priegaide, plg. ↗ ↘. Kol cirkumfleksas buvo krintanti (↘), o akūtas kylanti (↗) priegaidė, tokio viršūnių susidūrimo nebuvo. Toks aiškinimas suponuoja palyginti vėlyvą Sosiūro-Fortunatovo dėsnio veikimą.

J. Kurilovičius, neigdamas nekirčiuotų skiemenų priegaides, kitaip suformulavo ir Sosiūro-Fortunatovo dėsnį. Jis jį aiškina kaip kirčio perkėlimą iš cirkumfleksinio ir trumpo skiemens į galūnę dėl jos sutrumpėjimo. Tačiau toks formulavimas ignoruoja kirčio kėlimąsi žodžio viduryje (plg. *laikýti* : *laĩko* šalia *mókyti* : *móko*, *lapúotas* : *lãpas* šalia *mìltuotas* : *mìltai*), todėl nesusilaukė platesnio baltistų pritarimo.

de Saussure IF VI (Anzeiger) 157–166 (= де Соссюр Ф. Труды по языкознанию. М., 1977, 620–632), Фортунатов leidinyje Сборник Отделения русского языка и словесности ИАН LXIV 62 ir kt., van Wijk Akzent- u. Intonations. 28–60, Stang Slav. Accent. 15–20, Kuryłowicz L'accentuation 162–356, Булаховский leidinyje Rakstu krājums... Jānim Endzelīnam (Rīgā, 1959) 55–77, Kazlauskas Istor. gram. 31–33.

1. Pasakykite Sosiūro-Fortunatovo dėsnį (§ 44).
2. Duokite pavyzdžių, rodančių šio dėsnio veikimą (§ 44).
3. Kodėl kirčiuojame n. sg. *pupà*, *dvasià*, i. sg. *veršiù*, *dievù*, a. pl. *pupàs*, *dvasiàs*, *veršiùs*, *dievùs*, l. sg. praes. *sukù*, *lydžiù*, 2. sg. *sukì*, *lydì*, bet n. sg. *kója*, *jū́ra*, i. sg. *kélmu*, *óžiu*, a. pl. *kélmus*, *óžius*, l. sg. *áudžiu*, 2. sg. *áudi*? (§ 44).
4. Ar dėl Sosiūro-Fortunatovo dėsnio pakito akūtinės šaknies baritonų kirčiavimas? (§ 45).
5. Kurią dabartinę dviskiemenių daiktavardžių kirčiuotę sudaro akūtinės šaknies baritonai? (§ 45).
6. Kaip atsirado dabartinė II kirčiuotė? (§ 45).
7. Ar pakito dėl Sosiūro-Fortunatovo dėsnio kilnojamo kirčio akūtinės šaknies daiktavardžių paradigma? (§ 45).
8. Kaip atsirado dabartinė IV kirčiuotė? (§ 45).
9. Kas pasakytina dėl Sosiūro-Fortunatovo dėsnio veikimo laiko ir priežasčių? (§ 46).
10. Kaip šį dėsnį formuluoja Kurilovičius? (§ 46).

§ **47.** Anksčiau matėme (§ 42), kad senovėje kiekviena šaknis ar morfema turėjo savo priegaidę. Tačiau dabar neretai turime tam tikruose žodžiuose pakeistą priegaidę, pvz., šalia *káilis* (akūtinė šaknis) sakome *kaĩlius* (akūtas pakeistas cirkumfleksu). Tokį reiškinį vadiname metatònija (priegaidžių kaita).

Metatonijos reiškinių dabar lietuvių kalboje yra daug, ir jie gana įvairūs. Dažniausiai ji pasitaiko išvestiniuose žodžiuose, pvz. (su metatonija antrasis poros narys): *píenas – piẽnė*, *kùrpė – kur̃pius*, *púodas – puõdžius*, *kálnas – pakal̃nė*, *áukštas – aũkštis*, *plónas – plõnis*, *dárbas – bedar̃bis*, *kója – bekõjis*, *pláukas – geltonplaũkis*, *žíedas – baltažiẽdis*, *gìnti – giñklas*, *búti – pabũklas*, a. sg. *šìrdį – šir̃sti* ir t. t.

Šiuose pavyzdžiuose akūtas pakeistas cirkumfleksu. Bet būna ir priešingai: cirkumfleksas vediniuose pakeičiamas akūtu, pvz., *bur̃bti – bùrba* 'burbeklis', a. sg. *daĩlų – dáilinti*, *paĩkas – páikinti*, *var̃gas – várginti*, *bir̃bti – bìrbinti*, a. sg. *kal̃bą – kálbinti* ir t. t.

Metatonija dažnai būna susijusi su reikšmės pakitimu, plg. *sū́ris* 'toks pieno produktas' – *sũris* 'sūrumas', *bė́ris* 'bėras arklys' – *bẽris* 'bėrumas' ir pan. Ji pasitaiko ne tik žodžių šaknyse, bet ir morfemose, pvz., *naujókas* (būdvardis) – *naujõkas* (daiktavardis), *ĩ* (prielinksnis) – *į́-* (priešdėlis, pvz., *į́našas*), *nuõ* (prielinksnis) – *núo-* (priešdėlis, pvz., *núotaka*) ir kt.

§ **48.** Metatonijos priežastys, matyt, buvo įvairios, ne visais atvejais aiškios. Dėl jų tyrėjai daug ginčijasi.

Neretai šis reiškinys siejamas su anksčiau buvusiu nevienodu porų kirčiavimu. Antai pastebėta, kad senovėje, darant daiktavardį iš būdvardžio, pakisdavo žodžio kirtis, pvz., s. ind. *ásitas* 'juodas' – *asitás* 'juoda kiaulė', gr. λευκός 'baltas' – λεῦκος 'tokia žuvis'. Šio reiškinio liekanas galima įžiūrėti latvių *liẽls* 'didelis' – *liêls* 'blauzda, koja' poroje. Spėjama, kad vietoj kirčio keitimo ilgainiui imta keisti priegaidę.

Cirkumflekso atsiradimas vietoj akūto dažnai siejamas su kirčio atkėlimu per vieną skiemenį į priekį.

Chr. Stangas tokias daugiaskiemenių daiktavardžių skirtingo kirčio poras kaip *kùbilas – kubìlius*, *skar̃malas – skarmãlius*, *pìnigas – pinìgius* sieja su dviskiemenių poromis *káilis – kaĩlius*, *kùrpė – kur̃pius*, laikydamas čia cirkumfleksą atsiradusį vietoj akūto dėl kirčio atkėlimo į šaknį. Mat n. sg. galūnė *-ius* greičiausiai esanti vietoj senesnės *-ijus*, taigi *kaĩlius* iš **kailìjus*. Analogiškai ir *bal̃tis*, *aũkštis* (šalia *báltas*, *áukštas*) galėjo gauti cirkumfleksą dėl kirčio atkėlimo į šaknį iš senesnės šių žodžių

pabaigos *-ìjas*: *bal̃tis* iš **baltìjas*. Dar plg. *begal̃vis* — a. sg. *gálvą* ir atitinkamą daugiaskiemenę porą *bemotẽris* — a. sg. *móterį*, kur vietoj metatonijos skirtingai kirčiuojama.

Tokie metatonijos atvejai kaip 1. sg. fut. *áugsiu* — 3. fut. *aũgs*, priešdėlis *į-* (pvz., *įnoris*) — prielinksnis *į* susiję su vadinamuoju Leskyno dėsniu, kuris bus aptariamas § 152.

§ **49.** Atskiri metatonijos reiškiniai nevienodo senumo. Kai kurie iš jų gana seni, turi atitikmenų kitose giminingose kalbose, plg. *várna* — *var̃nas* ir serbų-chorvatų *vrȁna* — *vrân*, rusų *воро́на* — *во́рон*. Bet yra ir visai nesenų.

Antai akūtas žemaičių formoje *dvárs* vietoj aukštaičių *dvãras* susijęs su žodžio trumpinimu, taigi atsirado žemaičiams ėmus nebetarti galūnės *-as* balsio. Plg. *dvárvietė* < *dvãro vietà*.

Dabar tarmėse kai kuriais atvejais ne visur turima metatonija. Vietomis ją panaikino analogija, pvz., pagal *gė̃da* vietomis *begė̃dis* perdirbtas į *begė̃dis*, pagal *lū́pa* imta sakyti *didžialū́pis* vietoj *didžialū̃pis*, pagal *várna* pasidaryta ir *várnas* (vietoj senovinio *var̃no*) ir pan. Ne visuomet lengva nustatyti, kuri priegaidė pirminė, ypač kai neturima patikimų atitikmenų kitose kalbose.

Metatonijos reiškinius reikia skirti nuo vadinamųjų heterotònų, t. y. panašios darybos, bet skirtingos kilmės žodžių, pvz., *áuklė* 'auklėtoja' (iš **aug-klė* : *áug-ti*, *aug-ìnti*) ir *aũklė* 'autas, audeklo gabalas kojoms apvynioti aunantis' (iš *au-klė* : *aũ-ti*), *mólė* 'žemė prie molio, príemolis' ir *mõlė* 'malimas' (: *mál-ti*) ir kt.

Būga KZ LI 109—142, LII 91—98, 250—302 (=Rink. rašt. II 386—483), Mikalauskaitė LKK I 85—95, Vaitkevičiūtė LKG I 142—150, Stang Vergleich. Gram. 144—169, Lyberis KK 22 43—48.

1. Kas yra metatonija? (§ 47).
2. Kokios rūšies žodžiuose dažniausiai ji pasitaiko? (§ 47).
3. Kokias žinote metatonijos atsiradimo priežastis? (§ 48).
4. Ar visi metatonijos reiškiniai vienodo senumo? (§ 49).

Bekirčiai žodžiai

§ **50.** *Ne visi žodžiai kalbos sraute būna kirčiuojami.* Vienaskiemeniai, daugiausia turintys tik gramatinę paskirtį (įvardžiai, prieveiksmiai, dalelytės) ir reikšmės požiūriu susiję su kitais žodžiais, neretai su jais jungiasi taip pat ir kirčio atžvilgiu, patys tapdami bekirčiais, prisišliedami prie kirčiuotųjų. Antai dabar sakome (nekirčiuoti žodžiai ir iš jų kilusios žodžių dalys išskirtos šriftu): *kám*‿gi *àš dìrbu*? kai‿*kàs jaũ padãrė*; bet‿

kàs jám iš‿*tõ*; *niẽ*kas; pasi*ródė ìš*‿už *kálno*; iš*liñdo* iš‿*anà*pus *tvorõs* ir pan. Tokius žodelius vadiname enklìtikais, jeigu eina po kirčiuoto žodžio[98], ir proklìtikais, jeigu eina prieš kirčiuotąjį. Kirčio netekimo reiškinys atitinkamai vadinamas enklizė (paprastai kai netekus kirčio prisišliejama po kirčiuoto žodžio) ir proklizė (kai šliejamasi prieš kirčiuotąjį).

Lietuvių kalba seniau yra turėjusi dabar jau nebevartojamų enklitikų bei proklitikų, pvz., *Pamirodik* PS I 175_{31} 'man parodyk', *wedeim* (< *vedeĩ*‿mi) *kieleys tikrays* PK 52_{18} 'vedei mane keliais tikrais', *kad* ti *garbintumbim* MP 209_5 'kad tave garbintume', *O teip lįkiũt* (< *linkiuo*‿ti) *arba rodiũt ʒmogáu* DP 514_{11} 'o taip linkiu tau ir patariu tau žmogau', *Mirſchta*gu *ʒmogaus duſchia* MT $258b_6$ 'ar miršta žmogaus siela?', *ilgay*gu *gießkoſite* PK 45_{19} 'ar ilgai ieškosite?'

Enklitikų bei proklitikų vokalizmas kinta kiek kitaip, negu kitų žodžių. Jis trumpėja: ilgieji balsiai virsta trumpaisiais, vietoj dvibalsių *uo*, *ie* atsiranda trumpieji balsiai *u*, *i*. Tai aiškiai matyti palyginus prielinksnius ir tos pačios kilmės veiksmažodžių priešdėlius, sutrumpinusius proklitinėje padėtyje savo vokalizmą. Pvz., prielinksniai *põ* (< **pã*), *nuõ*, *priẽ* ir veiksmažodžių priešdėliai *pa*-(*dãrė*), *nu*-(*vir̃to*), *pri*-(*bė̃go*).

Hermann Lit. Stud.

1. Kas yra enklitikai (enklizė) ir proklitikai (proklizė)? (§ 50).
2. Kuo pasižymi nekirčiuotų žodžių vokalizmo raida? (§ 50).
3. Kuo virsta trumpėdami dvibalsiai *uo*, *ie*? (§ 50).

Užduotys: 1. Nurodykite, kurie iš šių žodžių yra baritoninio, kurie oksitoninio (kilnojamojo) kirčiavimo: *daiktas, darbas, brolis, vaikas, medis, grūdas, galas, kirvis, plaukas, dievas, rytas, lapas, protas, daržas, vėjas, pirštas, molis, žodis, ožys, spalva, galva, diena, druska, vieta, merga, boba, nauda, pupa, sala, duona, dvasia, tauta, tiesa, žiema, saulė, akis, krosnis, avis, širdis, žvėris, nosis, lietus, sūnus, piemuo, mėnuo.*

2. Nustatykite, kurios toliau surašytų žodžių šaknys yra akūtinės, kurios cirkumfleksinės: *kelm-aĩ, diev-aĩ, ož-iaĩ, veln-iaĩ, galv-à, žiem-à, valdž-ià, mart-ì, giesm-ẽ, šir-d-ìs, pirt-ìs, sūn-ùs, virš-ùs, piem-uõ, ein-ù, rėk-iù.*

3. Nustatykite, akūtinės ar cirkumfleksinės šių žodžių galūnės: n. sg. *gérv-ė, mė̃n-uo*, g. sg. *rañk-os, tóš-ies, tur̃g-aus*, voc. sg. *puõdž-iau*, n. pl. *pir̃št-ai*, g. pl. *žìrn-ių*, 1. sg. praet. *dìrb-au*, 2. sg. *dìrb-ai.*

4. Iš toliau surašytų daiktavardžių išrinkite tuos, kurių paradigmas palietė Sosiūro-Fortunatovo dėsnis: *arklys, auksas, balsas, brolis, diena, dirva, drobė, druska, dūmas, duona, galas, genys, juosta, jūra, kalnas, kaulas, kirvis, krūmas, lūpa, medis, noras, ožys, ožka, paršas, pėda, pienas, pieva, piršlys, protas, puta, raktas, siūlas, šaltis, šarka, šaukštas, šokis, takas, turtas, vaikas, vardas, žingsnis, žynys, žmona, žodis, žvirblis.*

---

[98] Kartais enklitiku vadinamas bet kurioje pozicijoje kirčio netekęs žodelis (platesnė šio termino reikšmė). Šiuo atveju kartais sakoma ir klìtikas.

Bendros pastabos

§ **51.** Kalbos garsai pirmiausia skirstomi į balsius ir priebalsius. Balsiai ir jų junginiai sudaro kalbos balsýną, kurį paprastai vadiname tarptautiniu terminu vokalìzmas. Priebalsiai ir jų junginiai sudaro priebalsýną, arba konsonantìzmą. Lietuvių kalbos garsyno istorijos nagrinėjimą pradėsime nuo vokalizmo.

§ **52.** Lietuvių kalbos vokalizmas pasižymi sudėtingumu. Turime balsius ir dvibalsius. Balsiai vieni trumpieji, kiti ilgieji. Dvibalsiai taip pat dvejopi: vadinamieji grynieji (dabar juos įprasta vadinti tiesiog *dvibalsiais*) ir mišrieji (įsigalėjo *mišriųjų dvigarsių* terminas).

Tarmėse dar didesnė įvairovė: gausu visokių pereinamojo tipo garsų. Pvz., šalia trumpųjų ir ilgųjų balsių čia dar būna pusilgių, kilusių iš pailgintų trumpųjų arba sutrumpintų ilgųjų. Daug tarpinės kokybės balsių, pvz., *å* – *a* su *o* atspalviu, *ɔ* – *o* su *a* atspalviu ir kt. Kadangi garsai niekada nekinta šuoliais, bet visuomet pamažu, laipsniškai, tai pereinamojo tipo garsai padeda suvokti kalbos vokalizmo raidos kryptį.

Pirmiausia mums rūpės išsiaiškinti, kas sudėtingoje lietuvių kalbos vokalizmo sistemoje yra sena, paveldėta, ir kas nauja, vėliau atsiradę, t. y. antrinės kilmės.

§ **53.** Viena iš ryškiųjų lietuvių kalbos vokalizmo ypatybių yra dvejopo ilgumo – trumpųjų ir ilgųjų – balsių buvimas. Mūsų trumpieji ir ilgieji balsiai yra skirtingos fonemos, o ne tų pačių fonemų poziciniai variantai. Jų ilgumas nuo kirčio paprastai nepriklauso: trumpieji balsiai gali būti ir kirčiuotoje pozicijoje, o ilgieji – ir nekirčiuotoje, pvz., *bùvo, vìnys, kàsdavo, nèšk*.

Plg. rusų *ну́мать, они́, са́жа, се́вер*, kur visi kirčiuoti balsiai būna ilgesni už nekirčiuotus, taigi čia nėra fonologinio trumpųjų ir ilgųjų balsių skyrimo.

Ar sena nagrinėjamoji lietuvių kalbos balsių ypatybė?

Latvių ir prūsų (sprendžiame iš brūkšnelių III katekizme) kalbos taip pat skyrė ilguosius balsius nuo trumpųjų. Taigi ši ypatybė turi būti paveldėta iš baltų prokalbės. Seniausieji kitų indoeuropiečių kalbų paminklai rodo, jog ji yra dar kur kas senesnė. To skyrimo būta jau indoeuropiečių prokalbėje. Taigi trumpųjų ir ilgųjų balsių opozicija yra didžiai sena lietuvių kalbos fonetikos ypatybė, nebeišlaikyta daugelio dabartinių gyvųjų indoeuropiečių kalbų.

Ir lietuvių tarmėse vietomis (vidurio, rytų Lietuvoje, ...i skyrimas neberyškus ar net ir visai išnyko. Kirčiuoti žodžio kamieno trumpieji ba... ...čia pailgėjo ir ėmė prilygti (arba visai prilygo) ilgiesiems, o nekirčiuoti ilgieji buvo ... ...mpinti ir ėmė bemaž (arba net visai) nebesiskirti nuo trumpųjų. Tačiau daugumas ...vių kalbos tarmių paveldėtąjį trumpųjų ir ilgųjų balsių skyrimą išlaikė iki šių dienų ...ginti gerai.

1. Ką vadiname vokalizmu? (§ 51).
2. Kuo sudėtingas lietuvių kalbos vokalizmas (ir tarmėse)? (§ 5.
3. Ar senas trumpųjų ir ilgųjų balsių skyrimas lietuvių kalboje? (§ 53,
4. Kaip jis išliko tarmėse? (§ 53).

Trumpieji balsiai

§ **54.** Lietuvių kalba turi keturis paveldėtus trumpuosius balsius. Tai fonemos, kurias rašte žymime *a*, *e*, *u*, *i* raidėmis. Dvi pastarosios (*u*, *i*) bendrinėje kalboje visais atvejais būna trumpos, plg. kirčiuotus *u*, *i* žodžiuose *bùvo, mìškas*, nekirčiuotus – žodžiuose *buvaũ, miškẽlis*. Kirčiuoti *u*, *i* pailgėja tik tarmėse. Tačiau kirčiuoti *a*, *e* dažnai pailgėja ir bendrinėje kalboje, pvz., *nãmas, vẽda*. Plg. šaknų *nam-*, *ved-* tarimą nekirčiuotoje pozicijoje, pvz., *nam-aĩ, ved-ė̃jas*. Tasai kirčiuotų *a*, *e* pailgėjimas yra antrinis. Tam tikrais atvejais ir kirčiuoti *a*, *e* bendrinėje kalboje tebėra išlikę trumpi, pvz., *kàsti, nèšti*. Visa tai bus aptariama vėliau (§ 137–142). Dabar svarbu įsisąmoninti, kad kirčiuotų *a*, *e* pailgėjimas yra antrinis reiškinys, kad senovėje šie balsiai, kaip ir *u*, *i*, visais atvejais (taigi ir kirčiuoti) buvo trumpi, t. y. kad tai – senoviniai trumpieji balsiai.

Išsiaiškinkime kiekvieno iš keturių mūsų trumpųjų balsių istoriją.

a

§ **55.** Lietuvių *a* atitinka latvių ir prūsų kalbose taip pat *a*, pvz.:

lie. *ašìs*, la. *ass*, pr. *assis*[99];
lie. *akìs*, la. *acs*, pr. n. pl. *ackis*[100];
lie. *gãlas*, la. *gals*, pr. a. sg. *gallan* 'mirtį';
lie. *nãgas*, la. *nags*, pr. *nage* 'koja'.

Taigi mūsų *a* kilo iš baltų prokalbės trumpojo balsio **a*, kitaip sakant, baltų **a* išliko lietuvių kalboje iš esmės nepakitęs.

Tarmėse tam tikrais atvejais tasai *a* pakito, pvz., rytų aukštaičiai anykštėnai ir kupiškėnai kirčiuotoje negalūnės pozicijoje jį susiaurino ir išvertė ɔ (*rɔ̃.tαs* 'rãtas'), panevėžiškiai galūnėse pavertė ʋ arba murmamuoju garsu (*vaĩkʋs/vaĩk's* 'vaikas'), o žemai-

---

[99] Prūsų kalbos tekstus rašė vokiečiai. Jų rašyboje įprasta dvigubinti priebalsių raides po trumpojo balsio. Taigi dviejų *s* raidžių parašymas rodo buvus balsį *a* trumpą.

[100] Raidės *ck* žymi priebalsį *k* (vokiečių rašybos maniera).

čiai daugelyje galūnių visai nebetaria (*vi·rs* 'vyras', *nèš* 'neša'). Po minkšto priebalsio ne tik tarmėse, bet ir bendrinėje kalboje *a* labai supriešakėjo ir virto *e*. Tai bus aptarta § 165.

§ **56.** Baltų *a* atitinka slavų *o*, pvz.:
lie. *ašìs* (la. *ass*, pr. *assis*), s. sl. *osь*[101];
lie. *akìs* (la. *acs*, pr. *ackis*), s. sl. *oko*;
lie. *naktìs* (la. *nakts*, pr. a. sg. *naktin*), s. sl. *noštь*;
lie. *prašýti* (la. *prasît*), s. sl. *prositi*;
lie. *rãgas* (la. *rags*, pr. *ragis*), s. sl. *rogъ*[101].

§ **57.** Lyginimas su kitų indoeuropiečių kalbų, ypač lotynų ir graikų, atitikmenimis rodo, kad baltų *a* ir slavų *o* yra dvejopos kilmės: vienais atvejais kilo iš senesnio trumpojo **ă*, kitais – iš trumpojo **ŏ*[102], pvz.:

a) baltų *a* = slavų *o* iš ide. **ă*:
lie. *ašìs* (la. *ass*, pr. *assis*, s. sl. *ось*), lot. *axis*, gr. ἄξων;
lie. *ariù* (s. sl. *orją*[103]), lot. *arō*, gr. ἀράω;

b) baltų *a* = slavų *o* iš ide. **ŏ*:
lie. *akìs* (la. *acs*, pr. *ackis*, s. sl. *oko*), lot. *oc-ulus*, gr. ὄσσε (iš **okṷie*);
lie. *avìs* (la. *avs*, pr. *awins* 'avinas', s. sl. *ov-ьca*), lot. *ovis*, gr. ὄ(F)ις.

Be to, **a* tam tikruose žodžiuose gali būti kilęs iš senesnio indoeuropiečių redukuoto balsio, kurį lingvistai žymi *ə* raide ir vadina „indoeuropiečių šva". Tokį *a* indų-iranėnų kalbose atitinka *i*, plg. lie. *statùs*, *stat-ýti*, lot. *status*, gr. στατός ir skr. *sthitas*. Lietuvių kalbos istorinei gramatikai **a* kildinimas iš ide. **ə* praktiškai neturi reikšmės.

Taigi baltai paveldėtus indoeuropiečių **ă* ir **ŏ* suplakė į vieną *a*, o slavai vietoj jų turi *o*. Daugelis slavistų linkę manyti, kad slavai, kaip ir baltai, anksčiau turėjo *a*, kurį vėliau pavertė *o*. Be kita ko, tai rodantys graikų užrašyti slaviški VI–VIII a. asmenvardžiai, pvz., Δαργαμῆρος[104] = *Dro-*

---

[101] Raidėmis *ь* ir *ъ* senosios slavų kalbos tekstuose žymimi redukuoti (labai trumpi) ne visai aiškios kokybės balsiai, pirmasis priešakinis (*i* tipo), antrasis užpakalinis (*u* tipo). Slavistai pirmąjį vadina jeriu (n. sg. jeris), antrąjį – jeru (n. sg. jeras). Abu jie ilgainiui kirčiuotoje pozicijoje virto normaliais balsiais, nekirčiuotoje išnyko (prieš jerį liko minkštas priebalsis), plg. s. sl. *lьnъ*, *dъšti*, *osь*, *rogъ* ir rusų kalbos atitikmenis *лён*, *дочь*, *ось*, *рог*.

[102] Kadangi lietuvių rašyboje raide *o* dažniausiai žymimas ilgasis balsis, tai rekonstruojamas trumpasis *o* vadovėlyje neretai bus pažymėtas *ŏ* raide, kad nekeltų klaidinančių asociacijų. Dėl tos pačios priežasties prireikus bus žymimas ir balsių *a*, *e* trumpumas, nes ir šiomis raidėmis lietuviai dažnai žymi ilgus (kirčiuotus) balsius. Šiaip jau lingvistinėje literatūroje trumpieji balsiai žymimi *o*, *a*, *e*, ilgieji – *ō*, *ā*, *ē* raidėmis.

[103] Raide *ǫ* žymimas nosinis *o* balsis. Sen. slavų kalba turėjo du nosinius balsius: *ǫ* ir *ę*.

[104] Δ = didžioji δ (= *d*) raidė.

gomir. Buvo iškelta ir priešinga hipotezė (J. Kazlauskas, V. Mažiulis), kad baltų prokalbėje būta ne *ă*, bet *ŏ*, kuris vėliau išvirtęs *ă*. Kazlauskas tvirtino, kad *ŏ* buvęs net pralietuvių kalboje.

Senovinius indoeuropiečių **ă* ir **ŏ* suplakė į *a* ne tik baltai (su slavais), bet ir germanai, pvz., gotų *ahtáu* 'aštuoni' šalia lot. *octō*, gr. ὀκτώ. O arijai (indai-iranėnai) suplakė į vieną ne tik **ă*, **ŏ*, bet ir **ĕ*, pvz., skr. *ákṣas*[105] 'ašis' (lot. *axis*, gr. ἄξων), *ávis* 'avis' (lot. *ovis*, gr. ὄις), *asti* 'esti, yra' (lot. *est*, gr. ἐστί).

Paversdami senovinį trumpąjį *ŏ* į *ă*, baltai visai neteko trumpojo *ŏ*, kurio ir dabar lietuvių kalboje nėra (išskyrus skolinius).

Tarmėse pasitaiko antrinės kilmės trumpasis *o* (žymime *ǫ*), atsiradęs sutrumpėjus nekirčiuoto skiemens ilgajam *o*, pvz., šiaurinių panevėžiškių *žmǫgẽl's* 'žmogelis'.

§ **58.** Kuriuose žodžiuose lietuvių *a* yra kilęs iš ide. **ă*, kuriuose iš ide. **ŏ*, nustatyti galima lyginant su tų indoeuropiečių kalbų, kurios **ă* ir **ŏ* nesuplakė (pvz., lotynų, graikų kalbos), atitikmenimis. Šiek tiek galima susigaudyti ir iš lietuvių kalbos balsių kaitos. Mat nustatyta, kad indoeuropiečių prokalbėje **ŏ* kaitaliojosi su **ĕ*, tačiau **ă* : **ĕ* kaitos greičiausiai nebuvo. Taigi jei dabar lietuvių kalboje turime *a* : *e* kaitą, pvz., *žãlias* : *žẽlia*, *naštà* : *nẽša*, *vãdas* : *vẽda*, tai tokių žodžių *a* kildintinas iš ide. **ŏ*. Tačiau *a* : *e* kaitos nebuvimas dar nerodo, kad čia esama ide. **ă* palikimo, nes antrasis kaitos narys (su *ĕ*) galėjo ilgainiui išnykti. Apskritai daug daugiau turime pavyzdžių, kurių *a* kilęs iš ide. **ŏ*, negu tokių, kurių *a* kildintinas iš ide. **ă*.

§ **59.** Dėl žodžio galo trumpėjimo mūsų *a* galūnėse gali būti kilęs iš ilgojo *ā* ir nosinio *ą*, pvz., n. sg. f. *gerà* < **gerā́* (plg. *geró-ji*), i. sg. *gerà* < **gerą́* (plg. *gerą́-ja*, ryt. i. sg. f. *gerù* 'gera'). Plačiau apie tai bus kalbama § 150 ir kt. Apie *a*- ir *e*- kaitaliojimą žodžio pradžioje bus kalbama § 166. Balsio *a* atsiradimas tam tikrais atvejais vietoj senesnio *e* bus aptartas § 168 ir (vadovėlio II dalyje) § 472.

e

§ **60.** Lietuvių *e* atitinka latvių ir prūsų kalbose taip pat *e*, pvz.:
lie. *medùs*, la. *mȩdus*, pr. *meddo*;
lie. *dešimtìs*, la. *desmit*[106] 'dešimt', pr. *dessīmts* 'dešimtas';
lie. *genỹs*, la. *dzenis*, pr. *genix*;
lie. *mẽdis*, dial. *mẽdžias* 'miškas', la. *mežs* 'miškas', pr. *median* 'miškas'.
Taigi mūsų *e* kildinamas iš baltų trumpojo balsio **e*.

---

[105] Sanskrito pavyzdžiuose raide *ṣ* žymimas priebalsis *š*.
[106] Šiame latvių žodyje priebalsis *m* pakeitė vietą (metatezė). Tarmėse yra ir *desimt*.

Tarmėse tam tikrais atvejais tasai *e* pakito, pvz., rytų aukštaičiai kupiškėnai prieš kietą priebalsį resp. užpakalinį tolesnio skiemens vokalizmą jį pavertė *a* (*madùs* < *medùs*), kitur išlaikė *e*, tik kirčiuotą negalūninį susiaurino (*mė̃.dī.s* 'mẽdis'), anykštėnai susiaurino kiekvieną kirčiuotą negalūninį (a. sg. *mę̃.du.* < mẽdų), o dalis žemaičių kirčiuotąjį prieš siaurą galūnę net pavertė dvibalsiu *ie* (*gerìesnis* 'geresnis'). Latviai ir bendrinėje kalboje turi dvejopą *e*: siaurą ir platų, kuriuos derina prie tolesnio skiemens vokalizmo. Koks *e* — siauras ar platus — buvo baltų prokalbėje, sunku pasakyti.

§ **61.** Baltų trumpasis balsis *e* atitinka kitų indoeuropiečių kalbų seniausių paminklų *e* (indai-iranėnai pavertė *a*), pvz.:

lie. *medùs* (la. *mȩdus*, pr. *meddo*), s. sl. *medъ*, gr. μέθυ 'svaiginamasis gėrimas', sva. *metu* 'naminis alus', skr. *mádhu*;

lie. *dešimtìs* (la. *desmit*, pr. *dessīmts*), s. sl. *desętь*, lot. *decem*, gr. δέκα, skr. *dáśa*[107];

lie. *ẽsti*, s. sl. *jestь*, lot. *est*, gr. ἐστί, skr. *asti* 'yra'.

Taigi baltai paveldėjo indoeuropiečių **ĕ*.

§ **62.** Dėl žodžio galo trumpėjimo mūsų *e* galūnėse gali būti kilęs iš ilgojo *ē* ir nosinio *ę*, pvz., 1. sg. praes. *sùkame* < **sùkamē* (plg. refl. *sùkamės*), i. sg. *katè* < **katę̃* (plg. ryt. *katì* 'kate').

i

§ **63.** Lietuvių *i* atitinka latvių ir prūsų kalbose taip pat *i*, pvz.:

lie. *ìš* (dial. *ìž*), la. *iz*, pr. *is*;

lie. *kìtas*, la. *cits*, pr. a. sg. *kittan*;

lie. *šìlas*, la. *sils*, pr. *sylo*;

lie. *vìsas*, la. *viss*, pr. f. *wissa*.

Taigi mūsų *i* kildinamas iš baltų **i*.

Tarmėse tam tikrais atvejais tasai *i* yra kiek pakitęs, pvz., žemaičiai jį paplatino (taria *į* arba *ę*: *lį̀ktį* resp. *lę̃ktę* 'likti'), rytų aukštaičiai kirčiuotą negalūniniuose skiemenyse pailgino (*mí.škas*), šiauriniai panevėžiškiai nepailgėjusį platina ir derina prie tolesnio skiemens (*kę̃t'* < *kitì*, *kǫ̃t's* < *kitùs* šalia *mí.šk's* < *mìškas*).

§ **64.** Baltų *i* atitinka slavų *ь* (jerį), pvz.:

lie. *vìsas* (la. *viss*, pr. f. *wissa*), s. sl. *vьsь*;

lie. *linaĩ* (la. *lini*, pr. *lynno*), s. sl. *lьnъ*;

lie. dial. loc. pl. *trisù* 'tryse', s. sl. *trьchъ*.

§ **65.** Baltų *i* ir slavų *ь* atitikmenys seniausiuose kitų indoeuropiečių kalbų paminkluose yra dvejopi. Dvejopa ir jų kilmė.

---

[107] Raide *ś* sanskrito pavyzdžiuose žymimas minkštasis (palatalinis) *š* priebalsis, primenąs lenkų *ś*, pvz., žodyje *ślepy* 'aklas'.

a) Vienais atvejais juos atitinka taip pat *i*, pvz.:

lie. *lìkti* (la. *likt* 'dėti'), lot. *re-lictus* 'paliktas', gr. *ἔ-λιπε* '(jis) paliko', skr. *riktás* 'tuščias';

lie. dial. loc. pl. *trisù* (s. sl. *trьchъ*), skr. *triṣú*.

Tokiais atvejais mūsų *i* ir slavų *ь* kilo iš ide. **i*. Šios kilmės mūsų *i* gali kaitaliotis su dvibalsiais *ie* (*ei*), *ai*, pvz., *lìkti* : *liẽka* : *laĩkas*.

b) Kitais atvejais atitikmenys įvairūs, pvz.:

lie. 3. praet. *mìrė*, inf. *mir̃ti* (la. *mìrt*, rusų *смерть* 'mirtis' < *sъ-mьrtь*), lot. *mortuus* 'miręs', skr. *mṛtás* 'miręs';

lie. 3. praet. *gìmė*, inf. *gim̃ti* (la. *dzìmt*, pr. a. sg. *gimsenin* 'gimimą'), gr. *βατός* 'einamas', skr. *gatás* 'ėjęs'.

Toks *i* būna prieš (retai po) *r*, *l*, *m*, *n* ir kaitaliojasi su *e* arba *a*, pvz., *mìrė* (*mir̃ti*) : *mérdėti* : *marìnti*, *gìmė* (*gim̃ti*) : *gẽmalas* : *ãp-gamas*. Jam pradžią davė senovės indoeuropiečių skiemeniniai garsai (tarti kaip balsiai) **r̥*, **l̥*, **m̥*, **n̥* — fonemų *r*, *l*, *m*, *n* variantai pozicijoje tarp priebalsių. Šių ide. **r̥*, **l̥*, **m̥*, **n̥* likimas atskirose indoeuropiečių šakose gerokai įvairavo. Baltai juos pavertė mišriaisiais dvibalsiais *ir*, *il*, *im*, *in* arba (retai) *ur*, *ul*, *um*, *un*. Taip darė ir slavų protėviai (> **ьr*, **ьl*, **ьm*, **ьn* arba **ъr*, **ъl*, **ъm*, **ъn*). Taigi, pvz., šaknį **mr̥-* baltai pavertė *mir-*, plg. inf. *mir̃-ti*. Pakitus skiemens ribai, pirmasis dėmuo, t. y. *i* (resp. *u*), tapo balsiu, pvz., 3. praet. *mìrė*.

§ 66. Dėl žodžio galo trumpėjimo mūsų *i* galūnėse gali būti kilęs iš ilgojo ī ir dvibalsio *ie*, pvz., n. sg. f. *gražì* < **graží* (plg. sen. raštų ir dial. *gražý-ji* 'gražioji'), n. pl. m. *gerì* < **gerie* (plg. *gerie-ji*), 2. sg. praes. *sukì* < **sukíe* (plg. refl. *sukíe-si*).

u

§ 67. Lietuvių *u* atitinka latvių ir prūsų kalbose taip pat *u*, pvz.:

lie. *rugỹs*, la. *rudzis*, pr. *rugis*;

lie. g. sg. *šuñs* < *šunės*, la. *suns*, pr. *sunis*;

lie. *bùtas*, pr. *buttan* 'namas';

lie. *duktė̃*, pr. *duckti*.

Taigi mūsų *u* kildinamas iš baltų **u*.

Tarmėse tam tikrais atvejais tasai *u* yra kiek pakitęs, pvz., žemaičiai jį paplatino (taria *u̯* arba *ọ*: *bu̯va* resp. *bọ.va* 'buvo'), rytų aukštaičiai kirčiuotą negalūniniuose skiemenyse pailgino (*bú.va* 'buvo'), šiauriniai panevėžiškiai nepailgėjusį platina (*tọ̀ bọvɛ* < *tù buvaĩ* šalia *bú.va* 'buvo').

§ 68. Baltų *u* atitinka slavų *ъ* (jerą), pvz.:

lie. *duktė̃* (pr. *duckti*), s. sl. *dъšti*;

lie. *budėti* (la. *budinât* 'budinti', pr. *budē* 'budi'), s. sl. *bъděti*;
lie. *dùgnas*, s. sl. *dъno*.

§ 69. Baltų *u* ir slavų *ъ* atitikmenys seniausiuose kitų indoeuropiečių kalbų paminkluose yra dvejopi. Dvejopa ir jų kilmė.

a) Dažniausiai juos atitinka *u* (graikų υ), pvz.:

lie. *duktė̃* (pr. *duckti*, s. sl. *dъšti*), gr. θυγάτηρ, skr. *duhitā́*;
lie. g. sg. *šuñs*<*šunès* (la. *suns*, pr. *sunis*), gr. κυνός, got. *hunds*, skr. *śúnas*.

Tokiais atvejais mūsų *u* ir slavų *ъ* kilo iš ide. **u*. Šios kilmės mūsų *u* gali kaitaliotis su dvibalsiu *au*, pvz., *sùsti* : *saũsas*.

b) Retais atvejais baltų *u* (slavų *ъ*) prieš *r*, *l*, *m*, *n* davė pradžią skiemeniniai **r̥*, **l̥*, **m̥*, **n̥*, žr. § 65. Toks *u* kaitaliojasi su *a* (*e*), pvz.:

lie. *smulkùs* : la. *smalks*;
pr. *curwis*[108] : lie. *kárvė*.

§ 70. Dėl žodžių galo trumpėjimo mūsų *u* galūnėse gali būti kilęs iš ilgojo *ū* ir dvibalsio *uo*, pvz., n. -a. du. (*du*) *sūnu*<**sūnū* (plg. s. sl. *сынъı*[109]), i. sg. m. *gerù*<**gerúo* (plg. *gerúo-ju*), 1. sg. praes. *sukù*<**sukúo* (plg. *sukúo-si*).

Endzelynas Gars. ir form. 14–17 ir Latv. val. gram. 48–58, Otrębski Gramatyka I 171–172, Stang Vergleich. Gram 22–37, Kazlauskas ВЯ 1962 4 20–24, *Zinkevičius Liet. dial. 50–68 ir* БСС 5–14, Mažiulis Balt. deklin. 11–40, Burwell BL 11–21, Levin GL XV (3) 142–158.

1. Kuriuos trumpuosius balsius lietuvių kalba yra paveldėjusi? (§ 54).
2. Kurie trumpieji balsiai mūsų bendrinėje kalboje kirčiuoti dažnai pailgėja ir kurie visais atvejais išlieka trumpi? (§ 54).
3. Koks kitų baltų kalbų balsis atitinka lietuvių *a*? (§ 55).
4. Kokius žinote senovinio *a* pakitimus tarmėse? (§ 55).
5. Koks yra baltų *a* atitikmuo slavų kalbose? (§ 56).
6. Kokia dvejopa baltų *a* resp. slavų *o* kilmė? (§ 57).
7. Dar kurios indoeuropiečių kalbos suplakė senovinius **ă*, **ŏ* (**ĕ*)? (§ 57).
8. Kaip balsių kaita padeda nustatyti lietuvių kalbos *a* kilmę? (§ 58).
9. Iš kurių ilgųjų balsių gali būti kilęs lietuvių trumpasis *a* galūnėse? (§ 59).
10. Koks kitų baltų kalbų balsis atitinka lietuvių *e*? (§ 60).
11. Kokius žinote *e* pakitimus tarmėse? (§ 60).
12. Kokios kilmės baltų *e*? (§ 61).
13. Iš kurių ilgųjų balsių gali būti kilęs lietuvių trumpasis *e* galūnėse? (§ 62).
14. Koks kitų baltų kalbų balsis atitinka lietuvių *i*? (§ 63).
15. Kokius žinote *i* pakitimus tarmėse? (§ 63).
16. Koks baltų *i* atitikmuo slavų kalbose? (§ 64).

---

[108] *c*=*k*, w=*v*.

[109] Lietuvių *ū* atitinka slavų *ы*, plg. lie. *dū́mas*: s. sl. *дымъ*, lie. *sū́ris* : s. sl. *сыръ* ir kt. Lingvistinėje literatūroje slavų *ы* dažnai žymimas *y* raide.

17. Kokia dvejopa baltų *i* (slavų *ь*) kilmė? (§ 65).
18. Kaip fonetinė pozicija ir balsių kaita padeda nustatyti *i* kilmę? (§ 65).
19. Iš kurių ilgųjų balsių resp. dvibalsių gali būti kilęs galūninis *i*? (§ 66).
20. Koks kitų baltų kalbų balsis atitinka lietuvių *u*? (§ 67).
21. Kokius žinote *u* pakitimus tarmėse? (§ 67).
22. Koks baltų *u* atitikmuo slavų kalbose? (§ 68).
23. Kokia dvejopa baltų *u* (slavų *ъ*) kilmė? (§ 69).
24. Kaip fonetinė pozicija ir balsių kaita padeda nustatyti *u* kilmę? (§ 69).
25. Iš kurių ilgųjų balsių resp. dvibalsių gali būti kilęs galūninis *u*? (§ 70).

Ilgieji balsiai

§ **71.** Paveldėti ilgieji lietuvių kalbos balsiai yra keturi. Tai tos fonemos, kurias rašte žymime *o*, *ė*, *y*, *ū* raidėmis. Dabartinėje lietuvių kalboje ilgieji balsiai yra ir tie, kuriuos žymime „nosinėmis" *ą*, *ę*, *į*, *ų* raidėmis. Jie seniau buvo tikri nosiniai balsiai, kilę iš mišriųjų dvibalsių *an*, *en*, *in*, *un*. Dabar *ą*, *ę*, *į*, *ų* raidėmis žymimus balsius tariame *ā*, *ē*, *ī*, *ū* be jokio nosinio rezonanso. Paveldėti ilgieji balsiai *ī*, *ū* (žymimi *y*, *ū* raidėmis) ir kilę iš nosinių *į*, *ų* (juos paprastai tebežymime *į*, *ų* raidėmis) dabar yra visai sutapę: abiem atvejais tariame vienodo ilgumo ir kiekybės balsius. Tačiau pailgėję kirčiuoti senoviniai trumpieji *a*, *e* savo kiekybe, iš dalies (ypač tarmėse) ir kokybe, neprilygsta raidėmis *ą*, *ę* žymimiems balsiams. Pastarieji (*ą*, *ę*) būna ilgi tiek kirčiuoti, tiek nekirčiuoti, o *a*, *e* nekirčiuoti išlieka trumpi, kirčiuoti pailgėja, tačiau nepasiekia *ą*, *ę* raidėmis žymimų balsių ilgumo.

Pirmiausia susipažinkime su paveldėtų ilgųjų balsių (*o*, *ė*, *y*, *ū*) istorija.

o

§ **72.** Lietuvių *o* atitinka latvių *ā*, prūsų katekizmų *ā* arba (po lūpinių ir gomurinių priebalsių) *ū*, Elbingo žodynėlio *o* arba *oa*, pvz.:

lie. *mótina* (sen. raštuose *mótė* 'žmona'), la. *mãte*, pr. (kat.) *mūti*, (Elb. žod.) *mothe*[110];

lie. *brólis* (liaudies dainose demin. *broter-ẽlis*), la. *brãlis*, pr. (kat.) *brāti*, (Elb. žod.) *brote*;

lie. *žolẽ*, la. *zâle*, pr. (kat.) a. sg. *sālin*, n. sg. (Elb. žod.) *soalis*;

lie. *móša* 'vyro sesuo', la. *mãsa* 'sesuo', pr. (Elb. žod.) *moazo* 'teta';

lie. *stóti*, la. *stât*, pr. (kat.) *po-stāt*.

Nurodyti lietuvių, latvių ir prūsų kalbų atitikmenys kildinami iš baltų **ā*. Apie antrinės kilmės baltų **ā* (=lie. *o*), atsiradusį dėl tam tikrų balsių kaitos priežasčių, bus kalbama § 128.

110 *th*=*t*.

§ **73.** Baltų *ā* atitinka slavų *a*, pvz.:

lie. *mótina, mótė* (la. *māte*, pr. *mūti, mothe*), s. sl. *mati*;

lie. *brólis, broterė̃lis* (la. *brãlis*, pr. *brāti, brote*), s. sl. *bratrъ*;

lie. *stóti* (la. *stât*, pr. *po-stāt*), s. sl. *stati*.

Kad čia iš seno būta ide. **ā*, rodo seniausi kitų indoeuropiečių kalbų duomenys, pvz.:

lie. *móte, mótina* (la. *mãte*, pr. *mūti, mothe*, s. sl. *mati*), lot. *māter*, gr. dor. (=doriečių) μάτηρ (ά ilgas), skr. *mātā́*;

lie. *brólis, broterė̃lis* (la. *brãlis*, pr. *brāti, brote*, s. sl. *bratrъ*), lot. *frāter*, gr. dor. φράτηρ (ά ilgas), skr. *bhrā́tā*;

lie. *stóti* (la. *stât*, pr. *po-stāt*, s. sl. *stati*), lot. *stāre*, gr. dor. ἵ-στᾱμι 'statau', skr. *sthā́tum*.

Germanų kalbose ide. **ā*, kaip ir lietuvių kalboje, virto *ō* (vėliau ir *uo*), plg. got. *broþar*[111] ir lie. *brólis, broterė̃lis*; sva. *muoter* ir lie. *mótina, móteris*.

Graikų klasikinėje kalboje ide. **ā* virto *ē* (η), pvz., μήτηρ, lie. *mótina*. Tačiau doriečių tarmė išlaikė *ā*: μάτηρ (ά ilgas).

§ **74.** Ne visi lietuviai *o* dabar taria vienodai. Daug kur tariamas neįtemptas balsis *o̜*· (tašku viršuje dešinėj žymimas balsio ilgumas), rytų Lietuvoje su tam tikru *a* atspalviu, t. y. *ɔ*·, vietomis („žãdininkai") *å*· ar net *a*·, nekirčiuotoje pozicijoje aptrumpėjęs iki pusilgio (vietomis su *o* atspalviu). Žemaičiai jį pavertė dvibalsiu *uo*, tačiau baritoninių formų redukuotose galūnėse ne tik žemaičiai, bet ir daugelis aukštaičių taria trumpąjį *a*. Taigi dar palyginti neseniai, prieš galūnių redukciją, ir čia visur dar būta *a*·. Tai patvirtina ir tokie pavyzdžiai, kaip *gerà* šalia *geró-ji*. Senovinio *ā* palyginti neseną lietuvių kalboje virtimą *o* rodo ir slavų skoliniai, plg. *donìs, stórasta, svodbà* ir rusų *дань, староста свадьба*.

§ **75.** Senieji lietuvių raštai rodo, kad XVI a. dar gerokai didesniame plote negu dabar buvo tariama *ā*. Tokio tarimo tada būta vietomis net žemaičių tarmėje, kur dabar jau turimas dvibalsis *uo*. Tai matyti iš žemaičio Mažvydo raštų, pvz., *ʒadis* 8_{13} 'žodis', *bralei* 8_{13} 'broliai', *Pans* 44_2 'ponas', *nar* 9_3 'nori'. Vakarų aukštaitis Bretkūnas taip pat neretai rašo raidę *a* vietoj dabartinės bendrinės kalbos *o*, pvz., *aras* BrP I 20_{22} 'oras', 3. praet. *bilaia* BrB I Moz. XXI, 6 'bylojo', *Janas* BrP I 137_6 'Jonas'. Bemaž ištisai raidė *a* vietoj *o* rašoma 1573 m. Volfenbiutelio postilės rankraštyje. Visa tai rodo, kad tada ne tik rytų, bet ir vakarų Lietuvoje dar būta nemaža šnektų su išlaikytu sveiku ilguoju *ā* arba tartu su *o* atspalviu (*å*·). Dabar

---

[111] *þ*=duslusis pučiamasis priebalsis, greičiausiai buvo panašus į anglų *th* žodyje *fourth* 'ketvirtas'.

toks tarimas (*å·*) vakaruose belikęs tik visai nedidelėje šnektoje į šiaurę nuo Klaipėdos (apie Karklę, Žardę). Rytų Lietuvoje toks tarimas išliko nepalyginti didesniame plote („žãdininkai“, iš dalies „žaliniñkai“). Būga linkęs manyti, kad XIII–XV a. visi rytų aukštaičiai dar tebetarė ilgąjį *ā* (Rink. rašt. I 228).

Visa tai rodo, kad **ā* buvo ne tik baltų prokalbėje, bet ir pačioje lietuvių kalboje ir kad šio balsio susiaurėjimas bei pakitimas yra palyginti vėlyvas reiškinys.

§ **76.** Tarmių ir senųjų raštų duomenys rodo, kad senovinio **ā* raida buvo tokia: *a·>å·>ɔ·>ǫ·>o·>uo*. Vienose tarmėse tasai procesas vyko intensyviau, kitose lėčiau. Jis ir dabar tebevyksta. Pvz., rytų Lietuvoje tarp Utenos ir Zarasų neretai galima išgirsti senąją kartą (tėvus) tariant *å·* („žãdininkai“), o jaunimą *ɔ·* (nekirčiuotoje pozicijoje pusilgį *a* – „žalininkai“). Sutrumpėjęs *ā* toliau nebekito ir liko koks buvęs. Tai ypač būdinga baritonų galūnėms tarmėse, kur žodžio galas redukuojamas.

Latvių kalbos tarmės rodo iš esmės tokį pat senovinio **ā* (jis čia išliko sveikas didelėje ploto dalyje) siaurėjimą: esama *å·*, *ɔ·*, *ǫ*, *o·*, *uo*, *u·* ir dar kitokių pereinamųjų laipsnių. Matyt, panašiai baltų **ā* siaurėjo ir prūsų kalboje. Sprendžiant iš tekstų, šios kalbos ploto vakaruose (Elbingo žodynėlio tarmė) greičiausiai būta *ɔ·* (gal dar *å·*? Plg. rašymą *oa*), Sembos pusiasalyje (katekizmų tarmė) – dar *a·* ar *å·*, bet po lūpinių ir gomurinių priebalsių jau tarta *u·*.

Pabaltijo finų kalbose esama baltiškų skolinių, kuriuose senovinį **ā* atitinka *uo*, pvz., suomių *tuohi*[112] ‘tošis’, *vuohi*[112] ‘ožys’, *vuota*[113] ‘oda’. Tai greičiausiai rodo, kad baltų dialektas (kalba), iš kurio skolintasi, turėjo **ō* (iš senesnio **ā*). Iškelta hipotezė (pastaruoju laiku J. Kazlausko, V. Mažiulio), jog baltų prokalbėje buvo ne **ā*, bet jau **ō*. Kazlauskas tokį **ō* nukėlė net į pačią lietuvių kalbą. Tačiau tokio nukėlimo iš tikrųjų neparemia nei tarmių, nei senųjų raštų duomenys.

ė

§ **77.** Lietuvių *ė* atitinka latvių *ē*, prūsų *e* (t. y. *ē*; II ir III katekizmuose virto *ī*), pvz.:

lie. *sė̃ti*, la. *sẽt*, pr. (Elb. žod.) *semen* ‘sėkla’;

lie. *ė́sti*, la. *êst*, pr. (III kat.) *īst*;

lie. *gė́da*, pr. (III kat.) a. sg. *gīdan*.

---

[112] *h* iš senesnių *š*, *ž*.

[113] Skardieji priebalsiai Pabaltijo finų kalboms nebūdingi, todėl buvo pakeisti dusliaisiais (*d>t*).

Nurodyti atitikmenys leidžia lietuvių *ė* kildinti iš baltų **ē*. Koks buvo tasai baltų **ē* – siauras ar platus – tiksliai nėra nustatyta, nes atskirų baltų kalbų duomenys prieštaringi. Lietuvių bendrinėje kalboje resp. vakarų aukštaičių tarmėje turimas siauras įtemptas *ė* (*ẹ*˙). Žemaičiai jį sudvibalsino ir taria *ie*. Einant į rytus, laipsniškai platėja (*ę*˙), o rytuose daug kur turimas platus balsis (*æ*˙), kuris kupiškėnų tarmėje prieš kietąjį priebalsį (resp. tolesnio skiemens užpakalinį vokalizmą) virto *a*˙ (nekirčiuotas pusilgis).

Latviai turi siaurą ir platų *ē* žiūrint tolesnio skiemens. Tarmėse jie virsta *ie* ir *a*˙.

Prūsų kalbos tarmėse taip pat būta vienur siauro (II ir III katekizmuose virto *ī*), kitur plataus (Elbingo žodynėlyje rašoma *e*, kartais *ea*, pvz., n. pl. *peadey* 'pėdeliai, kojinės') balsio.

Skoliniuose Pabaltijo finams randame *ie* arba *ä*, pvz., suomių *siemen* 'sėkla', estų *vähi* 'vėžys'. Dvibalsis *ie* sudaro paralelę dvibalsiui *uo* (vietoj baltų **ā*), taigi gali ir nerodyti baltų prokalbėje buvus siaurą *ē*.

§ **78.** Baltų *ē* atitinka slavų *ě*[114], pvz.:

lie. *sė̃ti* (la. *sẽt*, pr. *semen*), s. sl. *sěmę* 'sėkla';

lie. *vė̃tra* (la. *vę̃tra*, pr. Elb. žod. *wetro*), s. sl. *větrъ*;

lie. *krė̃slas* (la. *krę̂sls*, pr. Elb. žod. *creslan*[115]), s. sl. *krěslo*;

lie. *žvėrìs* (la. *zvę̂rs*, pr. III kat. a. pl. *swīrins*), s. sl. *zvěrь*.

Seniausi kitų indoeuropiečių kalbų duomenys rodo, kad baltų *ē* (= slavų *ě*) kildintinas iš ide. **ē*, pvz.:

lie. *sė̃ti* (la. *sẽt*, pr. *semen*, s. sl. *sěmę*), lot. *sēmen*;

lie. *dė̃ti* (la. *dêt* ir *dẽt*, s. sl. *děti*), lot. *fēcī* 'padariau', gr. *τί-θημι* 'dedu';

lie. *žvėrìs* (la. *zvę̂rs*, pr. a. pl. *swīrins*, s. sl. *zvěrь*), gr. *θήρ*.

Ide. **ē* siaurumą ar platumą nustatyti sunku.

Pažymėtina, kad indų-iranėnų kalbose (taigi ir sanskrite) sutapo į vieną ne tik ide. trumpieji **ă*, **ŏ*, **ĕ* (virto *a*), bet ir ilgieji **ā*, **ō*, **ē* buvo sulieti į vieną *ā*. Plg. lie. *dė̃ti* (senovinė 1. sg. praes. forma *demì*) ir skr. *dadhāmi* 'dedu'.

y

§ **79.** Lietuvių *y* atitinka latvių *ī*, prūsų *ī* (katekizmuose virto *ei*), pvz.:

lie. *gývas*, la. *dzîvs*, pr. (III kat.) a. pl. *geīwans*;

---

[114] Tiksliai nenustatytos kokybės priešakinis *ė* tipo balsis (gal kiek diftongizuotas?), kirilicos rašte žymimas jat' raide (šiuo vardu dažnai ir vadinamas). Vėliau daugelyje slavų kalbų *ě* sutapo su *e*.

[115] *c*=*k*.

lie. *ýla*, la. *īlens*, pr. (Elb. žod.) *ylo*;
lie. *výras*, la. *vīrs*, pr. *wijrs*.
Kildinama iš baltų **ī*.

Tarmėse šis balsis paprastai išlieka sveikas. Pakinta tik tuo atveju, jeigu sutrumpėja. Latvių tarmėse, kaip ir prūsų, jis neretai dvibalsinamas (verčiamas *ei*).

§ **80.** Baltų *ī* atitinka slavų *i* (ne jerį!), pvz.:
lie. *gývas* (la. *dzîvs*, pr. a. pl. *geīwans*), s. sl. *živъ*;
lie. *lýti* (la. *lît*), s. sl. *liti*.

Seniausi kitų indoeuropiečių kalbų duomenys rodo, kad baltų *ī* (= slavų *i*) kildintinas iš ide. **ī*, pvz.:
lie. *gývas* (la. *dzîvs*, pr. a. pl. *geīwans*, s. sl. *živъ*), lot. *vīvus*, skr. *jīvás*[116];
lie. *výras* (la. *vīrs*, pr. *wijrs*), skr. *vīrás*.

Apie antrinės kilmės *ī* (= lie. *y*), atsiradusį dėl tam tikrų balsių kaitos priežasčių, bus kalbama § 129. Balsis *ī* (*y*), kilęs iš *ij* dėl kontrakcijos, bus aptartas § 341 ir 355.

ū

§ **81.** Lietuvių *ū* atitinka latvių *ū*, prūsų *ū* (katekizmuose virto *ou*), pvz.:
lie. *bū́ti*, la. *bût*, pr. (III kat.) *būton* > *boūton*;
lie. *dū́mai*, la. *dũmi*, pr. (Elb. žod.) *dumis*;
lie. *sūnùs*, pr. (III kat.) *soūns*.
Kildinama iš baltų **ū*.

Tarmėse šis balsis, kaip ir *y*, paprastai išlieka sveikas. Gali pakisti tik tuo atveju, jeigu sutrumpėja. Latvių tarmėse, kaip ir prūsų (čia *ū* > *ou*), neretai dvibalsinamas (verčiamas *ou*, *yu*, *eu*).

§ **82.** Baltų *ū* atitinka slavų *ы*, pvz.:
lie. *bū́ti* (la. *bût*, pr. *būton* > *boūton*), s. sl. *byti*;
lie. *dū́mai* (la. *dũmi*, pr. *dumis*), s. sl. *dymъ*;
lie. *sūnùs* (pr. *soūns*), s. sl. *synъ*.

Seniausi kitų indoeuropiečių kalbų duomenys rodo, kad baltų *ū* (= slavų *ы*) kildintinas iš ide. **ū*, pvz.:
lie. *bū́ti* (la. *bût*, pr. *būton* > *boūton*, s. sl. *byti*), skr. *á-bhūtam*, gr. ἔ-φῡτον 'judu pasidarėte';
lie. *dū́mai* (la. *dũmi*, pr. *dumis*, s. sl. *dymъ*), lot. *fūmus*, skr. *dhūmás*, gr. θῡμός 'dvasia';
lie. *sūnùs* (pr. *soūns*, s. sl. *synъ*), skr. *sūnús*.

[116] Raide *j* sanskrito pavyzdžiuose žymima afrikata *dž*.

3*

Apie antrinės kilmės *ū*, atsiradusį dėl tam tikrų balsių kaitos priežasčių, bus kalbama § 129.

Endzelynas Gars. ir form. 15–17 ir Latv. val. gram. 52–58, Otrębski Gramatyka I 172–174, Stang Vergleich. Gram. 37–51, Kazlauskas ВЯ 1962 4 20–24, Zinkevičius Liet. dial. 68–75 ir БСС 5–14, Mažiulis Balt. deklin. 11–40, Burwell 11–21, Levin GL XV (3) 142–158, Grinaveckienė LKK XVII 211–213.

1. Kurie lietuvių kalbos ilgi balsiai yra paveldėti ilgieji? (§ 71).
2. Kokie lietuvių kalbos *o* atitikmenys latvių ir prūsų kalbose? (§ 72).
3. Koks yra baltų *ā* atitikmuo slavų kalbose? (§ 73).
4. Kokią baltų *ā* kilmę rodo kitų indoeuropiečių kalbų duomenys? (§ 73).
5. Koks ide. *ā* likimas germanų ir graikų kalbose? (§ 73).
6. Kokie lietuvių bendrinės kalbos *o* atitikmenys tarmėse? (§ 74).
7. Kokie dabartinės lietuvių kalbos, tarmių ir senųjų raštų duomenys rodo, kad *o* kilo iš *ā*? (§ 74–75).
8. Kurių senųjų autorių raštuose turimas pralietuvių *ā* (*å*·?)? (§ 75).
9. Kaip kito pralietuvių *ā*, kol virto dabartiniu *o* resp. žemaičių *uo* ir kaip tasai procesas atsispindi tarmėse? (§ 76).
10. Koks senovinio *ā* likimas latvių ir prūsų kalbų tarmėse? (§ 76).
11. Kokią hipotezę dėl senovinio *ā* raidos iškėlė J. Kazlauskas ir V. Mažiulis? (§ 76).
12. Kokie lietuvių kalbos *ė* atitikmenys latvių ir prūsų kalbose? (§ 77).
13. Kokie lietuvių bendrinės kalbos *ė* atitikmenys tarmėse? (§ 77).
14. Kokie baltų *ē* atitikmenys latvių tarmėse ir prūsų tekstuose? (§ 77).
15. Koks baltų *ē* atitikmuo slavų kalbose? (§ 78).
16. Kokią baltų *ē* kilmę rodo kitų indoeuropiečių kalbų duomenys? (§ 78).
17. Kuo virto ide. *ē* indų-iranėnų kalbose (iš kurių ide. ilgųjų balsių kilęs jų *ā*)? (§ 78).
18. Kokie lietuvių kalbos *y* atitikmenys latvių ir prūsų kalbose? (§ 79).
19. Koks baltų *ī* atitikmuo slavų kalbose? (§ 80).
20. Kokią baltų *ī* kilmę rodo kitų indoeuropiečių kalbų duomenys? (§ 80).
21. Kokie lietuvių kalbos *ū* atitikmenys latvių ir prūsų kalbose? (§ 81).
22. Koks baltų *ū* atitikmuo slavų kalbose? (§ 82).
23. Kokią baltų *ū* kilmę rodo kitų indoeuropiečių kalbų duomenys? (§ 82).

Nosiniai balsiai

§ 83. Raidėmis *ą*, *ę*, *ų*, *į* žymimus balsius dabar bendrinėje kalboje tariame kaip ilguosius *ā*, *ē*, *ū*, *ī*. Senovėje tie ilgieji balsiai buvo tariami pro nosį. Tai buvo tikri nosiniai balsiai. Taip juos traktuoti verčia specialių raidžių vartojimas senuosiuose raštuose ir tarimo aprašymas ano meto gramatikose.

Lietuvių raštijos pradininkai nosiniams *ą* ir *ę* balsiams žymėti lenkų pavyzdžiu įsivedė *ą*, *ę* raides (anuomet jos buvo kiek kitokios, su „skersine

šakele“, t. y. *ą*, *ę*[117]), o nosinius *ų* ir *į* ėmė žymėti pačių pasidarytomis raidėmis *ų*, *į* (resp. *ų*, *į*). Kadangi pastarųjų dviejų raidžių lenkai nevartojo, ne visos spaustuvės jas turėjo, tai ne visuose lietuvių spaudiniuose jas ir randame. Anuomet buvo bandymų ir kitaip pažymėti balsių nosinumą. Antai Bretkūnas biblijos vertimo rankraštyje nosinumą žymėjo taškeliu po raide, taigi vietoj *ą*, *ę*, *ų*, *į* rašė *ạ*, *ẹ*, *ụ*, *ị*, pvz., a. sg. *dienạ* II Moz. 29, 38 'dieną', inf. *ſpẹſti* Ps. 64, 6 'spęsti', *ſiụſti* II Moz. 4, 13 'siųsti', 3. praes. *paßịſta* Ps. 1, 6 'pažįsta'. Kartais mūsų senieji autoriai nosinius balsius pažymėdavo ir dviraidžiais *an*, *en*, *un*, *in*, pvz., *ßanſis* BrP I 89_{21} 'žąsis', *ikanſiu* SG I 64_{15} 'įkąsiu', *ſchwenſtas* Mž. 126_{17} 'švęstas', *mirrens* BrP II 38_6 'miręs', *ſiunſdamas* SG I 122_{12} 'siųsdamas', *paßinſtam* Mž. 82_2 'pažįstame'. Tačiau apskritai būdavo stengiamasi skirti nosinius *ą*, *ę*, *ų*, *į* nuo mišriųjų dvibalsių *an*, *en*, *un*, *in*.

Pirmojoje lietuvių kalbos gramatikoje taip nusakomas raidžių *ą*, *ę*, *ų*, *į* tarimas: raidė *ą* „tariama kaip *an*, bet žymiai minkščiau ir neaiškiai, tarsi praryjant *n*“ (PLKG 418), *ę* „tariama kaip *en*, bet tamsiau ir lyg pro nosį“ (PLKG 420), „jei *i* yra skersai perbraukta, tai tuo parodoma, jog joje glūdi *n*“ (PLKG 563), „net *u* kartais pažymima skersine šakele, kadangi toje *u* savaime slepiasi *n*“ (PLKG 424).

Nosinis šių balsių rezonansas turėjo būti gana stiprus, nes XVI–XVII a. raštuose neretai raidės *ą*, *ę*, *ų*, *į* pasitaiko vietoj *an*, *en*, *un*, *in*, ypač prieš gomurinius priebalsius, pvz., *brągus* Mž. 35_1 'brangus', g. sg. *ßwętos* PK 7_6 'šventos', *ſukiei* Mž. 65_7 'sunkiai', *likſmai* Mž. 10_8 'linksmai' (*u*, *i* vietoj *ų*, *į*).

§ **84.** Nosiniai balsiai *ą*, *ę*, *ų*, *į* anksčiausia neteko nosinio rezonanso (buvo denazalizuoti) tuo atveju, jeigu galūnėse sutrumpėjo. Antai moteriškosios giminės vardažodžių vienaskaitos instrumentalio galūnės *-a* ir *-e*, kilusios iš senesnių **-ą́*, **-ę́*, jau XVI–XVII a. buvo denazalizuotos: raštuose visur žymimos *a*, *e* raidėmis. Tačiau įvardžiuotinių būdvardžių pirmajame dėmenyje, apsaugotos nuo sutrumpėjimo priaugusio įvardžio, jos tebebuvo išlaikiusios nosinį rezonansą, pvz., *gerą́-ja*, *geresnę́-ja*. Žemaičiai ir šiauriniai vakarų aukštaičiai anksti sutrumpino nekirčiuotų galūnių ilguosius balsius. XVI–XVII a. šių tarmių pagrindu rašytuose tekstuose (Mažvydas, Vilentas ir kt.) tokių galūnių balsių nosinis rezonansas

---

[117] Daukša dabartine *ę* raide žymėjo platųjį, o ne nosinį, balsį *e* (æ), pvz., *nędawiau* DP 16_2 'nedaviau'. Nosinį balsį *ę* jis rašė raide *e* „su šakele“, pvz., a. sg. *malónę* DP 2_{19}. Vadovėlyje šiuos pavyzdžius rašysime: *nędawiau*, *malónę*. Taigi raide *ę* keisime Daukšos *ę* (žymintį platųjį nenosinį balsį) ir raide *ę* keisime Daukšos *ę* (žymintį nosinį balsį).

sistemingai nežymimas, rašoma, pvz., a. sg. *ranka* 'ranką', *kate* 'katę' ir t. t.

Ilgųjų (nesutrumpėjusių) balsių nosinis rezonansas nyko ne vienu laiku įvairiose Lietuvos vietose. Manoma, kad anksčiau buvo denazalizuoti nosiniai balsiai *ų*, *į*, vėliau *ą*, *ę*. Linkstama manyti, kad rytų aukštaičių tarmės pagrindu susikūrusioje raštų kalboje („vilniškėje raštijoje") nosinių balsių jau nebebuvo (čia *ą*, *ę* > *ų*, *į*). Kitose ano meto lietuvių rašto kalbos atšakose (vidurinėje ir Prūsų hercogystės vakarinėje) nosinis balsių rezonansas, kiek galima spręsti iš ligšiolinių tyrimų, galutinai išnyko tik XVIII amžiuje, matyt, ne visai tuo pačiu laiku įvairiose žodžio pozicijose.

Dideléje žemaičių tarmės dalyje nosiniai balsiai ilgainiui sutapo su *an*, *en*, *un*, *in* ir tokie liko iki šių dienų. Čia ir dabar sakoma, pvz., *žansìs* 'žąsis', *teñsti* 'tęsti', *skúnsti* 'skųsti', *liñsti* 'lįsti', kaip ir *rankà*, *penkì*, *sunkùs*, *pìnti* (ploto dalyje abiem atvejais *an*, *en* > *ǫn*, *ęn*).

§ **85.** Nosiniai balsiai *ą*, *ę*, *ų*, *į* kilo iš senesnių tautosilabinių[118] junginių *an*, *en*, *un*, *in*. Taigi, pvz., *žąsìs* < *žansìs* ir *ántis* kažkada turėjo vienodą *an*. Ilgainiui žodžio *žansìs* mišrusis dvibalsis *an* pakito: laipsniškai pirmasis dėmuo gavo nosinį rezonansą, o antrasis dėmuo visai išnyko. Matyt, būta tokios raidos: *an* > *ąn* > *ą̄*. Išnykdamas *n* ne tik balsį *a* pavertė nosiniu, bet ir jį pailgino. Tai kompensacinis balsio pailgėjimas, kad šaknis resp. morfema ir toliau išliktų ilga. Dėl tokio ilginimo plg. žemaičių *vā·ks* < *vaĩkas*, graikų d. sg. χώρᾳ (ᾳ ilgasis) < χώραι 'kraštui, žemei'.

Nosiniai balsiai *ą*, *ę* tarmėse siaurėjo ir virto nosiniais balsiais (vėliau denazalizuotais) *ǭ*, *ę̄* ir net *ū*, *ī* (iš *ų*, *į*). Toks siaurėjimas buvo ir slavų kalbose, plg. s. sl. *rǫka* ir rus. *рука* 'ranka'.

§ **86.** Lietuvių kalboje turime ne tik *ą*, *ę*, *ų*, *į*, bet ir išlaikytus sveikus mišriuosius dvibalsius *an*, *en*, *un*, *in*. Dvejopas senovinių *an*, *en*, *un*, *in* likimas priklausė nuo pozicijos žodyje. Sveiki mišrieji dvibalsiai *an*, *en*, *un*, *in* išliko prieš sprogstamuosius priebalsius, pvz., (prieš *t*, *d*) *ántis*, *sántaika*, *bandà*, *péntis*, *néndrė*, *skùndžia*, *gìnti*, *iñdas*; (prieš *k*, *g*, čia tariama *ŋ*) *rankà*, *angà*, *señka*, *deñgti*, *suñkti*, *tiñklas*; (prieš *p*, *b*, čia *n* > *m*) *sámprotauti*, *sámbrėškis*, ad. sg. *miškum̃p*.

Prieš kitus (nesprogstamuosius) priebalsius, t. y. *s*, *z*, *š*, *ž*, *r*, *l*, *m*, *n*, *j*, *v*, ir absoliutiniame žodžio gale *an*, *en*, *un*, *in* virto nosiniais balsiais, pvz.: *žąsìs*, *sprę́sti*, *skų́sti*, *drį̃sti*; *brązlaĩ* 'žąslai'; *vą̃šas*,

---

118 Tautosilabiniais vadiname garsų junginius, esančius viename skiemenyje (gr. n.-a. n. ταῦτο 'tas pats', συλλαβή 'skiemuo'). Jiems priešingybė – heterosilabiniai junginiai (gr. ἕτερος 'kitas'), t. y. tokie, kai juos į dvi dalis padalija skiemens riba. Pvz., tautosilabinį *el* turime bendratyje *kélti* (*kél-ti*), o heterosilabinį – 3. praes. formoje *kẽlia* (*kẽ-lia*). Tautosilabinius junginius paprastai sudaro dvibalsiai (grynieji ir mišrieji).

krę̃šta; *ą́žuolas*, *grę̃žti*, *grį̃žti*; *kę̃ra*, *į́rašas*; *są́lyga*, *į́lanka*; *są́mojis*, *į́monė*; *sąnarỹs*, *į́nagis*; *są́junga*; dial. *tę́vas* 'plonas', *į́vadas*; *są́žinė*; a. sg. *vaĩką*, *žẽmę*, *sū́nų*, *ãkį*, g. pl. *vaikų̃* ir kt.

Intarpinių veiksmažodžių (ir dalyvių) formose vietoj *ų*, *į* dabar rašome *ū*, *y* raides, pvz., *pū̃va* (*pū̃vąs*), *dū̃žta*, *sū̃sta*, *gniũžta* ir *kỹla* (*kỹląs*), *dỹla*, *skỹla*, *ỹra* iš senesnių *pų̃va* (*pų̃vąs*), *dų̃žta*, *sų̃sta*, *gnių̃žta* ir *kį̃la* (*kį̃ląs*), *dį̃la*, *skį̃la*, *į̃ra*. Tačiau raidės *ą*, *ę* rašomos ir intarpinėse formose: *bą̃la* (*bą̃ląs*), *šą̃la* ir kt. Plg. sveikus intarpinių formų mišriuosius dvibalsius: *añka* (*ãko*, *àkti*), *rañda*, *teñka*, *tiñka*, *džiuñga*, *sniñga*, *tam̃pa* (<*tañpa*, plg. la. *tùop*[119]), *klum̃pa*, *lim̃pa* ir kt.

§ **87.** Nosinių balsių ir mišriųjų dvibalsių distribucijos dėsnio nepaiso prielinksnis bei priešdėlis *į*. Sakome ne tik *į̃ sõdą*, *įsakýti*, *įšókti*, *įžeĩsti*, bet ir *į̃ dvãrą*, *įdėti*, *įtekė́ti*, *įpìlti*, *įgélti*[120], taigi *į* įsivesta ir prieš sprogstamuosius priebalsius, kur dėsningai turėjo išlikti *in* (*įsakýti*, bet *indė́ti*). Iš senųjų raštų matyti, kad XVI–XVII a. daugelyje tarmių tokio įsivedimo dar nebuvo: priešdėlio variantas *į-* dažniausiai tada vartotas prieš nesprogstamaisiais, *in-* – prieš sprogstamaisiais priebalsiais prasidedančias šaknis, o prielinksnis paprastai turėjo pavidalą *ing*(*i*). Ilgainiui vakarų Lietuvoje įsigalėjo priešdėlio resp. prielinksnio variantas *į*, o rytų Lietuvoje – *in*. Kadangi abiejų arealų riba eina maždaug per pietinės vakarų aukštaičių tarmės (mūsų bendrinės kalbos pagrindo) vidurį, tai ilgokai svyruota, kurį variantą (*į* ar *in*) laikyti bendrinės kalbos norma. Pamažu įsigalėjo *į* vartosena, palaikoma senesnės tradicijos (Mažosios Lietuvos šnektose, iš kur kilo dabartinė raštų kalba, buvo *į*) ir žymiausio mūsų bendrinės kalbos normintojo Jono Jablonskio (jo gimtojoje šnektoje irgi yra *į*). Svyravimą *į-*/*in-* laikotarpiu tarp I ir II pasaulinių karų aptarė S. Vestfalis, žr. BS III 55–70.

Priešingai negu *į*, priešdėlis *są-* pakluso dėsniui, pvz., *są́siauris*, *są́šlavos*, *są́žinė*, *są́junga*, *są́monė*, *sąnarỹs*, *są́voka*, bet *sántykis*, *sándauga*, *sánkaba*, *sángrūda* ir *sámprotauti*, *sámbrūzdis*. Taip atsitiko todėl, kad šalia jo nėra atitinkamo prielinksnio, kurio du variantai kalboje būtų buvę nepakenčiami.

§ **88.** Dėsnio nepaiso ir būsimojo laiko formos, pvz., *gyvénsiu*, *augìnsiu*, *skìnsiu*, *pìnsiu* ir t. t. (su *en*, *in* prieš *s*). Senuosiuose raštuose ir tarmėse (daugiausia pietinėje vakarų aukštaičių dalyje) vartojamos dėsningai išriedėjusios *gyvę́siu*, *augį́siu* tipo formos. Kitos tarmės ir bendrinė kalba čia turi įsivedusios *en*, *in* vietoj *ę*, *į* iš kitų bendraties kamieno (būsima-

---

[119] Latviai tik *an* verčia *uo*, o *am* išlaiko sveiką.

[120] Tik tuo atveju, kai priešdėlis neberyškus, išlieka *in-*, pvz., *iñdas*, *indaujà* (plg. *įdėti*), *iñkilas* (plg. *įkélti*), *iñtarpas* (plg. *įtérpti*), *iñkaras*, *im̃pilas* (<*iñ-pilas*, plg. *įpìlti*).

sis laikas daromas iš šio kamieno) formų su *en*, *in* prieš sprogstamuosius priebalsius, pvz., *gyvénti*, *gyvénk*, *gyvéndavau*, *gyvéntų* ir kt.

Tarmėse dabar šalia *gyvęsiu*, *augįsiu* jau sakoma ir *gyvęti*, *augįti*, *gyvęk*, *augįk*, *gyvędavau*, *augįdavau*, *gyvętų*, *augįtų* ir t. t., taigi su *ę*, *į*, apibendrintais visoms bendraties kamieno formoms.

Esamojo laiko *sta* kamieno formos, pvz., *sénsta*, *tìnsta*, taip pat turi antrinės kilmės *en*, *in*, įsivestus iš kitų veiksmažodžio formų, plg. *sénti*, *tìnti*, *sẽno*, *tìno*. Senuosiuose raštuose ir pietinėje vakarų aukštaičių tarmės dalyje turime dėsningai išriedėjusias *sęsta* tipo formas.

Daiktavardžių V linksniuotės g. sg. *piemeñs* tipo formos (senųjų raštų resp. tarmių ir n. pl. *píemens* 'piemenys'), taip pat iliatyvai, pvz., *miškañ*, yra trumpiniai iš senesnių formų g. sg. *piemenès* (n. pl. *píemenes*), ill. sg. *miškanà*, turimų senuosiuose raštuose ir išlikusių dabartinėse tarmėse, ypač lietuvių kalbos ploto pietryčių pakraščiuose.

§ **89.** Prūsų kalbos tekstuose baltų tautosilabiniai junginiai *an*, *en*, *un*, *in* visais atvejais, taigi ir prieš nesprogstamuosius priebalsius resp. absoliutiniame žodžio gale, žymimi raidžių junginiais *an*, *en*, *un*, *in*, pvz., *sansy* 'žąsis', *enmigguns* 'įmigęs', *unseigubons* 'įkopęs', a. sg. *īnsan* 'trumpą' (plg. lie. dial. *įsas* 'trumpas'). Tai rodo, kad prūsų kalba buvo visur išlaikiusi sveikus *an*, *en*, *un*, *in* (Šmolstygas, Girdenis, Rosinas linkę manyti, kad visur galėję būti nosiniai balsiai). Latvių kalboje, atvirkščiai, baltų *an*, *en*, *un*, *in* neišliko: virto *uo*, *ie*, *ū*, *ī*, pvz., *rùoka* 'ranka', *zùoss* 'žąsis', *pìeci* 'penki', *cìest* 'kęsti', *lûks* 'lunkas', *sùtît* 'siųsti', *dzìt* 'ginti', *lìst* 'lįsti'. Dabar latviai *an*, *en*, *un*, *in* turi tik skoliniuose arba tais atvejais, kai jie yra antrinės kilmės (vėlesni). Kaip rodo XIII a. dokumentai, apie 1200 m. latviai senovinių *an*, *en*, *un*, *in* jau nebeturėjo.

Slavai atitinkamų tautosilabinių junginių neteko labai seniai. Baltų *an*, *un* (ir *am*, *um*) atitikmuo sen. slavų kalboje buvo *ǫ*, o *en*, *in* (ir *em*, *im*) — *ę*, pvz., *rǫka* 'ranka', *zǫb* 'dantis' (plg. *žam̃bas*), *svętъ* 'šventas', *pamętь* 'atmintis'.

Specht TŽ IV 85—100, Endzelynas Gars. ir form. 36—37, Buch leidiniuose Prace filologiczne XVIII (1) 153—158 ir (su Z. Topolińska) Z polskich studiów slawistycznych II (Warszawa, 1963) 39—50, Stang Vergleich. Gram. 84—88, Zinkevičius Liet. dial. 75—84, Palionis Liter. kalb. 99—103.

1. Kas rodo, kad *ą*, *ę*, *ų*, *į* raidėmis žymimi garsai senovėje buvo nosiniai balsiai? (§ 83).
2. Kokioje pozicijoje *ą*, *ę*, *ų*, *į* anksčiausia neteko nosinio rezonanso? (§ 84).
3. Kada nosiniai balsiai buvo visiškai denazalizuoti? (§ 84).
4. Kokia nosinių balsių kilmė? (§ 85).

5. Kuriais atvejais baltų *an*, *en*, *un*, *in* išliko sveiki ir kuriais atvejais virto nosiniais balsiais? (§ 86).

6. Kodėl prielinksnis resp. priešdėlis *į* nepaiso *an*, *en*, *un*, *in* virtimo *ą*, *ę*, *ų*, *į* dėsnio? (§ 87).

7. Kodėl nuo to dėsnio nukrypo būsimojo laiko ir *sta*- kamienės esamojo laiko formos? (§ 88).

8. Koks baltų *an*, *en*, *un*, *in* likimas prūsų ir latvių kalbose? (§ 89).

Dvibalsiai

§ 90. Lietuvių bendrinė kalba turi šešis grynuosius (*ai*, *au*, *ei*, *ie*, *uo*, *ui*) ir šešiolika mišriųjų (*a*, *e*, *u*, *i*+*r*, *l*, *m*, *n*) dvibalsių, arba diftongų. Jie visi gali būti abiejų priegaidžių: tvirtapradžiai (*ái*, *áu* ... *ár*, *ál* ...) ir tvirtagaliai (*aĩ*, *aũ* ... *ar̃*, *al̃* ...). Tarmėse dvibalsių yra dar daugiau (pvz., šiaurės žemaičių *ǫu*, *ęi*, *ǫm*, *ęn* ...). Ne visi mūsų dvibalsiai yra vienodo senumo. Senovėje indoeuropiečiai šalia paprastųjų dvibalsių, manoma, turėjo ir vadinamus ilguosius, kurių pirmuoju dėmeniu ėjo ilgieji balsiai: *āu*, *ōu*, *āi*, *ōi*, *ēu*, *ēi* ir *ār*, *ōr*, *ēr* ... Tokie dvibalsiai anksti pradėję nykti: virsti vienabalsiais (*āu*, *ōu*... > *ā*, *ō* ...) arba pirmasis jų dėmuo sutrumpėjo ir jie ėmė nesiskirti nuo paprastųjų dvibalsių (*āu*, *ōu* ... > *au*, *ou* ...). Chr. Stangas mano, kad ankstyvuoju baltų prokalbės laikotarpiu senoviniai ilgieji dvibalsiai dar tebebuvę išlaikyti. Dabar mūsų tvirtapradžių dvibalsių pirmasis dėmuo tariamas pailgintas (*áu*, *ái* ... *ár*, *ér* ...). Bet tai – antrinis reiškinys, susijęs su kirčiuotų *a*, *e* ilginimu.

Grynieji dvibalsiai

§ 91. Jų turime lietuvių bendrinėje kalboje šešis: *ai*, *au*, *ei*, *ie*, *uo*, *ui*. Fonetikos požiūriu skirtini sutaptiniai dvibalsiai *ie*, *uo* ir sudėtiniai *ai*, *au*, *ei*, *ui*. Pirmieji primena ilguosius balsius, turi neryškius dėmenis. Antrųjų dėmenys ryškūs, plg. *ai*=*a*+*i*.

ai

§ 92. Lietuvių *ai* atitinka latvių ir prūsų kalbose taip pat *ai*, pvz.:
lie. *maišýti*, la. *màisît*, pr. *maysotan* 'margas';
lie. *láimė*, la. *laĩme*, pr. *laims* 'turtingas';
lie. *kaimýnas*, la. *kaĩmiņš*, pr. a. sg. *kaimīnan*.
Taigi jis kilo iš baltų prokalbės **ai*.

Tarmėse tasai *ai* tam tikrais atvejais monoftongizuojamas, pvz., žemaičių *vā·ks*<*vaĩkas*, šiaurės panevėžiškių (galūnėse) *vi·rɛ*<*výrai*.

§ **93.** Baltų *ai* atitinka slavų *ě*, pvz.:

lie. *maišýti* (la. *màisît*, pr. *maysotan*), s. sl. *měsiti*;

lie. *káina*, s. sl. *cěna*;

lie. *žvaigždė̃*, dial. *žvaizdė̃* (la. *zvàigzne*, dial. *zvàizne*), s. sl. *zvězda*.

§ **94.** Lyginimas su kitų indoeuropiečių kalbų, ypač lotynų ir graikų, atitikmenimis rodo, kad baltų *ai* (= slavų *ě*) yra dvejopos kilmės: iš ide. **ăi* ir iš ide. **ŏi* (plg. dvejopą trumpojo *a* kilmę), pvz.:

a) baltų *ai* = slavų *ě* iš ide. **ăi*.

lie. *vái* (la. *vaĩ*), lot. *vae*[121], got. *wai*;

b) baltų *ai* = slavų *ě* iš ide. **ŏi*:

lie. *káina* (s. sl. *cěna*), lot. *poena*[122], gr. ποινή;

lie. *staigà* (la. *staĩgât* 'vaikščioti'), gr. στοῖχος 'eilė'.

Taigi baltai paveldėtus **ăi* ir **ŏi* suplakė į vieną *ai* (dėl to dabar neturime dvibalsio *oi*), o slavai vietoj abiejų turi *ě* (jie visų dvibalsių neišlaikė). Ide. **ăi* ir **ŏi* suplakė į vieną ir kai kurios kitos indoeuropiečių kalbos. Sanskrite **ăi*, **ŏi* ir **ĕi* virto *ē* (traktuotas kaip dvibalsis)[123].

Daug daugiau turime pavyzdžių su *ai* iš ide. **ŏi* negu iš ide. **ăi*. Kilęs iš ide. **ŏi* kaitaliojasi su *ei* (plg. ide. *ŏ* : *ĕ* kaitą), pvz., *paĩkas* : *peĩkti*, *taisýti* : *teĩsti*, *vaĩsius* : *veĩsti*.

au

§ **95.** Lietuvių *au* atitinka latvių ir prūsų kalbose taip pat *au*, pvz.:

lie. *ausìs*, la. *àuss*, pr. a. pl. *āusins*;

lie. *taũras*, *taurė̃*[124], pr. *tauris*, la. *tàure* 'trimitas';

lie. *laũkas*, la. *làuks* 'balkšvos spalvos, (gyvulys) su balkšva dėme'[125], pr. *laucks*.

Taigi jis kilo iš baltų **au*.

Tarmėse *au* monoftongizacija reta, bet pasitaiko, pvz., „striukių" *šá·kšts* 'šaukštas', š. panevėžiškių (galūnėse) 1. sg. praes. *ràšǫ* < *rašaũ*.

---

[121] Lotynų *ae* iš senesnio *ai*, plg. *Caesar* ir vokiečių *Kaiser* (bendriniu žodžiu virtęs Cezario vardas).

[122] Lot. *oe* < *oi*.

[123] Lingvistinėje literatūroje jis dažnai žymimas *e* raide (be brūkšnelio).

[124] Senovėje taurės būdavo daromos iš tauro ragų. Iš čia jų pavadinimas.

[125] Dėl reikšmės plg. lietuvių būdvardį *laũkas*, *-à* 'su balta kakta arba baltu snukiu (gyvulys)'. Daiktavardžiu *laũkas* iš seno vadinta saulės apšviesta aikštė miške. Plg. tos pačios kilmės žodžius rusų *луч* 'spindulys', lot. *lux* 'šviesa', gr. λευκός 'baltas'.

§ **96.** Baltų *au* atitinka slavų *u*[126], pvz.:

lie. *ausìs* (la. *àuss*, pr. a. pl. *āusins*), s. sl. *ucho*[127];

lie. *taũras* (la. *tàure*, pr. *tauris*), rus. *тур*;

lie. *draũgas* (la. *dràugs*), rus. *друг*;

lie. *daũg*, l. *dużo*.

§ **97.** Lyginimas su kitų indoeuropiečių kalbų atitikmenimis rodo, kad baltų *au* (= slavų *u*) yra dvejopos kilmės: iš ide. **ău* ir iš ide. **ŏu* (plg. dvejopą *a* kilmę), pvz.:

a) baltų *au* = slavų *u* iš ide. **ău*:

lie. *ausis* (la. *àuss*, pr. a. pl. *āusins*, s. sl. *ucho*), lot. *auris*[128], gr. dial. αὖς;

lie. *áugti* (la. *aũgt*, pr. *auginnons* 'auginęs'), lot. *augēre*, gr. αὔξειν 'dauginti';

b) baltų *au* = slavų *u* iš ide. **ŏu*:

lie. *laũkas* (la. *làuks*, pr. *laucks*, rus. *луч*), gr. λοῦσσον[129] 'balta eglės šerdies mediena' (σσ < *kj*, plg. gr. λευκός 'baltas');

lie. *šlaunìs* (la. *slaũna*, pr. *slaunis*), lot. *clūnis* (*ū* < *ŏu*).

Taigi baltai paveldėtus **ău* ir **ŏu* suplakė į vieną *au* (dėl to dabar lietuvių kalboje neturime dvibalsio *ou*), o slavai vietoj abiejų turi *u*. Ide. **ău* ir **ŏu* suplakė į vieną ir kai kurios kitos indoeuropiečių kalbos. Sanskrite **ău*, **ŏu* ir **ĕu* virto *ō* (traktuotas kaip dvibalsis[130], plg. ide. **ăi*, **ŏi*, **ĕi* virtimą *ē*).

§ **98.** Mūsų dvibalsis *au* po minkštųjų priebalsių, kaip rodo giminingų kalbų atitikmenys, dažniausiai būna kilęs ne iš ide. **ău* resp. **ŏu*, bet iš **ĕu*, pvz.:

lie. *riáug-ėti* 'atsirūgti', gr. ἐρεύγ-ομαι;

lie. *liáudis* (la. *ļàudis*, s. sl. *ljudьje* 'žmonės'), sva. *liut* < ide. **lĕudh-*.

Kartais mūsų *au* gali būti kilęs iš **eu* ir po kietųjų priebalsių, pvz.:

lie. *naũjas*, gr. νέος < ide. **nĕu̯os*;

lie. *tautà* (pr. *tauto*), got. *þiuda* < ide. **tĕuth-*.

Turime dubletų su *au* po kietųjų ir po minkštųjų priebalsių, pvz., *šáutuvas* : že. *šiáutuvas* (plg. *šaulỹs* : *Šiauliaĩ*), *žlaũgtas* : *žliaũgia*, *plauskà* :

---

[126] Senosios slavų kalbos balsis *u* kirilicos rašmenimis buvo žymimas dviraidžiu, atitinkančiu mūsų *ou* (plg. graikų rašybą ου 'ū'), pvz., *souchъ*, *oucho* vietoj *suchъ* 'sausas', *ucho* 'ausis'. Bet tai buvo ne dvibalsis, o balsis, ir jį transkribuojame *u* raide.

[127] Slavai priebalsį *s* po *u*, *i*, *r*, *k* pavertė *ch*, plg. lie. *saũsas* ir s. sl. *suchъ*. Lingvistinėje literatūroje kartais vietoj slavų *ch* rašoma raidė *x* (*suxъ*).

[128] Lotynų kalboje senovinis *s* tarp balsių virto *r*.

[129] Klasikinėje graikų kalboje dvibalsis ου jau buvo monoftongizuotas (tarė *ū*).

[130] Lingvistinėje literatūroje jis dažnai žymimas *o* raide (be brūkšnelio).

pliauskà, plaũtas : dial. *pliaũtas* ir kt. Senoviniai **ău* (**ŏu*) ir **ĕu* dabartinėje kalboje gerokai sumišę.

Prūsų tekstuose randame parašytą dvibalsį *eu*, pvz., *peuse* 'pušis' (plg. gr. πεύκη), *keuto* (lie. *kiáutas*). Sunku pasakyti, ar prūsai turėjo išlaikę senesnį *eu*, ar taip rašoma vietoj *iau*.

ei

§ **99.** Lietuvių *ei* atitinka latvių ir prūsų kalbose taip pat *ei*, pvz.:
lie. *véidas*, la. *veĩds* 'išvaizda', pr. *weydulis* 'akies vyzdys';
lie. *veĩsti*, la. dial. *veist*, pr. a. sg. *wēisin* 'vaisių';
lie. *deivė̃*, pr. *deiwis* 'dievas'.
Taigi jis kilo iš baltų prokalbės **ei*.

Tarmėse tasai *ei* tam tikrais atvejais monoftongizuojamas, pvz., žemaičių *ē·tę*<*eĩti*, šiaurės panevėžiškių (galūnėse) *žẽmę*<*žẽmei*.

§ **100.** Baltų *ei* atitinka slavų *i* (ne ь!), pvz.:
lie. *eĩti* (pr. *ēit* 'eina'), s. sl. *iti*;
lie. *véidas* (la. *veĩds*, pr. *weydulis*), s. sl. *vidъ* 'vaizdas';
lie. *neĩ* ... *neĩ*, s. sl. *ni* ... *ni*.

Seniausi kitų indoeuropiečių kalbų duomenys rodo, kad baltų *ei* (=slavų *i*) kildintinas iš ide. **ĕi*, pvz.:
lie. *eĩti* (pr. *ēit*, s. sl. *iti*), gr. εἶσι '(jis) eina', lot. *īt* (<**eit*);
lie. *véidas* (la. *veĩds*, pr. *weydulis*, s. sl. *vidъ*), gr. (F)είδομαι 'pasirodau';
lie. dial. *steĩgtis* 'stengtis' (la. *stèigtiês* 'skubėti', s. sl. *stignǫti* 'ateiti'), gr. τείχω 'einu, ateinu', got. *steiga* 'lipu'.

Apie *ai*, *au*, *ei* kilmę bei raidą žr. Endzelynas Gars. ir form. 18–19, Otrębski Gramatyka I 174–177, 179–180, Stang Vergleich. Gram. 51–77, Zinkevičius Liet. dial. 90–94.

ie

§ **101.** Lietuvių *ie* atitinka latvių kalboje taip pat *ie*, bet prūsų kalba vietoj *ie* turėjo *ei*, pvz.:
lie. *dienà*, la. *dìena*, pr. a. sg. *deinan*;
lie. *diẽvas*, la. *dìevs*, pr. *deywis*;
lie. *priẽ*, la. *prieds* 'priedas', pr. *prēi*;
lie. *líeti*, la. *liêt*, pr. *pralieiton* 'pralieta'.

Baltų prokalbėje turėjo būti *ei*, nes kitose indoeuropiečių kalbose lietuvių–latvių *ie* paprastai turi tuos pačius atitikmenis kaip *ei*, pvz.:

lie. *žiemà* (la. *ziema*), s. sl. *zima*, gr. *χεῖμα*;

lie. *diẽvas* (la. *dievs*, bet pr. *deiws*), lot. *dīvus* (*ī*<*ei*), skr. *dēvás* (*ē*<*ei*).

Taigi baltų prokalbės dvibalsį *ei* rytų baltai (lietuvių ir latvių protėviai) tam tikrais atvejais pavertė *ie*. Pirmiausia tasai *ei* turėjo būti monoftongizuotas, virsti siauru *ę̄*, paskui sudvibalsėti. Plg. vėlesnį *ė* virtimą *ie* žemaičių tarmėje (*tė̃vas*>*tíe̯s*). Vakarų baltai – prūsų kalba – visais atvejais išlaikė sveiką *ei*. Dvibalsio *ie* prūsų kalba neturėjo.

Dalis aukštaičių nekirčiuotoje pozicijoje *ie* dar vėliau suvienabalsino: taria pusilgį (ploto dalyje trumpą) vienur siaurą (*ę*), kitur platų (*e*) balsį. Žemaičiai vietoj aukštaičių *ie* turi trejopus atitikmenis: *ęi* (šiaurės vakaruose), *i·* (pietryčiuose) ir *ę·* (vakaruose). Tie trejopi atitikmenys gali būti išsirutulioję iš rytų baltų **ę̄* (tuo atveju vakarų žemaičių klaipėdiškių tarimas būtų labai archaiškas), o ne iš *ie*, turimo aukštaičių tarmėje ir latvių kalboje. Senieji raštai (Mažvydas, Vaišnoras ir kt.) ir J. Spruogio Žemaičių žemės vietovardžių žodynas rodo, kad pietryčių žemaičiai vietoj bendrinės kalbos *ie* turėjo *ī* (ir *ū* vietoj *uo*) jau XVI amžiuje.

§ **102.** Baltų prokalbės *ei* rytų baltai pavertė *ę̄*>*ie* greičiausiai tik kirčiuotoje pozicijoje. Nekirčiuotoje pozicijoje *ei* liko koks buvęs. Ilgainiui atsiradęs *ie* || *ei* nevienodumas šaknyse ir morfemose buvo išlygintas, pvz., n. pl. **deivaĩ* pagal n. sg. *diẽvas* perdirbta į *dievaĩ*, o n. sg. **viedas* pagal n. pl. *veidaĩ* paversta į *véidas*. Pavyzdžių su dubletinėmis šaknimis turime daug: *deivẽ* || *diẽvas*, *šveĩsti* || *šviẽsti*, *teisùs* || *tiesùs*, *sveĩkas* || dial. *sviẽkas* (Zietla), *eĩti* || la. *iêt* ir kt. Senuosiuose raštuose *ie* || *ei* distribucija ne visur sutampa su dabartine, yra kiek archaiškesnė, pvz., turimos formos *deivystė*, *deiviškas* (plg. loc. sg. *Deiwiſteie* Mž. 73_{1-2} 'dievystėje', g. sg. f. *Deiwiſkos* Mž. 451_1 'dieviškos') vietoj dabartinių *dieviškas*, *dievystė*.

§ **103.** Pasitaiko, kad vietoj lietuvių-latvių *ie* prūsų kalbos paminkluose randame ne *ei*, bet *ai*, atitinkantį indoeuropiečių prokalbės **ŏi* (ir **ăi*?), pvz.:

lie. *sniẽgas*, la. *sniegs*, pr. *snaygis*, s. sl. *sněgъ*, got. *snaiws*;

lie. *briedis*, la. *briêdis*, pr. *braydis*;

lie. *piemuõ*, gr. *ποιμήν*.

Kalbininkai šį faktą aiškina nevienodai. Vieni (pvz., Endzelynas, Būga) tokius pavyzdžius interpretuoja kaip turinčius skirtingo balsių kaitos laipsnio vokalizmą. Pvz., lietuviai dėl *ie* : *ai* kaitos (plg. *liẽka* : *laĩkas*) šalia *sniẽgas* turi ir *snaĩgę*. Prūsų *snaygis* 'sniegas', jų nuomone, irgi turįs to paties laipsnio šaknies vokalizmą kaip lie. *snaĩgė*. Šių kalbininkų tvirtinimu, lietuvių-latvių *ie* atsiranda tik iš baltų *ei*, bet niekuomet iš *ai*. Kiti kalbininkai (pvz., Stangas, Kurilovičius) mano, kad lietuvių-latvių *ie* galįs būti kilęs ne tik iš baltų *ei*, bet ir iš *ai*. Anksčiau pateiktos rūšies pavyzdžiai esą tai ir rodą. Dar remiamasi baltų skoliniais Pabaltijo finų kalbose, kurie

neretai turi *ai* vietoj dabartinių lietuvių-latvių *ie*, pvz., suomių *paimen* 'piemuo', *laiha* 'liesas'. Abi nuomonės turi nemaža šalininkų. Šiuo klausimu dar tebesiginčijama.

Endzelīns Darbu izl. II 9–30, Stang Vergleich. Gram. 52–68 (ir Ergänzungsband 46–47), Senn Handbuch I 85–86, Куриловни ВЯ 1967 6 57–61, Kazlauskas B IV(1) 125–129.

uo

§ **104**. Lietuvių *uo* atitinka latvių *uo*, prūsų *ō* (? Elb. žod. randame *o* arba *oa*, katekizmuose *ō* arba *o*, išskyrus poziciją po lūpinių priebalsių, kur vietoj *ō* yra *ū>ou*), pvz.:

lie. *uolektìs*, la. *uôlekts*, pr. (Elb. žod.) *woaltis*;
lie. *úosis*, la. *uôsis*, pr. (Elb. žod.) *woasis*;
lie. *púodas*, la. *puôds*, pr. (Elb. žod.) *podalis*;
lie. *nuõ*, la. *nùo*, pr. *no*.

Jeigu prūsai turėjo *ō*, tai jie buvo išlaikę senesnį tarimą, nes seniausi kitų indoeuropiečių kalbų duomenys rodo iš seno čia buvus *ō* (ir monoftongizuotą iš *ōu*).

Rytų baltų kalbose *ō>uo* ilgainiui ėmė koreliuoti su *ę̄* > *ie* ir kito lygiagrečiai.

Tie aukštaičiai, kurie monoftongizuoja nekirčiuotą dvibalsį *ie*, analogiškai daro ir su nekirčiuotu *uo*: verčia jį pusilgiais resp. trumpais *o*, *a*. Žemaičiai greta *ie* atitikmenų *ei*/*i·*/*ę·* turi *uo* atitikmenis *ou*/*u·*/*o·*.

Taigi baltų *ō* dvibalsėjimas susijęs su *ei>ę̄* dvibalsėjimu ir yra tos pačios epochos padaras.

Kartais vietoj laukiamo dvibalsio *uo* turime *o*, pvz., *dovanà*, la. *dâvana* (plg. pr. *dāt* 'duoti') šalia *dúoti*, la. *duôt*; *sodìnti* šalia *súodžiai* (plg. že. *svadìnti<suodìnti* 'sodinti'); *žinóti* šalia lot. *co-gnōscō* 'pažįstu', gr. γι-γνώσκω, skr. *jnātum* 'žinoti'. Tokie atvejai dažniausiai aiškinami kaip naujadarai, atsiradę sumišus balsių kaitos eilėms. Bet yra iškelta hipotezė (Kazlausko, Mažiulio), jog tam tikrais atvejais (nekirčiuotoje pozicijoje, ypač niekuomet kirčio negaunančioje morfemoje) iš senovinio **ō* rytų baltų kalbose atsiradęs ne *uo*, bet *ā>o*.

§ **105**. Mūsų *uo* turi dvejopus slavų atitikmenis: *a* ir *u*, pvz.:

a) *uo* = sl. *a*:
lie. *dúoti*, la. *duôt*, s. sl. *dati*;
lie. *júosta*, la. *juôsta*, s. sl. *po-jasъ*;
lie. *plúoštas*, la. *pluôsît* 'plėšyti', rus. *пласт*;
lie. *rúožas*, rus. *раз*.

Šio tipo žodžių *uo* lietuvių kalboje kaitaliojasi su *ė*, pvz.: *plúoštas* : *plė̃šti*; *rúožas* : *rė̃žti*; *súodžiai* (s. sl. *sažda*, rus. *сажа*, l. *sadza*) : 3. praes. *sė̃da*, inf. *sė̃sti*.

b) *uo* = sl. *u*:

lie. *kúopa*, la. *kuõpa*, s. sl. *kupъ* (rus. *купа*);

lie. *grúodas*, s. sl. *gruda*;

lie. *kúokštas*, rus. *кусm*.

Šio tipo žodžių *uo* lietuvių kalboje kaitaliojasi su *au*, *u* (*ū*), pvz.:

kúopa (rus. *купа*) : *kaũpas* : *kupetà*;

grúodas (s. sl. *gruda*) : la. *graûds* 'grūdas' : *grū̃das*;

búožė : *baũžas* 'beragis' : *bužungal̃vis* 'didgalvis'.

§ **106.** Lyginimas su seniausiais kitų indoeuropiečių kalbų duomenimis rodo, kad mūsų *uo*, atitinkąs slavų *a*, yra kilęs iš senovinio ilgojo balsio **ō*, pvz.:

lie. *dúoti* (la. *duôt*, s. sl. *dati*), lot. *dōnum* 'dovana', gr. *δί-δωμι* 'duodu';

lie. *júosta* (la. *juôsta*, s. sl. *po-jasъ*), gr. *ζωστός* 'sujuostas';

lie. *súodžiai* (s. sl. *sažda*), s. an. *sōt*, air. *suide* (< **sōdi̯ā*).

Lietuvių (ir latvių) *uo*, kuris kaitaliojasi su *au*, *u* (*ū*) ir atitinka slavų *u*, kai kurie kalbininkai linksta kildinti iš rekonstruojamo ilgojo dvibalsio **ōu*. Kaip ir kiti ilgieji dvibalsiai, **ōu* nebuvęs patvarus: ilgainiui arba jo ilgas pirmasis dėmuo sutrumpėjęs (taigi **ōu* virtęs **ŏu* > lie. *au*), arba antrasis dėmuo išnykęs, tuo būdu **ōu* virtęs **ō* > lie. -la. *uo*. Bet yra ir kitokių aiškinimų. Šiuo klausimu lingvistai tebediskutuoja.

Būga Rink. rašt. II 331–376, Stang Vergleich. Gram. 47–50, 75–77, Zinkevičius Liet. dial. 84–90, Kazlauskas Istor. gram. 108–122.

ui

§ **107.** Lietuvių *ui* yra palyginti retas dvibalsis. Be to, jį turi tik lietuvių ir latvių kalbos. Prūsų kalba iš seno šio dvibalsio greičiausiai neturėjo, pasitaikydavo tik skoliniuose, pvz., (Elb. žod.) *cuylis* = lie. *kuilỹs* < s. br. *кыль*. Bendrų lietuvių ir latvių kalboms žodžių su *ui* visai nedaug, pvz., lie. *kùika* 'liesa, menka kumelė' : la. *kuîka* 't. p.', lie. *luĩtas* : la. *luîts* 'didelis duonos gabalas', lie. *muità* 'dvėsena' : la. *muita* 't. p.'. Taigi dvibalsio *ui* baltų prokalbė greičiausiai neturėjo. Šio dvibalsio kilmė daug kuo neaiški, kelia įvairių problemų.

Tarmėse *ui* nemonoftongizuojamas ir bemaž visur tariamas nepakitęs. Išimtį sudaro kai kurios vakarinės rytų aukštaičių tarmės šnektos, kur cirkumfleksinis ir nekirčiuotas *ui* sutapo (ne visur nuosekliai) su atitinkamu *ai*.

§ **108.** Vienaskaitos naudininko galūnę *-ui* kalbininkai paprastai kildina iš ide. **-ōi*. Apie tai bus kalbama § 323. Dažnai reiškiama nuomonė,

kad iš ide. *ōi gali būti kilęs ir žodžio vidurio *ui*, kuris kaitaliojasi su *ai*, *ei* (*ie*), *i* (*y*), pvz., *rùinas* 'rainas' : *ráinas*, *klùikša* 'paklaikėlis' : *klaĩkšas*, *rùišis* 'šlubis' : *ráišis*, *gruinỹs* 'plikis' : *grýnas*, *puĩšos* 'suodžiai' : *paĩšos* 't. p.', *kùika* 'liesa, menka kumelė' : pr. *paustocaican* 'laukinis arklys', la. *kluĩņi* 'kreivos kojos' : *kleĩnis* 'kreivakojis', la. *smuĩdrs* 'lieknas' : la. *smĩdrs* 't. p.'. V. Mažiulis dvibalsį *ui* tokiuose pavyzdžiuose laiko rytų baltų kalbų naujadaru balsių kaitos *i* (ir retkarčiais *u*) diftongų eilėje. Būga *ui* buvo paskelbęs dvibalsio *ai* (< ide. *ōi*) silpnuoju laipsniu. Pažymėtina, kad tokie dariniai su *ui* turi tendenciją gauti tam tikrą ekspresyvinę, tiksliau pejoratyvinę (menkinamąją) reikšmę, pvz., *klùikis* 'kvaiša' šalia *paklaĩkęs*.

§ **109.** Yra žodžių ir su kitokios kilmės *ui*. Pvz., inf. *gùiti* greičiausiai turi *ui* dėl esamojo laiko *gùja*. Iš bendraties *ui* galėjo būti įsivesta ir į kitus darinius, pvz., *guinióti* šalia *gunióti*. Daiktavardis *buitìs* gali turėti *ui* dėl šaknų *bu-* (*bū-*) ir *bi-* kontaminacijos (sumišimo), plg. 3. praet. *bùvo* (inf. *bū́ti*) ir dial. *bìt* 'buvo' (Zíetela), la. *bija* 'buvo'. Analogiškai galėjo atsirasti *ui* ir žemaičių daiktavardyje *paukštùitis*, plg. *paukštū́tis* Kvėdarna ir *paukštýtis*.

Turime *ui* ir skoliniuose, visų pirma senuose slavizmuose, pvz., *muĩlas* (= *мыло*), *muĩtas* (= *мыто*), *smuĩkas* (= s. r. *смыкъ*), viename kitame germanizme, pvz., *rùimas* 'ertmė, patalpa' (kaip ir *rū́mas* iš vvž. *rûm*), kuronizme, pvz., *zuĩkis*.

Būga Rink. rašt. I 292–305, II 262–264, Endzelīns Darbu izl. II 529–533, Stang StB III 167–171 ir Vergleich. Gram. 70–72, Otrębski Gramatyka I 177–179, Mažiulis Balt. deklin. 53–57, Zinkevičius Liet. dial. 94–96.

Mišrieji dvibalsiai

§ **110.** Tai tautosilabiniai junginiai, kuriuos sudaro *trumpieji balsiai* + **r**, *l*, *m*, *n*. Jų lietuvių bendrinėje kalboje turime šešiolika: *ar*, *al*, *am*, *an*; *er*, *el*, *em*, *en*; *ur*, *ul*, *um*, *un*; *ir*, *il*, *im*, *in*. Fonetinėmis bei fonologinėmis ypatybėmis jie susiję su grynaisiais sudėtiniais dvibalsiais. Kaip ir tie, būna dviejų priegaidžių: tvirtapradžiai ir tvirtagaliai, pvz., *kálnas*, *bal̃sas*. Nuo priegaidės priklauso ir dėmens kiekybė, pvz., *ká·lnas*, *bal̃·sas* (plg. *dá·iktas*, *laĩ.kas*). Tiek grynųjų (sudėtinių), tiek mišriųjų dvibalsių raida bei pakitimai tarmėse paprastai būna paraleliški[131].

[131] Todėl patogu juos visus vadinti vienu dvibalsio (diftongo) terminu. Dabar įprasta mišriesiems taikyti ne dvibalsio, bet dvigarsio terminą. Tai sudaro nepatogumų formuluojant fonetinius dėsnius (vietoj vieno termino reikia vartoti kelis: nuolat sakyti dvibalsiai ir mišrieji dvigarsiai), todėl kalbos istorikai tokios terminologijos neretai vengia.

§ 111. Mišrieji dvibalsiai turi tuos pačius atitikmenis latvių ir prūsų kalbose, tik latviai *an*, *en*, *un*, *in* pavertė *uo*, *ie*, *ū*, *ī*. Pavyzdžiai:

lie. *árti*, *artójas*, la. *ar̃t*, pr. *artoys*;
lie. *algà*, la. *àlga*, pr. g. sg. *ālgas*;
lie. *grámdyti*, la. *gram̃stît*; lie. *ámžius*, pr. *amsis* 'liaudis, tauta';
lie. *rankà*, la. *rùoka* (*uo*<*an*), pr. a. sg. *rānkan*;
lie. *béržas*, la. *bẽrzs*, pr. *berse*;
lie. *geltónas*, la. *dzel̃tãns*, pr. *geltaynan*;
lie. *kremslẽ*, *kremzlẽ*, la. *krẹmsli* 'nuograužos', pr. *gremsde*;
lie. *peñktas*, la. *pìekts* (*ie*<*en*), pr. *penckts*;
lie. *kùrpė*, la. *kur̃pe*, pr. *kurpe*;
lie. *gul̃bė*, dial. *gul̃bis*, la. *gùlbis*, pr. *gulbis*;
lie. *kum̃pas*, *kum̃pti*, la. *kùmpt*, pr. *kumpint* 'perstumti, trukdyti';
lie. *lùnkas* 'karna, plaušas', la. *lûks* (*ū*<*un*), pr. *lunkan*;
lie. *pìrmas*, la. *pir̃mais*, pr. *pirmois*;
lie. *ìlgas*, la. *il̃gs*, pr. adv. *ilga*, *ilgi* 'ilgai';
lie. *gim̃ti*, la. *dzìmt*, pr. a.sg. *gimsenin* 'gimimą';
lie. *deviñtas*, la. *devîtais* (*ī*<*in*), pr. *newīnts*.

Taigi tų pačių mišriųjų dvibalsių būta jau baltų prokalbėje. Ar ankstyvuoju laikotarpiu būta ir tautosilabinių junginių su pirmojo dėmens ilguoju balsiu (ilgųjų dvibalsių), kol kas dar nėra pakankamai paaiškėję.

Tarmėse *an*, *am*, *en*, *em* pirmasis dėmuo susiaurėjo ir virto *ọn*, *ọm*, *ẹn* *ẹm* arba *un*, *um*, *in*, *im*. Kirčiuotų tvirtapradžių *ár*, *ál*, *ér*, *él* (*ám*, *án*, *ém*, *én*) pirmąjį dėmenį susiaurino bei pavertė *ɔ́r*, *ɔ́l*, *ẹ́r*, *ẹ́l* (*ɔ́m*, *ɔ́n*, *ẹ́m*, *ẹ́n*) anykštėnai ir iš dalies (*ér*, *él*, *ém*, *én* tik prieš minkštus priebalsius, prieš kietuosius *er*, *el*, *em*, *en*>*ar*, *al*, *am*, *an*) kupiškėnai. Žemaičiai *ur*, *ul*, *ir*, *il* pirmąjį dėmenį platina ir verčia *ọr*, *ọl*, *ẹr*, *ẹl*. Daugelis aukštaičių kirčiuotų tvirtapradžių *ùr*, *ùl*, *ùm*, *ùn* ir *ìr*, *ìl*, *ìm*, *ìn* pirmąjį dėmenį pailgino ir taria siaurai (*ú.r*, *ú.l*... ir net *úr*, *úl*...), o tvirtagalių ir nekirčiuotoje pozicijoje jį paplatino: šiauriniai panevėžiškiai *ur̃*, *ul̃*, *um̃*, *uñ*, *ir̃*, *il̃*, *im̃*, *iñ* > *ọr̃*, *ọl̃*, *ọm̃*, *ọñ*, *ẹr̃*//'*ọr̃*, *ẹl̃*//'*ọl̃*, *ẹm̃*//'*ọm̃*, *ẹñ*//'*ọñ*.

§ 112. Baltų *ar*, *al*, *am*, *an* pirmasis dėmuo – balsis *a* – dvejopos kilmės: išsirutuliojo iš senesnių **ŏ* arba **ă*. Plg. § 57–58. Taigi baltų *ar*, *al*, *am*, *an* kilo iš ide. **ŏr*, **ŏl*, **ŏm*, **ŏn* arba (rečiau) **ăr*, **ăl*, **ăm*, **ăn*. Pavyzdžiai:

a) iš **ŏr*, **ŏl*, **ŏm*, **ŏn*:
lie. *par̃šas* (pr. *parstian*), lot. *porcus*;
lie. *kálnas* (la. *kal̃ns*), lot. *collis* (<**colnis*);
lie. *žam̃bas*<**žanbas* (la. *zùobs* 'dantis'), gr. γόμφος 'kuolelis, vinis';

b) iš *ăr, *ăl, *ăm, *ăn:

lie. *árti* (la. *aȓt*, pr. *artoys*), lot. *arāre*, gr. *ἀροῦν*;

lie. *al̃ksnis*, dial. *al̀iksnis* (la. *àlksna* 'alksnynas'; prūsų tekstuose klaidingai užrašyta *abskande* vietoj *aliskande*), lot. *alnus* (< **alsnŏs*);

lie. *angìs* (la. *uôdze*, pr. *angis*), lot. *anguis*.

Daugiau pavyzdžių yra su *ar, al, am, an* iš **ŏr*, **ŏl*, **ŏm*, **ŏn*. Iš čia dažnas *ar, al, am, an* šaknyse kaitaliojimasis su *er, el, em, en* ir *ir, il, im, in* (*ur, ul, um, un*), pvz.:

barstýti : *beȓti* : *bìrti*;

talpìnti : *telpù* : *til̃pti* : dial. *tùlpinti* 'padaryti vietos';

tamsà : *témti* : dial. *tim̃sras* 'tamsiai sartas (ppr. apie arklius)' : la. *tùmsa* 'tamsa';

ganýti : *genù* : *giñti* : pr. *guntwei* 'varyti'.

Slavai savo **or*, **ol* (= baltų *ar, al*) pavertė *ro, lo*. Iš čia sen. slavų kalbos *ra, la*, rytų slavų *oro, olo*, pvz.:

lie. *kárvė*, l. *krowa*, s. sl. *krava*, r. *корóва*;

lie. *galvà*, lenk. *głowa*, s. sl. *glava*, r. *головá*.

Senovinius **ŏm*, **ŏn* (= baltų *am, an*) slavai pavertė nosiniu balsiu *ǫ*, iš kurio rytų slavai pasidarė *u*, pvz.:

lie. *žam̃bas*, s. sl. *zǫbъ* 'dantis', r. *зуб*;

lie. *rankà*, s. sl. *rǫka*, r. *рука*.

§ **113.** Baltų *er, el, em, en* paveldėti iš indoeuropiečių prokalbės, plg.:

lie. *versti* (< **vert-ti*; la. *vḕrst*, pr. a. sg. *pre-werīsnan* 'poreikis, reikalas'), lot. *vertō* 'verčiu';

s. lie. *vélmi* 'noriu', lot. inf. *velle* 'norėti';

lie. *trem̃ti* (la. *tremt*), lot. *tremere*, gr. *τρέμειν* 'drebėti';

lie. *penkì*, gr. *πέντε*.

Slavai **er*, **el* pavertė *re, le*, iš čia sen. slavų kalbos *rě, lě*, rytų slavų *ere, ele* (> *ero, elo* resp. *erio, elio*), pvz.:

lie. *béržas*, s. sl. *brěza*, r. *берёза*;

pr. *meltan* 'miltai', l. *mleć*, s. sl. *mlěti* 'malti'.

Senovinius **em*, **en* slavai pavertė nosiniu balsiu *ę*, iš kurio rytų slavų kalbose išriedėjo *ja*, pvz.:

lie. *žem̃bti* 'pjauti, sklembti įkypai', s. sl. *pro-zębnǫti* 'išginti, išdygti', r. *прозябнуть* 'išdygti', l. *ziębnąć* 'šalti';

lie. *švem̃tas*, s. sl. *svętъ*, l. *święty*, r. *святой*.

§ **114.** Baltų *ir, il, im, in* ir *ur, ul, um, un* yra dvejopos kilmės: iš senovinių tautosilabinių junginių *i, u*+*r, l, m, n* ir iš ide. **r̥*, **l̥*, **m̥*, **n̥*, kurie aptarti § 65. Pirmojo kilmės atvejo pavyzdžių labai nedaug, išskyrus

intarpines esamojo laiko formas, plg. 3. praes. *jùngia* ir skr. *yuñjáti*[132], lot. *jungō* 'jungiu'. Daugiausia mūsų *ir, il, im, in* ir *ur, ul, um, un* yra išsirutulioję iš senovinių **r̥*, **l̥*, **m̥*, **n̥* (būta ir ilgųjų). Tuo atveju jie kaitaliojasi su *er, el, em, en* ir *ar, al, am, an*, pvz.:

kir̃sti (<**kir̃t-ti*) : *ker̃ta* : *kar̃stas* (<**kar̃t-tas*);

kìlti : *kélti* : *kálnas*;

trìmti 'rimti, praeiti' : *trem̃ti* : *tramdýti*;

liñkti : *leñkti* : *lañkas*;

gur̃bti 'augti, stiprėti' : *gárbana*, pr. *garbis* 'kalnas' : dial. *gerbenė̃tas* 'garbiniuotas, susiraitęs';

smulkùs : la. *smal̂ks*;

rum̃bas 'rambas, rantas, iškilęs ruožas' ir *rim̃bas* 'toks botagas' : *rambùs*;

sluñkius ir *sliñkti* : *slánkioti* : *slenkù*.

Kuriais atvejais ide. **r̥*, **l̥*, **m̥*, **n̥* virto baltų *ir, il, im, in* (ir sl. **ьr*, **ьl*, **ьm*, **ьn*) ir kuriais *ur, ul, um, un* (ir sl. **ъr*, **ъl*, **ъm*, **ъn*), tebėra nenustatyta. Dažnesnis pirmasis virtimas, be to, tik jis turimas fleksijoje, pvz., a. sg. *móterį*<**mā̃terin*, a. pl. *móteris*<**mā̃terins* su **-in*, **-ins* iš ide. **-m̥*, **-n̥s* (§ 392, 395). Todėl jis laikytinas reguliariu **r̥*, **l̥*, **m̥*, **n̥* refleksu. Virtimas į *ur, ul, um, un* ne toks reguliarus, retesnis.

Dėl dvejopų ide. **r̥*, **l̥*, **m̥*, **n̥* refleksų baltų ir slavų kalbose kilmės yra sukurta įvairių hipotezių. R. Trautmanas *ir, il, im, in* traktavo kaip silpnąjį laipsnį iš ide. **ĕr*, **ĕl*, **ĕm*, **ĕn*, o *ur, ul, um, un* – iš ide. **ŏr*, **ŏl*, **ŏm*, **ŏn*. A. Vajanas (Vaillant) ir J. Kurilovičius tvirtino, kad *ur, ul, um, un* atsiradę po gomurinių, *ir, il, im, in* – po visų kitų priebalsių. Chr. Stangas iškėlė tam tikros ekspresyvinės darinių su *u* garsu reikšmės faktorių, kuris galėjo sąlygoti pasirinkimą su vokalizmo *u* laipsniu. Ta iau visos šios hipotezės nėra pakankamai įtikinamos bei įrodomos, kaip ir V. Čekmano iškelta mintis, jog dvejopi refleksai atsirado dėl skirtingų indoeuropiečių dialektų sumišimo formuojantis baltų-slavų kalbiniam vienetui.

Slavų **ьr*, **ъr*, **ьl*, **ъl* (=baltų *ir, ur, il, ul*) ilgainiui pakito, rytų slavų kalbose virto *er/(i)or, el/(i)ol*, pvz.:

lie. *kirmìs*, s. sl. *črьvь*, r. *червь*;

lie. *gurklỹs*, bulg. *гърло*, rus. *гóрло*;

lie. *vìlna*, s. sl. *vlъna*, l. *welna*, r. *вóлна*;

lie. *gùlkščioti* 'plisti kalboms, gandui', s. sl. *gъlkъ*, r. *голк* 'garsas, triukšmas'.

---

132 *ñ*=palatalinis (minkštasis) priebalsis *n*.

Senovinius *ъm, *ъn, *ьm, *ьn (= baltų *um*, *un*, *im*, *in*) slavai pavertė nosiniais *ǫ*, *ę*, iš kurių rytų slavai pasidarė *u*, *ja*, pvz.:

lie. *gum̃bas*, s. sl. *gǫba*, r. *губá* 'burna';

lie. *dešim̃tas*, s. sl. *desętъ*, r. *десятый*;

lie. *deviñtas*, s. sl. *devętъ*, r. *девятый*.

§ **115.** Be paveldėtų dvibalsių, tiek grynųjų, tiek mišriųjų, turime dar antrinės kilmės (sekundarinių) darinių, atsiradusių naujai atsidūrus viename skiemenyje balsiui (šiuo atveju ne tik trumpajam, bet ir ilgajam) su *u*, *i* (< *v*, *j*), *r*, *l*, *m*, *n*, pvz.:

d. sg. *táu*, *sáu*, *mán* < *tãvi*, *sãvi*, *mãni*/*tãvie*, *sãvie*, *mãnie*;

loc. sg. *tur̃guj*, *rañkoj*, *ùpėj* (tariama *tur̃gui̯*, *rañkoi̯*, *ùpėi̯*) < *tur̃guje*, *rañkoje*, *ùpėje*;

d. sg. *tám*, *baltám* < *tãmu(i)*; *baltãmu(i)*;

d. pl. *výrams*, *akìms*, *sūnùms*, *šakóms*, *katė́ms* < *výramus*, *akìmus*, *sūnùmus*, *šakómus*, *katė̃mus*;

ill. sg. *miškañ*, *akiñ*, *tur̃gun*, *šakõn*, *ùpėn* < *miškanà*, *akinà*, *tur̃guna*, *šakonà*, *ùpėna*;

i. sg. *akim̃*, *sūnum̃* < *akimì*, *sūnumì*;

1. pl. *dìrbam*, *mýlim*, *rãšom*, *rãšėm* < *dìrbame*, *mýlime*, *rãšome*, *rãšėme*;

adv. *vė̃l* < *vė̃liai*, *kõl* < *kõlei*.

Antriniai dvibalsiai atsiranda ne tik žodžio gale sutrumpėjus tam tikroms gramatinėms formoms, bet ir viduryje dėl žodžių darybos arba jungiamojo balsio išmetimo, pvz., *mél̃ti*, *šél̃ti*, *tõlti*, *septýnmetis*. Taip gali atsirasti ir antrinės kilmės tautosilabiniai junginiai, kurių pirmąjį dėmenį sudaro dvibalsiai *uo*, *ie*, pvz.: *aštúonmetis*, *kasdiẽn* < *aštuonì mẽtai*, *kas diẽną*.

Stang Vergleich. Gram. 77–82, Otrębski Gramatyka I 182–184, Чекман ABS IX 15–26, Zinkevičius Liet. dial. 96–103.

1. Kokius lietuvių kalba turi grynuosius ir kokius mišriuosius dvibalsius? (§ 90).
2. Koks likimas ištiko baltų kalbose indoeuropiečių ilguosius dvibalsius? (§ 90).
3. Kuo skiriasi grynieji sutaptiniai dvibalsiai nuo sudėtinių? (§ 91).
4. Koks dvibalsis atitinka lietuvių *ai* kitose baltų kalbose? (§ 92).
5. Kokius žinote dvibalsio *ai* pakitimus tarmėse? (§ 92).
6. Koks baltų *ai* atitikmuo slavų kalbose? (§ 93).
7. Kokia dvejopa baltų *ai* resp. slavų *ě* kilmė? (§ 94).
8. Kurios kitos indoeuropiečių kalbos suplakė senovinius **ŏi*, **ăi* (**ĕi*)? (§ 94).
9. Kaip balsių kaita padeda nustatyti *ai* kilmę? (§ 94).
10. Koks dvibalsis atitinka lietuvių *au* kitose baltų kalbose? (§ 95).
11. Kokius žinote *au* pakitimus tarmėse? (§ 95).
12. Koks baltų *au* atitikmuo slavų kalbose? (§ 96).

13. Kokia dvejopa baltų *au* resp. slavų *u* kilmė? (§ 97).
14. Kurios kitos indoeuropiečių kalbos suplakė senovinius **ău* ir **ŏu* (**ĕu*)? (§ 97).
15. Kokia dvibalsio *au* po minkštojo priebalsio kilmė? (§ 98).
16. Koks dvibalsis atitinka lietuvių *ei* kitose baltų kalbose? (§ 99).
17. Kokius žinote *ei* pakitimus tarmėse? (§ 99).
18. Koks baltų *ei* atitikmuo slavų kalbose? (§ 100).
19. Kokia baltų *ei* kilmė? (§ 100).
20. Koks dvibalsio *ie* atitikmuo latvių ir prūsų kalbose? (§ 101).
21. Iš kurio baltų prokalbės dvibalsio išsirutuliojo lietuvių ir latvių *ie*? (§ 101).
22. Per kokį pereinamąjį laipsnį baltų *ei* virto lietuvių-latvių *ie*? (§ 101).
23. Kaip nekirčiuotas *ie* pakito aukštaičių tarmės dalyje? (§ 101).
24. Kokius bendrinės kalbos *ie* atitikmenis turi žemaičių tarmė? Ar seni tie atitikmenys? (§ 101).
25. Kurioje žodžio pozicijoje, manoma, baltų *ei* virto rytų baltų *ie*? (§ 102).
26. Kas ištiko *ei* || *ie* kaitą žodžių šaknyse? (§ 102).
27. Aptarkite dvibalsio *ie* kilmės iš *ai* (ide. **ŏi*) problemą. Kokios dvi turimos šiuo klausimu nuomonės? (§ 103).
28. Kokį atitikmenį turi lietuvių *uo* latvių ir prūsų kalbose? (§ 104).
29. Su kuriuo dvibalsiu koreliuojasi bei kinta paraleliškai lietuvių-latvių *uo*? (§ 104).
30. Kaip nekirčiuotas *uo* pakito aukštaičių tarmės dalyje? (§ 104).
31. Kokius bendrinės kalbos *uo* atitikmenis turi žemaičių tarmė? Ar seni tie atitikmenys? (§ 104).
32. Kaip kalbininkai aiškina balsį *o* vietoj laukiamo *uo* tokiuose žodžiuose kaip *dovanà*? (§ 104).
33. Kokie mūsų *uo* atitikmenys slavų kalbose? (§ 105).
34. Kaip skirtingi slavų atitikmenys susiję su balsių kaitos reiškiniais lietuvių kalboje? (§ 105).
35. Kuriais atvejais lietuvių-latvių *uo* yra kilęs iš senesnio **ō* ir kuriais iš **ōu*? (§ 106).
36. Ar visos baltų kalbos turėjo dvibalsį *ui*? (§ 107).
37. Ar jis buvo baltų prokalbėje? (§ 107).
38. Kokius žinote *ui* pakitimus tarmėse? (§ 107).
39. Kaip linkstama kildinti dvibalsį *ui* vienaskaitos naudininko galūnėje? (§ 108).
40. Kokias žinote žodžio vidurio *ui*, kuris kaitaliojasi su *ai*, *ei* (*ie*), *i* (*y*), kilmės hipotezes? (§ 108).
41. Kaip aiškinama dvibalsio *ui* kilmė tokiuose žodžiuose kaip *gùiti*, *buitìs*? (§ 109).
42. Iš kurių kalbų skoliniuose turime dvibalsį *ui*? Duokite pavyzdžių (§ 109).
43. Kuriuo požiūriu mišrieji dvibalsiai susiję su sudėtiniais grynaisiais dvibalsiais? (§ 110).
44. Kokie lietuvių mišriųjų dvibalsių atitikmenys latvių ir prūsų kalbose? Kurie mišrieji dvibalsiai latvių kalboje yra pakitę ir kaip? (§ 111).
45. Kaip ir kuriose tarmėse pakito *an*, *am*, *en*, *em*; *ar*, *al*, *er*, *el* (*am*, *an*, *em*, *en*); *ur*, *ul*, *ir*, *il*? (§ 111).
46. Kokios dvejopos kilmės yra baltų *ar*, *al*, *am*, *an* ir kaip toji kilmė atsispindi balsių kaitoje? (§ 112).
47. Koks likimas ištiko slavų **or*, **ol* (=baltų *ar*, *al*) ir **om*, **on* (=baltų *am*, *an*)? (§ 112).
48. Kokios kilmės baltų *er*, *el*, *em*, *en*? (§ 113).

49. Koks likimas ištiko slavų *er, *el (= baltų er, el) ir *em, *en (=baltų em, en)? (§ 113).

50. Kokios dvejopos kilmės yra baltų *ir, il, im, in* ir *ur, ul, um, un*? (§ 114).

51. Kuris ide. *r̥, *l̥, *m̥, *n̥ refleksas (*ir, il, im, in* ar *ur, ul, um, un*) dažnesnis ir reguliaresnis? (§ 114).

52. Kokias žinote hipotezes, aiškinančias dvejopą ide. *r̥, *l̥, *m̥, *n̥ virtimą baltų ir slavų kalbose? (§ 114).

53. Koks likimas ištiko slavų *ьr, *ъr, *ьl, *ъl (=baltų *ir, ur, il, ul*) ir *ъm, *ъn, *ьm, *ьn (=baltų *um, un, im, in*)? (§ 114).

54. Kokius dvibalsius (grynuosius ir mišriuosius) vadiname antrinės kilmės (sekundariniais dvibalsiais)? Kuo jie skiriasi nuo paveldėtųjų? Duokite būdingesnių pavyzdžių ir paaiškinkite jų kilmę (§ 115).

Vokalizmo atitikmenų lentelės ir fonologinės schemos

§ 116. Mokymo metodiniais sumetimais sudarome tokią lietuvių kalbos vokalizmo atitikmenų lentelę[133]:

lietuvių	latvių	rytų baltų	prūsų	baltų prokalbė	sen. slavų	lotynų	graikų	sanskrito	ide. prokalbė
a	*a*	**ă*	*a*	**ă*	*o*	*o, a*	ο, α	*a*	**ŏ, *ă*
e	*e*	**ĕ*	*e*	**ĕ*	*e*	*e*	ε	*a*	**ĕ*
i	*i*	**i*	*i*	**i*	ь	*i*	ι	*i*	**i*
u	*u*	**u*	*u*	**u*	ъ	*u*	υ	*u*	**u*
o	*ā*	**ā*	*ā, ō > ū*	**ā*	*a*	*ā*	ᾱ	*ā*	**ā*
ė	*ē*	**ē*	*ē > ī*	**ē*	*ě*	*ē*	η	*ā*	**ē*
y	*ī*	**ī*	*ī > ei*	**ī*	*i*	*ī*	ῑ	*ī*	**ī*
ū	*ū*	**ū*	*ū > ou*	**ū*	ы	*ū*	ῡ	*ū*	**ū*
ai	*ai*	**ai*	*ai*	**ai*	*ě*	*oi, ai*	οι, αι	*ē*	**oi, *ai*
au	*au*	**au*	*au*	**au*	*u*	*ū, au*	ου, αυ	*ō*	**ou, *au*
ei	*ei*	**ei*	*ei*	**ei*	*i*	*ei*	ει	*ē*	**ei*
ie	*ie*	**ę̄*	*ei*	**ei*	*i*	*ei*	ει	*ē*	**ei*
uo	*uo*	**ō*	*ō (?)*	**ō, *ōu?*	*a, u*	*ō*	ω	*ā*	**ō, *ōu*
ui	*ui*	**ui (?)*	—	—	—	—	—	—	—

[133] Atitikmenys pateikiami tik tų indoeuropiečių kalbų, su kuriomis daugiausia buvo lyginama. Dėl orientacijos pridedami taip pat rekonstruoti rytų baltų, baltų prokalbės ir indoeuropiečių prokalbės atitikmenys. Lentelėje nenurodomi *i, u* atitikmenys, susiję su ide. *r̥, *l̥, *m̥, *n̥ refleksais.

Mišriųjų dvibalsių pirmojo dėmens atitikmenys tie patys kaip trumpųjų balsių. Įsidėmėtini šie turinčių nosinį antrąjį dėmenį, taip pat buv. nosinių balsių, atitikmenys baltų ir slavų kalbose:

lietuvių	latvių	ryt. baltų	prūsų	baltų prokalbė	sen. slavų	rusų
an, *ą*	*uo*	**an*	*an*	**an*	*ǫ*	*у*
en, *ę*	*ie*	**en*	*en*	**en*	*ę*	*я*
un, *ų*	*ū*	**un*	*un*	**un*	*ǫ*	*у*
in, *į*	*ī*	**in*	*in*	**in*	*ę*	*я*
am	*am*	**am*	*am*	**am*	*ǫ*	*у*
em	*em*	**em*	*em*	**em*	*ę*	*я*
um	*um*	**um*	*um*	**um*	*ǫ*	*у*
im	*im*	**im*	*im*	**im*	*ę*	*я*

§ **117.** Remdamiesi vokalizmo rekonstrukcija, kalbininkai mėgina nustatyti vokalizmo fonologines sistemas tam tikrais kalbos raidos pjūviais, pvz., indoeuropiečių prokalbėje, baltų prokalbėje, rytų baltų prokalbėje ir pan. Dėl duomenų stokos, rekonstrukcijų hipotetiškumo, nevienodų metodologinių principų ir kitų priežasčių neretai gaunamos prieštaringos schemos. Čia bus pateiktas, autoriaus nuomone, patikimesnis variantas, nepretenduojant į išsamumą ar detalesnį pagrindimą.

§ **118.** Manoma, kad indoeuropiečių prokalbė vėlyvuoju laikotarpiu, t. y. prieš pat suskilimą (bent tas dialektas, iš kurio vėliau išsirutuliojo baltų kalbos), turėjo tokią trikampę vokalizmo sistemą:

ĭ̄				*ŭ̄*
	ĕ̄		*ŏ̄*	
		ă̄		

Dvibalsiai

ĕ̄i		*ŏ̄i*	*ĕ̄u*		*ŏ̄u*
	ă̄i			*ă̄u*	

Dar buvo to paties tipo tautosilabiniai junginiai su *r*, *l*, *m*, *n*, taip pat skiemeniniai *r̥*, *l̥*, *m̥*, *n̥*.

§ **119.** Ide. *ō, ōi, ōu* virtus *a, ai, au* ir ide. skiemeniniams *r̥, l̥, m̥, n̥* virtus *ir, il, im, in/ur, ul, um, un,* baltų prokalbės balsių sistema turėjo būti tokia:

ī̆ *ū̆*

ē̆ *ō*

ā̆

Dvibalsiai (bent pačiu ankstyvuoju laikotarpiu)

ē̆i *ōi* *ē̆u* *ōu*(?)

ā̆i *ā̆u*

Dar buvo to paties tipo tautosilabiniai junginiai su *r, l, m, n.*

Šios sistemos simetriją pažeidžia *ō, ōi, ōu,* neturintys trumpųjų atitikmenų.

§ **120.** Rytų baltams tam tikrais atvejais dvibalsį *ei* pavertus monoftongu *ę̄*, dvibalsį *eu* suplakus su *au* (paprastai po minkšto priebalsio), netekus ilgųjų dvibalsių ir atsiradus (?) *ui,* senoji vokalizmo schema turėjo virsti tokia:

ī̆ *ū̆*

ę̄ *ō*

ē̆ *ā̆*

Dvibalsiai

ei *ui*(?)

ai *au*

Dar buvo to paties tipo tautosilabiniai junginiai su *r, l, m, n.*

Šioje sistemoje trumpųjų porų neturi *ę̄, ō,* dvibalsis *au* neturi paralelinės poros *eu,* visiškai vienišas *ui.* Skirtumas tarp *ē* ir *ę̄* palyginti nedidelis.

§ **121.** Ilgainiui fonema *ę̄*, toldama nuo *ē*, sudvibalsėjo: virto diftongoidu (sutaptiniu dvibalsiu) *ie,* patraukdama kartu ir paralelinę *ō,* kuri virto diftongoidu *uo.* Jų abiejų vietas užima siaurėti linkusios senovinės *ē* ir *ā* fonemos, virtusios dabartiniais balsiais *ė* ir *o* bei palikdamos tuščią vietą naujiems monoftongams *ā, ē,* išsirutuliojusiems iš *ą, ę<an, en,* taip pat dėl kirčio pailgėjusiems senoviniams trumpiesiems *a, e.* Taip išsirutuliojo dabartinė mūsų bendrinės kalbos (=vakarų aukštaičių) balsyno sistema:

ī̆ *ū̆*

ie *uo*

ė *ō*

ē̆ *ā̆*

Dvibalsiai (sudėtiniai)

ei *ui*

ai *au*

Mišrieji dvibalsiai: *a*, *e*, *u*, *i*+*r*, *l*, *m*, *n*.

Žemaičiai padidino skirtumą tarp artimų *ė*, *o* ir *ie*, *uo* porų: pirmąją pavertė *ie*, *uo*, vietoj antrosios *ę̄*, *ǭ* (išlaikyta rytų baltų?) /*ī*, *ū*/ *ẹi*, *ọu*.

Kazlauskas ВЯ 1962 4 20–24, Stang Vergleich. Gram. 22, 52, Trost ABS III 183–185, Mažiulis Balt. deklin. 11–40, Szemerényi Einführung 31–40, 126–142, Burwell BL 11–21, Schmalstieg B I priedas 159–164, XI (1) 7–19 ir Studies 105–112, Levin GL XV (3) 144–158, Mathiassen Langvokal. 18–22, Smoczyński leidinyje Sprawozdania z posiedzień Komisji Naukowych (za r. 1976, Kraków, 1978) XX, 2 331–333.

Balsių kaita

§ **122.** Ne visų vienos šaknies žodžių vokalizmas būna toks pat. Jis kaitaliojamas tiek skirtingose vieno žodžio formose, pvz., *kélti* : *kẽliau*, *kir̃pti* : *kerpù*, tiek išvestiniuose vienos šaknies žodžiuose, pvz., *vedù* : *vãdas*, *rìšti* : *ryšỹs* : *ráišioti*. Toji vokalizmo kaita turi tam tikrą tvarką: šaknyse balsiai ir dvibalsiai kaitaliojami ne bet kaip, bet pagal tam tikrą sistemą.

Šis reiškinys turimas ne tik lietuvių kalboje, bet ir kitose indoeuropiečių kalbose, pvz., latvių *vest* (<**ved-ti*) 'vesti' : *vadât* 'vadžioti', rusų *везти* 'vežti' : *воз* 'vežimas', vokiečių *singen* 'dainuoti' : *sang* 'dainavo' : *gesungen* 'padainuota', lotynų *tego* 'dengiu' : *toga* 'tam tikras apdangalas, drabužis', graikų λείπω 'palieku' : ἔ-λιπον 'paliko' ir t. t. Nežiūrint tam tikrų kaitaliojimo savitumų atskirose kalbose, pastebime ir daug bendra visose indoeuropiečių kalbose. Taigi tam tikras balsių kaitaliojimas yra labai senas, paveldėtas iš indoeuropiečių prokalbės.

Šį reiškinį lietuviškai vadiname *bal̃sių kaità*, rusiškai *чередование гласных*, vokiškai *Ablaut*[134]. Dar vartojami terminai *alternãcija* (lotynų kilmės) ir *apofònija* (graikų kilmės).

Vieni balsių kaitos reiškiniai yra labai seni, paveldėti iš indoeuropiečių prokalbės, kiti nauji, vėlesnės kilmės. Senovinės indoeuropietiškos balsių kaitos elementai dabartinėse kalbose išliko labai nevienodai. Prastai juos išlaikė, pvz., romanų kalbos. Jau lotynų kalboje paveldėtoji balsių kaita buvo gerokai sujaukta. Didelių pakitimų dėl **ŏ*, **ō*, **ĕ*, **ē* > *a*, *ā*

---

[134] Pastarasis terminas jau virtęs tarptautiniu žodžiu: pasakoma ir lietuviškai *ãbliautas*, rusiškai *аблаут*.

įvyko ir sanskrite. Bet daug svarbių duomenų išlaikė graikų kalba. Baltų ka.bose senovinė balsių kaitos sistema išliko palyginti gerai, nors ir čia yra naujų elementų.

Balsių kaita dabar lietuvių kalboje, kaip ir kitose, turi svarbią gramatinę reikšmę: padeda skirti morfologines formas, pvz., 3. praes. *kẽlia* : 3. praet. *kėlė*, *lỹja* : *lìjo* ir t. t. Ji taip pat didelį vaidmenį vaidina žodžių daryboje, plg. *lýti* : *líeti*, *vìsti* : *veĩsti*, *džiū̃ti* : *džiáuti*, *drìkti* : *drỹkti* : *driẽkti* ir t. t.

§ **123.** Skiriame kiekýbinę ir kokýbinę balsių kaitą. Kiekybine vadiname tokią, kai kaitaliojasi tas pats trumpasis ir ilgasis balsis, pvz., *skìlo* : *skỹla*, *rìšti* : *ryšỹs*, *tvìnti* : *pó-tvynis*, *dùžti* : *dū̃žis*, *bugštùs* : *bū́gti*. Iš seno kiekybinę kaitą sudarė ir tokie pavyzdžiai: *platùs* : *plõtis* (čia *o* iš **ā*), *ãp-tvaras* : *tvorà*, *labaĩ*, *lãbas* (dabar jau ir tarp šių dviejų žodžių yra *ă* : *ā* kaita) : *lõbis*, *sveriù* : *svẽrė* (*ė*<**ē*), *vèžti*, *vẽža* (jau è : *ē*!) : *vėžės*.

Kokybine balsių kaita vadiname tokią, kai kaitaliojasi (paveldėtos) skirtingos kokybės balsiai ar dvibalsiai, pvz.: *vedù* : *vãdas*, *snìgti* : *sniẽgas* : *snaĩgė*, *dùbti* : *daubà* : *duobẽ*.

§ **124.** Iš seno balsių kaitos branduolį sudarė ide. **ĕ* ir **ŏ* kaitaliojimasis, plg. lot. tego : *toga*, gr. ἔχω 'laikau, turiu' : ὄχος 'laikantis'. Tokios kaitos atspindys dabar lietuvių kalboje yra *e* : *a* kaita, pvz.: *vẽda* : *vãdas*, *sveriù* : *svarùs*, *nèšti* : *naštà*, *sèkti* : *sakýti*, *mẽzga* : *mazgýti* ir t. t. Tai labai dažna dabartinės lietuvių kalbos balsių kaita.

Senovėje šalia kokybinės ide. **ĕ* : **ŏ* kaitos būta ir atitinkamos kiekybinės, taigi kaitaliojosi ne tik **ĕ* : **ŏ*, bet ir **ē* : **ō*. Plg. tų kaitų atspindžius lotynų *pēs* 'koja' : g. sg. *pedis*, graikų (dorėnų) πώς 't. p.' : g. sg. ποδός. Senoviniams **ē*, **ō* virtus dabartiniais lietuvių *ė*, *uo*, mes vietoj ide. **ĕ* : **ŏ* : **ē* : **ō* dabar turime *e* : *a* : *ė* : *uo* kaitą. Štai keletas pavyzdžių: *slepiù* : *slaptà* : *pà-slėpė*, *tekù* : *tãkas* : *tėkmẽ*, *plẽšia* : *plėšė* : *plúoštas*, *rãžas* : *rėžė* : *rúožas*.

Kalbininkai ide. **ĕ* ir **ŏ* vadina pamatiniù balsių kaitos láipsniu (**ĕ* normalùsis, **ŏ* – jo ãtbalsis), o ide. **ē* ir **ō* – paìlgintuoju laipsniu. Taigi lietuvių *vẽda* ir *vãdas* yra pamatinio balsių kaitos laipsnio atspindys, o *plėšė* ir *plúoštas* – pailgintojo.

Senovėje būta dar ir balsių kaitos silpnojo, net nỹkstamojo (nùlinio) laipsnio, plg. gr. πέλ-ομαι 'sukuosi' : πόλ-ος 'ašis' : ἐ-πλ-όμην 'sukausi'. Tokio laipsnio atspindžiu lietuvių kalboje lingvistai linkę laikyti, pvz., že. *mótr-iškas* šalia a. sg. *móter-į*.

Pateikiame daugiau čia aptartos paveldėtos balsių kaitos lietuviškų pavyzdžių:

Pamatinis laipsnis		Pailgintasis laipsnis		Nulinis laipsnis
dvesiù	*dvasià*	*dvė̃sti*	–	–
lekiù	*lakstaũ*	*lė̃kti*	–	–
nešù	*naštà*	*nė̀ščià*	–	–
vežù	*važiúoju*	*vė̃žinu*	–	–
vedù	*vãdas*	*vėdlỹs*	–	–
–	*sajùs*	*sė̃ti*	–	–
gẽras	–	*gė̃ris*	–	–
–	lot. *jŏcus*	–	*juõkas*	–
metù	*ãt-mata*	*mė̃tyti*	–	–
sekù	*pã-saka*	*sėkmė̃*	–	–
–	r. *мополь*	–	*túopa*	–
ẽs-ti	–	–	–	sen. *s-anti* 'esanti'
stèbti	*stãbas*	–	*stuobrỹs*	–

§ **125.** Senovėje ide. **ĕ* : **ŏ* : **ē* : **ō* buvo kaitaliojama ne tik atvirame skiemenyje, bet ir kai šie balsiai sudarė tautosilabinius junginius su *r*, *l*, *m*, *n* ir *u*, *i*, taigi **ĕr* : **ŏr* : **ēr* : **ōr*... **ĕu* : **ŏu* : **ēu* : **ōu*... Junginiai su *r*, *l*, *m*, *n*, kuriuos trumpumo dėlei žymėsime *R* raide, sudarė tokią kaitos schemą:

pamatinis laipsnis		pailgintasis laipsnis		silpnasis laipsnis
**ĕR*	**ŏR*	**ēR*	**ōR*	**R̥*

Baltams *R̥* pavertus *iR/uR* ir sutrumpinus ilguosius prieš *R* (išliko ilgi ir vėliau išvirto *ė*, *uo* tik atsidūrę heterosilabinėje padėtyje), atsirado dabartinė lietuvių kaita:

eR : *aR* : *ė(R)*[135] : *uo(R)*[135] : *iR* : *uR*

Pavyzdžiai:

vérti	: *varstýti*	: *vẽrė*	: –	: –	: –
bérti	: *barstýti*	: *bẽrė*	: –	: *bìrti*	: –
gérti	: *prã-garas*	: *gẽrė*	: –	: *gìrtas*	: *gurklỹs*
mérkti	: *markstýti*	: –	: –	: *mìrktelėti*	: *murksóti*
tvérti	: *tvártas*	: *tvẽrė*	: –	: *tvìrtas*	: *turė̃ti*

[135] Skliaustuose pažymėtas heterosilabinis (atsidūręs už skiemens ribos) *R*.

gélti	: –	: *gėlà*	: –	: *gìlti*	: *pr. gulsennin* 'skausmas'
témti	: *tamsà*	: *príetėmis*	: –	: *tim̃sras* 'tamsiai sartas'	: la. *tumsa* 'tamsa'
rémbėti	: *rambùs*	: –	: –	: *rim̃bas*	: *rumbúotas*
lémti	: *ap-lamaĩ*	: *lẽmė*	: *lúomas*	: *lìmti*	: *la. lumsti* 'staklių dalis'
tem̃pti	: *tampýti*	: –	: –	: *tìmpterėti*	: *víenu įtumpu* 'vienu pradėjimu'
leñkti	: *lañkas*	: –	: –	: *liñkti*	: *lùnkausis* 'su nulėpusiomis ausimis'
slenkù	: *slankaũs*	: –	: –	: *sliñkti*	: *sluñkius*

Silpnuoju laipsniu *i* eina ne tik prieš *r*, *l*, *m*, *n*, bet kartais (retai) ir po jų, pvz.: *bredù* (*brendù*) : *bradà* : *brìsti* < **brìd-ti*.

Visus iki šiol aptartus lietuvių kalbos balsių kaitos reiškinius, t. y. tuos, kurie atspindi ide. **ĕ* : **ŏ* : **ē* : **ō* kaitą tiek atvirame skiemenyje, tiek prieš tautosilabinius *r*, *l*, *m*, *n*, vadiname balsių kaitos *e* eile.

§ **126.** Kaip minėta, ide. **ĕ* : **ŏ* : **ē* : **ō* kaita buvo ir tautosilabiniuose junginiuose su *i*, *u*. Taigi pirmuoju atveju (su *i*) buvo:

pamatinis laipsnis	pailgintasis laipsnis	silpnasis laipsnis
**ĕi* **ŏi*	**ēi* **ōi*	**i*

Sutrumpinus ilguosius prieš tautosilabinį *i* (išliko ilgi ir vėliau išvirto *ė*, *uo* tik atsidūrę heterosilabinėje padėtyje) ir tam tikrais atvejais *ei* pavertus *ie*, atsirado dabartinė lietuvių kaita:

ei, *ie* : *ai* : *ė*(*j*) : *uo*(*j*)[136] : *i*

Pavyzdžiai:

snéigėti, sniẽgas	: *snaĩgė*	: –	: –	: *snìgti*
šveĩsti, šviẽsti	: *švaistýti*	: –	: –	: *švìsti*
dial. *lejù* 'lieju', *líeti*	: *láistyti*	: dial. *lėjaũ* 'liejau'	: –	: *lìjo*
teĩsti, tiesà	: *taisýti*	: –	: –	: *ìš-tisas*
veĩsti	: *vaĩsius*	: –	: –	: *į-vìso*

[136] Aiškių pavyzdžių nėra.

šleĩvas, šliẽti	: *šlaĩtas*	: –	: –	: *pa-šlìjęs*
teĩkti, tiẽkti	: *táikyti*	: –	: –	: *tìkti*
meĩtėlis	: *maitìnti*	: –	: –	: *mìsti* < **mit-ti*
viešẽti	: *váišės*	: –	: –	: *vien-višys* 'atsiskyrėlis, viengungis'
siẽti, sejù	: *saĩtas, atã-saja*	: *sėjaũ*	: –	: *sijà*

Tai lietuvių balsių kaitos *i* eilė.

§ **127.** Senovinė ide. **ĕ* : **ŏ* : **ē* : **ō* kaita tautosilabiniuose junginiuose su *u*:

pamatinis laipsnis	pailgintasis laipsnis	silpnasis laipsnis
**ĕu* **ŏu*	**ēu* **ōu*	*u*

Iš jos išsirutuliojo dabartinės lietuvių kalbos kaita:
au (po kieto ir minkšto priebalsio) : *ė*(*v*)[137] : *uo* : *u*

Pavyzdžiai:

žliaũgti, žlaũgtas	: –	: –	: *žlùgtas*
daubà	: –	: *duobẽ*	: *dùbti*
čiaũžti	: –	: *čiuõžti*	: *čiužénti*
šliaũžti	: –	: *šliuõžti*	: *šliùžas*
kaũpti	: –	: *kuõpti* 'į krūvą kasti'	: *kùpinas*

Tai lietuvių balsių kaitos *u* eilė.

§ **128.** Kai ide. **ŏ* baltų prokalbėje virto **ă*, buvo suardyta senovinės balsių kaitos simetrija, nes vietoj **ĕ* : **ŏ* : **ē* : **ō* kaitos atsirado **ĕ* : **ă* : **ē* : **ō*, kurioje šalia trumpojo **ă* buvo ilgasis ne **ā*, bet **ō*. Baltai šią asimetriją išlygino, greta **ē* įsivesdami ir **ā*. Dėl to dabar *e* eilėje labai dažnai randame **ā* > *o*, pvz., šalia *žélti* : *žãlias* : *žẽlė* turime pailgintąjį laipsnį *žolẽ* vietoj laukiamos formos **žuolẽ*. Dar plg. *sodìnti* šalia *sė̃da* (yra ir *súodžiai!*), *klóti* šalia *klẽtis* (yra ir *klúonas*), *dovanà* šalia *daviaũ* (plg. *dúoti*). Pateikiama daugiau pavyzdžių su baltų įsivestu pailgintuoju laipsniu *ā* (> lie. *o*) balsių kaitos *e* eilėje:

tvártas	(: *tvérti, tvẽrė, tvìrtas*)	: *tvorà*
platùs	(: *plečiù, plė̃sti, iš-plìto*)	: *plótas*
svãras	(: *sver̃ti, svẽrė, pa-svìro*)	: *svõris*
ganýti	(: *genù, giñti*)	: *naktì-gonė*
gražùs	(: la. *gręzns* 'puošnus')	: *grõžis*

Dar plg. *slegiù* (: *slẽgti, slúogas* 'kuo slegiama') : *slogà*.

---

[137] Aiškių pavyzdžių nėra.

Naujasis baltų *ā (>lie. o) buvo įsivestas ir į u eilę, plg.

džiáuti	(: dial. *iš-džiùvo*)	: *džióvė*
pjáuti	(: *pjudýti*)	: *pjóvė*
sraunùs, *sravė̃ti*	(: *sruvénti*)	: *srovė̃*

Po šių pakeitimų senovinio pailgintojo laipsnio refleksas *uo* daug kur nebeteko akivaizdaus ryšio su *ė* ir apskritai nutolo nuo *e* eilės, plg. *súodžiai* ir *sėdė̃ti*, *úodas* ir *ė̃sti* (<*ēd-ti*).

§ **129.** Įvedus *ā (>lie. o) vietoj senovinio *ō (>lie.-la. *uo*), baltų kalbose labai išplito kiekybinė balsių kaita, plg. dažnas tokias lietuvių kalbos poras: *gražùs* : *grõžis*, *svarùs* : *svõris*, *platùs* : *plótas*, *ganaũ* : *naktì-gonė*, *tvártas* : *tvorà* ir (senovinė kaita) *gẽras* : *gė̃ris*, *vedù* : *vėdlỹs*, *lekiù* : *lė̃kti*, *dvesiù* : *dvė̃sti*, *metù* : *mė̃tyti* ir t. t. Yra pareikšta nuomonė, kad produktyvių *ă : *ā, *ĕ : *ē kaitų pavyzdžiu ir šalia trumpųjų *i*, *u* baltai įsivedė *i* ir *u* eilėse ilguosius *ī*, *ū* (ide. prokalbės balsių kaitoje šie nedalyvaudavę) kaip pailgintąjį laipsnį vietoj tapusio nebeišraiškaus (dėl ilgųjų dvibalsių pirmojo dėmens sutrumpėjimo) senovinio pailgintojo laipsnio, praktiškai dažnai susiliejusio su pamatiniu. Taigi šalia *pìktas* (: *péikėti* : *paĩkas*) pasidaryta *pỹktis*, šalia *dùžti* (: *daũžti*) – *dũžis*.

Pavyzdžiai:

i eilė

snéigėti, *sniẽgas*	: *snaĩgė*	: *snìgti*	: *snỹguriuoti*
šveĩsti, *šviẽsti*	: *švaistýti*	: *švìsti*	: *švyturỹs*
liekù	: *laĩkas*	: *lìkti*	: *lỹkius* 'liekana'
šleĩvas, *šliẽti*	: *šlaĩtas*	: *pa-šlìjęs*	: *pa-šlýti*
griẽbti	: *graibýtis*	: *grìbštelėti*	: *grýbštelėti*
liẽžti	: *laižýti*	: *lìžė*	: *lýžtelėti*
liẽptas	: *láipioti*	: *lìpti*	: *pa-lypė̃ti*
miẽšti	: *maišýti*	: *mìšti*	: *są-myšis*
žiẽbti	: *žaĩbas*	: *žìbtelėti*	: *žýbtelėti*
kreĩpti	: *kraipýti*	: *krìptelėti*	: *krỹpti*
—	: *káišioti*	: *kìšti*	: *kỹšis*
žviẽgti	: —	: *žvìgti*	: *žvýgauti*

u eilė

čiaũžti	: *čiuõžti*	: *čiužénti*	: *čiũžis*
šliaũžti	: *šliuõžti*	: *šliùžas*	: *šliūžė̃*
braũkti	: —	: *brùkti*	: *brũkis*
pjáuti	: —	: *pjudýti*	: *pjũvis* ir *pjóvė*

sraunùs	: –	: *pa-srùvęs*	: *srū́ti* ir *srovė̃*
gniáužti	: –	: *gniùžti*	: *gniū́žtė*
snáusti	: –	: *snudà*	: *snū́sti*
–	: –	: *bùvo*	: *bū́ti*
baugštùs	: –	: *bugštùs*	: *bū́gti*
láukti	: –	: *lùkterėti*	: *lūkė́ti.*

Tačiau abejotina, ar čia visais atvejais yra baltiški naujadarai, pvz., *pašlìjęs* : *pa-šlýti, bùvo* : *bū́ti* tipo santykiai gali būti labai seni (yra manančių, kad *ij* : *y*, *uv* : *ū* kaita siekianti ide. prokalbę).

§ **130.** Dėl balsio *i* buvimo ne tik *i*, bet ir *e* eilėje (prieš tautosilabinius *r*, *l*, *m*, *n*) ilgainiui abi šios eilės kiek sumišo: *e* eilėje ėmė rastis žodžių su *ai*, *ī*. Antai šalia *gẽna* : *giñti* : *ganýti* (*naktì-gonė*) atsirado ir *gáinioti*, *príeš-gynis*, plg. *láipioti*, *pa-lypė́ti* šalia *lìpti*. Pateikiame daugiau tokių pavyzdžių:

skìlo (: *skélti, skalà, skẽlė*) ir *skylė̃*
pa-tvìno (: *tvãnas*) ir *pó-tvynis*
gim̃ti (: *gemù, gaminù*) ir *gỹmis*
svìrti (: *sveriù, svarstaũ, svẽrė, svõris*) ir *svyrúoti*
bìrti (: *beñti, barstýti, bẽrė*) ir *byrė́ti*
vìrtinė (: *vérti, varstýti, vė̃rė, vorà*) ir *vỹriai*
bridaũ (: *bredù, brendù, bradà*) ir *braidýti, brỹdis*
kritaũ (: *krečiù, krataũ, krẽtė*) ir *ató-krytis.*

Dar plg. *plė̃šia* (: *plė̃šė, plúoštas*) ir *pléišėti* : *plaišìnti* 'skelti' : *plýšti brė̃žė* (: *brúožas*) ir *braižýti.*

Ir dabar neretai vieni žodžiai dėl kitų analogijos įgyja kitą vokalizmą. Pvz., vietoje *dañgalas, pagálba, nar̃štas, vadžióti* imame sakyti *deñgalas, pagélba, ner̃štas, vedžióti*, nusižiūrėję į veiksmažodžius *deñgti, gélbėti, ner̃šti, vèsti.* Visa tai – nauji reiškiniai, a n a l ò g i n ė balsių kaita.

§ **131.** Iš seno indoeuropiečiai balsių kaitą turėjo ne tik žodžių šaknyse, bet ir afiksuose, pvz., gr. πα-τήρ 'tėvas' : g. sg. πα-τρ-ός : a. sg. πα-τέρ-α : εὐ-πά-τωρ 'garbingos kilmės tėvas' : a. sg. εὐ-πά-τορ-α (čia visur senovinė šaknis πα-, o -τρ-, -τερ-, -τωρ-, -τορ- yra priesaga). Kaitybos sistemai suprasti ypač svarbi kamiengalio balsių kaita. Su ja susidursime nagrinėdami žodžių kaitymą morfologijos skyriuje.

Paveldėtos balsių kaitos kilmė kalbininkų dar nepakankamai išaiškinta. Vieni (pvz., H. Hirtas) ide. **ĕ* : **ŏ* kaitos atsiradimą aiškino kirčio kilnojimu ankstyvojoje epochoje (**ĕ* virto **ŏ* netekęs kirčio), kiti (J. Boduenas de Kurtenė) jos kilmę siejo su skirtinga gretimų garsų aplinka. J. Kuri-

lovičius sukūrė hipotezę, pagal kurią *ĕ : *ŏ kaita pirmiausia atsiradusi pozicijoje prieš *r*, *l*, *m*, *n* (kirčiuotas *ĕ išliko, nekirčiuotas virto *ŏ), vėliau paplito į kitas pozicijas. Silpnojo laipsnio atsiradimas paprastai aiškinamas vokalizmo silpnėjimu ir nykimu nekirčiuotoje pozicijoje. Pailgintojo laipsnio kilmė labai neaiški, greičiausiai priklausė nuo įvairių faktorių ir vyko ne tuo pačiu laiku. Laringalinės hipotezės šalininkai tam tikrus pailgėjimo atvejus sieja su ankstyvuoju indoeuropiečių prokalbės laikotarpiu turėtų laringalinių (gerklinių) garsų išnykimu. Tačiau visi šie balsių kaitos kilmės klausimai dar tebėra labai neaiškūs.

Leskien Der Ablaut, Skardžius APh V 59–65, Endzelynas Gars. ir form. 23–25, Kuryłowicz L'apophonie, Otrębski Gramatyka I 184–213, Vaitkevičiūtė LKG I 98–109, Stang Vergleich. Gram. 120–125, Szemerényi Einführung 76–87, Venckutė K XXIII (1) 79–87, Савченко Сравн. грам. 144–153.

1. Kas yra balsių kaita? Ar ji būdinga tik lietuvių kalbai? (§ 122).
2. Kokią reikšmę lietuvių kalbai turi balsių kaita? (§ 122).
3. Kokią balsių kaitą vadiname kiekybine? (§ 123).
4. Kokią balsių kaitą vadiname kokybine? (§ 123).
5. Kas sudarė senovinės ide. balsių kaitos branduolį? (§ 124).
6. Ar sena lietuvių *a* : *e* kaita ir iš kur ji kilo? (§ 124).
7. Kokia lietuvių *ė* : *uo* kaitos kilmė? (§ 124).
8. Ką vadiname pamatiniu balsių kaitos laipsniu? (§ 124).
9. Kas yra pailgintasis laipsnis? (§ 124).
10. Kas yra silpnasis (nykstamasis, nulinis) laipsnis? (§ 124).
11. Ką vadiname balsių kaitos *e* eile? (§ 125).
12. Kas yra *i* eilė ir kokia jos kilmė? (§ 126).
13. Kas yra *u* eilė ir kokia jos kilmė? (§ 127).
14. Kaip atsirado baltų *ā (=lie. *o*) balsių kaitos *e* eilėje? (§ 128).
15. Kodėl buvo įsivesti ilgieji *ī* ir *ū* balsių kaitos *i* ir *u* eilėse? (§ 129).
16. Kodėl ilgainiui *e* eilėje ėmė rastis *i* ir *u* kaitos elementų? (§ 130).
17. Nurodykite naujesnės analoginės balsių kaitos pavyzdžių (§ 130).
18. Ar senovėje būta balsių kaitos afiksuose? (§ 131).
19. Kaip aiškinama balsių kaitos kilmė? (§ 131).

Kiekybinis vokalizmo pakitimas

§ **132.** Šiame skyriuje apžvelgsime, kaip kito mūsų kalbos vokalizmo kiekybė, t. y. susipažinsime, kuriais atvejais praeityje paveldėtas ilgasis vokalizmas yra sutrumpėjęs, ir atvirkščiai, kaip senovinis trumpasis vokalizmas yra ilgainiui pailgėjęs. Čia aptarsime tik tuos reiškinius, kurie palietė visas žodžio pozicijas. Specifinius žodžio galo trumpėjimus apžvelgsime „Žodžio galo vokalizmo" skyriuje (§ 145–155).

§ **133.** Paveldėtą iš indoeuropiečių prokalbės ilgąjį vokalizmą baltai prieš tautosilabinius *r*, *l*, *m*, *n*, *u*, *i* yra ilgainiui sutrumpinę.

Dėl to mes dabar neturime dvibalsių (tiek grynųjų, tiek mišriųjų), kurių pirmąjį dėmenį sudarytų iš prigimties ilgasis balsis. Indoeuropiečių prokalbės ilgieji dvibalsiai *ēi, *ōi, *āi, *ēu, *ōu, *āu virto trumpaisiais. Vietoj jų dabar turime *ei* > *ie*, *ai* (kartais ir *ui*), *au*. Taip pat iš senovinių tautosilabinių junginių, kuriuos sudarė ilgasis balsis + *r*, *l*, *m*, *n*, išsirutuliojo mūsų dabartiniai mišrieji dvibalsiai. Ilgumas iki šių dienų išliko tik tos pačios šaknies heterosilabiniuose junginiuose, plg. l. sg. praes. *púolu* ‖ inf. *pùlti* (*ùl* iš *úol* < *ōl), *aštuonì* ‖ *aštuñtas*, *septynì* ‖ *septiñtas*. Vietoj atviro skiemens *uo*, *ie* (iš senesnių *ō, *ę̄ < *ei*) trumpinimo pozicijoje dabar turime *u*, *i*. Plg. d. sg. *vil̃kui* (*-ui* iš *-uoi* < *-ōi) ir gr. λύκῳ(-ῳ < *-ōi).

Šis sutrumpėjimas turėjo didelę reikšmę linksnių ir asmenų fleksijos raidai. Tai matyti kad ir iš tokių sugretinimų (pirmieji poros nariai turi prieš tautosilabinius *i*, *u*, *n* sutrumpintą vokalizmą, antrieji – ilgumą atvirame skiemenyje išlaikė): d. sg. *šãkai*, *kãtei* (*-ai*, *-ei* < *-āi, *-ēi) ‖ loc. sg. *šakojè*, *ùpėje* (*-ojè*, *-ėjè* < *-āi + én, *-ēi + én), l. sg. *mataũ*, 2. sg. *mataĩ*, padalyv. *mãtant* (*-aũ*, *-aĩ*, *-ant* < *-āu, *-āi, *-ānti) ‖ 3. pers. *mãto*, 1. pl. *mãtome*, 2. pl. *mãtote* (*-o*, *-ome*, *-ote* < *-ā, *-āmḗ, *ātḗ).

Toks sutrumpėjimas tarmėse įvyksta ir naujai atsiradusiuose ilgųjų junginiuose su tautosilabiniais *u*, *i*, *r*, *l*, *m*, *n*, pvz., loc. sg. *šakɔ̃i* < *šakojè*, 3. pers. *nɔ̀r* < *nóri*, d. pl. *šakɔ̀ms* < *šakóms* (iš *šakómus*), adv. *kɔ̃l* < *kõlei*.

§ **134.** Kada ilgasis vokalizmas sutrumpėjo prieš tautosilabinius *u*, *i*, *r*, *l*, *m*, *n*, nustatyti nelengva. Matyt, tam tikrais atvejais, bent žodžių galūnėse, ilgieji dvibalsiai dar galėjo būti išlaikyti sveiki baltų prokalbėje. Taip manyti verčia vienaskaitos lokatyvo formos *šakojè*, *ùpėje*. Jos būdingos tik baltų (lietuvių-latvių) kalboms ir buvo pasidarytos, prilipdžius postpoziciją *én prie senovinių lokatyvų *šakāi, *upēi su tada dar išlaikytais sveikais ilgaisiais dvibalsiais galūnėje. Iš junginių *šakāi + én, *ùpēi + én išriedėjo formos *šakāję̄, *ùpēję̄, kurių *ā*, *ē* atvirame skiemenyje (prieš heterosilabinį jotą) išliko nesutrumpėję ir virto dabartiniais *o*, *ė*. Iš tų pačių senovinių lokatyvų *šakāi, *upēi su postpozicija *-pi* pasidarėme adesyvo formas *šakáipi*, *ùpeipi*, vietoj *āi, *ēi turinčias *ai*, *ei*, nes čia abu dvibalsio dėmenys buvo viename skiemenyje (*ša-kái-pi*, *ù-pei-pi*).

Ar baltai buvo išlaikę ir ilguosius tautosilabinius junginius su *r*, *l*, *m*, *n*, jokių patikimų duomenų neturime. Jie galėjo būti ir anksčiau sutrumpinti. Taip pat aiškių duomenų neturime apie ilgųjų dvibalsių trumpėjimo laiką žodžio vidurio skiemenyje. Tyrėjų nuomonės visais šiais klausimais gerokai skiriasi.

§ **135.** Ilgieji dvibalsiai indoeuropiečių kalbose ilgainiui pasirodė nepatvarūs. Arba sutrumpėdavo jų pirmasis dėmuo, t. y. iš ilgųjų dvibalsių

atsirasdavo įprastiniai diftongai (pvz., **āi*>**ai*), arba išnykdavo jų antrasis dėmuo ir jie sutapdavo su atitinkamais ilgaisiais balsiais (pvz., **āi*> **ā*). Abu procesai yra palietę ir baltų kalbas. Esama ir labai senų antrojo dėmens išnykimo atvejų, plg. lie. *sesuõ, mótė* (=skr. *svasā, mātā*) ir lot. *sorōr, mātēr*. Galūninis *-r* čia turėjo nukristi labai seniai, nes iš **sesōr*> **sesuor, *mātēr* būtume pasidarę **sesur, *moter*, o ne *sesuo, motė*.

Endzelynas Gars. ir form. 26 ir Latv. val. gram. 141—143, Stang Vergleich. Gram. 18[1], 52, 68—77 (ir Ergänzungsband 46), Schmalstieg Lg XLIV 394—395, Mažiulis Balt. deklin. 66—73, Mathiassen Langvokal. (ypač 1—27, 63—71, 176—189, 239—257).

§ **136.** Ilgasis vokalizmas paprastai trumpinamas kirčio netekusiuose vienaskiemeniuose žodeliuose, t. y. enklitikuose resp. proklitikuose. Dėl to proklitiniai priešdėliai savo vokalizmo kiekybe skiriasi nuo iš seno kirčiuojamų, plg. *nu-eĩti* || *núo-taka, pri-bė̃gti* || *príe-bėga, pra-dė̃ti* || *prósenelis*. Tai aptarta § 50.

Tarmėse ilgieji balsiai gana plačiai sutrumpėjo nekirčiuotuose žodžių skiemenyse (tiek prieškirtiniuose, tiek pokirtiniuose), vienur iki pusilgių, kitur prilygsta trumpiesiems. Plačiau žr. Zinkevičius Liet. dial. 109—111 ir žml. Nr. 29, 36, 46, 59 ir 61.

§ **137.** Paveldėtus trumpuosius balsius *a, e* kirtis pailgino, jeigu jie nėra žodžio paskutiniame arba vieninteliame skiemenyje, pvz., *nãmas, nẽša* (plg. *namaĩ, nešù*), bet *katràs, miškè, tàs, bè*. Ilginama ne iki normalaus ilgumo, bet šiek tiek mažiau: *ã, ẽ* tariami truputį trumpesni už *ā, ē*<*ą, ę*. Tarmėse daug kur tasai skirtumas ryškesnis. Trumpųjų *u, i* bendrinėje kalboje kirtis nėra pailginęs, pvz., *bùvo, mìškas*. Šie ilginami tik tarmėse.

Daugelis rytų aukštaičių visus trumpuosius balsius ilgina iki pusilgių, pvz., *nà.mas, nè.ša, mì.škas, bù.va*. Taip pailginti *a, e* labai skiriasi nuo „žãdininkų" *ā, ē*, turimų vietoj bendrinės kalbos *o, ė*. Ir žemaičiai kirčiuotus *a, e* taria aiškiai trumpesnius už tarmės *ā, ē* iš *ai, ei*.

Jeigu žodis turi du kirčius, *a, e* ilginami kirščiuoti abiem kirčiais, pvz. (ypač tarmėse) *šẽšiasdẽšimt, párvažiãvo, šū́dvabãlis* ir kt. Tačiau tarmių atitrauktinio kirčio *a, e* išlieka trumpi, pvz., *šàka, nèšu*<*šakà, nešù*.

§ **138.** Kada kirčiuoti *a, e* pailgėjo, nėra nustatyta. Latvių kalboje kirtis trumpųjų balsių nėra pailginęs. Apie prūsų kalbą šiuo atveju trūksta duomenų. Klaipėdos krašto senieji vietiniai gyventojai kirčiuotų *a, e* dabar taip pat paprastai neilgina, taria trumpus *à, è*. Tai lyg ir rodytų, kad pailgėjimas įvyko jau po XIV amžiaus, kada Klaipėdos kraštas buvo atskirtas nuo Lietuvos. Tačiau tokiam spėjimui prieštarauja buvusios Rytų Prūsijos lietuvių tarmės, kuriose kirčiuoti *a, e* buvo pailgėję. Be to, ir

Klaipėdos krašte neilginimas nėra visuotinas ir nuoseklus, tai lyg ir rodytų vokiečių kalbos įtaką.

Bendrinėje kalboje (iš dalies ir tarmėse) kirčiuotų *a*, *e* ilginimas turi tam tikrų išimčių, kurias toliau ir aptarsime.

§ **139.** Kirčiuoti *a*, *e* išliko trumpi veiksmažodžių priešdėliuose, pvz., *àp-metu, àt-nešu, pà-beriu, prà-dedu, nè-nešu, bè-kalbant, tè-suka*. Tačiau su daiktavardžiais tie patys priešdėliai turi pailgintus kirčiuotus *a*, *e*, pvz., *ãp-avas, ãt-auga, pã-girios, prã-našas, nẽ-miga* ir kt. Tokio skirtumo priežastimi laikomas vėlyvas kirčio nukėlimas į veiksmažodžio priešdėlį (buvusį proklitiką), taigi *àp-metu, nè-nešu*<**ap-metù, *ne-nešù* ir pan.

Tarmėse vietomis ilginama ir veiksmažodžių priešdėliuose: *ãp-metu, nẽ-nešu* ...

§ **140.** Trumpus kirčiuotus *a*, *e* turi būdvardžių aukštesniojo laipsnio priesaga *-esnis*, pvz., *gerèsnis*, įvardžiuotinių būdvardžių pabaiga *-asis*, pvz., *geràsis*, ir savybiniai įvardžiai *màno, tàvo, sàvo*. Tai irgi greičiausiai susiję su kirčio vietos pakeitimu, plg. Daukšos postilės kirčiavimą *brángesnis* 'brangèsnis', *brángusis* 'brangùsis' (Skardžius Daukš. akc. 163 – 169), Kleino gramatikos *gerasis* (PLKG 411), rytų aukštaičių *gẽrasai/gerasaĩ* 'gerasis' ir Kuršaičio gramatikos voc. sg. *mañs* (p. 239, 256)<*manàs* 'mano' (senovėje turėjo būti ir g. sg. **manõ*, plg. *katrõ* šalia *katràs*).

Tarmėse daug kur ir šių formų kirčiuoti *a*, *e* ilginami: *gerẽsnis, gerãsis, mãno*.

§ **141.** Kirčiuoti *a*, *e* nepailgėjo dviskiemenėse bendratyse ir iš jų daromose formose, taigi inf. *kàsti, nèšti*, 1. sg. fut. *kàsiu, nèšiu*, praet. freq. *kàsdavau, nèšdavau*, cond. *kàsčiau, nèščiau*, 2. sg. imper. *kàsk, nèšk*, pusdalyviai *kàsdamas, nèšdamas*, būsimojo laiko neveikiamieji dalyviai *kàsimas, nèšimas*, reikiamybės dalyviai *kàstinas, nèštinas*. Šio nepailgėjimo priežastis gali būti ne viena: dalis bendraties kamieno formų turi atkeltinį kirtį, pvz., 1. sg. fut. *kàsiu, nèšiu*, 3. cond. *kàstų, nèštų*<*kasiù, nešiù, kastų̃, neštų̃* (taip kirčiavo Daukša ir dabar tebekirčiuoja daug rytų lietuvių, dar plg. rusų inf. *нести́*), trumpiesiems *à*, *è* įsigalėti galėjo padėti vienaskiemenės formos, pvz., 3. fut. *kàs, nèš* ir (gana seniai vartojamos šalia ilgesnių) 2. sg. imper. *kàsk, nèšk*, inf. *kàst, nèšt*. Ilgainiui trumpieji *à*, *è* įsigalėjo visame bendraties kamiene, nors dabar būtojo laiko neveikiamuosius dalyvius (jie irgi priklauso bendraties kamienui) paprastai tariame su *ã*, *ẽ*, pvz., *kãstas, nẽštas*.

Tarmėse daug kur toks tarimas (su pailgėjusiais *a*, *e*) įsivestas visam arba beveik visam bendraties kamienui: *kãsti, nẽšti, kãsiu, nẽšiu, kãsdavau, nẽšdavau, kãsčiau, nẽščiau* ir t.t.

4*

§ 142. Kirčiuotus trumpus *a*, *e* dažnai turi ištiktukai ir su jais susiję akimirkos veikslo veiksmažodžiai, pvz., *bràkšt*, *blèst* ir *bràkštelėti*, *blèstelėti*. Tai garsažodžiai, kurie paprastai nepaiso jokių fonetinių dėsnių (pvz., dzūkų plote ištiktukuose paprastai nedzūkuojama, rytų aukštaičiai nekeičia *an* tipo dvibalsių ir pan.) ir jų vokalizmo ilgumas dažniausiai būna susijęs su reiškiamo veiksmo intensyvumu, plg. *pìkšt*, *pàkšt*, *čiùžt* (neintensyvus veiksmas) ir *pýkšt*, *pókšt*, *čiū̃žt* (intensyvus veiksmas).

§ 143. Tvirtapradžiai dvibalsiai *ái*, *áu*, *éi* ir *á*, *é*+*r*, *l*, *m*, *n* turi pailgintą pirmąjį dėmenį, pvz., *káilis*, *áuksas*, *véidas*, *dárbas*, *kálti*, *lángas*, *ámžius*... Tokie parašymai senuosiuose dokumentuose, kaip *Вазкгайло* < **vāzgā́ila* 'Vozgáila', rodo, jog bent rytų lietuviai pirmąjį dėmenį buvo pailginę jau XIII – XV amžiuje (Būga Rink. rašt. I 229). Tvirtapradžiai *ui* ir *ù*, *ì*+*r*, *l*, *m*, *n* bendrinėje kalboje turi trumpą pirmąjį dėmenį (dėl to ir įsigalėjo jo žymėjimas graviu, o ne akūto ženklu), pvz., *zùikis*, *kùrpė*, *bùlvė*, *dùmti*.

Tvirtagalių *aĩ*, *aũ*, *eĩ*, *uĩ* ir *a*, *e*, *u*, *i*+*r̃*, *l̃*, *m̃*, *ñ* pirmasis dėmuo visada trumpas, o antrasis truputį pailgėjęs (pusilgis): *aũlas*, *laĩkas*, *eĩti*, *muĩlas*, *dar̃žas*, *bal̃sas*, *kam̃pas*, *gañdras*...

Tarmėse tvirtapradžių dvibalsių pirmojo dėmens ilginimo intensyvumas svyruoja: tariama, pvz., *ká·ilis*, *dá·rbas*, net *zú·ikis*, *bú·lvė* ir *ká.ilis*, *dá.rbas*, *zú.ikis*, *bú.lvė*. Dar labiau įvairuoja tvirtagalių dvibalsių dėmenų kiekybė. Daugelis žemaičių tvirtagalio dvibalsio ilgina ne antrąjį, bet pirmąjį dėmenį: *lã·iks* 'laĩkas', *dã·ržọs* 'dar̃žas', *mọ̃·i-lɔs* 'muĩlas' ... Žemaičių–aukštaičių pasienyje plačiu ruožu ilginami (iki pusilgių) abu dėmenys: *ã.ũ.las*, *l.ã.ĩ.ks*, *dã.r̃.žas*, *mũ.ĩ.las* ... Kiti aukštaičiai ilgina tik antrąjį dėmenį: vienur (vakaruose) iki pusilgio, pvz., *aũ.las*, *laĩ.kas*, *dar̃.žas*, *muĩ.las*, kitur (rytuose) labai intensyviai, pvz., *aũ·las*, *laĩ·kas*, *dar̃·žas*, *muĩ·las*.

Endzelynas Gars. ir form. 26–29, Zinkevičius Liet. dial. 103–109 ir B XII (2) 142, Girdenis B VII (2) 205.

§ 144. Senoviniai trumpieji *a*, *e*, *u*, *i* yra pailgėję išnykus tautosilabiniam *n* (*žansìs* > *žąsìs* > *žāsìs*). Tai kompensacinis balsių pailgėjimas. Jis aptartas § 85.

1. Kas ištiko baltų ilguosius balsius prieš tautosilabinius *r*, *l*, *m*, *n*, *u*, *i*? (§ 133).
2. Aptarkite ilgųjų balsių likimą prieš heterosilabinius *r*, *l*, *m*, *n*, *u*, *i*? Duokite pavyzdžių (§ 133).
3. Kas rodo, kad baltų prokalbėje tam tikrais atvejais, ypač galūnėse, dar galėjo būti nesutrumpėjusių senovinių ilgųjų dvibalsių? (§ 134).
4. Aptarkite dvejopą senovinių ide. ilgųjų dvibalsių raidą (§ 135).
5. Kas ištiko ilguosius balsius enklitikuose bei proklitikuose? (§ 50, 136).
6. Kas ištiko nekirčiuotų skiemenų ilguosius balsius tarmėse? Kurios tarmės trumpina ir kaip trumpina nekirčiuotus ilguosius balsius? (§ 136).
7. Kokioje žodžio pozicijoje pailgėjo senoviniai trumpieji *a*, *e*? (§ 137).

8. Koks *kirčiuotų a, e ilginimo* laipsnis bendrinėje kalboje ir tarmėse? (§ 137).

9. Kas ištiko kirčiuotus trumpuosius *u, i* bendrinėje kalboje ir tarmėse? (§ 137).

10. Kas pasakytina dėl kirčiuotų *a, e* pailgėjimo laiko? (§ 138).

11. Kuriais atvejais kirčiuoti *a, e* bendrinėje kalboje nėra pailgėję? (§ 139—142).

12. Kodėl kirčiuoti *a, e* nepailgėjo veiksmažodžių priešdėliuose? (§ 139).

13. Kodėl kirčiuoti *a, e* nėra pailgėję būdvardžių aukštesniojo laipsnio priesagoje *-èsnis*, įvardžiuotinių būdvardžių pabaigoje *-àsis* ir savybiniuose įvardžiuose *màno, tàvo, sàvo*? (§ 140).

14. Kaip aiškinamas kirčiuotų *a, e* nepailgėjimas dviskiemenėse bendratyse ir iš jų daromose formose? Nurodykite, kurios formos daromos iš bendraties (§ 141).

15. Kodėl kirčiuoti *a, e* neilgėja ištiktukuose ir akimirkos veikslo veiksmažodžiuose? (§ 142).

16. Kaip ilginamas tvirtapradžių dvibalsių pirmasis dėmuo? Kas pasakytina dėl tokio ilginimo senumo? (§ 143).

17. Kaip tvirtapradžių dvibalsių *pirmasis dėmuo ilginamas tarmėse*? (§ 143).

18. Kaip pailgėja kirčiuotų tvirtagalių dvibalsių dėmenys (bendrinėje kalboje ir tarmėse)? (§ 143).

19. Kas yra kompensacinis *a, e, u, i* pailgėjimas išnykus *tautosilabiniam n*? (§ 85, 144).

20. Prisiminkite, kokia nosinių balsių kilmė (§ 85).

21. Kurioje žodžio pozicijoje baltų *an, en, in, un* virto lietuvių nosiniais balsiais, iš kurių išsirutuliojo dabartiniai ilgieji balsiai? (§ 86).

22. Kada *nosiniai balsiai* buvo denazalizuoti? (§ 84).

Žodžio galo vokalizmas

§ 145. Žodžio galo garsai greičiau kinta negu žodžio pradžios arba vidurio. Tą kitimą paprastai lemia galūnių trumpinimo tendencija. Ji intensyviausia tose kalbose, kurios kirčiuoja žodžio pradžią, pvz., germanų kalbose. Palyginę lietuvių ir latvių kalbų tas pačias galūnes, matome, kad latvių kalboje, kirčiuojančioje pirmąjį žodžio skiemenį, galūnės labiau sutrumpėjusios. Iš lietuvių tarmių taip pat labiausiai galūnes trumpina tos, kurios kirtį atitraukė į žodžio pradžią, ypač žemaičiai ir šiauriniai panevėžiškiai. Tačiau tam tikro galūnių trumpėjimo yra buvę ir tose kalbose resp. tarmėse, kurių kirtis nėra atkeltas į žodžio pradžią.

§ 146. Skiriame dvejopą galūnių trumpinimą: fonetinės ir morfologinės prigimties. F o n è t i n i u trumpinimu vadiname tokį, kai žodžio galas, ypač nekirčiuotas, ilgainiui nusilpsta: jo vokalizmas redukuojamas, ilgieji balsiai sutrumpinami, trumpieji verčiami murmamaisiais garsais arba ir visai išnyksta. Taip trumpėjant galūnei, tuo pačiu metu negali būti gretiminių formų, su sveika ir su sutrumpėjusia galūne. Jos abi yra skirtingų epochų: su sveika galūne priklauso ankstesnei epochai, o su sutrumpinta – tos pačios formos vėlesnis tęsinys. Abu variantai tuo pačiu metu egzistuoti negali.

Kas kita yra žodžio galo trumpinimai, atsiradę dėl įvairių morfològinių priežasčių: šiais atvejais greta senovinės formos su sveika galūne gali būti vartojama ir nauja, su sutrumpintąja. Antai formą, kuri išsiskiria iš paradigmos tuo, kad skiemenų skaičiumi yra ilgesnė už kitas, linkstame sutrumpinti ir padaryti to paties skiemenų skaičiaus. Paprastai tuo atveju numetame ilgesnės formos galūninį balsį, pvz., šalia loc. sg. *šakojè* (trys skiemenys) pasidarėme *šakõj* (du skiemenys), nes n. sg. *šakà*, g. sg. *šakõs* ir t. t. (visur du skiemenys). Tokį dėl paradigmos išlyginimo atsiradusį trumpinimą dar vadiname sistèminiu trumpinimu. Dėl jo, pvz., šalia d. sg. *baltãmui*, i. sg. *akimì*, loc. sg. *akyjè*, *baltamè*, ill. sg. *akinà*, ad. sg. *akìpi*, all. sg. *akiẽspi*, d. pl. *akìmus*, i. pl. *akimìs*, loc. pl. *akysè*, ill. pl. *akýsna*, ad. pl. *akýsempi*, all. pl. *akium̃pi*, 1. pl. *sùkame*, 2. pl. *sùkate* atsirado trumpesni variantai *baltám*, *akim̃*, *akỹ(j)*, *baltam̃*, *akiñ*, *akìp*, *akiẽsp*, *akìms*, *akim̃s*, *akỹs*, *akýs(n)*, *akýsemp*, *akium̃p*, *sùkam*, *sùkat*.

Ilgesnės formos gali būti trumpinamos net tuo atveju, jeigu jų paradigmoje yra daugiau negu trumpųjų. Svarbu, kad trumpoji būtų vyraujanti paradigmos forma. Antai šalia g. pl. *dviejų̃* pasakome (ypač tarmėse) ir *dviẽ(j)*. Plg. n. -a. du. *dù*, *dvì*.

Linksnio ar asmens formai virtus nekaitomu žodžiu, galūnė netenka morfologinės reikšmės ir ilgainiui taip pat gali būti numetama, pvz., *šiẽmet*<*šiẽ mẽtai*, *šią̃nakt*<*šią̃ nãktį*, *niẽkad*<*niekadà*, *tuõkart*<*tuõ kartù*, *begál*<*be gãlo*, *laũk*<*laukañ* ir t. t. Matyt, dėl šios priežasties turime sutrumpėjusias bendratis (*nèšt*<*nèšti*), padalyvius (*nẽšant*<*nẽšanti*), sangrąžinius veiksmažodžius (*nẽšas*<*nẽšasi*). Galbūt čia priklauso ir *reĩk*< *reĩkia*, *palà*<*paláuk* ir pan.

Trumpėti linkusios ir supletyvinės, iš kitų išsiskiriančios formos, taip pat tokios, kurios priklauso „silpnai" paradigmai, pvz., 3. praes. *ỹr*<*yrà*, 2. sg. imper. *sùk*<*sùki*, cond. *sùktum*<*suktum(b)ei*, d. sg. *mán*, *táu*, *sáu* <*mani(e)*, *tavi(e)*, *savi(e)*, voc. sg. *Juõzap*<*Juõzape* ir kt.

Numetus kirčiuotą galūnę, naujasis atkeltinis kirtis visuomet turi tvirtagalę priegaidę, pvz., i. sg. *sūnum̃*<*sūnumì*, loc. sg. *šakõj*<*šakojè*, *baltam̃*<*baltamè*, ill. sg. *akiñ*<*akinà*, 3. praes. *ỹr*<*yrà*, adv. *ištiẽs*<*iš tiesų̃* ir t. t.

Atsiradus kalboje morfologinės prigimties trumpiesiems formų variantams, kurį laiką greta būna vartojami ir senieji ilgieji, kol juos patogesni trumpieji ilgainiui visai išstumia iš vartosenos. Paprastai ilgieji variantai geriau išlieka reliktinėse (nebeproduktyviose, nykstančiose) paradigmose. Antai lietuvių kalbos ploto pietryčių pakraščiuose šalia d. pl. *akìmu*/*akìmi*/*akìma* 'akims' (III linksniuote – nykstanti) paprastai jau sakoma tik *vilkám* 'vilkams', *vìštom* 'vištoms', *ùpėm* 'upėms' (I – II links-

niuotės labai produktyvios). Sutrumpintųjų galūnių įsigalėjimui bei sveikųjų išnykimui tam tikrą reikšmę gali turėti ir kai kurie fonetinės prigimties faktoriai. Pastebėta, kad ne tokios atsparios tos galūnės, kurios nebūna kirčiuojamos, plg. greitesnį datyvų *baltãmui*, *vilkãmus* pakeitimą trumpesniais *baltám*, *vilkáms* negu atitinkamų lokatyvų *baltamè*, *akyjè*, *miškuosè* keitimą trumpesniais *baltãm*, *akỹ(j)*, *miškuõs*. Sveikoji galūnė dažnai nebūna išstumiama tokios trumposios, kuri fonetiškai nepatogi, sunkiai tariama, plg. plačiau vartojamą ill. pl. formą *krūmuosna* negu sutrumpintąją *krūmuosn*.

§ **147.** Morfologinės prigimties žodžio galo trumpinimo reiškiniai detaliau bus aptariami istorinės morfologijos skyriuje, kur bus kalbama apie atitinkamas gramatines formas. Čia mums rūpės tik fonètinis žodžio galo trumpėjimas. Stengsimės išsiaiškinti, kaip dabartinė lietuvių kalba yra išlaikiusi pirmykščių indoeuropiečių galūnių trumpuosius ir ilguosius balsius.

§ **148.** Pirmykščiai indoeuropiečių trumpieji balsiai lietuvių kalbos galūnėse apskritai tebėra gerai išlikę, išskyrus tuos atvejus, kai jie iškrito dėl morfologinio žodžių trumpinimo. Taigi fonetinės trumpojo vokalizmo galūnėse redukcijos lietuvių kalba galima sakyti nėra patyrusi. Tai matyti kad ir iš šių palyginimų:

trumpasis *a*: voc. sg. lie. *žmóna* ir s. sl. *ženo*, gr. νύμφα (ide. galūnė *-*ă*);

n. sg. lie. *vil̃kas* ir lot. *lupus*, gr. λύκος, skr. *vṛkas* (ide. *-*ŏs*);

trumpasis *e*: voc. sg. lie. *vil̃ke* ir lot. *lupe*, gr. λύκε, skr. *vṛka* (ide. *-*ĕ*);

n. pl. lie. dial. *šùnes* 'šunys' ir gr. κύνες (ide. *-*ĕs*);

trumpasis *i*: 3. praes. lie. *ẽsti* ir s. sl. *jestь*, gr. ἐστί, skr. *asti* (ide. *-*tĭ*);

n. sg. lie. *avìs* ir lot. *ovis*, gr. ὄ(F)ις, skr. *avis* (ide. *-*ĭs*);

trumpasis *u*: n.-a. n. lie. *platù* ir gr. πλατύ, skr. *pṛthu* (ide. *-*ŭ*);

n. sg. lie. *platùs* ir gr. πλατύς, skr. *pṛthús* (ide. *-*ŭs*).

Išlaikydama pirmykščius ide. trumpuosius (matysime, kad iš dalies ir ilguosius) galūninius balsius, lietuvių kalba tuo pačiu gerai išlaikė senovinę indoeuropiečių fleksiją, kuri daugelyje kitų gyvųjų dabartinių indoeuropiečių kalbų yra jau visai arba beveik visai išnykusi, plg. lie. *vil̃kas* (su sveika galūne *-as* iš ide. *-*ŏs*) ir rusų *волк*, lenkų *wilk* (jau be galūnės, nors dar senoji slavų kalba turėjo *vlъkъ* su galūnės liekana -ъ), vokiečių *Wolf* (be galūnės, nors gotų kalba dar turėjo *wulfs* su *-s*), prancūzų *loup* (iš lotynų *lupus* su *-us* < *-*ŏs*).

Žemaičiai ir pažemaitės aukštaičiai pirmykščių trumpųjų balsių neišlaikė tokiose galūnėse, kurios niekuomet negauna kirčio, išskyrus atvejus, kada susidaro sunkiai ištariamos garsų samplaikos, pvz., *vę̃lks* 'vilkas' (bet *pãršọs* 'paršas', *bãsọs* 'basas' ...), 3. praes. *áud* 'audžia', *tī̃l* 'tyli', n. -a. n. *šált* 'šalta', bet voc. sg. *pâršę* (plg. kirčiavimą *paršè*), n. sg. *kártęs* 'kartis', *àvę̀s* 'avis', *plàtọ̀s*, 'platùs'. Šiauriniai panevėžiškiai pirmykščius trumpuosius balsius visais atvejais pavertė murmamuoju garsu, kurio dažnai nebegirdėti, pvz.: n. sg. *vil̃k's* 'vilkas', *ak̃'s* 'akìs', *plàt's* 'platùs', voc. sg. *žmón'* 'žmona', *vil̃'k'* 'vilke', n. -a. n. *plàt'* 'platù', 3. praes. *ẽst'* 'ėsti' ir t. t.

Latvių kalboje galūnėse išliko tik pirmykštis trumpasis balsis *u* (pvz., n. sg. *mẹdus* 'medus'), kiti išnyko (plg. n. sg. *vìlks* 'vilkas', *nakts* 'naktis', 3. praes. *mẹt* 'meta'...), nors tarmėse tam tikrais atvejais dar yra likę jų reliktų.

Prūsai pirmykštį trumpąjį *a* prieš *s* (n. sg. galūnėje *-as*) dažniausiai išmeta, išskyrus tuos atvejus, kai susidaro sunkiai ištariama priebalsių samplaika (pvz., *deiws* 'dievas', *tāws* 'tėvas', *pallaips* < **palaipsas* 'įsakymas', bet *septmas* 'septintas'), kartais vietoj *-as* prūsų tekstuose randame *-is* (kitos tarmės faktai?), pvz., *deywis* 'dievas', *wilkis* 'vilkas'. Kiti pirmykščiai trumpieji balsiai prūsų kalbos galūnėse, atrodo, buvo išlikę sveiki, pvz., *assis* 'ašis', voc. sg. *deiwe* 'dieve' ir kt.

§ **149.** Pirmykščių ilgųjų balsių likimas lietuvių kalbos galūnėse priklausė nuo priegaidės. Cirkumfleksinėse galūnėse jie išliko nesutrumpėję, pvz., n. sg. *katė̃, žẽmė* (*-ė* iš baltų **-ē̃*), g. sg. *katrõ, tė̃vo, tõ* (*-o* iš ryt. balt. **-ā̃*), *katrõs, dúonos, tõs* (ide. **-ā̃s*), *katė̃s, žẽmės* (balt. **-ē̃s*), n. pl. *ãkys, tur̃gūs* (balt. **-īs*, **-ūs*), 3. praes. *sãko, sãkė* (**-ā̃*, **-ē̃*) ir kt.

Tarmėse nekirčiuoti jie daug kur trumpinami, taigi n. sg. *žẽme* (*-ę*, *-i*), g. sg. *tė̃va, dúonas, žẽmes* (*-ęs*, *-is*), n. pl. *ãkis, tur̃gus*, 3. pers. *sãka, sãke* (*-ę*, *-i*), bet *pelė̃, katrõ, tõ, katrõs, tõs, pelė̃s* > že. *pèlīe, kàtrūo, tūo, kàtrūos, tūos, pèlīes*. Dalis žemaičių (šiaurėje) ir Klaipėdos krašto lietuviai juos sutrumpino iki vos girdimų murmamųjų garsų. Šiauriniai panevėžiškiai murmamuoju pavertė tik *ī* (ir iš *į*).

§ **150.** Akūtinėse galūnėse visi pirmykščiai ilgieji balsiai ir *uo, ie* (iš **ō*, **ę̄* < **ei*) sutrumpėjo, virsdami atitinkamais trumpaisiais balsiais, o vietoj *uo, ie* atsirado *u, i*. Išliko ilgas vokalizmas tik tuo atveju, jeigu prie galūnės kas nors priaugo, apsaugodamas ją nuo trumpėjimo. Visa tai aiškiai matyti iš šių pavyzdžių:

n. sg. f. *gerà* < **gerá*, plg. *geróji* < **gerá* + **jí*;

i. sg. m. *gerù* < **gerúo* (iš **gerṓ*), plg. *gerúoju* < **gerúo* + **júo*; f. *gerà* < **gerą́* (iš **gerán*), plg. *gerą́ja* < **gerą́* + **ją́*;

n. pl. *gerì* < **geríe* (iš **gerę́*; **ę́* < **ei*), plg. *geríeji* < **geríe* + **jíe*;

a. pl. m. *gerùs* < **gerúos* (**-úos* iš *-ṓs*), plg. *gerúosius* < **gerúos* + **júos*;

1. sg. praes. *sukù*<**sukúo* (**-úo*<*-ō*), plg. refl. *sukúosi*<**sukúo*+**síe*;

2. sg. *sukì*<**sukíe* (**-íe*<*-ę̄* iš **-ei*), plg. refl. *sukíesi*<**sukíe*+**síe*;

1. pl. *sùkame*<**sùkamḗ*, plg. refl. *sùkamės*<**sùkamḗ*+**síe*;

2. pl. *sùkate* <**sùkatḗ*, plg. refl. *sùkatės*<**sùkatḗ* + **síe*.

Dėl tokio sutrumpėjimo dabar lietuvių kalba nebeturi akūtinių galūnių. Pasitaiko tik antrinės kilmės akūtas, atsiradęs galūnėse dėl morfologinio formų sutrumpėjimo, pvz., d. sg. *baltám*<*baltãmui*, d. pl. *vilkáms*<*vilkãmus*.

Dalis žemaičių (šiaurėje) ir Klaipėdos krašto lietuviai iš akūtinių ilgųjų kilusius trumpuosius vėliau dar labiau redukavo, o šiauriniai panevėžiškiai juos pavertė neaiškios kokybės *murmamuoju garsu*.

§ **151.** Akūtinių galūnių sutrumpėjimą lietuvių kalboje pirmasis pastebėjo ir iškėlė aikštėn dar XIX amžiuje (1881 m.) vokiečių kalbininkas Augustas Leskýnas (Leskien). Tai buvo labai svarbus atradimas, kurį vėliau kalbininkai ėmė vadinti Leskýno dė̃sniu.

Augustas Leskynas (1840–1916) – žymus vokiečių slavistas ir baltistas. Parašė stambių darbų iš baltų lingvistikos, pvz., veikalus apie lietuvių kalbos balsių kaitą (Der Ablaut der Wurzelsilben im Litauischen, Leipzig, 1884), lietuvių kalbos žodžių darybą (Die Bildung der Nomina im Litauischen, Leipzig, 1891) ir kt. Dėsnį paskelbė straipsnyje „*Kiekybės santykiai lietuvių kalbos žodžio gale*“ (Die Quantitätsverhältnisse im Auslaut des Litauischen), atspausdintame 1881 m. tęstinio leidinio „Archiv für slavische Philologie“ (=AslPh) V tome.

§ **152.** Vėliau kalbininkai Leskyno dėsnį patikslino. Pasirodė, kad akūtiniai ilgieji balsiai ir *uo*, *ie* sutrumpėjo galūnėse tik tų žodžių, kurie turėjo ne mažiau kaip du skiemenis. Vienaskiemeniuose žodžiuose akūtas virto cirkumfleksu (įvyko metatonija) ir vokalizmo ilgumas išliko. Tai matyti iš šių pavyzdžių:

n. pl. *jū̃s*<**jū́s*, plg. g. pl. *jū́sų*, la. *jũs* 'jũs';

n. pl. m. *tiẽ*<**tíe*, plg. *tíeji*, *geríeji*, la. *tiẽ* 'tiẽ';

a. pl. m. *tuõs*<**túos*, plg. *gerúosius*, la. *tuõs* 'tuõs';

3. fut. *duõs*, *dė̃s*<**dúos*, **dḗs*, plg. 1. sg. *dúosiu*, *dė̃siu*, 2. sg. *dúosi*, *dė̃si* ir kt.;

praep. *į̃*, *nuõ*, *põ*, *priẽ*, *prõ*, *per̃*<**į́*, **núo*, **pā́*, **príe*, **prā́*, plg. *į́-noris*, *núo-taka*, *pó-traukis*, *príe-tėmis*, *pró-tėvis*, *pér-lipo*.

Cirkumfleksiniais galūnėje virto ir akūtiniai dvibalsiai *áu*, *ái*, *éi*, nepaisant žodžio skiemenų skaičiaus. Taigi adv. *geriaũ*(*s*) iš **geriáu*(*s*), (plg. *geriáusias*, n.-a. n. *geriáusia*), 1. sg. praet. *sukaũ*, 2. sg. *sukaĩ*, *vedeĩ* iš **su-*

káu, **sukái*, **vedéi* (su dėl Sosiūro-Fortunatovo dėsnio nukeltu į galūnę kirčiu, plg. 3. pers. *sùko*, *vẽdė*).

Žemaičių tarmėje ir dabar veiksmažodžių 1. sg. galūnė *-au* ir 2. sg. *-ai*, *-ei* yra akūtinės: taigi *sukáu*, *sukái*, *nešéi* > *sọkâu*, *sọkâ'*, *nešê'*. Bet čia, manoma, akūtas yra antrinis, įsivestas iš sangrąžinių formų. Iš senesnio dvejopumo *sukaũ*, *sukaĩ*, *nešeĩ* ‖ refl. *sukáu-si*, *sukái-si*, *nešéi-si* žemaičiai apibendrino visur akūtą (*sukáu* pagal *sukáu-si* ir t. t.), aukštaičiai iš paprastųjų formų įsivedė cirkumfleksą ir sangrąžinėms (*sukaũ-si* pagal *sukaũ...*).

Tuo būdu ir vienaskiemeniuose žodžiuose dabar turime tik antrinės kilmės akūtą, pvz., d. sg. *tám* < *tãmui*, *mán*, *táu*, *sáu* < *mãni*(*e*), *tãvi*(*e*), *sãvi*(*e*).

§ **153.** Dėl akūtinio vokalizmo skirtingo likimo vienaskiemeniuose žodžiuose ir nevienaskiemenių žodžių galūnėse lietuvių kalboje atsirado tų pačių formų dvejopas modelis: su išlaikytu ilguoju vokalizmu ir su sutrumpintu, pvz., i. sg. m. *tuõ*, *juõ* (iš **túo*, **júo*, plg. įvardžiuotines formas *túo-ju*, *júo-ju*) ir *gerù*, *kitù*, *vilkù* (iš **gerúo*, **kitúo*, **vilkúo*, plg. įvardžiuotinę *gerúo-ju*), 3. fut. *duõs*, *dė̃s* (iš **dúos*, **dė̃s*, plg. 1. sg. *dúosiu*, *dė̃siu*) ir dial. *rašìs* (iš **rašýs*, plg. 1. sg. *rašýsiu*). Esant tokiai padėčiai, savaime suprantamos pastangos dvejopumą išlyginti arba bent aplyginti. Dėl to ilgainiui atsirado nemaža analoginių darinių.

Antai vienaskiemeniai moteriškosios giminės įvardžiai vietoj dabartinių formų su trumpuoju vokalizmu n. sg. *tà*, *šì*, *jì*, i. sg. *tà*, *šià*, *jà*, a. pl. *tàs*, *šiàs*, *jàs* dėsningai turėjo išlaikyti formas su ilguoju vokalizmu, tik akūtą pakeisti cirkumfleksu, plg. įvardžiuotines formas n. sg. *tó-ji*, dial. *šý-ji* 'šioji', *jý-ji* 'joji', i. sg. *tą́-ja*, *šią́-ja*, *ją́-ja*, a. pl. *tą́s-ias*, *šią́s-ias*, *ją́s-ias*. Vietoj laukiamų formų n. sg. **tõ* 'ta', **šỹ* 'ši', **jỹ* 'ji', i. sg. **tą̃* 'ta', **šią̃* 'šia', **ją̃* 'ja', a. pl. **tą̃s* 'tas', **šią̃s* 'šias', **ją̃s* 'jas' atsirado dabartinės, nusižiūrėjus į atitinkamas nevienaskiemenes (jų kur kas daugiau!), pvz., n. sg. *gerà*, *kità*, *gražì*, i. sg. *gerà*, *kità*, *gražià*, a. pl. *geràs*, *kitàs*, *gražiàs*. Bet tarmėse sakoma ir n. sg. *tó* 'ta', *šý* 'ši', *jý* 'ji', i. sg. *tą́* 'ta', *šią́* 'šia', *ją́* 'ja', a. pl. *tą́s* 'tas', *šią́s* 'šias', *ją́s* '*jas*' su išlaikytu ilguoju vokalizmu, tik vietoj cirkumflekso įsivestu akūtu iš atitinkamų įvardžiuotinių formų, plg. tarmines vyriškosios giminės formas n. pl. *tíe* 'tiẽ', i. sg. *túo* 'tuõ', a. pl. *túos* 'tuõs' su akūtu iš *tíe-ji*, *túo-ju*, *túos-ius*.

Taip atsitiko ir vienaskiemenio skaitvardžio *dù*, f. *dvì* nominatyvuiakuzatyvui. Dabartinės formos padarytos pagal nevienaskiemenių n. -a. du. formų modelį (plg. *dù gerù výru*, *dvì žalì šaki*) vietoj laukiamų **d*(*v*)*uõ*, **dviẽ*. Apie tai bus kalbama § 486 (antrojoje vadovėlio dalyje).

Tačiau vienaskiemenių vyriškosios giminės įvardžių paradigmoje bendrinė kalba turi dėsningai išsirutuliojusį vokalizmą, pvz., n. pl. m. *tiẽ, šiẽ, jiẽ* (plg. *tíe-ji, šíe-ji, jíe-ji*), i. sg. *tuõ, šiuõ, juõ* (plg. *túo-ju, šiúo-ju, júo-ju*), a. pl. m. *tuõs, šiuõs, juõs* (plg. *túos-ius, šiúos-ius, júos-ius*). Bet štai jų pavyzdžiu atsirado ir n. pl. *aniẽ, katriẽ*, i. sg. *anuõ, katruõ*, a. pl. *anuõs, katruõs* vietoj laukiamų formų n. pl. *anì, katrì*, i. sg. *anù, katrù*, a. pl. *anùs, katrùs* (tarmėse kai kur tokios turimos). Dar plg. žemaičių naują a. pl. formą *tùs* 'tuos' (kaip *vaikùs, gerùs*).

Ypač labai sumišo ir buvo perdirbtos būsimojo laiko 3. asmens formos. Sakome *bùs, lìs* (gal ir dėl enklizės, plg. *pérlis*) vietoj laukiamų **bū̃s, *lỹs<*bū̃s, *lī́s* (plg. *bū́siu, bū́ti, lýti*; žemaičių *bū́s, lýs>bûs, lîs* su nauju akūtu iš kitų asmenų ir bendraties), bet *darỹs, rašỹs* vietoj laukiamų formų *darìs, rašìs* (plg. *darýsiu, rašýsiu, darýti, rašýti*; rytų Lietuvos tarmėse tebesakoma *darìs, rašìs*).

Tokių bei panašių perdirbimų yra ir daugiau. Jie bus aptarti istorinės morfologijos skyriuose.

§ **154.** Dabar Leskyno dėsnį formuluojame taip: lietuvių kalbos ilgieji balsiai ir *uo, ie* (iš **ō, *ę<*ei*) akūtinėse galūnėse sutrumpėjo, o vienaskiemenių žodžių akūtas virto cirkumfleksu; taip pat cirkumfleksiniais virto akūtiniai sudėtiniai dvibalsiai žodžių galūnėse ir vienaskiemeniuose žodžiuose.

J. Kurilovičius, neigdamas nekirčiuotų skiemenų priegaides ir lietuvių kalbos galūnių priegaidžių senumą, Leskyno dėsnį jungia į vieną su Sosiūro-Fortunatovo dėsniu ir visus akūtinio galūnių trumpėjimo atvejus aiškina kaip atviro žodžių galo balsių trumpėjimą. Tačiau toks aiškinimas susiduria su dideliais sunkumais (esama nemaža prieštaraujančių pavyzdžių), ir dėl to daugelis tyrėjų nelinkę tai hipotezei pritarti.

§ **155.** Kodėl akūtinės galūnės sutrumpėjo, o cirkumfleksinės išliko kokios buvę, nėra pakankamai aišku. Tai atrodytų visai natūralu, jeigu ilgieji balsiai trumpėjo tada, kai akūtas jau buvo virtęs dabartine tvirtaprade, o cirkumfleksas – tvirtagale priegaide, t. y. jeigu, pvz., i. sg. m. **gerúo* 'geru' tada jau buvo tariama **geruo* (su silpna *uo* pabaiga), o n. sg. *sesuõ* jau tarta *sesuõ* (akcentuota *uo* pabaiga).

Būga tvirtina, kad akūtinės galūnės sutrumpėjo apie XIV amžių. Tą išvadą jis padarė iš lietuvių kalbos slavizmų studijų. Mat rytinių slavų bevardės giminės daiktavardžiai, patekę XII–XIII a. į lietuvių kalbą, gavo vyriškosios giminės formą, pvz., *muĩlas, vỹnas< мыло, вино*. Taip atsitiko todėl, kad trumpa slavų bevardės giminės daiktavardžių galūnė *-ŏ* tada buvo artimesnė lietuvių trumpajai vyriškosios giminės galūnei *-ăs* negu ilgajai akūtinei (tada dar nesutrumpėjusiai) moteriškosios giminės

daiktavardžių galūnei *-*á* (plg. *geróji*). Tačiau lenkų kalbos bevardės giminės daiktavardžiai, lietuvių paskolinti XIV–XV a., jau gauna moteriškosios giminės formą, pvz., *peklà*, *provà*, *lokamstvà* < l. *piekło*, *prawo*, *łakomstwo*. Taigi tuo metu lietuvių moteriškosios giminės daiktavardžių akūtinė galūnė *-*á* jau turėjo būti sutrumpėjusi, virtusi -*à*, kuri pasidarė artimesnė trumpajai slavų -*ŏ*.

Vėlyvą akūtinių galūnių sutrumpėjimą rodo ir mūsų tarmių duomenys. Antai vakarų ir šiaurės žemaičiai trumpųjų *u*, *i* platėjimo bei virtimo *ǫ*, *ę* metu dar turėjo būti išlaikę galūnėse sveikus ilguosius akūtinius **ū́*, **ī́*, bent jų nebuvo suplakę su trumpaisiais *u*, *i*, plg. galūnių tarimą a. pl. m. *gràžùs* 'gražius', *vàgìs* 'vagis' iš **gražiū́(n)s* (plg. *gražûsus*/*gražûnsus* 'gražiuosius'), **vagī́s* (plg. l. pl. *vagysè* < a. pl. **vagī́s* + *én* § 360) ir n. sg. m. *gràžǫs* 'gražus', *vàgęs* 'vagis' (-*ǫs*, -*ęs* iš -*ŭs*, -*ĭs*).

Greičiausiai tuo metu šiaurės žemaičiai pralietuviškus *ō*, *ē* (iš baltų **ei*) dar nebuvo išvertę dvibalsiais *ǫu*, *ęi* (= b. k. *uo*, *ie*), nes tuo atveju sunku būtų suprasti jų suvienabalsėjimą akūtinėse galūnėse, plg. i. sg. m. *gèrǫ* 'geru', n. pl. m. *gèrę* 'geri' šalia įvardžiuotinių formų *gerǫ̂ujǫ* 'geruoju', *gerę̂ijê* > *gerę̂jê* 'gerieji' (~*geríejai*).

Latviai sutrumpino visas pirmykštes ilgąsias galūnes, nepaisydami jų priegaidės, be to, jie dvibalsius *au*, *ai*, *ei* galūnėse pavertė trumpaisiais balsiais *u*, *i*, pvz.: n. sg. *rùoka* = lie. *rankà* < **ranká*, g. sg. *vìlka* = lie. *vil̃ko* < **vil̃kā*, n. sg. *zeme* = lie. *žẽmė* (-*ė* iš *-*ē̃*), g. sg. *zemes* = lie. *žẽmės* (-*ės* iš *-*ē̃s*), i. sg. m. *mazu* = lie. *mažù* < **mažúo*, n. pl. *pęlus* = s. lie. *pẽlūs* 'pelai', n. pl. m. *mazi* = lie. *mažì* < **mažíe* (plg. *mažíe-ji*), n. pl. *acis* = lie. *ãkys*; 1. sg. praes. *saku* = lie. *sakaũ*, 2. sg. *saki* = lie. *sakaĩ*, *vedi* = lie. *vedeĩ*. Vienaskiemeniuose žodžiuose ilgumas išliko : n. sg. f. *tā̃* = lie. *tà* < **tá*, g. sg. m. *tà* = lie. *tõ*, n. sg. f. *šī̃* = lie. *šì* < **ší*, d. sg. f. *tài* = lie. *taĩ* ir kt.

Prūsų kalboje galūnės ilgojo vokalizmo likimas, manoma, priklausė nuo kirčio (ne priegaidės!): kirčiuotose galūnėse ilgumas greičiausiai buvo išlikęs, nekirčiuotose, matyt, buvo sutrumpėjęs ar tik aptrumpėjęs, plg. *mensā* 'kūnas', *semmē* 'žemė', *rikijs* 'valdovas', bet *kurpi* 'kurpė', 3. praet. *pertraūki* 'pertraukė', d. sg. *grīku* 'nuodėmei' (plg. lot. *hortō* 'sodui').

Būga Rink. rašt. III 46–47, Endzelynas Gars. ir form. 20–23, Stang Vergleich. Gram. 115–120, Zinkevičius Liet. dial. 111–121.

1. Kokia ryškiausia žodžio galo garsų kitimo tendencija? (§ 145).
2. Koks galūnių trumpėjimo ryšys su kirčiavimu? (§ 145).
3. Kuo skiriasi fonetinis ir morfologinis galūnių trumpinimas? (§ 146).
4. Kokius žinote būdingesnius morfologinio galūnių trumpinimo atvejus? (§ 146).
5. Ar galimos gretiminės formos, esant fonetiniam galūnių trumpinimui? (§ 146).

6. Kokią priegaidę turi atkeltinis kirtis, atsiradęs numetus kirčiuotą galūnės balsį? (§ 146).
7. Kaip lietuvių kalboje išliko pirmykščiai indoeuropiečių galūnės trumpieji balsiai? (§ 148).
8. Kaip tie balsiai išlaikyti žemaičių, pažemaitės aukštaičių ir šiaurinių panevėžiškių tarmėse? (§ 148).
9. Kaip pirmykščiai trumpieji galūniniai balsiai išliko latvių kalboje? (§ 148).
10. Kaip juos išlaikė prūsų kalba? (§ 148).
11. Nuo ko priklausė pirmykščio ilgojo vokalizmo likimas lietuvių kalbos galūnėse? (§ 149).
12. Kas ištiko ilgąjį vokalizmą cirkumfleksinėse galūnėse? (§ 149).
13. Koks cirkumfleksinių galūnių vokalizmo likimas tarmėse? (§ 149).
14. Kas ištiko ilgąjį vokalizmą akūtinėse galūnėse? (§ 150).
15. Nurodykite akūtinių galūnių sutrumpėjimo pavyzdžių (§ 150).
16. Pateikite antrinės kilmės akūto pavyzdžių (§ 150).
17. Koks tolesnis akūtinių galūnių likimas tarmėse? (§ 150).
18. Kas pirmasis nustatė akūtinių galūnių sutrumpėjimą? (§ 151).
19. Kas ištiko ilgąjį akūtinį vokalizmą vienaskiemeniuose žodžiuose? (§ 152).
20. Kas ištiko dvibalsius *au*, *ai*, *ei* akūtinėse galūnėse? (§ 152).
21. Pateikite antrinės kilmės akūtinio dvibalsio vienaskiemeniuose žodžiuose pavyzdžių (§ 152).
22. Kodėl vietoj senovinių n. sg. f. formų **tā́*, **ší*, **jí* dabar turime *tà*, *šì*, *jì*, o ne **tõ*, **šỹ*, **jỹ*? (§ 153).
23. Pateikite daugiau įvardžio formų, dėl analogijos pakeitusių pirmykštį vokalizmą (§ 153).
24. Pateikite būsimojo laiko 3. pers. pavyzdžių su nedėsningai išsirutuliojusiu vokalizmu (§ 153).
25. Kaip dabar formuluojame Leskyno dėsnį? (§ 154).
26. Kaip Leskyno dėsnį aiškina Kurilovičius? (§ 154).
27. Kas pasakytina dėl akūtinių galūnių sutrumpėjimo priežasčių ir laiko? (§ 155).
28. Kas ištiko pirmykštes ilgąsias galūnes latvių kalboje? (§ 155).
29. Kas pasakytina dėl ilgųjų galūnių trumpėjimo prūsų kalboje? (§ 155).

Balsių pridėjimai ir iškritimai

§ 156. Šiame skyriuje apžvelgsime neetimologinį balsių ar dvibalsių atsiradimą žodžiuose ir tam tikrais atvejais jų netekimą. Tai gana reti reiškiniai, ypač balsių atsiradimas (vadinamieji parazìtiniai balsiai). Daugiausia pasitaiko svetimos kilmės žodžiuose, neturinčiuose lietuvių kalboje giminaičių. Norėdami išvengti lietuviui sunkiai tariamų priebalsių samplaikų (pvz., *km*, *mn*, *ps*, *rz*, *šč*, *zb* ir pan.), jas išsklaidome į du skiemenis, įterpdami į samplaiką ar pridėdami šalia jos parazitinį balsį arba esamą išmesdami, pvz., dial. *pasálmė*/*apsálmė* 'psalmė'. Lietuviškuose žodžiuose (ne skoliniuose) tokių reiškinių pasitaiko retai, paprastai žodžiuose, kurie neturi giminaičių, yra vieniši, izoliuoti. Kartais balsio at-

siradimą ar išnykimą galima paaiškinti kitų žodžių, turinčių panašią darybą ar reikšmę, poveikiu, pvz., dial. *Maskuvà* 'Maskva' (plg. *raguvà* 'dauba, klonis, tarpeklis', *ramuvà* 'sen. šventovė', upė *Mituva*). Tai jau glaudžiai susiję su žodžių daryba.

§ **157.** Žodžio pradžioje balsiai pridedami labai retai, daugiausia skoliniuose. Bendrinėje kalboje tokio pridėjimo pavyzdžių, galima sakyti, neturime. Kartais pavartojamas *ąsõčio* lenkiškos kilmės iš tarmių atėjęs pakaitalas *uzbõnas* (iš lenkų *zban*) su pridėtiniu *u*-, norint išvengti lietuvių kalbai nebūdingos priebalsių samplaikos *zb*- žodžio pradžioje.

Tarmėse tokių pavyzdžių yra daugiau, pvz., *akmỹnas* 'kmynas', *apsálmė* / *apsálma* / *apsálmas* 'psalmė', *arãdija* 'radijas', *ararõtai* 'rarotai', *atkõčius* 'audėjas' (iš l. *tkacz* 'audėjas', plg. pavardę *Atkočiūnas*), *iščẽstis* 'laimė, sėkmė' (plg. *счácmьe*), *iškadà* 'žala, nuostolis' (plg. l. *szkoda* 'nuostolis'), *iškalà* 'mokykla; žydų maldos namai' (l. *szkoła*), *izbõnas* 'ąsotis' ir kt.

§ **158.** Kiek dažniau balsiai įterpiami į žodžio (paprastai skolinto) vidurį. Bendrinėje kalboje tokie atvejai reti, pasitaiko tik viename kitame žodyje, pvz., *dabóti* 'saugoti' (perdirbta iš br. *дбацъ* ar l. *dbać*), *mišios* 'tam tikros pamaldos' (iš l. *msza*), psn. *palivárkas* 'dvaro dalis su ūkio trobesiais; nedidelis dvaras' (iš l. *folwark* < vok. *Vorwerk*).

Pavyzdžiai iš tarmių: *bùliava* 'bulvė', *giminas* 'himnas', *giminãstika* 'gimnastika', *kãzalas* 'kazlas', *kazalẽkas* 'kazlėkas', *karazìnka* 'pintinė, krepšys' (iš *karzinka*), *lẽrumas* 'triukšmas' (iš *lérmas* < vok. *Lärm*), *Maskavà* / *Mãskava* / *Maskuvà* 'Maskva', *minỹkas*, f. *minyškà* 'vienuolis, -ė' (iš l. *mnich*, *mniszka*), *pãletas* 'paltas', *pasálmė* 'psalmė', *serežántas* 'seržantas', *šãratas* / *šìratas* / *širãtas* 'šratas'; ne skoliniai: *aušarà* 'aušra', *labijaũ* 'labiau', *pijū́klas* 'pjūklas', *ošikà* (> že. *vuošękà*) 'ožka'. Tarp balsio ir sklandžiojo arba nosinio priebalsio (ypač minkšto) tarmėse neretai atsiranda epentėtinis (t. y. įterptinis, *epentèzė* – garsų įterpimas) *i*, kuris su tuo balsiu sudaro dvibalsį, pvz., *Airiógala* 'Ariogala', *Kvė̃daina* 'Kvėdarna' (iš **Kvėdairna*), *méilinkas* < *mél*(*n*)*inkas* 'malūnininkas', *Róduinia* 'Rodūnia', a. sg. m. *báltainį* (šalia *báltanjį*) 'baltąjį', *sáispara* 'sąspara', a. pl. f. *baltáisias* 'baltąsias' ir kt.

§ **159.** Balsių numetimas žodžio pradžioje lietuvių bendrinėje kalboje pasitaiko taip pat ne dažnai, pvz., *beždžiõnė* (perdirbta iš s. br. *обезьяна*), *Nãstė*, *Nastãzija* (iš *Anastãzija*), *Zabèlė* (iš *Izabèlė*), *Zìdorius* ir *Dzìdorius* (iš *Izìdorius*), *Zarasaĩ* (iš **Azarasaĩ* ar **Ezarasaĩ* Būga Rink. rašt. II 19–23).

Mažiau išsilavinę žmonės dažnai numeta tarptautinių žodžių pradžios ne tik balsius, bet ir visą skiemenį, pvz., *bilizãcija* 'mobilizacija', *bulatòrija* 'ambulatorija', *dekolònas* 'odekolonas', *lementõrius* 'elementorius', *raplãnas* 'aeroplanas, lėktuvas', *tamobilis* 'automobilis', *vermãgas* 'univermagas' ir pan. Nežinodami šiuos žodžius sudarančių dėmenų pirminės reikšmės (pvz., kad *automobilis* iš graikų αὐτός 'pats' ir lotynų *mobilis* 'judantis'), ilgus ir sunkiai įsimenamus tarptautinius žodžius jie suprastina, sutrumpina, plg. *automobilis*→*tamobilis*.

Balsio numetimas žodžio pabaigoje – dažnas reiškinys, pvz., loc. sg. *galvojè* → *galvõj*, *baltamè* → *baltam̃*, *dìrbame* → *dìrbam*, *šiandiẽną*→*šiandiẽn*/*šiañdien* ir pan. Tokie pavyzdžiai aptarti § 146.

§ **160.** Žodžio vidurio balsiai išmetami (siñkopė) šiaip jau retai, išskyrus sudėtinių žodžių jungiamąjį balsį, kuris praleidžiamas gana dažnai. Bet tai susiję su žodžių daryba. Pvz., *júod-žemis*, *duob-kasỹs*, *krau-gerỹs*<*juod-a-žemis*, *duob-ia-kasỹs*, *krau-ja-gerỹs*. Plg. sudurtinius žodžius su išlaikytu sveiku dėmenų jungiamuoju balsiu, pvz., *keiksm-ã-žodis*, *rag-a-nõsis*, *pil-iã-kalnis*.

Sudurtinių žodžių jungiamasis balsis geriausiai išlaikytas rytų Lietuvoje. Čia daug kur sakoma, pvz., *duob-ia-kasỹs* 'duobkasys', *dúon-a-kepė* 'duonkepė', *júod-a-žemis* 'juodžemis', *kamin-a-krėtỹs* 'kaminkrėtys', *ketur-ia-kam̃pis* 'keturkampis', *krau-ja-gerỹs* 'kraugerys', *kryž-(i)ã-kelė* 'kryžkelė', *lap-a-kritỹs* 'lapkritis', *mešker-ì-kotis* 'meškerkotis', *mùs-ia-miris*/*mus-ió-mirė* 'musmirė', *nugar-ó-kaulis* 'nugarkaulis', *púod-a-kelis* 'puodkelis', *rãt-a-lankis* 'ratlankis', *rùd-a-mėsė* 'rudmėsė', *rug-ia-pjū̃tis* 'rugpjūtis', *šon-ã-kaulis* 'šonkaulis', *šùn-(i)a-grybis* 'šungrybis', *viẽš-ia-kelis* 'vieškelis', *žal-a-márgė* 'žalmargė', *žem-ia-úogė* 'žemuogė' ir pan. Vakarų lietuviai, ypač žemaičiai, priešingai, jungiamąjį balsį išmeta dažniau ir sudurtinius žodžius labiau sutrumpina, negu taip daroma bendrinėje kalboje, pvz., *bal-gal̃vis* 'baltagalvis', *dal̃-kotis* 'dalgiakotis', *nó-skylė* 'nosiaskylė', *saũ-šakė* 'sausašakė', *šim-kõjis* 'šimtakojis', *žvã-galis* 'žvakigalis' ir pan.

Kartais trumpasis balsis išmetamas niekuomet kirčio negaunančioje pozicijoje, ypač iš priesagos *-iniñkas*, pvz., *kepùrninkas*, *aukštíelninkas*, *Mùsninkai*<*kepùrininkas*, *aukštíelininkas*, *Mùsininkai*. Trumpųjų balsių yra netekę dar, pvz., šie žodžiai: *áitvaras*, *añtras*, *-à*, *katràs*, *-à*, *kélnės*, *kursaĩ*, *paskuĩ*, *štaĩ*, *šulnỹs* (*šulniakasỹs*), *vélnias*<*áitivaras* (taip rytų Lietuvoje vietomis tebetaria, plg. dzūkų *áicvaras*), *añtaras*, *-a*, *kataràs*, *-à* (taip vietomis tebesakoma), *kẽlinės* (išlaiko daug kur vakarų aukštaičiai), *kurisaĩ* (senųjų raštų forma), *pasakuĩ* (senieji raštai, tarmės), *šitaĩ* (plg. *šìtas*), *šulinỹs* (plačiai vartojama forma), *vẽlinas* (rytiniuose lietuvių kalbos ploto pakraščiuose, senieji raštai). Dar plg. vietų vardus *Padustỹs*, *Pãeistė*, *Pamitvỹs*, *Júodpėnai* šalia *Dusetà* (upė), *Eisetaĩ* (ežeras), *Mituva*, *Júodupė* (upės).

Tarmėse tokių išmetimų gana daug, pvz., *áuksnas* 'auksinas', *dárgna* / *dargnà* 'dargana', *dešnỹs*, *-ẽ* 'dešinys, -ė', *didlỹs*<*didelỹs* 'didelis', *dvéitas*<*dvẽjetas*, *kalniaĩ* 'kailiniai', *kẽtrios* 'keturios', *nežnià* 'nežinia', *pãklos* 'pakulos', *pámšalas* 'pamušalas', *Panvėžỹs* 'Panevėžys', *są́svinis* / *sąsvinỹs* 'sąsiuvinis', *skẽpta* 'skepeta', *šal'kas* 'šalikas, kaklaskarė', *šilmà* 'šiluma', *trùptį* 'truputį', *vẽčas*<*vẽtušas* 'senas', *vetrinãras* 'veteri-

naras', *vàdnas* 'vadinasi', *vienúol'ka* 'vienuolika', adv. *viškai* / *viškui* / *viškum* 'visiškai' ir kt.

Apie balsių išnykimą, susijusį su kontrakcija ar elizija, bus kalbama § 162–164. Išnykimas dėl haplologijos bus aptartas § 240.

§ **161.** Dėl etimologijos bei žodžių darybos neaiškumų kartais sunku nustatyti, kur turime įterptinį, kur išnykusį balsį. Pvz., vietoj aukštaičių *geležìs* žemaičiai turi *gelžìs*. Plg. pr. *gelso*, la. *dzelzs*, bet s. sl. *želězo*. Abejonę kelia dar, pvz., šios poros: *al̃ksnis* ‖ *alìksnis* (šiaurės rytų Lietuvoje), *avilỹs* ‖ *aulỹs* (žemaičiai), *dešrà* ‖ *dešerà* (Ciskodo lietuviai), *lopšỹs* ‖ *lopišỹs* (žemaičiai), *žal(k)tỹs* ‖ *žaliaktỹs* (ryt. aukštaičiai vilniškiai). Galimas dalykas, kad atskirais atvejais tokie žodžiai sudaryti su dviem skirtingomis priesagomis. Dėl geografijos *alìksnį* tyrėjai linkę sieti su sėlių, o *aũlį*, *gélžį* – su kuršių substratu. Bet visa tai dar nėra pakankamai paaiškėję.

Otrębski Gramatyka I 241–243, 246–247, Zinkevičius Liet. dial. 131–138, Girdenis K XIX 51–54.

1. Ką reiškia terminai parazìtinis balsis, epentèzė (epentètiniai garsai), balsių siñkopė? (§ 156, 158, 160).
2. Kokios rūšies žodžiuose dažniausiai atsiranda neetimologiniai balsiai arba esami balsiai išmetami? (§ 156).
3. Kokios būdingiausios šių reiškinių priežastys? (§ 156).
4. Pateikite bendrinės kalbos pavyzdžių, kuriuose balsiai būtų pridėti žodžio pradžioje arba įterpti žodžio viduryje (§ 157, 158).
5. Pasakykite keletą tokios rūšies pavyzdžių iš tarmių (§ 157, 158).
6. Kokioje pozicijoje tarmėse atsiranda epentetinis *i*? (§ 158).
7. Pateikite balsių numetimo pavyzdžių (§ 159).
8. Kodėl kartais numetami tarptautinių žodžių pradžios garsai, net visas skiemuo? (§ 159).
9. Pateikite balsių sinkopės pavyzdžių (§ 160).
10. Kurios tarmės sudėtinių žodžių jungiamuosius balsius išlaikė geriausiai ir kurios prasčiausiai? (§ 160).
11. Nurodykite žodžių, kurie turi neaiškų – įterptą ar išmestą – vokalizmą (§ 161).

Kiti vokalizmo pakitimai

§ **162.** Sudurtiniuose ir priešdėliniuose žodžiuose, taip pat išnykus žodžio viduryje priebalsiui, greta vienas kito atsidūrę balsiai kartais gali būti išlaikomi sveiki, pvz., *pa-akỹs*, *pa-auglỹs*, *pa-ežerẽ*, *pa-ùnksnė*, *pó-elgis*, *be-asmẽnis*, *be-õris*, *ne-érzink*, *ne-ìlgas*, *į-eĩti*, *su-úosti*, *balta-õdis*, *antra-eĩlis*, *dvì-aukštis*, *vidù-aslis* ir pan. Tokį reiškinį vadiname hiatù, arba sámbalsiu.

Lietuviai iš seno hiãto vengė. Jeigu tarp balsių neįterpdavo kokio priebalsio, paprastai joto arba *v* (§ 229), tai juos dažniausiai sutraukdavo į vieną ilgą balsį arba dvìbalsį. Taip ir dabar neretai elgiamės, pvz., vietoj *ámžiną ãtilsį* sakome *amžinãtilsį*, iš *žvairà + akìs* padarėme *žvairãkis*, adv. *pa-akiuĩ* dažnai tariame *pãkiuĩ*. Tokį reiškinį vadiname balsių kontrãkcija, arba balsių sutraukimù.

Kadangi etimologiškai aiškius sudurtinius ir priešdėlinius žodžius galima darytis iš naujo, tai kontrakcijos rezultatas paprastai išlieka tik etimologiškai neaiškiuose arba labai dažnai vartojamuose ir todėl atmintyje išliekančiuose žodžiuose, pvz., *pelě̃da* < *pelẽ + ě̃da*, *kaleĩmas* < *kalė(j)ìmas*, *greĩmas* 'plona plėvelė ant virinto pieno ar šiaip skysčio' < *grė(j)ìmas*, *Vilkỹškiai* < *Vilki(j)ìškiai* (plg. *Vilkijà*), *Vilkavìškis* < *Vilkau(j)ìškis* (plg. *Vilkaujà*).

Tarmių pavyzdžiai: *apsíevė* 'apsìavė', *nusíevė* 'nusìavė', *vidúoslis* 'vidùaslis', *pājaũ* 'paėjau', *páima* 'pàima', *néima* 'nèima', i. sg. *taimì*, *saimì* < *ta(v)imì*, *sa(v)imì*, *ačlaĩmas* 'kiemas' < *at-šlavìmas* ar ryt. *at-šlājimas* iš *at-šlėjìmas*, *vaĩtas* 'štai tas' < *va ìtas* 'šitas', 3. praet. *bó* < *bù(v)o*, 1. pl. *bóm* < *bù(v)om(e)*, 2. pl. *bót* < *bù(v)ot(e)*, *paĩbelis* < **pahibelis* (iš br. *пагібель*), *náika* < **naháika* (iš br. *нагайка*), *Petráučius* < *Petrãv(i)čius*, *Aleksandráičia* < *Aleksandrã(v)ičia* ir kt.

§ **163.** Susiliejus dviem *a* arba *e* ir *a* (*a* ir *e*?), atsirasdavo ilgasis balsis *ā*, kuris ilgainiui virto *o*. Tokios kontrakcijos pavyzdžių gana gausu XVI–XVII a. raštuose, ypač tuose, kurių autoriai kilę iš vidurio ar rytų Lietuvos, pvz., *nopîkanta* DP 114_{43} 'neapykanta', 3. cond. *noplaiſtų* DP 71_{19} 'neapleistų', 3. praes. *notſtumia* PK 195_{1} 'neatstumia', *totliek* KN 205_{24} 'teatlieka', 3. praet. *notaio* PS I 214_{8} 'neatėjo'. Dabar tokios kontrakcijos bemaž nebepasitaiko, ilgainiui labiau įsigalėjo atitikmenys su hiatu: *ne-apỹkanta*, *ne-apléistų*, *ne-àtstumia*, *te-atliẽka*, *ne-atė̃jo*.

Taip pat *e + e* virsdavo *ė*, pvz., dial. *nėsù*, *nė̃sti*, *tėsù* < *ne-esù*, *ne-ẽsti*, *te-esù*. Manoma, kad iš tokių formų balsį *ė* gavo ir *nėrà*, *tėrà*, *nebėrà*, *tebėrà* vietoj laukiamų formų *ne-yrà*, *te-yrà*, *ne-be-yrà*, *te-be-yrà*.

§ **164.** Ne visuomet kontrakciją lengva atskirti nuo elìzijos – balsių praleidimo žodžio ar morfemos pabaigoje prieš kitą balsį. Tai labai panašus reiškinys. Dėl elizijos balsis paprastai nepailgėja. Bene būdingiausi elizijos lietuvių kalboje atvejai – tai neiginio *ne-* ir dalelyčių *be-*, *te-* balsio praleidimas prieš balsiu prasidedančią šaknį, ypač veiksmažodžių *bū́ti* ir *eĩti* formose, pvz., *nẽsti* < *n(e)-ẽsti*, *nẽsant* < *n(e)-ẽsant*, *bẽsama* < *b(e)-ẽsama*, *tesiẽ* < *t(e)-esiẽ*, *nebesù* < *ne-b(e)-esù*, *tebesù* < *te-b(e)-esù*, *neĩna* < *n(e)-eĩna* ir pan. Kartais prieš šaknies balsį praleidžiamas ir sangrąžos dalelytės *-si-* balsis, pvz., *nusiaũti* (kur *i* žymi ne balsį, o priebalsio minkštumą, plg. *apsìavė*, *nusìavė*, kur *i* žymi balsį) < *nu-si-aũti*.

Tarmių pavyzdžiai: 3. praes. *nìma* 'neima', *nẽda* 'neėda', 3. praet. *nišgė́rė* 'neišgėrė', *nišẽ(jo)* 'neišėjo', *nišáudė* 'neišaudė', *nišgáudė* 'neišgaudė', 3. fut. *nįkìš* 'neįkiš' (daugiausia vakarų aukštaičiai, būta jau XVII a. raštuose), 2. sg. imper. *preĩk* 'prieik', 3. praet. *prẽjo* 'priėjo', *prẽdė* 'priėdė' (įvairios tarmės). Žemaičiai iš tokių formų kaip *neb-esù*, *teb-esù*<*ne-be-esù*, *te-be-esù* apibendrino *neb-*, *teb-* (ploto dalyje tariama *nab-*, *tab-*) ir pozicijai prieš priebalsį: sako *neb-lìkti* 'nebelikti', *teb-dìrbti* 'tebedirbti'... Rytų Lietuvoje pagal *ap-s-im̃ti*<*ap-si-im̃ti* modelį sakoma ir *nu-s-praũsti* 'nusiprausti', *pa-z-dė́ti*<*pa-s-dė́ti* 'pasidėti', *su-s-kráuti* 'susikrauti', t. y. sangrąžos dalelytė be *i* įsivesta ir pozicijai prieš priebalsį.

Dėl kontrakcijos ar elizijos bus atsiradę ir trumpieji priešdėlių *api-*, *ati-* (ryt. *ata-*) variantai *ap-*, *at-*, plg. *ap-ieškóti*<**api-ieškóti*, *at-im̃ti*<**ati-im̃ti*. Jie dabar dedami ir prieš priebalsius prasidedančias šaknis, pvz., *ap-lìpti*, *at-kàsti*. Sveiki (nesutrumpinti) priešdėlių variantai dabar plačiausiai vartojami rytų Lietuvoje. Čia, pvz., sakoma 3. praet. *apì-kasė* 'apkasė', *apì-lėkė* 'aplėkė', *apì-nešė* 'apnešė', *atã-kasė* 'atkasė', *atã-nešė* 'atnešė'. Vakaruose, ypač žemaičių tarmės plote, priešingai, trumpieji variantai įsigalėjo net ten, kur bendrinė kalba išlaikė sveikus ilguosius, pvz., *a-dúoti*<*at-dúoti* 'atiduoti', *a-darýti*<*at-darýti* 'atidaryti', *ap-kaklẽ* 'apikaklė', *ãt-dūksis* 'atodūsis'.

Galbūt elizijos padaru laikytina ir vietovardžių formos *Pažerỹs*, *Pažeriaĩ*<*P(a)-ažerỹs*, *-iaĩ*. Plg. variantus su kontrakcija *Pãžeriaĩ* ir *Pó̃žerė*, *Pó̃žerūnai*, su hiatu *Pa-ežerỹs*, *Pa-ežeriaĩ*. Dar plg. *Pó-glynė*<*po-eglynė*. Balsis *o* čia galėtų būti ir dėl žodžių darybos priežasčių, plg. priešdėlio *pa-* ir *po-* svyravimą bendriniuose žodžiuose *pa-akỹs* || dial. *pó-akis*, *pa-dirvỹs* || *pó-dirvis*. Dar plg. bendrinius žodžius *pa-ežerẽ* (hiatas), dial. *pažerẽ* (elizija) ir *požerẽ* 'paežerė'. Šie ir panašūs pavyzdžiai rodo, kad elizijos bei kontrakcijos reiškiniai neretai būna susipynę su žodžių daryba ir nelengvai išnarpliojami.

Otrębski Gramatyka I 243–245, 254–255, Vaitkevičiūtė LKG I 95–96, Zinkevičius Liet. dial. 124–130.

§ 165. Nepriešakiniai balsiai po joto ir minkštųjų priebalsių linkę priešakėti, plg. poras *sulà* || *siūlẽ*, *sùsti* || *siùsti*, *lóva* || *lióvėsi*, *lúobas* || *liuõbti*. Taip yra todėl, kad tiek priebalsių minkštumą, tiek balsių priešakėjimą lemia tas pats liežuvio vidurinės dalies artėjimas priešakinio gomurio link. Taigi čia esama tam tikro garsų panašėjimo, arba asimiliacijos. Labiausiai ji palietė balsį *a*, kuris kalbamoje pozicijoje tiek supriešakėjo, jog nesiskiria nuo *e*. Antai rašome *kraũjas*, *sáuja*, *valdžià*, *bróliai*, *svečiaĩ*, *jám*, *sáują*, *su bróliais*, bet tariame *kraũjes*, *sáuje*, *valdžè*, *brólei*, *svečeĩ*, *jém*, *sáuję*, *su bróleis*. Žodžių viduryje jau ir rašome *e* raidę, pvz., *klẽvas*<**kljãvas* (plg. la. *kļavs*), *bū́sena*<**būsjana* (plg. la. *bûšana* su *š* iš *sj* § 224).

Tarmių duomenys rodo, kad senovinis junginys **ja* (po priebalsių jotas daugeliu atvejų vėliau išnyko, suminkštindamas priebalsį § 220—224) anksčiau virto (*j*)*e* vakarų, vėliau rytų Lietuvoje.

Žemaičiai afrikatų atsiradimo laikais (apie XIV—XV a.; afrikatų atsiradimas bus plačiau aptartas § 195—196) vietoj **ja* jau turėjo *e*, prieš kurį nebeatsirado afrikatų, plg. a. *svečiaĩ, mẽdžiai* (>*svečeĩ, mẽdžei*) ‖ že. *sveteĩ, mẽdei* (>*svètẽ·, mèdê·*). Tačiau prieš galūninį *a*, kilusį iš senovinio ilgojo akūtinio **ā́*, afrikatos atsirado, pvz., *valdžè* (*vãldžè*) 'valdžia' <**valdją̄́*. Taigi jis tuomet dar nebuvo virtęs *e*.

Vakarų aukštaičiai **ja* pavertė (*j*)*e* vėliau, bet dar prieš raštijos pradžią. Ne tik Mažvydas, kurio kalba perdėm žemaitiška, bet ir Vilentas, Bretkūnas, rašę XVI a. antrojoje pusėje vakarų aukštaičių tarmės pagrindu, supriešakėjusių *a*, *ai* dažnai nebeskiria nuo *e*, *ei* ir žymi raidėmis *e*, *ei*: rašo, pvz., *krauies, brolei, broleis*, net *ſchę* 'šią'. Bet iš vidurio ir rytų Lietuvos kilę autoriai (Daukša, Petkevičius, Sirvydas ...) dar dažnai išlaiko sveikus *a*, *ai*: rašo *krauias, brolai* (*-ay*), *ſsią* 'šią'... Taigi čia supriešakėjimas buvo vėlesnis.

Tarmėse daug kur supriešakėjo bei virto *e* ne tik senovinis trumpasis *a*, bet ir kilęs iš ilgojo *ā*, pvz., sutrumpėjusiose nekirčiuotose cirkumfleksinėse galūnėse. Taigi sakoma, pvz., g. sg. *bróle* 'brolio', *sáujes* 'saujos' (*-e*, *-es* iš **-jã*, **-jãs*).

Zinkevičius Įv. būdv. 75—77 ir Liet. kalb. dial. 87—90 (su ten nurodyta literatūra).

§ **166.** Žodžio pradžioje *a-* kaitaliojasi su *e-*, pvz., *aketẽ*‖*eketẽ*, *áižėti*‖*éižėti*, *áibė*‖*éibė*, *àš*‖s. r. *èš*, *ašìs*‖dial. *ešìs*, *akė̃ti*‖dial. *ekė̃ti*, *akė̃čios*‖ dial. *ekė̃čios*, *ãsilas*‖dial. *ẽsilas*, *al̃ksnis*‖dial. *el̃ksnis*, *áikštė*‖dial. *éikštė*, *áitvaras*‖dial. *éitvaras*, dial. *ãpušė*‖*ẽpušė*, dial. *aikvóti*‖*eikvóti* ir kt. Iš pavyzdžių matyti, kad kaitaliojami ir tokie *a-*‖*e-*, kurie eina dvibalsių pirmuoju dėmeniu, taigi *ai-*‖*ei-*, *ar-*‖*er-* ir t. t. Toks kaitaliojimas būdingas ne vien lietuvių kalbai: jo būta ir prūsų kalboje, pvz., *est*‖*ast* 'yra', turimas latvių tarmėse, pvz., *àlksnis*‖*èlksnis* 'alksnis'. Atitinkamas *o-*‖*e-* kaitaliojimas pastebimas ir slavų kalbose, pvz., r. *ольха*, l. *olcha, olsza*‖ s. sl. *jelьcha*.

Kuriuose žodžiuose senesnis *a-*, kuriuose *e-*, nustatoma tik atlikus lyginamąją-istorinę tų žodžių analizę. Tačiau reikia atsargiai remtis kitų baltų ir slavų kalbų duomenimis, kur *a-* ir *e-* gali būti sumišę.

Kad iš poros *ãsilas*‖dial. *ẽsilas* senesnis variantas su *a-*, t. y. *ãsilas*, rodo gotų kalbos *asilus*, lotynų *asinus*. Lietuvių *ãsilas* yra skolinys, atėjęs per slavus, plg. s. sl. *osьlъ*.

Senesnį *a-* žodžiuose *ašìs* ir *akmuõ* rodo atitikmenys lot. *axis*, gr. ἄξων 'ašis' ir gr. ἄκμων 'akmuo'. Taigi tarminiai variantai *ešìs* ir *ekmuõ* turi antrinį *e-*.

Tačiau įvardis *àš* turi antrinės kilmės *a-*, plg. lot. *ego*, gr. ἐγώ. Senesnį *e-* išlaikė senųjų raštų *eš* 'aš', kurį paremia latvių kalbos *es* (bet prūsai turėjo *as*, s. sl. *azъ*).

Nustatyti, kuris iš dviejų variantų (su *a-* ar *e-*) yra pirmykštis, ne visuomet lengva, nes kartais duomenys būna prieštaringi arba jų nepakanka. Antai porõs *erẽlis*||dial. *arẽlis* abu narius remia ne tik kitos baltų (plg. la. *ḕrglis*||pr. *arelis*) ir slavų (s. sl. *orьlъ*, l. *orzeł*||lužičėnų *jereł*), bet ir kitų indoeuropiečių kalbos, pvz., bretonų *er* (iš **ero-*)||gotų *ara*. Gal iš seno būta dubletų?

Neaiški iš senųjų raštų *er̃*, vartojamo šalia *ar̃*, kilmė. Dabar dalelytė *er̃*, rodos, tarmėse niekur nebevartojama. Galimas dalykas, kad iš senovės buvę visi trys laipsniai — *ir̃*, *er̃* ir *ar̃*, tik vėliau *ar̃* išstūmė dalelytę *er̃*. Yra pareikšta ir kitokių nuomonių.

Dalis tarmių (daugiausia rytų ir vidurio Lietuvoje) žodžio pradžioje visur (ar beveik visur) apibendrino *a-*: *ãžeras* 'ežeras', *ašerỹs* 'ešerys', *arškẽtis* 'erškėtis' ir t. t. Dar plačiau *ei->ai-*. Tačiau yra ir priešingų reiškinių: atskirose šnektose (daugiausia vakarų aukštaičių plote) pastebima tendencija įsivesti *e-*, *ei-* vietoj *a-*, *ai-*, pvz., *ešìs* 'ašis', *ẽklas* 'aklas', *ekmuõ* 'akmuo', *éiškus* 'aiškus', *el̃ksnis* 'alksnis' ir kt.

Žodžio pradžios *a-* ir *e-* sumišimo priežastys nėra pakankamai aiškios. Greičiausiai jų būta ne vienos. Yra pareikšta nuomonė, kad dvejopam tarimui atsirasti prielaidą sudariusi balsių asimiliacija, t. y. derintasi prie tolesnio skiemens vokalizmo priešakinės ar užpakalinės artikuliacijos (plg. *ašìs>ešìs*, bet *ẽpušė>ãpušė*). Kiti tvirtina, kad prie sumišimo prisidėjęs kirtis: iš pradžių tarmėse tik toks *e-* virtęs *a-*, kuris niekuomet negaunąs kirčio (plg. dusetiškių *akė́ti*, bet *ežià* dėl *ẽžios*). Painiavą galėjo didinti ir panašių žodžių analogija, pvz., vietomis *eketẽ* galėjo būti perdirbta į *aketẽ* dėl *akìs*, plg. *i* kamieno formą *aketìs*.

Vis dėlto greičiausiai svyravimui *a-*||*e-* sąlygas bus sudariusi fonemų *a* ir *e* neutralizacija ne žodžio pradžios pozicijoje (*a* būna tik po kietųjų, *e* — po minkštųjų priebalsių), atsiradusi dėl *a* po minkštųjų priebalsių virtimo *e*, pvz., *kraũjes<kraũjas*. Išnykus skirtumui tarp *a* ir *e* visose pozicijose, išskyrus žodžio pradžią, atsirado tendencija panaikinti tą skirtumą ir žodžio pradžioje. Toji tendencija ne visur vienodai reiškėsi: vienur ji palietė tik atskirus žodžius (pvz., *ešìs* vietoj *ašìs*), kitur dėl tarmei būdingo niekuomet kirčio negaunančio *e* platėjimo prieš tolesnius skiemenis,

turinčius užpakalinį vokalizmą, žodžio pradžios pozicijai imta vis daugiau įsivesti ne *e*-, bet *a*-. Nemaža bus prisidėję prie tos painiavos tarmių mišimas bei tarminių žodžių plūdimas į bendrinę kalbą.

Otrębski Gramatyka I 215–216, Zinkevičius Liet. dial. 121–124 ir B XIII (1) 260.

§ **167**. Žodžio viduryje pastebime tam tikrą *i* ir *u* sumišimą, pvz.: *šiltas*‖dial. *šiultas*, *sklidinas*‖dial. *skliùdinas*, dial. *lieživùkas*‖*liežuviùkas*, dial. *živìs*‖*žuvìs*, dial. *širkštùs*‖*šiurkštùs*, *žingsnis*‖dial. *žiungsnỹs*, *žiburỹs*‖dial. *žiuburỹs*, *žiežirba*‖dial. *žiežiurba*, *žlìbas*‖dial. *žliùbas* ir kt.

Vienuose žodžiuose senesnis yra *u*, o *i* antrinis, pvz., Zietelos lietuvių *lieživùkas*, *živìs* (plg. la. *zivs*), Apso šnektos *brivìs* 'bruvis', skolinys *žipõnas* 'toks drabužis' (iš *žiupõnas*, plg. l. *żupan*) ir kt. Tokio virtimo priežastys greičiausiai nevienodos. Vieniems žodžiams galėjo turėti įtakos tolesnio skiemens priešakinis vokalizmas (balsių asimiliacija), plg. *liežùvis*, *žuvìs*, *bruvìs*. Kitur būta kitokių, neišaiškintų priežasčių.

Kituose žodžiuose balsis *u* yra arba gali būti kilęs iš *i*, pvz., *skliùdinas* <*sklìdinas* (: *sklìsti*, *sklìdo* : *skleĩsti*, *sklaidýti*), *šiurkštùs*<**šir*(*k*)-*stùs* (: dial. *šeř̃šas* 'šiurpulys'), *šiul̃tas* 'šiltas' (: *šìlti*, *su-šìlo*; *il*>*ul* gali būti dėl veliarinio *l* įtakos), *žiungsnỹs*<*žingsnỹs* (: *žiñginė* : *žeñgti*) ir kt.

Dar kitais atvejais tuo tarpu sunku pasakyti, ar *i* išriedėjo iš *u* ar, atvirkščiai, *u* iš *i*, pvz., 3. praes. dial. *čìlba*‖*čiùlba*, *sidãbras* ‖ dial. *sudãbras*, *žlìbas* ‖ dial. *žliùbos ãkys*. Kai kurios iš šių dvejybių, matyt, yra senos, pvz., *sidãbro* ir *sudãbro* senumą rodo ne tik la. *sudrabs* (<**sudabrs*) ‖ la. dial. *sidrabs*, bet ir pr. a. sg. *sirablan*, got. *silubr* šalia s. sl. *sъrebro* ‖ *sъrebro*. Šaknys *žib*- ‖ *žiub*- gali būti įvairaus kilimo: *žib*- sietina su *žiėbti*, *žaĩbas*, o *žiub*- su la. dial. *žubt* 'tamsėti', *žuburis* 'žvakės arba lempos šviesa'. Tas pat pasakytina dėl *žlìbas* (sietina su *žãbalas*<**žlãbalas*) ‖ *žliùbos ãkys* (: dial. *žliùbti*, 3. praes. *žliumba* 'garsiai verkti, verkia').

Čiulběti ‖ *čilběti*, *liuliúoti* ‖ *liliúoti* ir pan. yra onomatopėjiniai žodžiai, plg. vaikus supant vartojamus garsažodžius *liùlia* ir *lìlia*.

§ **168**. Senovinių priesaginių skiemenų *a* gali būti kilęs iš *e*, jeigu po jo tuoj pat ėjo koks nors sklandusis priebalsis (t. y. *r* arba *l*)+*a* ar *ā*. Tai sporadiški balsių asimiliacijos atvejai. Antai žodis *vẽdaras* greičiausiai kildintinas iš *vẽderas* (taip tarmėse vietomis tebesakoma), plg. la. *vȩ̂dȩrs* ir *vêderiņš* 'skilvelis'.

Žodžius *vãbalas* ir *vãkaras* reikia kildinti iš **vebelas* (plg. sva. *wibil*) ir **vekeras* (plg. s. sl. *večerъ*). Matyt, pirma **vebelas*, **vekeras* virto **vebalas*, **vekaras*, po to *a* buvo įsivesta ir į žodžių pirmąjį skiemenį: atsirado dabartinės formos *vãbalas*, *vãkaras*.

Taip pat _vãsara_ kildintina iš *_vesera_, plg. sl. _vesna_. Iš *_vesera_ buvo pasidaryta *_paveseris_ ‘pavasaris’, vėliau dėl progresyvinės asimiliacijos *_paveseris_ virto _pavãseris_ (žemaičiai ir dabar tebesako _pavãseris_ ir _vasẽris_ ‘vasaris’), o iš čia atsirado dabartinės formos _pavãsaris_ ir _vãsara_.

Žodžiai _pãstaras_ ir _añtaras, kataràs_ > _añtras, katràs_ (§ 160) taip pat kildintini iš *_pasteras_ (lot. _posterus_), *_anteras_ (čekų _úterý_), *_kateras_ (s. sl. _koteryjь_, gr. πότερος).

Pasitaiko vienas kitas žodis su _e_ > _a_ ir ne prieš _r, l_. Aiškiausiai tai matyti iš skolinių. Pvz., _nabãgas_, že. _nabãštikas_ ir _našpãras_ ‘mišparai’ išriedėjo iš _nebãgas, nebãštikas, nešpãras_ (tarmėse taip tebesakoma), paskolintų iš _небогъ_ (ar l. *_niebog_), _небощикъ_ ar l. _nieboszczyk_, l. _nieszpor_. Ir germanizmas _ãmatas_ greičiausiai iš *_ametas_, plg. vvž. _ammet, amet_. Čia skirtinas dar savas žodis _nùgara_ (_nugarà_), kuris, kaip rodo suomių skolinys iš baltų _nukero_, kilęs iš *_nugera_.

Sporadiškos balsių asimiliacijos pavyzdžių (ypač prieš _r, l_) esama ir kitose baltų kalbose, plg. la. _vęsals_ || _vęsęls_ ‘sveikas’ (ir _veselîgs_ ‘sveikas’, _veselība_ ‘sveikata’), pr. _wessals_ ‘linksmas’ šalia adv. _wesselingi_ ‘linksmai’ (: s. sl. _veselъ_).

Lietuvių tarmėse pasitaiko ir priešingas atvejis: _e_ vietoj _a_, pvz., _pãpelėpė_ < _pàpalėpė_ (plg. _palẽpė_), _peršẽlis_ < _paršẽlis_, _puodekelỹs_ < _puodakelỹs_ ir kt.

Tačiau vien balsių asimiliacija visų _e_ > _a_ atvejų paaiškinti negalima. Matyt, būta dar ir kitokių virtimo priežasčių. Pvz., turime dvi vietovardžių priesagas: -_asas_ ir -_esas_: _Čẽdasas, Svẽdasas, Zãrasas_ (ežerai prie _Čedasų̃, Svėdasų̃, Zarasų̃_) ir _Laũkesas_ (ežeras prie Zarasų), _Bradesà_ (Šventosios kairysis intakas). Plg. bendrinius žodžius _narnãsas_ ‘narnąs žmogus’ ir _burgẽsas_ ‘kas visada bùrga, burblena’. Kilimo, matyt, senesnė priesaga -_esas_, kurios -_es_- veikiausiai senovėje priklausė priebalsiniams _s_- kamienams. Tai dar rodo _mėnuo_ šalia že. g. pl. _mẽnes-ų, debes-ìs_ šalia n. pl. _debes-es_ DP 7_{16} (: gr. νέφος, g. sg. νέφεος < * νέφεσ-ος ir kt.). Tuo būdu ir mūsų _ẽdesas, ẽdesis_ ir _ėdesỹs_ gali būti iš *_ėduos_, g. sg. *_ėdes-es_.

Priesaga -_esas_ daugiausia vartojama rytų Lietuvoje, kur vietoj kirčio negaunančio _e_ dažnai turima _a_, plg. _mẽnasis_ < _mẽnesis_ ‘mėnuo’, _Pyvasà_ || _Papyvẽsiai_. Bet ir čia tam tikrą vaidmenį galėjo turėti balsių asimiliacija, plg. variantą _Zerasaĩ_ šalia _Zarasaĩ_ (_Zãrasas_ kilo iš sėliškos lyties *_Ezerasas_ < *_Ezeresas_ : _ẽžeras_).

Rytų aukštaičių kupiškėnų tarmėje _e, ė_ (< _ē_) ne po _k, g, š, ž, č, j_ reguliariai virsta _a, ā_ prieš tolesnio skiemens užpakalinį vokalizmą: _madùs_ < _medùs, bárnas_ < _bérnas, bàt_ < _bèt, dãdā_ < _dẽdė, katã_ < _katẽ_, bet _mer̃gšė_, 2. sg. _meti, bẽgi_ ir _kẽlā_ ‘kėlė’, _gẽrā_ ‘gėrė’.

Balsį *e* verčia *a* prieš kito skiemens užpakalinį vokalizmą ir viena pietų žemaičių varniškių šnekta (Gardamo apylinkės).

Skardžius APh VII 40–44, Endzelīns Latv. val. gram. 75–77.

§ **169.** Dar kitoki vokalizmo pakitimai – labai reti, daugiausia pasitaiko tik tarmėse.

Čia, pvz., neretai balsiai pakeičiami nusižiūrėjus į kitus giminingus arba artimos reikšmės bei panašius žodžius (liaudies etimologija), pvz., *atželà* 'atžala' (: *žélti*), *dengùs* 'dangus' (: *deñgti*), *dilčià* 'delčia' (: *dilti*), *drobùžis* 'drabužis' (: *dróbė*), *ìšveizda* 'išvaizda' (: *veizdėti*), *kelnóti* 'kilnoti' (: *kélti*), *kentrùs* 'kantrus' (: *keñčia*), *lìptas* 'lieptas' (: *lìpti*), *mẽzgas* 'mazgas' (: *mẽzga*), *mýlas* 'mielas' (: *mylėti*), *musómeris* 'musmirė' (: *mérdėti*), *núoteka* 'nuotaka' (: *tekėti*), *paskuitinis* 'paskutinis' (: *paskuĩ*), *sėdýba* 'sodyba' (: *sėdėti*), *sergýbinis* 'sargybinis' (: *sérgėti*), *ùžvelkalas* 'užvalkalas' (: *veĨka*), *vežiúoti* 'važiuoti' (: *vèžti*), *výpla* 'vėpla' (: *vypsóti*), *vogìs* 'vagis' (: *võgti*), *su-žaĩsti* 'sužeisti' (: *žaizdà*), *žeizdà* 'žaizda' (: *sužeĩsti*), *žengsnỹs* 'žingsnis' (: *žeñgti*) ir kt. Tokių pavyzdžių esama jau ir senuosiuose raštuose, pvz., *dengalas* Mž. 338_{18} 'uždangalas' (: *deñgti*), *kvapavimas* SG I 53_8 'kvėpavimas' (: *kvãpas*), *sargėti* PK 12_7 'sergėti' (: *sárgas*). Ne visais atvejais galima griežtai tvirtinti, kad čia esama naujų pakeitimų. Vienur kitur nelengva nustatyti, kuris vokalizmo laipsnis šaknyje yra senesnis.

1. Kas yra hiatas (sambalsis)? (§ 162).
2. Ką vadiname kontrakcija? (§ 162).
3. Duokite kontrakcijos pavyzdžių (iš bendrinės kalbos ir iš tarmių; § 162).
4. Papasakokite apie $a+a>o$ ir $e+e>ė$ kontrakcijas (§ 163).
5. Kas yra elizija ir kuo ji skiriasi nuo kontrakcijos? (§ 164).
6. Duokite elizijos pavyzdžių (§ 164).
7. Kurios tarmės geriausiai ir kurios prasčiausiai išlaikė sveikus priešdėlius *api-*, *ati-* (*ata-*)? (§ 164).
8. Kodėl nepriešakiniai balsiai po joto resp. minkštųjų priebalsių priešakėja? (§ 165).
9. Papasakokite apie *a* po joto ir minkštųjų priebalsių supriešakėjimą (§ 165).
10. Kurioje tarmėje anksčiausia **ja*>(*j*)*e*? (§ 165).
11. Kodėl tarmėse vietoj *o* po minkštųjų priebalsių nekirčiuotose galūnėse yra *e*? (§ 165).
12. Duokite *a-* ir *e-* kaitaliojimosi žodžio pradžioje pavyzdžių (§ 166).
13. Kaip nustatoma, kuriuose žodžiuose senesnis *a-* ir kuriuose *e-*? (§ 166).
14. Duokite pavyzdžių su senesniu *a-* ir su senesniu *e-* (§ 166).
15. Kur tarmėse apibendrintas žodžio pradžios *a-* ir kur pastebimas *a-*>*e-*? (§ 166).
16. Kokios *a-* ir *e-* painiojimo priežastys? (§ 166).
17. Ką žinote apie *u* ir *i* kaitaliojimą žodžių viduryje? (§ 167).
18. Duokite pavyzdžių, kur žodžio viduryje *i* būtų kilęs iš senesnio *u* (§ 167).
19. Pasakykite kelis pavyzdžius su *u* iš senesnio *i* (§ 167).
20. Nurodykite žodžių, kurių *a* yra kilęs iš *e* dėl balsių asimiliacijos (§ 168).
21. Kurioje žodžio pozicijoje baltų kalbos neretai *e* pavertė *a* dėl balsių asimiliacijos? (§ 168).

22. Duokite pavyzdžių su *e*>*a* ne prieš *r*, *l* (§ 168).

23. Kuo ypatinga balsių asimiliacija kupiškėnų tarmėje ir vienoje pietų žemaičių varniškių šnektoje? (§ 168).

24. Duokite balsių pakitimo dėl liaudies etimologijos pavyzdžių (§ 169).

Užduotys: 5. Nustatykite lietuvių *a* kilmę šiuose žodžiuose iš ide. **ă* ar **ŏ*: *aštuoni* (s. sl. *osmь*, lot. *octō*, gr. ὀκτώ, skr. *aṣṭā*), *aštrùs* (s. sl. *ostrъ*, gr. ἄκρος), *pàts* (lot. *potis* 'galintis', gr. πόσις 'pats, vyras', skr. *pátis* 'ponas'), *aũt* (lot. *ante* 'prieš', gr. ἀντί 'prieš, vietoj', skr. *ánti* 'prieš, arti').

6. Nustatykite lietuvių *uo* kilmę (iš **ō* ar **ōu*) šiuose žodžiuose: *núogas* (s. sl. *nagъ*), *lúobas* 'stora medžio žievė' (rus. *лyб*), *úoga* (s. sl. *jagoda*).

7. Nustatykite, kurioms balsių kaitos eilėms priklauso žodžiai, ir nurodykite atitikmenis su kitais laipsniais, iš kurių galima nustatyti balsių kaitos eilę: *skìlti, lìpti, sudrìsko, nùkrėtė, čiùpti, lomà, ramùs, nuodėgulỹs, lakà, knìsti, kvãpas, branduolỹs, gamtà, pliùškis, kỹšis, rìšti, mãras, badýti, kìtas, sagà, dárbas, tìkti, sùsti, ũgis, márgas, smárvė, landỹnė, rankà, šũvis, mìsti, sir̃gti, žval̃gas, žir̃gas, rìsti, bijóti, krūvà, pãšaras, bal̃sas, maldà, pirtìs, delčià.*

8. Nurodykite, kurie žodžiai šaknyje turi pamatinio, kurie pailgintojo ir kurie silpnojo laipsnio vokalizmą:

a) *platùs, plečiù, plẽtė, paplìto, plõtis*; *kratýti, krẽtė, krìto, krẽčia*; *trìško, trẽškė, treškiù, traškýti*; *šlãkas, šlìkti* 'lašėti', *šlekiù, šlèkiaũ*; *béldžiu, bìldu, báldau*; *talpà, til̃pti, telpù, tùlpinu* 'talpinu';

b) *piktas, pỹksta, paĩkas, atsipéikėti*; *lìžė, lýžtelėti, laižýti, liẽžti*; *likti, liẽkana, lỹkinis* 'neporinis', *laikýti*; *są́myšis, maišýti, mìšti, miẽšti*;

c) *dùžti, daũžti, dũžis, dúožis* 'įdužimas'; *pjũvis, pjudýti, pjáuti*; *pasrùvęs, sraunùs, srūti*; *snáusti, snū́sti, snudà*; *čiùpti, čiáupti, čiúopti*; *rū́sti* 'nusiminti', *raudóti.*

9. Išrinkite žodžius, kurie turi ar bent gali turėti šaknies vokalizmą ne iš paveldėtos (senovinės indoeuropiečių) balsių kaitos, bet antrinės kilmės:

lémti : *lomà* 'slėnys' : *lẽmė* : *lìmti* 'linkti, svirti' : *lamìnti* 'lankstyti, glamžyti';
romùs : *ramùs* : *rìmti* : *rẽmė*;
driẽkti : *padráikos* : *drỹkti* : *drìkti*;
mãžas : *mãžmožis*;
võgti : *vagìs*;
maišýti : *miẽšti* : *są́myšis* : *mìšti*;
vaĩzdas : *véidas* : *išvýstu* : *pavìdalas*;
giedóti : *pragýsti* : *gaidà*;
léisti : *láidyti* : *lydẽti*;
klaidà : *klýsti* : *kliedẽti*;
diẽgas : *dýgti* : *dáigstyti*;
dùžti : *daužýti* : *dũžis* : *dúožis* 'įdužimas';
gniū́žtė : *gniáužti* : *sugniùžęs*;
krūvà : *króviau* : *kráuti.*

10. Nustatykite, kokios rūšies kiekybinis vokalizmo pakitimas ištiko šriftu išskirtus balsius. Pavyzdžius sugrupuokite šia tvarka: a) kirčiuoti *a*, *e* pailgėjo, b) balsiai pailgėjo išnykus tautosilabiniam *n*, c) ilgasis žodžio galo vokalizmas sutrumpėjo dėl Leskyno dėsnio, d) sutrumpėjimai dėl proklizės.

Buvo devyni broliai ir dešimta sesuo. Visi broliai išjojo į karą, o sesuo liko viena pas raganą. Toji ragana pamatė girioje slibiną su devyniomis galvomis. Dėl to varu nuvarė seserį į mišką lyg brolių kare ieškot. Ne karas jai rūpėjo, bet nusiuntė seserį, kad slibinas ją pagautų ir prarytų.

KONSONANTIZMAS

§ **170.** Lietuvių kalbos konsonantizmas, lyginant su vokalizmu, ne toks sudėtingas. Nors praeityje jis yra daug kitęs, tačiau pakitimai daugiausia labai seni. Jau baltų prokalbėje konsonantizmo sistema buvo bemaž tokia, kokia turima dabar lietuvių kalboje, jeigu neskaitysime skirtumų, susijusių su vėlesne priebalsių palatalizacija, naujųjų fonemų *f*, *ch*, *h* atsiradimu ir kai kuriomis kitomis naujovėmis. Taigi vėliau konsonantizmo sistema jau palyginti nedaug tekito.

Lietuvių konsonantizmo istoriją patogiausia apžvelgti suskirsčius dabartinius priebalsius į šias grupes:

sprogstamíeji *p*, *b*; *t*, *d*; *k*, *g*;

sargíeji ir žvarbíeji, arba švilpiamíeji ir šnypščiamíeji, *s*, *z*; *š*, *ž*;

sonántai (sonòriniai priebalsiai) *r*, *l*; *m*, *n*; *j*, *v*;

afrikãtos *č*, *dž*; *c*, *dz*;

svetimos kilmės priebalsiai *f*, *ch*, *h*.

Sprogstamieji priebalsiai

§ **171.** Dabar lietuvių kalbos sprogstamųjų priebalsių sistema gana paprasta. Turime:

du lūpinius (*labiãlinius*) priebalsius *p*, *b*,

du dantiniùs (*dentãlinius*), arba *liežùvio priešakiniùs*, priebalsius *t*, *d*

ir du gomuriniùs (*veliãrinius*, kartais dar vadinamus *guturãliniais*), arba *liežùvio užpakaliniùs*, priebalsius *k*, *g*.

Pirmieji šių trijų porų nariai (*p*, *t*, *k*) yra duslíeji priebalsiai, jų artikuliacijoje balso stygos nedalyvauja. Antrieji porų nariai (*b*, *d*, *g*) yra skardíeji, juos artikuliuojant balso stygos dalyvauja[138].

§ **172.** Palyginę lietuvių sprogstamuosius priebalsius su latvių ir prūsų kalbų atitikmenimis, matysime, kad jie nedaug tesiskiria. Taigi baltų prokalbės sprogstamųjų priebalsių sistema turėjo būti artima dabartinei lietuvių. Tačiau, lygindami seniausiuose indoeuropiečių kalbų paminkluose užfiksuotą konsonantizmą su lietuvių, jau matome didelį skirtumą. Se-

[138] Tai aiškiai jaučiame tardami vienus ir kitus pašnibždomis ir užsikimšę ausis.

novinė indoeuropietiška sprogstamųjų priebalsių sistema turėjo gerokai pakisti, kol išvirto baltiškąja. Vėliau, pereinant nuo baltiškosios prie lietuviškosios, pakitimų jau būta palyginti nedaug.

Lyginamoji indoeuropiečių kalbų gramatika rodo, kad senovinė indoeuropiečių prokalbės sprogstamųjų priebalsių sistema buvo daug sudėtingesnė. Nuo lietuviškos ji pirmiausia skyrėsi dviem ryškiais bruožais: 1. turėjo tam tikrų aspiruotų priebalsių ir 2. pasižymėjo gomurinių priebalsių gausumu. Visų pirma ir susipažinkime su šiais skirtumais.

§ **173**. Senoviniai indoeuropiečių sprogstamieji priebalsiai šalia paprastųjų turėjo ir vadinamąsias aspirúotas poras, kurios skyrėsi ne tik fonetiniu, bet ir fonologiniu požiūriu. Tai buvo skirtingos priebalsinės fonemos, tariamos kitaip negu paprastosios. Manoma, jos pasižymėjo aspirãcija, t. y. tarimu su tam tikru iškvepiamo oro srovės sukeltu šlamesiu. Tačiau tikras jų tarimas nėra žinomas. Rekonstruotus indoeuropiečių aspiruotus priebalsius (paprastai juos vadiname tiesiog aspirãtomis) lingvistai pažymi, pridėdami *h* raidę prie atitinkamos sprogstamojo priebalsio raidės, pvz., *bh* – aspiruotas *b*, *dh* – aspiruotas *d* ir t. t.

Lyginimo duomenys rodo, kad aspiruotas poras greičiausiai turėjo ne visi sprogstamieji priebalsiai, o tik skardieji, taigi buvo *bh*, *dh*, *gh* ir *g*^{u}*h* (pastarasis lūpų gomurinis, apie kurį bus netrukus kalbama). Dusliųjų aspiratų (*ph*, *th*, *kh* ir *k*^{u}*h*) galėjo ir nebūti. Mat iš visų indoeuropiečių kalbų tik senovės indų šaka skyrė keturias sprogstamųjų priebalsių eiles: skardžiuosius, dusliuosius, skardžiuosius aspiruotus ir dusliuosius aspiruotus. Kitos šakos rodo buvus ne keturias, bet tik tris eiles, t. y. skardžiuosius, dusliuosius ir skardžiuosius aspiruotus. Todėl linkstama manyti, jog dusliosios aspiratos tėra indų šakos konsonantizmo vėlesnės raidos padaras ir indoeuropiečių prokalbei nerekonstruotinos. Tačiau visiško aiškumo nėra, nes nustatyta, kad dabar įvairiose pasaulio kalbose šalia skardžiųjų ir dusliųjų eilių būna aspiruotų tik dusliųjų, o ne skardžiųjų, eilė. Todėl vis labiau linkstama manyti, kad lyginamosios gramatikos rekonstruojamos skardžiosios aspiratos buvo tariamos kažkaip kitaip, kad iš tikrųjų čia rekonstruojamas tik jų simbolis, o ne tarimas. Be to, dalis tyrėjų ir toliau rekonstruoja prokalbei ne tris, bet visas keturias eiles, pažymėdami, kad dusliosios aspiratos prokalbėje buvusios retos. Šiais klausimais vieningos nuomonės nėra, indoeuropeistai tebesiginčija. Apskritai sprogstamųjų priebalsių pirmykštės sistemos rekonstrukcija kelia daug visokių neaiškumų bei problemų, prikurta nemaža įvairių hipotezių. Čia mes stengsimės laikytis klasikinio požiūrio.

Ilgainiui, skylant indoeuropiečių prokalbei, tam tikrame areale (kuriam priklausė ir baltų protėviai) skirtumas tarp rekonstruojamų aspi-

ratų ir neaspiratų išnyko: aspiratos čia sutapo su atitinkamomis neaspiratomis. Tuo būdu specifinio aspiratų požymio neteko ne tik baltų šaka, bet ir kai kurios kitos, pvz., slavų, keltų, albanų. Tačiau kitame indoeuropiečių areale ir toliau išliko skirtumas tarp senovinių aspiratų ir neaspiratų, tik šio arealo kai kurios šakos (ypač germanai) tiek aspiratų, tiek ir neaspiratų tarimą ilgainiui gerokai pakeitė.

§ **174.** Lyginamoji indoeuropiečių kalbų gramatika rekonstruoja gana sudėtingą sprogstamųjų gomurìnių priebalsių sistemą. Paprastai rekonstruojami trys šių priebalsių tipai:

paprastíeji gomurìniai, arba *veliãriniai*, *k*, *g*,

lū́pų gomurìniai, arba *labioveliãriniai*, *ku̯*, *gu̯*, *gu̯h*[139]

ir minkštíeji gomurìniai, arba *palatãliniai*, *k̂*, *ĝ*, *ĝh*.

Kadangi kiekviena dabartinė indoeuropiečių šaka turi ne po tris, bet tiktai po du šių priebalsių tipus (ne visos tuos pačius), tai nemaža tyrėjų linkę manyti, kad ir prokalbėje, bent ankstesniu jos raidos periodu, buvę du tipai, kuriuos kai kas nevienodai rekonstruoja. Lyginamosios gramatikos reikalui ir norint geriau suprasti atskirų šakų konsonantizmo genetinius ryšius, patogiausia pagrindu imti visų trijų tipų sistemą.

Rekonstruojamų lūpų gomurìnių, arba *labioveliãrinių*, priebalsių iki šių dienų neišlaikė nė viena indoeuropiečių kalba. Jie rekonstruojami remiantis atliepimu vienose indoeuropiečių šakose lūpiniais, kitose gomuriniais priebalsiais, pvz., la. *gùovs* 'karvė' : gr. βοῦς 'jautis'. Tikrasis jų tarimas nežinomas. Greičiausiai tai buvo labializuoti *k*, *g* (tariant dalyvaudavo lūpos). Lotynų kalboje jie paprastai atliepiami dvigarsiais, sudarytais iš gomurinio ir lūpinio priebalsių, pvz., n. sg. f. *quae* 'kuri' (*qu* tariama *kv* iš ide. **ku̯*). Ilgainiui lūpų gomuriniai priebalsiai tam tikrame indoeuropiečių areale (vadinamosiose satemìnėse kalbose) neteko lūpinio elemento ir sutapo su paprastaisiais gomuriniais, taigi čia **ku̯*, **gu̯(h)* virto *k*, *g(h)*. Iš to arealo kilo ir baltų (taip pat slavų) kalbos. Kitose indoeuropiečių šakose (kentumìnėse kalbose) lūpų gomuriniai priebalsiai nesutapo su paprastaisiais gomuriniais, nors patys gerokai pakito.

Iš senovinių vadinamųjų minkštų̃jų gomurìnių, arba *palatãlinių* (pavadinimas kiek sąlyginis, nes tikrasis tarimas neaiškus, manoma, jiems buvęs būdingas minkštumas resp. palatalizacija), priebalsių **k̂*, **ĝ(h)* satemìnėse kalbose (pavadinimas nuo sen. iraniečių *satəm* iš ide. **k̂m̥tom* 'šimtas'), kurioms priklauso ir baltų šaka, ilgainiui išsirutuliojo pučiamieji priebalsiai *š*, *ž*, vėliau daugelyje šios grupės kalbų virtę *s*, *z* (lietuviai iš-

[139] Kai kurie tyrėjai juos žymi raidėmis k^w, g^w, g^wh arba *k*w, *g*w, *g*w*h*, vietoj *ku̯* dar rašoma *q*.

laikė *š, ž*). Kentuminėse kalbose (pavadinimas nuo lot. *centum*[140] 'šimtas') išliko ir toliau gomuriniai priebalsiai, tik jų tarimas kai kuriose šakose (ypač germanų) ilgainiui gerokai pakito.

Senovinius ide. *k̂, ĝ* reikia griežtai skirti nuo lietuvių kalbos dabartinių minkštųjų priebalsių *k, g*, pvz., žodžiuose *kiáuras, gẽras*, kurių suminkštėjimas yra antrinis, vėlesnis. Dabar lietuvių kalba šalia kiekvieno kietojo priebalsio turi minkštąją porą. Tokios sistemos atsiradimas bus aptartas § 217–224.

Toliau apžvelgsime visų dabartinių lietuvių kalbos sprogstamųjų priebalsių kilmę, suskirstę juos poromis (duslusis ir skardusis).

p, b

§ **175.** Lietuvių *p* atitinka latvių ir prūsų kalbose taip pat *p*, pvz.:

lie. *pàts*, la. *pats*, pr. acc. sg. *waispattin* 'žmoną';

lie. *peñktas*, la. *piektais*, pr. *penckts*.

Seniausieji kitų indoeuropiečių kalbų paminklai paprastai irgi turi tą patį atitikmenį, plg.:

lie. *pàts* ir skr. *pátis*, gr. *πόσις* 'vyras', lot. *potīrī* 'užvaldyti';

lie. *penkì* ir s. sl. *pętь*, gr. *πέντε*, skr. *páñca*[141].

Išimtį sudaro germanų kalbos, kur šis, kaip ir kiti sprogstamieji priebalsiai, palyginti labai pakitę. Tačiau tie pakitimai dėsningi, būdingi germanų kalboms ir rekonstrukcijai neturi įtakos. Kaip jau buvo nurodyta, indų šaka turi aspiruotus dusliuosius, taigi ir *ph*.

Tuo būdu lietuvių *p* laikytina ne tik baltų, bet ir indoeuropiečių prokalbės **p* (ir **ph*?) refleksu.

§ **176.** Lietuvių *b* atitinka latvių ir prūsų kalbose taip pat *b*, pvz.:

lie. *dubùs*, la. *dubt* 'dubti', pr. *padaubis* 'žemuma';

lie. *brólis*, la. *brãlis*, pr. *brote*.

Taigi mūsų *b* laikytinas baltų *b* tęsiniu. Jį atitinka slavų *b*, plg.:

lie. *dubùs*, la. *dubt*, pr. *padaubis* ir s. sl. *dъbrь* 'dauba';

lie. *brólis* (liaudies dainų deminutyvas *bròter-ẽlis*), la. *brãlis* (liaudies dainų voc. sg. *brãtar-īti* BW 3563, 2 var.), pr. *brote* ir s. sl. *bratrъ*.

Baltų (ir slavų) *b* yra aiškiai dvejopos kilmės: iš ide. **b* ir **bh*. Iš ide. **b* kilusį atitinka kitų indoeuropiečių kalbų *b* (> germanų *p*), o iš ide. **bh* kilusį – sanskrito *bh*, lotynų *f* (žodžio pradžioje) arba *b* (žodžio viduryje), graikų *φ*, germanų *b*. Pavyzdžiai:

---

[140] Senovėje lotynai tarė *kentum*. Raidės *c* prieš priešakinius balsius dabartinis tarimas yra antrinis, vėlesnis.

[141] Raide *c* žymima sanskrito afrikata *č*.

1) *b* iš ide. **b:*

lie. *dubùs* (la. *dubt*, pr. *padaubis*; s. sl. *dъbrь*) ir got. *diups* 'gilus';

2) *b* iš ide. **bh*:

lie. *brólis* (la. *brãlis*, pr. *brote*; s. sl. *bratrъ*) ir skr. *bhrā́tā*, lot. *frāter*, gr. φρᾱ́τηρ 'fratrijos (brolijos) narys', got. *brōþar*.

Iš to, kas pasakyta, matyti, jog nustatyti baltų *b* kilmę galima tik lyginant su kitų indoeuropiečių kalbų, pvz., sanskrito, lotynų, graikų, gotų, atitikmenimis.

t, d

§ **177.** Lietuvių *t* atitinka latvių ir prūsų kalbose taip pat *t*, pvz.:

lie. *mótina* (sen. raštuose *mótė* 'žmona'), la. *mãte*, pr. (kat.) *mūti*;

lie. *tù*, la. *tu*, pr. (kat.) *toū*.

Seniausieji kitų indoeuropiečių kalbų paminklai paprastai irgi turi tą patį atitikmenį, plg.:

lie. *mótina* (la. *mãte*, pr. *mūti*) ir s. sl. *mati*, skr. *mātā́*, lot. *māter*, gr. (dor.) μᾱ́τηρ;

lie. *tù* (la. *tu*, pr. *toū*) ir s. sl. *ты*, lot. *tū*, gr. (dor.) τύ.

Taigi lietuvių *t* laikytinas ne tik baltų, bet ir indoeuropiečių **t* (gal ir **th*?) refleksu.

§ **178.** Lietuvių *d* atitinka latvių ir prūsų kalbose taip pat *d*, pvz.:

lie. *diẽvas*, la. *dìevs*, pr. *deiws*;

lie. *medùs*, la. *mẹdus*, pr. *meddo*.

Taigi mūsų *d* laikytinas baltų *d* tęsiniu. Jį atitinka slavų *d*, plg.:

lie. *medùs*, la. *mẹdus*, pr. *meddo* ir s. sl. *medъ*;

lie. *dė̃ti*, la. *dêt*, pr. a. pl. m. *sen-ditans* 'sudėtus' ir s. sl. *děti*.

Baltų (ir slavų) *d* yra aiškiai dvejopos kilmės: iš ide. **d* ir **dh*. Iš ide. **d* kilusį atitinka kitų indoeuropiečių kalbų *d* (>germanų *t*), o iš ide. **dh* kilusį – sanskrito *dh*, lotynų *f* (žodžio pradžioje) arba *d* (žodžio viduryje), kartais (po *u*, *r* ir prieš *r*, *l*) *b*, graikų ϑ, germanų *d* (>sva. *t*).

Pavyzdžiai:

1) *d* iš ide. **d*:

lie. *diẽvas* (la. *dìevs*, pr. *deiws*) ir skr. *dēvás*, lot. *dīvus* 'dieviškas', s. isl. *tīvar* 'dievai';

2) *d* iš ide. **dh*:

lie. *medùs* (la. *mẹdus*, pr. *meddo*; s. sl. *medъ*) ir skr. *mádhu*, gr. μέϑυ 'svaiginantis gėrimas', sva. *metu* 'naminis alus';

lie. *dė̃ti* (la. *dêt*, pr. *sen-ditans*; s. sl. *děti*) ir skr. *á-dhāt* '(jis) padėjo', lot. *fēcī* 'padariau', gr. τί-ϑημι 'dedu', got. *ga-dēþs* 'darbas'.

Taigi baltų *d*, kaip ir *b*, kilmę nustatyti galima tik lyginant su sanskrito, lotynų, graikų, gotų (germanų) kalbų atitikmenimis.

Dalis lietuvių tarmių (daugelis pietų ir dalis rytų aukštaičių vilniškių) paveldėtus *t*(*v*), *d*(*v*) prieš *i* tipo vokalizmą labai suminkštino ir pavertė afrikatomis *c*, *dz* (dzūkavimas). Dar didesniame plote *c*, *dz* atsirado iš senovinių **tj*, **dj*, kurie kitose tarmėse virto afrikatomis *č*, *dž*, žr. Zinkevičius Liet. dial. 139–140, 145–146.

k, *g*

§ **179.** Lietuvių *k* atitinka latvių kalboje *k* arba (palatalizacijos pozicijoje) *c*, prūsų kalboje *k*, pvz.:

lie. *kùrpė*, la. *kur̃pe*, pr. *kurpe*;

lie. *kìtas*, la. *cits*, pr. a. sg. *kittan*.

Kadangi latvių *c* yra naujas, atsiradęs dėl palatalizacijos (prieš priešakinius balsius ir iš senovinio junginio **kj*), tai baltų prokalbei reikia rekonstruoti *k*. Baltų *k* atitinka slavų *k* arba (atsiradusias dėl palatalizacijos) afrikatas *č*, *c* plg.:

lie. *kárvė* ir s. sl. *krava* (rus. *корóва*);

lie. *kirmìs* ir s. sl. *črъvь* (rus. *червь*);

lie. *káina* ir s. sl. *cěna* (rus. *цена*).

Baltų *k* (ir slavų *k* resp. *č*, *c*) greičiausiai išsirutuliojo iš indoeuropiečių prokalbės **k* (**kh*?) ir lūpų gomurinio **kᵘ*. Tai rodo aiškūs dvejopi atitikmenys kitose indoeuropiečių kalbose. Iš ide. **k* kilusį atitinka lotynų *c*, graikų κ (kartais χ), germanų *h* (žodžio viduryje *g*), sanskrito *k* (kartais *kh*, palatalizacijos atvejais *c*), o iš ide. **kᵘ* kilusį – lotynų *qu*, graikų π, τ, gotų *ƕ*[142] (žodžio viduryje *w*), sanskrito *k* (palatalizacijos atvejais *c*). Pavyzdžiai:

1) *k* iš ide. **k* (ir **kh*?):

lie. *kãras* (la. *karš*, pr. *karyago* 'karo žygis') ir gr. κοίρανος 'karo vadas', got. *harjis* 'kariuomenė';

lie. *šakà* (la. *sakas* 'pavalkai') ir got. *hōha* 'arklas' (plg. rus *coxá*), skr. *śākhā* 'šaka';

2) *k* iš ide. **kᵘ*:

lie. *kas* (la. *kas*, pr. *kas*; s. sl. *kъto*) ir lot. n. sg. f. *quae* 'kuri', gr. πόθεν 'iš kur?', g. sg. (Hom.) τέο 'ko', got. *ƕas*, skr. *kas*.

Taigi vietoj rekonstruojamų ide. **k* (**kh*?) ir **kᵘ* baltai turėjo vieną gomurinį duslųjį priebalsį *k*, kurį lietuviai su prūsais išlaikė, o latviai palatalizacijos pozicijoje pavertė *c*. Nustatyti baltų *k* kilmę (resp. atitikimą kentuminėse ide. kalbose) galima tik lyginant su kentuminių kalbų (pvz.,

———

[142] *ƕ* raide žymimo gotų priebalsio tarimas nėra visai aiškus. Greičiausiai tai buvo lūpų gomurinis priebalsis arba *hv* tipo dvigarsis.

lotynų, graikų, germanų) atliepimais. Sanskritas terodo tik spėjamą (jeigu toks buvo) aspiruotą **kh*.

§ **180.** Lietuvių *g* atitinka latvių kalboje *g* arba (palatalizacijos pozicijoje) *dz*, prūsų kalboje *g*, pvz.:

lie. *gãras*, la. *gars* 'garas, dvasia', pr. *gorme* 'karštis';

lie. *gérvė*, la. *dzẽrve*, pr. *gerwe*.

Kadangi latvių *dz* yra naujas, atsiradęs dėl palatalizacijos (prieš priešakinius balsius arba iš senovinio junginio **gj*), tai baltų prokalbei reikia rekonstruoti *g*. Baltų *g* atitinka slavų *g* arba (atsiradusius dėl palatalizacijos) *ž*, *(d)z*, plg.:

lie. *gãras* (la. *gars*, pr. *gorme*) ir s. sl. *gorěti* 'degti';

lie. *gérvė* (la. *dzẽrve*, pr. *gerwe*) ir s. sl. *žeravь*.

Baltų *g* (ir slavų *g* resp. dėl palatalizacijos pakitę atitikmenys) turi net ketveriopus atliepimus seniausiuose kitų indoeuropiečių kalbų paminkluose, taigi gali būti kildinami iš **g*, **gh*, **gu̯* ir **gu̯h*. Tai rodo aiškūs ketveriopi atitikmenys kitose indoeuropiečių kalbose:

1) Iš ide. **g* kildinamą mūsų *g* atitinka sanskrito *g* (palatalizacijos atvejais *j*), lotynų *g*, graikų γ, germanų *k*, pvz.:

lie. *gérvė* (la. *dzẽrve*, pr. *gerwe*; s. sl. *žeravь*) ir gr. γέρανος;

lie. *áugu* (la. *aûgu*, pr. *auginnons* 'auginęs') ir skr. *ōjas* 'jėga', lot. *augēre*, gr. αὔξειν, got. *aukan* 'dauginti'.

2) Iš ide. **gh* kildinamą mūsų *g* atitinka sanskrito *gh* (kartais *h*), lotynų *h* arba (greta priebalsių) *g*, graikų χ, germanų *g*, pvz.:

lie. *miglà* (la. *migla*; s. sl. *mъgla*) ir skr. *mēghás* 'debesis', gr. ὀμίχλη;

lie. *geĩsti* (la. *gàidît* 'laukti', pr. *gēide* 'laukia'; s. sl. *židǫ* 'laukiu') ir sva. *gīt* 'gobšumas'.

3) Iš ide. **gu̯* kildinamą mūsų *g* atitinka sanskrito *g* (palatalizacijos atvejais *j*), lotynų *v*, graikų β, δ, germanų *k* (gotų *q*), pvz.:

la. *gùovs* 'karvė' (greičiausiai čia priklauso ir lie. *guõtas* 'banda'; rus. *говядина* 'galvijiena') ir skr. *gāus*, gr. βοῦς 'jautis', svž. *kō* 'karvė';

lie. *núogas* (la. dial. *nuôgs*; s. sl. *nagъ*) ir skr. *nagnas*, got. *naqaþs*.

4) Iš ide. **gu̯h* kildinamą mūsų *g* atitinka sanskrito *gh* arba *h*, lotynų *f* arba (tarp balsių) *v*, graikų φ, ϑ, gotų *g* arba (tarp balsių) *w* bei (po *n*) *gw*, pvz.:

lie. *gãras* (la. *gars*, pr. *gorme*; s. sl. *gorěti*) ir skr. *gharmás* arba *háras* 'karštis', lot. *formus*, gr. ϑερμός 'šiltas'.

Taigi vietoj rekonstruojamų ide. **g*, **gh*, **gu̯* ir **gu̯h* baltai turėjo tik vieną gomurinį skardųjį priebalsį *g*, kurį lietuviai su prūsais išlaikė, o latviai palatalizacijos pozicijoje pavertė *dz*. Nustatyti, kuriuose žodžiuose baltų *g* atliepia rekonstruojamus lūpų gomurinius priebalsius, galime tik

lygindami su kentuminių kalbų atitikmenimis, o aspiratas nustatyti padeda sanskrito ir kai kurių kitų kalbų (pvz., lotynų, graikų, iš dalies ir germanų) atitikmenys. Vaizdingumo dėlei pateikiame lentelę:

Ide.	sanskrito	lotynų	graikų
**g*	*g*, *j*	*g*	γ
**gh*	*gh*, *h*	*h*, *g*	χ
**gᵘ*	*g*, *j*	*v*	β, δ
**gᵘh*	*gh*, *h*	*f*, *v*	φ, ϑ

Endzelynas Gars. ir form. 32–34, Stang Vergleich. Gram. 88–90. Otrębski Gramatyka I 304–309, Тронский Общеинд. 24–41, Szemerényi Einführung 47–64, 134–142, Савченко Сравн. грам. 58–71.

1. Kaip skirstomi dabartinės lietuvių kalbos priebalsiai? (§ 170).
2. Kokius priebalsius vadiname sprogstamaisiais, švilpiamaisiais, šnypščiamaisiais, sonantais ir afrikatomis? (§ 170).
3. Kuriuos sprogstamuosius priebalsius vadiname labialiniais, dentaliniais ir gutturaliniais (veliariniais)? (§ 171).
4. Kurie sprogstamieji priebalsiai yra duslieji ir kurie skardieji? (§ 171).
5. Kuo labiausiai skyrėsi indoeuropiečių prokalbės sprogstamųjų priebalsių sistema nuo lietuviškosios? (§ 172–174).
6. Ką žinote apie ide. aspiruotus sprogstamuosius priebalsius? (§ 173).
7. Kokie baltų kalbų priebalsiai atitinka senovines aspiratas? (§ 173).
8. Kaip rekonstrukcijose žymime aspiruotus priebalsius? (§ 173).
9. Kuo buvo ypatinga ide. sprogstamųjų gomurinių priebalsių sistema? (§ 174).
10. Ką žinote apie labioveliarinius priebalsius? (§ 174).
11. Kas atitinka labioveliarinius priebalsius baltų kalbose? (§ 174).
12. Kaip žymime rekonstruotus labioveliarinius priebalsius? (§ 174).
13. Koks likimas ištiko senovinius ide. gomurinius palatalinius priebalsius baltų kalbose? (§ 174).
14. Kurias kalbas vadiname sateminėmis ir kurias kentuminėmis? Kodėl taip vadiname? (§ 174).
15. Trumpai papasakokite lietuvių *p*, *b* istoriją (§ 175–176).
16. Kurių kalbų atitikmenys padeda atskirti mūsų *b*, kilusį iš ide. **bh*, nuo kilusiojo iš **b*? (§ 176).
17. Trumpai papasakokite lietuvių *t*, *d* istoriją (§ 177–178).
18. Kurių kalbų atitikmenys padeda atskirti mūsų *d*, kilusį iš ide. **dh*, nuo kilusiojo iš **d*? (§ 178).
19. Kurios lietuvių tarmės ir kuriais atvejais neišlaikė paveldėtųjų *t*, *d*? (§ 178).
20. Kokie lietuvių *k*, *g* atitikmenys latvių ir prūsų kalbose? Kokioje pozicijoje baltų *k*, *g* latviai pavertė *c*, *dz*? (§ 179, 180).
21. Trumpai papasakokite lietuvių *k* istoriją (§ 179).
22. Kurių kalbų atitikmenys padeda atskirti mūsų *k*, atitinkantį ide. **kᵘ*, nuo atitinkančio *k*? (§ 179).

23. Trumpai papasakokite lietuvių *g* istoriją (§ 180).

24. Kurių kalbų atitikmenys padeda atskirti mūsų *g*, kilusį iš ide. lūpų gomurinių priebalsių? (§ 180).

25. Kurių kalbų atitikmenys padeda atskirti mūsų *g*, kilusį iš ide. aspiruotų gomurinių priebalsių? (§ 180).

Sargieji ir žvarbieji priebalsiai

§ **181.** Jie kartais dar vadinami švilpiamaĩsiais ir šnypščiamaĩsiais. Tai pučiamieji liežuvio priešakiniai dantiniai *(s, z)* ir alveoliniai *(š, ž)* priebalsiai. Lietuvių *s* ir *š*, *ž*, kaip matysime, paveldėti iš baltų prokalbės (fonemos *z* joje galėjo ir nebūti). Iš indoeuropiečių prokalbės baltai yra paveldėję tik *s* (*š*, *ž* iš ide. **k̂*, **ĝ* resp. **ĝh*). Indoeuropeistų linkstama manyti, kad ide. prokalbė turėjo tik vieną šios grupės priebalsį **s*. Taigi baltai šią priebalsių grupę yra gerokai išplėtę.

s, *z*

§ **182.** Lietuvių *s* atitinka latvių ir prūsų kalbose taip pat *s*, pvz.:

lie. *sėdė́ti*, la. *sêdêt*, pr. *ensadints* 'įsteigtas';

lie. *ausìs*, la. *àuss*, pr. a. pl. *āusins*.

Taigi mūsų *s* laikytinas baltų *s* tęsiniu. Jį atitinka slavų *s*, plg. lie. *sėdė́ti* (la. *sêdêt*, pr. *ensadints*) ir s. sl. *sěděti*. Tačiau po *u*, *i*, *r*, *k* slavai *s* pavertė *ch* arba *š*, plg. lie. *ausìs* (la. *àuss*, pr. *āusins*) ir s. sl. *ucho*, n. pl. *uši* (rus. *ухо*, *уши*). Pažymėtina, kad po *r*, *k* (*g*) ir lietuviai *s* yra pavertę į *š*. Apie tai bus kalbama § 216. Šiaip mūsų protėviai paveldėtąjį *s* labai gerai išlaikė. Lietuvių kalboje neretai randame ide. **s* išlaikytą tais atvejais, kur kitos indoeuropiečių kalbos *s* pavertė kitais garsais. Taigi mūsų *s* (= slavų *s* arba *ch*/*š* po *u*, *i*, *r*, *k*) kilęs iš ide. **s* ir atitinka sanskrito *s* arba (po *u*, *i*, *r*, *k*) *ṣ*, (prieš pauzę) *ḥ*, lotynų *s* arba (tarp balsių) *r*, graikų σ arba (žodžio pradžioje prieš balsį) ʽ —, gotų *s*, *z*, pvz.:

lie. *sėdė́ti* (la. *sêdêt*, pr. *ensadints*; s. sl. *sěděti*) ir skr. *sā́das* (> *sā́daḥ*) 'sėdynė', lot. *sedēre*, gr. ἕδος 'sėdynė', got. *sitan*;

lie. *ausìs* (la. *àuss*, pr. *āusins*; s. sl. *ucho*, *uši*) ir lot. *auris*, got. *ausō*.

Apie *st* iš **tt*, **dt* bus kalbama § 211, apie *s* iš *ts*, *ds* ir *sš*, *sž* § 212—213.

§ **183.** Lietuvių *z* yra vėlesnės kilmės. Iš seno *s* prieš skardžiuosius priebalsius buvo tariamas kaip *z*, plg. lie. *mãzgas*, la. *mazgs* ir sva. *masca* 'kilpa' (*c*=*k*); lie. *lìzdas*, la. *ligzds* (su įterptiniu *g*) — perdirbiniai iš **nizdas* šalia s. sl. *gnězdo* (su pakeista žodžio pradžia), lotynų *nīdus* (*d*<*zd*), skr. *nīḍás*[143] 'poilsio vieta, guolis' (*ḍ*<*zḍ*) ir arm. *nist* 'vieta, rezidencija'. Išnykus

[143] Sanskrito pavyzdžiuose raidėmis *ḍ*, *ṭ* žymimi (gomurio) viršūniniai *d*, *t*.

skardžiajam priebalsiui, ypač *d*, liko prieš jį buvęs *z* (iš senesnio *s*), pvz., *veizėti* < *veizděti*, *drum̃zlės* < **drum̃zdlės* (plg. 3. praet. *drum̃zdė*, inf. *drum̃s-ti*), *kremzlė̃* < **kremzdlė̃* (plg. pr. *gremsde*). Matyt, praeityje sporadiškai lietuvių samplaika *zd* virsdavo *z*. Tai rodo tokie tarmių hipernormalizmai kaip *ãbrozdas* < *ãbrozas* (iš l. *obraz* ar br. *образ*).

Tarmėse vietomis (dalis pietų žemaičių bei Lazūnų šnekta) ir dabar daugelyje žodžių *zd* verčiama *z* (paprastai jeigu *d* neturi morfologinių funkcijų), pvz., *barzà* 'barzda', *blauzà* 'blauzda', *lazà* 'lazda', *lizas* 'lizdas', bet *vèzdamas*, *lèzdamas*.

Dėl *zd* > *z* ir atsiradus daugiau skolinių su *z* (*zuĩkis*, *zvė̃goti* < *звягать*, *zakristijà*...) šis priebalsis ilgainiui tapo lietuvių kalboje savarankiška fonema. Latvių ir prūsų kalbose *z* kilo iš baltų *ž* (§ 184). Ar *z* buvo fonema jau baltų prokalbėje, labai abejotina. Greičiausiai baltai teturėjo tik pozicinį fonemos *s* variantą *z*, kurio, manoma, būta jau ir indoeuropiečių prokalbėje.

Daugelyje lietuvių žodžių *z* kilmę iš *s* (prieš skardžiuosius priebalsius) dabar jau nelengva susekti. Pasitaiko *s* suskardėjimo prieš nosinius priebalsius, pvz., *zmèkti* || *smèkti*, dial. *juozmuõ* || *juosmuõ*. Turime ir garsažodžių su *z*, pvz., *zỹzti*, *zir̃zti*, *zvim̃bti*.

Apie *zd* iš **td*, **dd* bus kalbama § 211.

š, *ž*

§ **184.** Lietuvių *š*, *ž* atitinka latvių ir prūsų kalbose *s*, *z*, pvz.:

lie. *širdìs*, la. *sir̂ds*, pr. *seyr*;

lie. *dẽšimt*, la. *desmit* (*mi* < *im*), pr. *dessimpts*;

lie. *žinóti*, la. *zinât*, pr. *-sinnat*[144];

lie. *žiemà*, la. *zìema*, pr. *semo*.

Baltų prokalbei rekonstruojama *š*, *ž*, kilusius, kaip anksčiau buvo nurodyta, iš ide. **k̂*, **ĝ(h)*. Taigi lietuvių kalba šiuo atveju išlaikė senesnį baltiškąjį tarimą. Latviai su prūsais (kaip ir slavai, plg. s. sl. *desętь* 'dešimt', *zima* 'žiema') iš senovinių indoeuropiečių gomurinių palatalinių išsirutuliojusius *š*, *ž* pavertė *s*, *z*. Įsidėmėtina, kad čia senesnį tarimą *(š, ž)* išlaikė tik lietuviai, o latviai, prūsai ir slavai senesnius *š*, *ž* pavertė *s*, *z*. Jeigu visi baltai iš ide. **k̂*, **ĝ* būtų turėję *s*, *z*, tai lietuvių protėviai nebūtų galėję atrinkti, kuris *s* yra iš **s*, o kuris iš **k̂*.

Lietuvių tarmėse taip pat vietomis turimi *s*, *z* vietoj bendrinės kalbos *š*, *ž* arba abi poros maišomos. Kalbininkai tai linkę sieti su išnykusių baltų genčių (turėjusių *s*, *z* iš baltų *š*, *ž*) substratu, žr. Zinkevičius Liet. dial. 147–148, Prinz DB 372–397, Arumaa ZslPh XXXV 77–96.

---

[144] Prūsų tekstuose vokiečių rašybos pavyzdžiu *z* žymima raide *s*.

§ **185.** Baltų *š*, kilęs iš ide. **k̂*, atitinka sanskrito (sateminė kalba) *ś* ir (kentuminėse kalbose) lotynų *c (=k)*, graikų κ, germanų *h* arba (paprastai žodžio pradžioje) *g*, pvz.:

lie. *širdìs* (la. *sir̃ds*, pr. *seyr*; r. *cepдце*) ir lot. *cor*, gr. καρδίᾱ, got. *hairtō*;

lie. *dẽšimt* (la. *desmit*, pr. *dessimpts*; s. sl. *desętь*) ir skr. *dáśa*, lot. *decem*, gr. δέκα, got. *taihun*.

Tokie pavyzdžiai kaip lot. *axis*, gr. ἄξων šalia lietuvių *ašìs* rodo, kad ir ide. garsų samplaika **k̂s* (gal ir **ks*, plg. lie. *šókti* ir s. sl. *skočiti*) baltų kalbose virto *š*.

§ **186.** Baltų *ž*, kaip rodo seniausi indoeuropiečių kalbų duomenys, yra dvejopos kilmės, iš ide. **ĝ* ir **ĝh*. Pirmuoju atveju mūsų *ž* atliepia sanskrito *j*, lotynų *g*, graikų γ, germanų *k*. Antruoju atveju atliepimai tokie: sanskrito *h*, lotynų *h* arba (priebalsių junginiuose) *g*, (prieš *u* ir *u̯*) *f*, graikų χ, germanų *g*. Pavyzdžiai:

1) Baltų *ž* iš ide. **ĝ*:

lie. *žinóti* (la. *zinât*, pr. *-sinnat*; s. sl. *znati*) ir skr. *jānā́ti*, lot. *nōscit* < *gnōscit* '(jis) pažįsta', gr. γνωτός 'pažįstamas', got. *kann* '(jis) pažįsta'.

2) Baltų *ž* iš ide. **ĝh*:

lie. *žiemà* (la. *ziema*, pr. *semo*; s. sl. *zima*) ir skr. *himás*, lot. *hiems*, gr. χεῖμα;

lie. *vežù* (la. *vęzums* 'vežimas', pr. *wessis* 'tam tikra rogių rūšis'; s. sl. *vezetъ* 'jis veža') ir skr. *váhati*, lot. *vehit* '(jis) veža', gr. ὄχος 'vežimas', got. *wagjan* 'judinti'.

§ **187.** Senovėje, matyt, būta tam tikros indoeuropiečių veliarinių **k*, **g* (*h*) ir palatalinių **k̂*, **ĝ(h)* kaitos. Tos kaitos atspindžių esama ir lietuvių kalboje, plg. poras: *šaũkti* – *kaũkti*, *šeimà* – *kiẽmas* (<**keĩmas*), *šleĩvas* – *kleĩvas*, *šlùbas* – *klùpti*, *ašmuõ* – *akmuõ*, *švañkšti* – *kvañkšti*, *žar̃dis* – *gar̃das*, *žnýbti* (*žnáibyti*) – *gnýbti* (*gnáibyti*), *žel̃tas* – *gel̃tas*, *žéntas* – *gentìs*, *šuõ* – la. *kuņa* 'kalė', s. sl. *čer̃ěda* (rus. *чередá* 'eilė') – *ker̃džius*, skr. *śmáśru* 'barzda' – *smãkras*, skr. *páśu* 'galvijas' – lie. *pẽkus* (jei ne germanų skolinys), s. sl. *slušati* – *klausýti*, *šẽšuras* – s. sl. *svekrъ*, *žąsìs* – sl. **gǫsь* > r. *гусь* (jei ne germanų skolinys), *žvaigždė̃* – l. *gwiazda* (bet r. *звезда*) ir kt.

Būga Rink. rašt. I 273–292 (apie *z*), Endzelynas Gars. ir form. 31–32, Otrębski Gramatyka I 301–303, 332–334, Stang Vergleich. Gram. 91–100 ir Lexikalische 83–87.

1. Kokia lietuvių *s* kilmė? (§ 181–182).
2. Trumpai aptarkite *z* istoriją. Koks *zd* > *z* vaidmuo? (§ 183).
3. Duokite pavyzdžių su *z* skoliniuose ir garsažodžiuose (§ 183).

4. Kokius atitikmenis turi lietuvių *š*, *ž* latvių ir prūsų (taip pat slavų) kalbose? (§ 184).

5. Ką žinote apie *š*, *ž*>*s*, *z* lietuvių tarmėse? (§ 184).

6. Kokia baltų *š* kilmė ir kokios rūšies atitikmenis turi sateminės / kentuminės kalbos? (§ 185).

7. Kokia baltų *ž* kilmė? (§ 186).

8. Kurių kalbų atitikmenys padeda atskirti mūsų *ž*, kilusį iš ide. **ĝ*, nuo kilusio iš **ĝh*? (§ 186).

9. Aptarkite priebalsių *š*, *ž* // *k*, *g* kaitą. Pateikite pavyzdžių (§ 187).

Sonantai

r, *l*

§ **188.** Lietuvių *r*, *l* atitinka latvių ir prūsų kalbose tuos pačius *r*, *l*, pvz.:

lie. *rugiaĩ*, la. *rudzi*, pr. *rugis*;

lie. *árti*, la. *ar̂t*, pr. *artoys* 'artojas';

lie. *laũkas* (daiktavardis 'поле' ir būdvardis 'su balta kakta ar baltu snukiu; plikas') [145], la. *laũks* 'поле', *làuks* 'su balta dėme kaktoje', pr. *lauxnos*[146] 'žvaigždės';

lie. *káulas*, la. *kaũls*, pr. a. sg. *kaulan*.

Seniausieji kitų indoeuropiečių kalbų paminklai irgi turi tuos pačius atitikmenis, tik sanskritas vietoj *l* kartais turi *r*, pvz.:

lie. *árti* (la. *ar̂t*, pr. *artoys*) ir s. sl. *orati*, lot. *arāre*, gr. ἀρόω 'ariu', got. *arjan*;

lie. *laũkas* (la. *làuks*, pr. *lauxnos*) ir s. sl. *lučь* 'spindulys', lot. *lūx* 'šviesa', gr. λευκός 'baltas', skr. *lōcanas* 'apšviečiantis', *rōcatē* 'šviečia'.

Taigi lietuvių *r*, *l* laikytini ne tik baltų, bet ir ide. **r*, **l* refleksais.

Apie *ir*, *il*, *ur*, *ul* kilmę iš ide. **r̥*, **l̥* (**r̥̄*, **l̥̄*) buvo kalbėta § 65, 69, 114.

m, *n*

§ **189.** Lietuvių nosiniai priebalsiai *m*, *n* atitinka latvių ir prūsų kalbose tuos pačius *m*, *n*, pvz.:

lie. *mótina* (sen. raštų *mótė*), la. *māte*, pr. *mūti*;

lie. *dúmai*, la. *dũmi*, pr. *dumis*;

lie. *nósis*, la. *nãss* 'šnervė', pr. *nozy*;

lie. *dienà*, la. *dìena*, pr. a. sg. *deinan*.

---

[145] Pirmykštė reikšmė 'tai, kas apšviesta, šviesu (aikštelė miške, šviesi dėmė kaktoje ir pan.)'.

[146] *x*=*ks*.

Kitos indoeuropiečių kalbos irgi paprastai turi tuos pačius atitikmenis, pvz.:

lie. *mótina* (la. *mãte*, pr. *mūti*) ir s. sl. *mati*, skr. *mātā́*, lot. *māter*, gr. *μήτηρ*, sva. *muoter*;

lie. *nósis* (la. *nãss*, pr. *nozy*) ir s. sl. *nosъ*, skr. (du.) *nāsā*, sva. *nasa*, lot. *nāris* 'šnervė'.

Taigi lietuvių *m*, *n* laikytini ne tik baltų, bet ir ide. **m*, **n* refleksais. Pažymėtina, kad baltų kalbos yra išlaikiusios lūpinį nosinį *m* ir prieš dantinius *d*, *t*, *s* (pvz., la. *cìmdi* 'pirštinės', lie. *šim̃tas*, *tamsà*), kur kitos kalbos neretai pavertė dantiniu nosiniu *n* (pvz., lot. *centum* 'šimtas').

Apie *im*, *in*, *um*, *un* kilmę iš ide. **m̥*, **n̥* (ir ilgų) buvo kalbėta § 65, 69, 114. Balsių junginių su tautosilabiniu *n* likimas aptartas § 85–88.

j, *v*

§ **190.** Lietuvių *j*, *v* atitinka latvių ir prūsų kalbose tuos pačius *j*, *v*, pvz.:

lie. *jaũ*, la. *jàu*, pr. *iau* (*i-* = *j-*);

lie. *júosta*, la. *juôsta*;

lie. *vil̃kas*, la. *vìlks*, pr. *wilkis*;

lie. *diẽvas*, la. *dìevs*, pr. *deiws*.

Taigi lietuvių *j*, *v* kildintini iš baltų *j*, *v*.

Baltų *iau* gali būti iš ide. **eu*. Tai aptarta § 98.

Priebalsiai *j*, *v* paprastai virsta *i̯*, *u̯* eidami naujų tautosilabinių junginių antruoju dėmeniu, pvz.: d. sg. *táu*, *sáu* < *tãvi(e)*, *sãvi(e)*, adv. (tariame) *sudiẽu̯* < *su dievù*, dial. gen. -acc. sg. *taũ*, *saũ* < *tavè*, *savè*, n. sg. *ráus* < *rãvas*, *tẽu̯s* < *tẽvas*, *póu̯s* < *póvas*, *-áučius* < *-ãvičius*, 3. praet. *važiáu* < *važiãvo*, *dáu* < *dãvė*, 1. sg. du. *sùkau* < *sùkava*. Plg. loc. sg. *šakõj*, *ùpėj*, *akỹj*, *dangùj* (dažniausiai tariama *-õi̯*, *-ẽi̯*, *-ỹi̯*, *-ui̯*).

§ **191.** Baltų *j* atitinka slavų ir germanų *j*, sanskrito *y*, lotynų (žodžio pradžioje) *j*, graikų (žodžio pradžioje) ʽ– arba ζ, pvz.:

lie. *jaũ* (la. *jàu*, pr. *iau*) ir s. sl. *ju*, got. *ju*;

lie. *júosta* (la. *juôsta*) ir s. sl. *po-jasъ*, gr. ζωστός 'apjuostas';

lie. *spė́ju* (la. *spẽju*) ir s. sl. *spějǫ* 'man sekasi', skr. *sphāyatē* '(jis) didėja, storėja'.

Manoma, kad indoeuropiečių prokalbėje būta ne joto, bet neskiemeninio **i̯*[147] (prieš balsį ir tarp balsių), kuris kaitaliojasi su skiemeniniu **i* (prieš priebalsį, tarp priebalsių), plg. skr. *dyāus* 'dangus' ir d. sg. *divé*, gr. τρεῖς < **trejes*, skr. *tráyas* 'trys' ir loc. pl. gr. τρισί, skr. *triṣú*.

[147] Lingvistinėje literatūroje jis žymimas ir *y* raide.

§ **192.** Baltų *v* atitinka *v* ir kitose indoeuropiečių kalbose (graikų kalba *v* neteko), pvz.:

lie. *vil̃kas* (la. *vìlks*, pr. *wilkis*) ir čekų *vlk*, l. *wilk*, skr. *vṛ́kas*;

lie. *diẽvas* (la. *dìevs*, pr. *deiws*) ir skr. *dēvás*, lot. *dīvus* 'dieviškas', s. isl. *tīvar* 'dievai';

lie. *avìs* (la. *avs*) ir s. sl. *ovь-ca*, lot. *ovis*, gr. ὄις < ὄϝις.

Manoma, kad indoeuropiečių prokalbė čia turėjo neskiemeninį **u̯*[148] (prieš balsį ir tarp balsių), kuris kaitaliojosi su skiemeniniu **u* (prieš priebalsį, tarp priebalsių), plg. ide. **su̯epnōs* (>skr. *svapnas*) || **supnōs* (>gr. ὕπνος) 'sapnas'.

Endzelynas Gars. ir form. 30–31, Otrębski Gramatyka I 298–301, Stang Vergleich. Gram. 100–101, Zinkevičius Liet. dial. 149–150, Szemerényi Einführung 38–45, Савченко Сравн. грам. 76–79, 85–86.

1. Kokia lietuvių *r*, *l* kilmė? (§ 188).
2. Kokia *m*, *n* kilmė? (§ 189).
3. Kokia *j*, *v* kilmė? (§ 190–192).
4. Kokioje pozicijoje lietuvių *j*, *v* virsta neskiemeniniais *i̯*, *u̯*? (§ 190).
5. Koks ryšys tarp ide. trumpųjų balsių **u*, **i* ir *j*, *v* prototipų neskiemeninių **i̯*, **u̯*? (§ 191, 192).

Afrikatos

č, *dž*

§ **193.** Lietuvių *č*, *dž* yra antrinės kilmės, o ne senovės veldiniai. Jų kilmė dvejopa: atsirado iš garsų *t+š*, *d+ž* sandūros ir išsirutuliojo iš senovinių junginių **tj*, **dj*. Be to, dar pasitaiko garsažodžiuose, pvz., *čepsėti*, *čỹpti*, *čir̃kšti*, *džìrinti*, *džìngtelėti*, *džìržginti*, ir skoliniuose, pvz., *čigõnas*, *čèkas*, *bažnýčia*, *džiùnglės*, *džiòkeris*, *džigìtas*.

§ **194.** Garsų sandūros kilmės afrikatos susidarė morfemų sandūroje iš *t*, *d+š*, *ž*, pvz., *giñčas*<*giñt-šas* (plg. 3. praes. *gîntiie* DP 87_{35}<*gint-ija* 'ginčija, prieštarauja', *gîntiimas* DP 131_{31}<*gint-ijimas* 'ginčas' ir *drìb-šas*), *lẽdžingos* 'pačiūžos' (*lẽdas+žengti*). Šiuo atveju prieš užpakalinės eilės balsius jos tariamos kietai. Daugiausia pavyzdžių turime su *č*<*t*, *d+š*: *snùčas* 'snaudalius' (**snud+šas*), *krùčas* 'smulkus vagilius, sukčius' (**krut+šas*), že. *vẽčas* 'senas' (**vet+šas*, plg. s. r. *vẽtušas* = s. sl. *vetъchъ* 'senas'), pavardės *Bùčas* (**Bud+šas*), *Gẽčas* (**Ged+šas*) ir kt.

§ **195.** Iš senovinių junginių **tj*, **dj* išsirutulioję afrikatos *č*, *dž* būna tik prieš *a* ir užpakalinius balsius, be to, jos tariamos minkštai, pvz.,

[148] Lingvistinėje literatūroje jis žymimas ir *w* raide.

svẽčias<**svetjas* (: *svẽt-imas*), 3. praes. *jaũčia*<**jautja* (: *jaut-ìmas*), n. pl. *mẽdžiai*< **medjai* (: *med-ìnis*), 1. pl. praes. *áudžiame*<**audjamē* (: *aud-ìmas*). Prieš priešakinės eilės balsius tokios kilmės afrikatų nebūna (plg. loc. sg. *svetyjè*, a. sg. *mẽdį*, 2. sg. praes. *jautì*, *áudi*), nes dėl ankstyvo joto išnykimo tarp priebalsio ir priešakinio balsio (§ 220) afrikatų atsiradimo metu čia junginių **tj*, **dj* jau nebebuvo.

Žemaičiai **tja*, **dja* anksti pavertė **tje*, **dje*>*te*, *de*, todėl prieš trumpąjį pralietuvių *a* jų tarmėje afrikatos nebegalėjo atsirasti, pvz., n. pl. *svètē·* 'svečiai', *mèdē·* 'medžiai'. Vėliau dalis žemaičių (vakaruose) jų neteko ir kitose pozicijose.

Dzūkuojančiose tarmėse iš **tj*, **dj* atsirado ne *č*, *dž*, bet *c*, *dz*. Be to, čia daug kur *c*, *dz* turima ir iš *t*, *d* prieš *i* tipo vokalizmą.

Dėl balsių išmetimo dabar afrikatas turime ir prieš priebalsius, pvz., *kraičvežỹs*, *jaučganỹs*<*kraičiavežỹs*, *jaučiaganỹs*. Gali būti ir naujai įsivesta iš kitų formų, pvz., *dìčkis* 'didelis, nebemažas' vietoj **did-kis* gali turėti *č*<*dž* (prieš *k*) dėl g. sg. *dìdžio*.

§ **196.** Senoviniai junginiai **tj*, **dj* dėl joto įtakos pirmiausia virto labai minkštais *ť*, *ď*, ilgainiui gavusiais priedą: imta tarti $t^š$, $d^ž$ ir galop *tš*=*č*, *dž*. Būgos nuomone, slavizmai *kũčios*, *sūdžià* (iš *кутья*, *судья*) rodą, kad iki XII a. lietuviai dar tebetarę *tj*, *dj* ar *ť*, *ď*. Afrikatos turėjusios atsirasti vėliau. Senųjų dokumentų vietovardžių studijos (A. Salio darbai) leidžia įtarti, kad afrikatos atsirado tik XIV a. pabaigoje (rytų Lietuvoje) ar net XV a. pradžioje (žemaičių tarmės plote). Tačiau visiško tikrumo dėl tokio datavimo nėra. Dar reikia tirti.

Latviai vietoj senovinių **tj*, **dj* dabar turi *š*, *ž* (galbūt iš senesnių *č*, *dž*), pvz., *vãcieši* 'vokiečiai', *briêži* 'briedžiai'. Prūsų kalboje iš **tj*, **dj* afrikatų ar žvarbiųjų priebalsių neatsirado. Dantiniai priebalsiai *t*, *d* išliko sveiki, tik dėl netobulos rašybos sunku nustatyti, ar buvo tariama *tj*, *dj* ar *ť*, *ď*, plg. parašymus *cristiāniskas* 'krikščioniškas', *medione* 'medžioklė'.

Senovinius junginius **tj*, **dj* afrikatomis pavertė ir slavai, plg. r. *свеча*, l. *świeca*<sl. **svētja*, r. *межа*, l. *miedza*<**medja*.

c, *dz*

§ **197.** Afrikatos *c*, *dz* lietuvių kalboje vartojamos retai (išskyrus dzūkuojančias tarmes). Jų kilmė antrinė: gali būti iš *t*, *d*+*s*, *z* sandūros (rodos, tėra tik *pàts*, *atsìgulė* tipo pavyzdžių, kurių *ts* ne visai lygus afrikatai *c*), dar pasitaiko garsažodžiuose, pvz., *cỹpti*, *càptelėti*, *dzìrinti*, *dzìngterėti*, ir skolintuose žodžiuose, pvz., *cùkrus*, *citrinà*, *cèchas*, *dziòbas*.

Endzelynas Gars. ir form. 38–39, Otrębski Gramatyka I 304, 341–345, Stang Vergleich. Gram. 103–104, Zinkevičius Liet. dial. 141–146.

1. Kokios kilmės lietuvių afrikatos *č*, *dž*? (§ 193–196).
2. Pasakykite kelis pavyzdžius su *č*, *dž* garsažodžiuose (§ 193).
3. Pasakykite kelis pavyzdžius su *č*, *dž* skoliniuose (§ 193).
4. Kaip atskiriame afrikatas *č*, *dž*, kilusias iš garsų sandūros, nuo tokių, kurios išsirutuliojo iš **tj*, **dj*? Pasakykite po kelis pavyzdžius (§ 194–196).
5. Kodėl iš **tj*, **dj* junginių afrikatos atsirado tik prieš *a* ir užpakalinius balsius? (§ 195).
6. Kodėl žemaičių tarmėje afrikatos neatsirado prieš trumpąjį *a*? (§ 195).
7. Kokį *č*, *dž* pakaitalą turi dzūkuojančios tarmės? (§ 195).
8. Kaip aiškintina *č* kilmė žodžiuose *kraičvežỹs* ir *dičkis*? (§ 195).
9. Kodėl **tj*, **dj* kito ir kaip kito iki virto afrikatomis *č*, *dž*? (§ 196).
10. Kada vietoj **tj*, **dj* atsirado *č*, *dž*? (§ 196).
11. Koks **tj*, **dj* likimas latvių ir prūsų kalbose? (§ 196).
12. Kas ištiko **tj*, **dj* slavų kalbose? (§ 196).
13. Kokia afrikatų *c*, *dz* kilmė? (§ 197).
14. Pasakykite kelis pavyzdžius su *c* iš *t*, *d*+*s* sandūros (§ 197).
15. Pasakykite po porą pavyzdžių su *c*, *dz* garsažodžiuose ir skoliniuose (§ 197).

Svetimos kilmės priebalsiai *f*, *ch*, *h*

§ **198.** Šių priebalsių lietuviškos kilmės žodžiuose nėra, iš seno lietuviai *f*, *ch*, *h* neturėjo. Nebuvo jų nei baltų, nei indoeuropiečių prokalbėse. Dabartinėse indoeuropiečių kalbose jie yra vėlesnės raidos rezultatas. Antai slavų *ch* atsirado tam tikroje pozicijoje iš senesnio *s* arba *ks*, pvz., *ucho* (: *ausìs*), *blъcha* (: *blusà*), *chudъ* (: skr. *kṣudrás* 'menkas'; skr. *kṣ*<*ks*). Slavų *f* dar jaunesnis: savuose žodžiuose jis kilo iš *v* (pvz., r. *второй*, tariama *ftoroj*), svetimuose atstoja kitų kalbų *f* (*фабрика*). Kai dar tarė *vtoroj*, patys rusai svetimų žodžių *f* versdavo *p*, plg. liaudies vardus *Агапон*, *Пилип* iš nauj. gr. Ἀγαθον, Φίλιππος (θ, Φ taria *f*).

Lietuvių kalboje *f*, *ch*, *h* turime paprastai tik svetimžodžiuose, pvz., *fãbrikas* (plg. lot. *fabrica* 'dirbtuvė'), *fanãtikas* (lot. *fanaticus* 'įsiutęs'), *fantãzija* (gr. φαντασία 'vaizdinys, vaizduotė'), *fel̃čeris* (vok. *Feldscher*), *filològija* (gr. φιλέω 'myliu'+λόγος 'žodis'), *folklòras* (an. *folk-lore*), *fotogrãfija* (gr. φῶς, g. sg. φωτός 'šviesa', γράφω 'rašau'), *pòrtfelis* (pranc. *portefeuille*<*porter* 'nešioti'+*feuille* 'lapas'); *charãkteris* (gr. χαρακτήρ 'bruožas, ypatybė'), *chirùrgija* (gr. χείρ 'ranka'+ἔργον 'darbas'), *chlòras* (gr. χλωρός 'žalsvai geltonas'); *hãlė* (pranc. *halle*), *hìmnas* (gr. ὕμνος), *hipnòzė* (gr. ὕπνος 'miegas'), *harèmas* (arabų *haram* 'draudžiamas dalykas') ir kt. Tokie žodžiai į lietuvių kalbą pateko įvairiais keliais, per kitas (daugiausia lenkų, rusų, vokiečių) kalbas. Neretai jų istorija buvo gana

sudėtinga, nelengvai išaiškinama. Pvz., *chalãtą* gavome iš lenkų *(chałat)* arba rusų *(халат)*, kurie savo ruožtu su šiuo žodžiu susipažino iš tiurkiškųjų kalbų (turkų *halat*), gavusių jį iš arabų *(ḫal'a)*. Spėjama, kad ir arabai jį yra gavę iš savo kaimynų (persų?).

Pasitaiko *f, ch, h* ir garsažodžiuose, jaustukuose, pvz., *fè, fùi, chã-chã-chã* (juokiantis), *ỹhaha* (arklio žvengimo nusakymas).

§ **199.** Seniau lietuviai, skolindamiesi iš kitų kalbų žodžius, *f, ch* keisdavo savais priebalsiais *p, k*, o *h* iš viso netardavo, pvz., *parãpija* < l. *parafija*, *Prancìškus* < l. *Francyszek* (lot. *Franciscus*), *Stẽponas* < s. l. *Stefān* (gr. στέφανος 'vainikas'); *kỹtras* < *хитрый*, *Kìn-ija* < l. *Chin-y*, *pũkas* < *пухъ*; *adynà* < *гадина* (br. *г* = *h*), *arielkà* < *гарѣлка*, *paĩbelis* < *пагибель*, že. *náika* < *нагайка*.

Tačiau raštuose nuo pat jų pradžios pasitaiko žodžių su *f, ch, h*, pvz., *falšỹvas* (< l. *fałszіwy*), *chòras*, *hìmnas* ir kt. Matyt, išsilavinę žmonės jau tada mokėjo šiuos svetimus garsus tarti. Jie mokėjo svetimas kalbas, kurios šiuos priebalsius turėjo. Ilgainiui vis didėjant svetimų žodžių antplūdžiui, tarti *f, ch, h* ėmė įprasti vis daugiau žmonių. Tačiau šie garsai dar ilgai buvo jaučiami lietuvių kalboje kaip svetimkūniai ir jų buvo vengiama. Pvz., K. Būga net 1918 m. siūlė *f, ch* bendrinėje kalboje sistemingai keisti *p, k*, o *h* netarti.

§ **200.** Dabar lietuvių bendrinėje kalboje *f, ch, h* jau traktuojamos kaip lygiavertės fonemos greta kitų lietuviškų priebalsių. Tačiau tarmėse, ypač senesni žmonės, dar daug kur šių garsų netaria: po senovei *f, ch* keičia *p, k*, o *h* vienur praleidžia (daugiausia skoliniuose iš vokiečių ir baltarusių kalbų), kitur (ypač rusų skoliniuose) keičia *g*, pvz., *pãbrikas* 'fabrikas', *palšỹvas* 'falšyvas, netikras', *pel̃čeris* 'felčeris', *pùtbolas* 'futbolas', *pùrmonas* (< l. *furman*) arba *kùrmonas* (< br. *хурман*) 'vežikas', *kvorbà* (< br. *хварба*, plg. l. *farba*) 'dažai, spalva', *kvartùkas* / *kvartũkas* (< br. *хвартук*, plg. l. *fartuch*) 'prijuostė'; *aktãras* arba *gaktãras* 'hektaras', *buálteris* / *bugálteris* 'buhalteris', *ìmnas* / *gìmnas* 'himnas' ir kt. Labiausiai iš visų tarmių *f, ch, h* įpratę tarti Klaipėdos krašto senieji gyventojai ir rytinių Lietuvos pakraščių šnektų atstovai. Bet ir čia kartais pasakoma su *p, k* ir praleidžiamu *h* vietoj *f, ch, h* arba šios garsų poros painiojamos, pvz., *fòl'ka* 'polka', *hartójas* 'artojas' ir pan.

Tai būdinga ir perėjusiems prie lenkų resp. baltarusių kalbų rytinių lietuvių kalbos ploto pakraščių žmonėms, kur ypač painiojama *ch* ‖ *k*, pvz., l. *káta* / br. *káта* vietoj *chata* / *хата* 'troba', *chto* / *хто* vietoj *kto* / *кто* 'kas' ir pan. Kalbininkai tai aiškina lietuvišku substratu.

Būga Rink. rašt. II 496–498, Zinkevičius Liet. dial. 150–153, Stang leidinyje Studia indoeuropejskie (Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1974) 231–237.

1. Kaip atsirado lietuvių kalboje priebalsiai *f, ch, h*? (§ 198–200).
2. Kokios rūšies žodžiuose turime *f, ch, h*? (§ 198).
3. Pasakykite po porą pavyzdžių su *f→p, ch→k* substitucija (§ 199).
4. Pasakykite kelis pavyzdžius su *h* praleidimu (§ 199).
5. Kodėl XVI–XVII a. raštuose yra žodžių su *f, ch, h*? (§ 199).
6. Kaip dabar tarmėse traktuojami *f, ch, h*? (§ 200).
7. Kodėl pasitaiko *f, ch, h* ‖ *p, k*, – painiojimo? (§ 200).
8. Kaip aiškinamas *ch* ‖ *k* painiojimas artimesnėse lenkų ir baltarusių šnektose? (§ 200).

Konsonantizmo atitikmenų lentelė ir schemos

§ 201. Mokymo metodiniais sumetimais sudarome tokią lietuvių kalbos konsonantizmo atitikmenų lentelę[149]:

lietuvių	latvių	prūsų	baltų prokalbė	s. slavų	lotynų
p	*p*	*p*	**p*	*p*	*p*
b	*b*	*b*	**b*	*b*	*b*; *f-*, *-b-*
t	*t*	*t*	**t*	*t*	*t*
d	*d*	*d*	**d*	*d*	*d*; *f-*, *-d-*/*-b-*
k	*k*, *c*	*k*	**k*	*k*, *č*, *c*	*c*; *qu*
g	*g*, *dz*	*g*	**g*	*g*, *ž*, *dz*	*g*; *h*, *g*; *v*; *f*, *v*
s	*s*	*s*	**s*	*s*, *ch*, *š*	*s*, *r*
š	*s*	*s*	**š*	*s*	*c*
ž	*z*	*z*	**ž*	*z*	*g*; *h*, *g*, *f*
r	*r*	*r*	**r*	*r*	*r*
l	*l*	*l*	**l*	*l*	*l*
m	*m*	*m*	**m*	*m*	*m*
n	*n*	*n*	**n*	*n*	*n*
j	*j*	*j*	**j* (**i̯*?)	*j*	*j-*
v	*v*	*v*	**v* (**u̯*?)	*v*	*v*

[149] Atitikmenys pateikiami tik tų indoeuropiečių kalbų, su kuriomis buvo lyginama. Dėl orientacijos pridedami taip pat rekonstruoti baltų ir indoeuropiečių prokalbių atitikmenys.

Antrinės kilmės garsai: *z*; *c*, *dz*; *č*, *dž*; *f*, *ch*, *h*.

§ **202.** Remdamiesi konsonantizmo rekonstrukcija, kalbininkai bandо nustatyti fonologines konsonantizmo sistemas tam tikrais kalbos raidos pjūviais: indoeuropiečių prokalbėje, baltų prokalbėje ir pan.

Galima rekonstruoti tokią ide. konsonantizmo sistemą:

p	*t*	*k*	*ku̯*
(*ph*?)	(*th*?)	(*kh*?)	(*ku̯h*?)
		k̂	
		(*k̂h*?)	
b	*d*	*g*	*gu̯*
bh	*dh*	*gh*	*gu̯h*
		ĝ	
		ĝh	
	s		
m	*n*		
u̯	*r*, *l*	*i̯*	

graikų	sanskrito	gotų	ide. prokalbė
π	*p*; *ph*	*f*	**p* (**ph*?)
β; φ	*b*; *bh*	*p*; *b*	**b*, **bh*
τ	*t*; *th*	*þ*	**t* (**th*?)
δ; ϑ	*d*; *dh*	*t*; *d*	**d*, **dh*
ϰ, χ; π, τ	*k*, *kh*, *c*	*h*, *g*; *ƕ*, *-w-*	**k* (**kh*?), **ku̯* (**ku̯h*?)
γ; χ; β, δ; φ, ϑ	*g*, *j*; *gh*, *h*	*k*; *g*; *q*; *g*, *w*	**g*, **gh*, **gu̯*, **gu̯h*
σ, ʽ—	*s*, *ṣ*, *ḥ*	*s*, *z*	**s*
ϰ	*ś*	*h*, *g*	**k̂*, (*k̂h*?)
γ; χ	*j*; *h*	*k*; *g*	**ĝ*, **ĝh*
ρ	*r*	*r*	**r*
λ	*l*, *r*	*l*	**l*
μ	*m*	*m*	**m*
ν	*n*	*n*	**n*
ʽ—, ζ-	*y*	*j*	**i̯*
—	*v*	*v*	**u̯*

Nemaža indoeuropeistų (laringalinės hipotezės šalininkai) mano, kad bent ankstyvuoju prokalbės laikotarpiu (kai kas mano, kad ir vėliau) dar

buvę tam tikrų (vienas ar keli) laringalinių (gérklinių) garsų, kurie išnykdami turėję įtakos vokalizmo raidai.

Palataliniai gomuriniai *k̂*, (*k̂h*?), *ĝ ĝh*, kai kurių tyrėjų nuomone, esą vėlesnės kilmės, atsiradę tam tikrose pozicijose sateminėje kalbų grupėje. Yra ir tokių tyrėjų, kurie vėlesniais, atsiradusiais tik kentuminėje kalbų grupėje, laiko lūpų gomurinius *ku̯ (ku̯h?)*, *gu̯*, *gu̯h*. Yra dar ir kitokių aiškinimų.

§ **203.** Išnykus aspiratoms, t. y. *bh*, *dh*, *gh*, *gu̯h* (ir *ph*, *th*, *kh*, *ku̯h*?) sutapus su *b*, *d*, *g*, *gu̯* (resp. *p*, *t*, *k*, *ku̯*), lūpų gomuriniams *ku̯* (*ku̯h*?), *gu̯*, *gu̯h* netekus lūpinio elemento ir sutapus su *k* (*kh*?), *g*, *gh*, palataliniams gomuriniams *k̂* (*k̂h*?), *ĝ*, *ĝh* virtus žvarbiaisiais *š*, *ž*, baltų prokalbės konsonantizmo sistema turėjo būti tokia:

p		*t*		*k*
b		*d*		*g*
	s	*š*		
		ž		
m		*n*		
v(*u̯*?)		*r*,	*l*	*j*(*i̯*?)

Gomuriniai *k*, *g* greičiausiai tada jau turėjo minkštąsias poras *ḱ*, *ǵ* (iš **kj*, **gj*, galbūt ir iš *k*, *g* prieš priešakinius balsius), kitų priebalsių palatalizacijos tada dar galėjo ir nebūti.

§ **204.** Intensyvėjant palatalizacijai (ypač pozicijoje *priebalsis+jotas*), šalia kietųjų atsirado ir kitų priebalsių minkštieji atitikmenys, o junginiai **tj*, **dj* virto afrikatomis *č*, *dž*. Šalia *s* atsirado suskardėjęs *z* (ypač dėl *zd*>*z*). Gausėjant skoliniams, įsitvirtino *f*, *ch*, *h*. Tuo būdu susidarė dabartinė lietuvių kalbos priebalsių sistema (minkštieji atitikmenys nenurodomi):

p	*t*			*k*	
b	*d*			*g*	
	c	*č*			
	dz	*dž*			
	s	*š*			
	z	*ž*			
f				*ch*,	*h*
v	*r*	*l*	*j*		
m	*n*				

Stang Vergleich. Gram. 89, Lehmann Phonology 99, Szemerényi Einführung 142, Arumaa Urslav. Gram. II 9–10.

Asimiliacija, disimiliacija, priebalsių sandūros dėsniai

§ **205.** Asimiliacija vadiname vieno garso supanašėjimą su kitu. Pagal asimiliacijos intensyvumą skiriame pilnąją asimiliaciją, kai supanašėjimas visiškas, pvz., lot. *con+loquium>colloquium* 'pasikalbėjimas', lie. *už+šókti>uš-šókti* (tariame *ušókti*), ir dalinę, kai supanašėjimas nevisiškas, pvz., lie. *dègti* (tariame *dèkti*). Pagal panašėjimo kryptį skiriame progresỹvinę asimiliaciją, kai garsas veikia po jo einantį garsą, pvz., lot. **co-lnis>collis* 'kalnas', lie. dz. *iščìno>iščìno* 'ištino', ir regresỹvinę, kai veikimas eina atgal, pvz., lie. *dègti* (tariame *dèkti*). Pagal veikiamųjų garsų nuotolį skiriame artimąją (gretimąją) ir tolimąją (tarpinę) asimiliacijas, pvz., *dègti>dèkti* (veikiamas greta esąs priebalsis), *šìčia>*dial. *čìčia* (veikiamas tolesnis priebalsis). Lietuvių kalbai būdinga regresyvinė asimiliacija, t. y. tardami kurį priebalsį, mūsų kalbos padargai būna jau pasiruošę tarti kitą, tolesnį priebalsį. Progresyvinė asimiliacija lietuvių kalboje reta, pasitaiko tik tarmėse. Dažnesnė dalinė (artimoji) negu pilnoji asimiliacija.

§ **206.** Universaliausias lietuvių kalbos priebalsių asimiliacijos atvejis – tai morfemų (ir net žodžių) sandūroje skardžiųjų priebalsių suduslėjimas prieš dusliuosius ir dusliųjų priebalsių suskardėjimas prieš skardžiuosius, pvz.: a) *dìrbti, púodkėlis, rugpjū́tis, užpìlti, vèžti, už tvárto* tariame lyg būtų parašyta *dìrpti, púotkėlis, rukpjū́tis, ušpìlti, vèšti, uš tvárto*; b) *lìpdamas, ãtbulas, plaũkdamas, pùsbrolis, išbū́ti, iš gìrios* tariame lyg būtų *lìbdamas, ãdbulas, plaũgdamas, pùzbrolis, ižbū́ti, iž gìrios*. Asimiliacijoje dalyvauja tik duslumo – skardumo atžvilgiu poriniai priebalsiai *p* || *b*, *t* || *d*, *k* || *g*, *s* || *z*, *š* || *ž*. Priebalsiai *j, v, r, l, m, n*, neturėdami dusliųjų atitikmenų, asimiliacijoje nedalyvauja: prieš juos duslieji priebalsiai neskardėja, pvz., *išjóti, apvažiúoti, kviẽtrugiai, mė̃slovis, mar̃tmergė, lauknešỹs*.

Duslumo – skardumo asimiliacija būdinga ir kitoms kalboms, turima jau seniausiuose indoeuropiečių kalbų paminkluose, nors rašte ne visur fiksuojama. Mes taip pat šiuo atveju priebalsius rašome iš kilmės. Reikalui esant, šią asimiliaciją fiksuojame tik lingvistiniuose darbuose, ypač iš fonetikos ir dialektologijos.

Tarmėse dusliųjų skardėjimo ir ypač skardžiųjų duslėjimo laipsnis nevienodas. Yra šnektų, kur skardieji prieš dusliuosius bemaž ar ir visai neduslėja. Zietelos šnektoje pastebėta progresyvinė *v* asimiliacija po dusliųjų priebalsių, pvz., *nakfót, sfietas<nakvóti, svietas.*

§ **207.** Nosinis dantinis priebalsis *n* prieš lūpinius sprogstamuosius *p, b* virsta nosiniu lūpiniu *m*, pvz., *iñpilas<*iñ-*

pilas (plg. *į-pìlti*), *sámbrūzdis* < **sán-brūzdis* (plg. *sán-taika*, *są́-junga*), 3. praes. *tam̃pa* < **tañpa* (plg. la. *tùop* 'tampa' su *uo* iš *an*), *Gìmbutas* < **Gin-butas* (plg. *Gìn-tautas*, *Taũt-ginas*), all. pl. *vilkum̃pi* < g. pl. **vilkuñ* + *pi*. Dantinio priebalsio virtimas lūpiniu (labializãcija) būna fakultatyvus, jeigu sutrukdo giminingų žodžių analogija, pvz., *sénbernis* ‖ *sémbernis* (: *sẽnas*), *šùnbajoris* ‖ *šùmbajoris* (: a. sg. *šùnį*).

Prieš gomurinius sprogstamuosius priebalsius *k*, *g* dantinis *n* virsta gomuriniu *ŋ* (rašte to nefiksuojame): tariame, pvz., *raŋkà*, *leŋ̃gvas*. Seniausi kitų indoeuropiečių kalbų paminklai rodo, kad toks tarimas labai senas.

Rytiniuose lietuvių kalbos ploto pakraščiuose dėl slavų kalbų įtakos vietomis prieš *k*, *g* dabar jau tariamas dantinis *n* (bent fakultatyviai): *rankà*, *leñgvas* (‖ *raŋkà*, *leŋ̃gvas*).

Nosinis lūpinis *m* prieš dantinius *t*, *d* lietuvių kalboje paprastai išlieka sveikas, pvz., *šim̃tas*, *samdýti*. Pažymėtina, kad kitose inodeuropiečių kalbose neretai čia atsiranda nosinis dantinis *n*, pvz., lot. *centum* 'šimtas'. Lietuvių kalboje tik sporadiškai viename kitame žodyje *m* prieš *t*, *d* ir *k*, *g* gali virsti *n* resp. *ŋ*, pvz., *tùntas* 'būrys' šalia senesnės formos *tùmtas* (: *tùm-ulas* 'gabalas'), *Riŋgáila* šalia *Rimgáila* (: *Rim-eĩkis*).

§ **208.** Priebalsiniai *s*, *z* prieš afrikatas *č*, *dž* verčiami *š*, *ž*, kitaip sakant, vietoj samplaikų *sč* (t. y. *stš*), *zdž* tariama *šč* (*štš*), *ždž*, pvz., *anksčiaũ* > *ankščiaũ*, *gul̃sčias* > *gul̃ščias*, *mèsčiau* > *mèščiau*, *pẽsčias* > *pẽščias*, *risčià* > *riščià*, *val̃sčius* > *val̃ščius*, *vèsčiau* > *vèščiau*, *kas čià* > *kaš čià* ir *lizdžiùkas* > *liždžiùkas*, *ožkabar̃zdžiai* > *ožkabar̃ždžiai*, *skrùzdžių* > *skrùždžių̃*, *vabzdžių̃* > *vabždžių̃*, *kas džiaũgiasi* > *kaž džiaũgiasi*. Šiuo atveju priebalsių samplaikoje, sudarytoje iš sargiojo (*s*, *z*) ir žvarbiojo (*š*, *ž*), tarp kurių yra sprogstamasis priebalsis, sargusis pakeičiamas atitinkamu žvarbiuoju. Šios regresyvinės asimiliacijos rašte taip pat paprastai nežymime: rašome iš kilmės. Išimtį sudaro žodis *bezdžiõnė* (anksčiau taip buvo rašoma), kuris dabar rašomas pagal tarimą, t. y. *beždžiõnė*.

Dzūkuojančiose tarmėse vietoj *sč*, *zdž* turima *sc*, *zdz*, pvz., *anksc*(*i*)*aũ*, *gul̃sc*(*i*)*as*, *kas c*(*i*)*à*, *ožkabar̃zdz*(*i*)*ai*, *kaz dz*(*i*)*aũgias*(*i*). Tačiau tokie žodžiai, kaip *aukščiaũ* (: *áukštas*), *kar̃ščiai*, *paũkščiai*, *ber̃gždžias* (: *bergždùs*), *vir̃kščios*, ir čia tariami su *šč*, *ždž*. Šios samplaikos taip pat turimos vietoj tarmės *sc*, *zdz* iš *st*, *zd* prieš *ī*, *ie*, pvz., *iš-čìno* 'ištino', *nèšč* 'nešti', *vèšč* 'vežti', *iš čí·ko* < *iš týko* 'tyliai, lėtai' ir *iždží·go* 'išdygo', *uždžírbo* 'uždirbo', *prieš džiẽnu·* 'prieš dieną'.

Susidūrę šalia kits kito sargieji *s*, *z* ir žvarbieji *š*, *ž* yra suvienodinami ir tariamas tik sargusis arba tik žvarbusis, žiūrint kuris eina antrasis (regresyvinė asimiliacija!), pvz., *pus-šẽšto*, *pùs-žalis*, *iš-sỹk*, *ùž-sienis* virsta *puš-šẽšto*, *pùš-žalis* > *pùž-žalis*, *is-sỹk*, *ùz-sienis* > *ùs-sienis* ir čia dėl degemi-

nacijos (ji bus aptarta § 249) tariame *pušė̃što*, *pùžalis*, *isỹk*, *ùsienis* (sandūros priebalsiai gali būti ištariami tik kalbant pabrėžiamai). Rašte ir šios asimiliacijos nefiksuojame (išskyrus, žinoma, specialų fonetinį resp. dialektologinį tekstą).

§ **209.** Tolimoji asimiliacija pasitaiko tik viename kitame žodyje, paprastai *s...š (ž) > š...š (ž)*, pvz., *šešì* < **sešì* (plg. lot. *sex*, gr. ἕξ), *šẽšuras* 'vyro tėvas' < **sẽšuras* (plg. gr. ἑκυρός, lot. *socer*), *šviẽžias* < **sviẽžias* (iš br. *свежы*). Fakultatyviai sakoma ir *pasišìldyti* || *pašišìldyti*, *isižer̃gti* < *iš-si-žer̃gti* || *išižer̃gti*, *mūsìškis* || *mūšìškis*, *sušálti* || *šušálti*, *rùsiškai* || *rùšiškai* ir kt.

Tarmėse toks tarimas vietomis gerokai įsigalėjęs: *šą́šlavos* 'sąšlavos', *Šližiaĩ* Sližiai' (kaimo pavadinimas), *šlũžyti* < *slũžyti* 'tarnauti', *šmìčius* 'smičius', *šu šãkėm* 'su šakėmis' ... Esama ir *š...č > č...č* asimiliacijos, pvz.: *čiaũčius* < *šiaũčius* 'batsiuvys', *čìčia* 'šičia'. Taip virsta ir naujasis *š*, kilęs dėl asimiliacijos iš *s*, pvz., *čiečkà* < *šiečkà* arba *čierčikai* < *šierčikai* < *sierčikai* 'degtukai'. Dzūkuojančiose tarmėse afrikatos *c*, *dz*, kilusios iš *t*, *d*, verčiamos *č*, *dž* prieš tolesnio skiemens *š*, *ž*, pvz., *čir̃štas* 'tirštas', *džir̃žas* 'diržas'. Tolimosios progresyvinės asimiliacijos pavyzdžiai: *šlìpšis* < *šlìpsis* 'kaklaraištis', *šnãpšė* < *šnãpsė* 'degtinė', *češnãgas* < *česnãgas* 'česnakas'.

§ **210.** Disimiliacija yra priešingas asimiliacijai reiškinys, būtent vieno iš dviejų vienodų arba panašių garsų žodyje pakeitimas kitu, ne tokiu panašiu. Disimiliacijos priežastis ta pati kaip ir asimiliacijos: lengvesnio tarimo siekimas. Mat vienodų ar panašių garsų dažna artikuliacija vargina kalbos padargus. Tai aiškiai jaučiame tardami žodį ar sakinį su keliais vienodais ar panašios artikuliacijos priebalsiais, pvz.: *šẽšios žą́sys su šešiaĩs žąsýčiais* arba *gerì výrai gerõj gìrioj gẽrą gìrą gẽrė, gerdamì gýrė.* Tą patį ar panašų garsą dažnai artikuliuojantis kalbos padargas įkausta. Iš čia pastangos tą garsą pakeisti kitu skirtingu. Taigi kalbos garsų artikuliacijoje natūraliai siekiama pusiausvyros: skirtingos artikuliacijos garsų perteklių stengiamasi suvienodinti (asimiliacija), o vienodų ar beveik vienodų garsų sankaupas imama įvairinti skirtingais garsais (disimiliacija).

Lietuvių kalboje dažniausiai pasitaiko regresyvinė, ypač tolimoji disimiliacija. Bet būna ir kitokių. Daugiausia disimiliuojami skolinių garsai, ypač tarmėse. Bendrinėje kalboje paprastai išlaikomi originalo garsai, bet viename kitame žodyje sakoma ir su disimiliacija, pvz., *Grigãlius* < *Grigãrius* (plg. *Grygarius* PS II 74_{19}, lot. *Gregorius* : gr. γρηγορέω 'budžiu'), *glìnda* < **gnìnda* (plg. la. *gnīda*, r. *гнúда*).

Tarmėse dažnai (ypač svetimžodžiuose) vieną iš dviejų *r* pakeičiama *l*, pvz., *almideris* arba *armìdelis* 'armideris, triukšmas', *kalikatūrà* 'karikatūra', *kolìdorius* 'koridorius', *lezèrvas* 'rezervas', *lisòrai* 'resorai', *mármulas* 'marmuras', *òrdelis* 'orderis', *párkelis* 'parkeris, amžina plunksna'. Kartais *r* pakeičiama ne priebalsiu *l*, bet *n*: *antilèrija* 'artilerija', *andinãrija* 'ordinarija', *dezentỹras* 'dezertyras'.

Kiek rečiau pakeičiamas vienas iš dviejų *l*, pvz.: *dirgėlẽ* 'dilgėlė', *flýgeris* 'fligelis', *mìlveris* 'milvelis, milo veliamoji mašina', *kuméldienė* 'kumeldielė'. Vietomis yra tendencija skirti veiksmažodžių priesagą *-tel(ė)ti* nuo *-ter(ė)ti* žodžiuose su šakniniu *r* resp. *l*, t. y. sakyti *bárkštelėti*, bet *žvìlgterėti*.

Tarmėse turima nemaža pavyzdžių, rodančių dviejų *n* vengimą: *léndrė* arba *méndrė* 'nendrė', *pãslinkas* 'pasninkas', *seliū̃nas* 'seniūnas', *trèlingas* arba *trèjingas* 'treningas'... Vengiama ne tik vienodų, bet ir skirtingų nosinių priebalsių, pvz., *sel̃miestis* 'senmiestis', *ramùlė* 'ramunė', *kvỹnas* 'kmynas'.

Kiti disimiliacijos pavyzdžiai: *rykmetỹs* 'rytmetys', *šálkmėtės* 'šaltmėtės', *koklètas* 'kotletas', *tìknagas* 'titnagas', *dəgùtė* 'gegutė', *grỹžkelis* 'kryžkelis', *čiùkšlės* 'šiukšlės'.

Dėl disimiliacijos vienas iš vienodų ar panašių priebalsių gali ne tik pakisti, bet ir išnykti. Pavyzdžiai bus nurodyti § 233—235, 237—239.

Endzelynas Gars. ir form. 44—49, Otrębski Gramatyka I 314—322, Zinkevičius Liet. dial. 170—174.

§ **211.** Senų senovėje yra veikę tam tikri asimiliaciniai-disimiliaciniai procesai, kurių padarinius turime dabartiniame konsonantizme. Juos dabar formuluojame kaip tam tikrus priebalsių sandūros dėsnius. Iš jų bene svarbiausias yra priebalsių *t*, *d* prieš *t* virtimas *s*, o prieš *d* virtimas *z*, pvz.:

a) inf. *mèsti* < **met-ti*, plg. 1. sg. praes. *met-ù*;

inf. *vèsti* < **ved-ti*, plg. 1. sg. praes. *ved-ù*;

taip pat ir 3. cond. *mèstų*, *vèstų* < **met-tų*, **ved-tų*, 1. praes. *mèsčiau*, *vèsčiau* < **met-tjau*, **ved-tjau*, n. sg. m. *mẽstas*, *vẽstas* < **met-tas*, **ved-tas*, *mèstinas*, *vèstinas* < **met-tinas*, **ved-tinas*;

maĩstas < **mait-tas*, plg. *mait-ìnti*;

pláustas < **plaud-tas*, plg. 3. praet. *pláud-ė* (inf. *pláusti*);

b) 1. sg. praet. freq. *mèzdavau* (rašome *mèsdavau*[150]) < **met-davau*;

1. sg. praet. freq. *vèzdavau* (rašome *vèsdavau*[150]) < **ved-davau*;

taip pat ir n. sg. m. *mèzdamas*, *vèzdamas* (rašome *mèsdamas*, *vesdamas*[150]) < **met-damas*, **ved-damas*, *žaizdà* (čia ir rašome *z*!) < **žaid-da* (: 3. praet. *žeĩd-ė*, inf. *žeĩsti* < **žeĩd-ti*).

Kiti pavyzdžiai: *keĩsti*, *kir̃sti*, *ver̃sti*, *leĩsti*, *mel̃sti*, *žeĩsti* < **keĩt-ti*, **kir̃t-ti*, **ver̃t-ti*, **leĩd-ti*, **mel̃d-ti*, **žeĩd-ti*; *kęsti*, *sių̃sti*, *ką́sti*, *skų́sti* < **keñt-ti*, *siuñt-ti*, **kánd-ti*, **skùnd-ti*; *veizdė́ti* (rašome *z*!) < **veid-dė́ti* (: *véidas*), *žaĩzdras* < **žaĩd-dras* (: dial. *žaidas* 'krosnis').

Priebalsių samplaikos **tt*, **dt* buvo virtusios *st*, o **td*, **dd* — *zd* (disimiliacija!) jau baltų prokalbėje, plg. la. *mest* 'mesti', pr. *pomests* 'pames-

---

[150] Tokia rašyba nerodo nei kilmės, nei tarimo. Raidė *s* įsivesta iš bendraties. Latviai šiuo atveju rašo *z*, pvz., *męzdams* 'mesdamas', *vęzdams* 'vesdamas'. Ir mūsų kai kurie kalbininkai, pvz., K. Būga, Pr. Skardžius, rašė *z*.

tas', la. *vest*, pr. *west* 'vesti', la. *męzdams* 'mesdamas', *vęzdams* 'vesdamas'. Taip šias samplaikas, be baltų, dar yra išvertę slavai (plg. s. sl. *mesti* 'mesti', *vesti* 'vesti'), graikai ir iraniečiai. Kitose indoeuropiečių šakose jas ištiko kitoks likimas, pvz., germanai, keltai, italikai **tt* pavertė *ss*, o indai išlaikė *tt* nepakeitę.

Otrębski Gramatyka I 336—339, Szemerényi Einführung 97.

§ **212.** Priebalsiai *t*, *d* prieš *s* senovėje virto *s* (du *s* susiliejo į vieną), taigi **ts*, **ds* > **ss* > *s*, pvz.:

1. sg. fut. *mèsiu* < **met-siu*, plg. 1. sg. praes. *met-ù* (dėl *-siu* plg. *dìrb-siu* : *dìrb-ti*);

1. sg. fut. *vèsiu* < **ved-siu*, plg. *ved-ù*;

krìslas < **krit-slas*, plg. 3. praet. *krìt-o* (dėl *-slas* plg. *mók-slas* : *mok-ė̃ti*);

žáislas < **žaid-slas*, plg. 3. praet. *žáid-ė*;

žą́slai < **žand-slai*, plg. *žánd-as*;

jaũsmas < **jaut-smas*, plg. 3. praet. *jaũt-ė* (dėl *-smas* plg. *kaũk-smas* : *kaũk-ti*);

griaũsmas < **griaud-smas*, plg. 3. praet. *griáud-ė*;

šviesà < **šviet-sa*, plg. 3. praet. *šviẽt-ė* (dėl *-sa* plg. *tam-sà* : *tém-ti*);

gel̃svas < **gelt-svas*, plg. *gel̃t-as*, *gelt-ónas* (dėl *-svas* plg. *žal̃-svas* : *žãl-ias*);

laĩsvas < **laid-svas*, plg. *léisti* < **leid-ti*, 3. praet. *leĩd-o*, iter. *láid-yti*;

pūslė̃ < **pūt-slė*, plg. 3. praet. *pū̃t-ė* (dėl *-slė* plg. *dė̃-slės vìštos* : *dė̃-ti*);

giesmė̃ < **gied-smė*, plg. *gied-óti*;

drausmė̃ < **draud-smė*, plg. *draũsti* < **draud-ti*, 3. praet. *draũd-ė*;

bausmė̃ < **baud-smė*, plg. 3. praet. *baũd-ė*;

versmė̃ < **verd-smė*, plg. 3. praes. *vérd-a*;

s. lie. 2. sg. praes. *dúosi* 'duodi' < **duod-si*, plg. 1. sg. praes. *dúod-u* (dėl *-si* plg. s. lie. *ei-sì* 'eini' : inf. *eĩ-ti*);

ką́snis < **kand-snis*, plg. 3. praet. *kánd-o* (dėl *-snis* plg. *mìrk-snis* : *mérk-ti*).

Šis virtimas taip pat senas, paveldėtas iš baltų prokalbės, plg. la. *dziêsma* 'giesmė' (: *dziêd-ât* 'giedoti'), pr. 2. sg. praes. *waisei* 'žinai' < **waid-sei* (: 1. pl. *waid-imai* 'žinome').

§ **213.** Priebalsių junginiai *š* + *s* ir *ž* + *s* virto *š*, pvz.:

1. sg. fut. *nèšiu* < **neš-siu*, plg. 3. praes. *nẽš-a*;

1. sg. fut. *vèšiu* < **vež-siu*, plg. 3. praes. *vẽž-a*;

mė̃šlas < **mėž-slas*, plg. 3. praes. *mė̃ž-ia*.

Čia priklauso ir esamojo laiko formos *grįžta* < **grįž-sta*, *lūžta* < **lūž-sta*, *tęžta* < **tęž-sta*, rašomos su *ž*.

§ **214.** Priebalsių junginiai *tl*, *dl* virto *kl*, *gl*, pvz.:

ženklas < **žentlas*, plg. pr. *eb-sentliuns* 'pažymėtas, paženklintas';

ẽglė < **edlė*, plg. pr. *addle*, l. *jodla*.

Virtimas neįvykdavo naujuose dariniuose arba jei sutrukdydavo kitų žodžių analogija, pvz., *skaĩtlius* (: *skait-ýti*), *rãtlankis* (< *rãta-lankis*). Verčiama ir skoliniuose, pvz., dial. *klumõčius* 'vertėjas' iš **tlumõčius* < l. *tłumacz*, *pikliavóti* 'tam tikru būdu malti javus' iš **pitliavóti* < l. *pytlować*, *sveklyčià* 'seklyčia' iš **svetlyčià* < l. *świetlica*. Bet tai nerodo reiškinio naujumo. Savuose žodžiuose *tl*, *dl* galėjo išvirsti *kl*, *gl* ir labai seniai. Latvių kalboje taip pat verčiama, plg. la. *egle* 'eglė'. Prūsų kalboje greta sveikų *tl*, *dl* pasitaiko ir išvirtusių, pvz., *piuclan* 'pjūklas', *gurcle* 'gurklys' (plg. l. *gardło*), *clokis* 'lokys' < **tlokis*, plg. vietovardį *Tlokunpelk* 'Lokių pelkė' (lie. *lokys*, la. *lâcis* < **tlākīs*). Pastebėtas toks virtimas ir slavų, taip pat kitose indoeuropiečių kalbose.

Endzelynas Gars. ir form. 53, Otrębski Gramatyka I 357—358, Stang Vergleich. Gram. 107.

§ **215.** Priebalsių junginiai *bn*, *pm* virto *gn*, *km*, pvz.:

dùgnas < **dub-nas*, plg. la. *dibęns*, dial. *dubęns* 'dugnas, pamatas, giluma', s. sl. *dъno* < **dъb-no* (: *dùb-ti*);

bũgnas, plg. dial. *bũbnas* (su vėlai iškritusiu *i*) ir *bũbinas* < br. *бýбен*;

dial. *lùgnios* 'gražios rogės', plg. dial. *lùbnios* 'darbinės rogės su atrama' < **lub-inios* (: *lùbos*);

sẽkmas < **sepmas* iš **sept-mas*, plg. *sept-ynì*, pr. *sepmas*/*septmas*, lot. *sept-imus*.

Tokio virtimo būta ir latvių kalboje, pvz., *Dignāja* (vietovardis) < **Dubnāja*, plg. vokišką pavadinimą *Dubena*.

Otrębski Gramatyka I 358—359, Stang Vergleich. Gram. 107.

§ **216.** Priebalsis *s* po *k*, *g* ir *r* virto *š*, pvz.:

raukšlė̃ < **rauk-slė* (: *pūslė̃* < **pūt-slė*);

triùkšmas < **triuk-smas* (: *griaũsmas* < **griaud-smas*);

mìnkštas < **mink-stas* (: *grum̃-stas*);

brūkšnỹs < **brūk-snys* (: *kep-snỹs*);

áukštas < **aug-stas* (: *áug-ti*, dėl *-stas* plg. *grum̃-stas*);

rūgštùs < **rūg-stus* (: *rū́g-ti*, dėl *-stus* plg. *smal-stùs*);

viršùs < **virsus* (: s. sl. *vrъchъ*, kur *ch* iš *s*);

veršis < **versīs* (: lot. *verrēs* 'kuilys' su *rr* iš *rs*, skr. *vṛṣa-* 'bulius' su *ṣ* iš *s*);

šìršė, dial. *širšuõ* < **širs-* (: s. sl. *sъrъšenъ* su *š* iš *s*);

pir̃štas < **pirstas* (: s. sl. *prъstъ*).

Ilgainiui dėl analogijos *š* vietoje *s* buvo įsivestas vietomis (paprastai priesagose) ir po kitų priebalsių, pvz.: *lipšnùs* vietoj **lipsnùs* (: *ėsnùs* < **ėdsnus* 'ėdrus'), *darbštùs* vietoj **darbstùs* (: *smal-stùs*) ir kt. Atskiruose žodžiuose išliko *s* po *k*, *g*, *r* dėl kitų to paties tipo morfologinių darinių įtakos, pvz., *šū́ksnis*, *lingstìs* 'lingė', *apvárstis* 'apivaras', *girsnóti*, 1. sg. fut. *gérsiu*, *ver̃ksiu*, plg. *ką́snis*, *ram̃stis*, *kilsnóti*, 1. sg. fut. *eĩsiu*. Dalis tokios rūšies žodžių gali būti vėlyvos darybos, kada *s* nebevirto į *š*. Kitų prieš *s* išnyko *t*, pvz., *varsnà* < **vart-sna* (: *ver̃sti* < **vert-ti*).

Esama taip pat žodžių, kurių *s* virto *š* po *ŭ* ir *ĭ* (resp. *au*, *ai*, *ei* > *ie*), pvz.:

aušrà < **ausra* (: lot. *aurōra* su *aur-* iš **aus-*);

maĩšas < **maisas* (: s. sl. *měchъ* su *ch* iš *s*);

ríešutas < **riesutas* (: s. sl. *o-rěchъ*);

dial. *vẽtušas* 'senas' < **vetusas* (: s. sl. *vetъchъ*, lot. *vetus*).

Priebalsio *s* virtimas *š* po *k*, *g*, *r* (gal ir *ŭ*, *ĭ*?) yra labai senas reiškinys. Mat jis būdingas ne tik lietuvių kalbai, bet ir slavams, indams-iraniečiams. Tik tose kalbose jis yra daug nuoseklesnis. Nuosekliausias indų-iraniečių kalbose: čia *s* po *ŭ*, *ĭ*, *k*, *r* dėsningai išvirtęs *š*(*ṣ*). Gana nuoseklus ir slavų kalbose (> *š*, *ch*), bet čia pasitaiko nemaža analoginio išlyginimo atvejų. Lietuvių kalboje (latviai ir prūsai *š* ir *s* suplakė) tasai virtimas nenuosekliausias ir tyrėjų nevienodai aiškinamas. Linkstama manyti, kad labai seniai *s* virsti *š* po *ŭ*, *ĭ*, *k*, *r* pradėjo indų-iraniečių areale ir iš čia plito tolyn: pirmiausia užgriebė slavų arealą, o baltus (lietuvius) palietė tik iš dalies – čia nuosekliai *s* virtęs *š* tik po *k*, *g*, *r*, o po *ŭ*, *ĭ* nuoseklaus virtimo nėra, paliesti tik atskiri žodžiai.

Stang Vergleich. Gram. 94–99, Karaliūnas B I (2) 113–126, Hamp B III (1) 7–11, Arumaa Urslav. Gram. II 45–46.

1. Kas yra asimiliacija? (§ 205).
2. Kokias žinote asimiliacijos rūšis? Nurodykite kiekvienos asimiliacijos rūšies po vieną pavyzdį (§ 205).
3. Aptarkite skardžiųjų priebalsių tarimą prieš dusliuosius ir dusliųjų prieš skardžiuosius (§ 206).
4. Kaip pakinta *n* prieš lūpinius ir gomurinius sprogstamuosius priebalsius? (§ 207).
5. Kas ištinka *s*, *z* prieš *č*, *dž*? (§ 208).
6. Kaip tariamos *sč*, *zdž* resp. *šč*, *ždž* samplaikos dzūkuojančiose tarmėse? (§ 208).
7. Kokia sargiųjų ir žvarbiųjų priebalsių sąveika? (§ 208).
8. Pasakykite keletą tolimosios asimiliacijos pavyzdžių (bendrinės kalbos ir iš tarmių) (§ 209).

9. Kas yra disimiliacija? (§ 210).
10. Kokios disimiliacijos priežastys? (§ 210).
11. Pasakykite kelis disimiliacijos pavyzdžius (§ 210).
12. Kurie priebalsiai tarmėse dažniausiai pakinta dėl disimiliacijos? (§ 210).
13. Pasakykite po keletą pavyzdžių su *st* iš **tt* ir iš **dt* (§ 211).
14. Pasakykite po keletą pavyzdžių su *zd* iš **td* ir iš **dd* (§ 211).
15. Ar senas **tt*, **dt* virtimas *st* ir **td*, **dd* virtimas *zd*? (§ 211).
16. Kokios kilmės priebalsis *s* žodžiuose *mèsime*, *vèsime*? Pasakykite daugiau šios rūšies pavyzdžių (§ 212).
17. Kokios kilmės *š* žodžiuose *nèšime*, *vèšime*? Pasakykite daugiau tokių pavyzdžių (§ 213).
18. Kas ištiko junginius *tl*, *dl*? (§ 214).
19. Koks šių junginių likimas latvių ir prūsų kalbose? (§ 214).
20. Kaip pakito junginiai *bn*, *pm*? Pateikite kelis pavyzdžius (§ 215).
21. Koks *s* likimas po *k*, *g*, *r*? (§ 216).
22. Pateikite po kelis pavyzdžius su pakitusiu ir nepakitusiu *s* po *k*, *g*, *r* (§ 216).
23. Pateikite pavyzdžių su *s*>*š* po *ŭ*, *ĭ* (§ 216).
24. Ką žinote apie *s*>*š* po *ŭ*, *ĭ*, *k*, *r* kitose indoeuropiečių kalbose? (§ 216).

Priebalsių minkštinimas ir joto likimas po priebalsių

§ 217. Lietuvių kalbos priebalsiai minkšti būna dviem atvejais: 1) prieš priešakinius balsius, pvz., *s* žodyje *síena* (tariame *śíena*, plg. kietą *s* žodyje *sagà*), ir 2) prieš užpakalinius balsius, pvz., *siū́las* (tariame *śū́las*, plg. *sulà*). Pirmuoju atveju priebalsiai suminkštėjo dėl asimiliacinio priešakinių balsių poveikio. Mat priebalsių minkštumą lemia tas pats artikuliacinis veiksmas kaip ir balsio priešakinį pobūdį, būtent papildomas vidurinės liežuvio dalies pakėlimas prie gomurio (lot. *palatum* 'gomurys', iš čia terminas *palatalizãcija*). Tariant priebalsį, kalbos padargai jau būna pasirengę tolesnio priešakinio balsio artikuliacijai (regresyvinė asimiliacija!), taigi vidurinė liežuvio dalis iš anksto pakyla prie gomurio ir tuo pačiu suminkštinamas priebalsis. Toks priebalsių minkštinimas ir vadinamas asimiliãciniu.

Antruoju atveju priebalsių minkštumas yra joto (resp. *i̯*), kažkada buvusio tarp priebalsio ir užpakalinio balsio, padarinys: *siū́las*<**si̯ū́las*. Tokį priebalsių minkštinimą vadiname jòtiniu.

Minkštai lietuvių kalboje tariamas ne tik betarpiškai prieš priešakinį balsį ar išnykusį jotą esantis priebalsis, bet ir visa arba beveik visa priebalsių grupė, pvz., *žaĺśvėt́i*, *v́ìŕṕčot́i*. Išimtį sudaro priebalsiai *k*, *g*, kurie kitų priebalsių samplaikoje beveik neminkštėja, pvz., *aĺ'kśńis*, *źv́ĭĺ'gśńis* (bet *ḱìtas*, *váĺ'ǵyt́i*). Kartais šiuo atveju neminkštėja (fakultatyviai) arba menkai teminkštėja ir kai kurie kiti priebalsiai, pvz., *p*, *b*, *m*, *s*, *z*.

Atskirų priebalsių minkštėjimo intensyvumas tiek bendrinėje lietuvių kalboje, tiek ir tarmėse dabar nėra vienodas. Paprastai skiriami pala-

tãliniai (labai minkšti, pvz., *k*, *g* žodžiuose *kiáuras*, *gẽras*) ir palatalizúoti (pvz., *p* žodyje *pelẽ*) priebalsiai.

Greičiausiai linkę minkštėti ir labiausiai suminkštėja užpakalinės artikuliacijos priebalsiai. Juo priebalsių artikuliacija priešakesnė, juo mažiau jie linkę minkštėti. Taigi mažiausiai minkštėja lietuvių kalbos lūpiniai priebalsiai *p*, *b*, *m*, *v*, kiek labiau dantiniai (liežuvio priešakiniai) *t*, *d*, *s*, *z*, *š*, *ž*, *r*, *l*, *n*, o labiausiai – gomuriniai (liežuvio užpakaliniai) *k*, *g*.

Tarmėse tam tikrais atvejais minkšti priebalsiai yra sukietėję, žr. Zinkevičius Liet. dial. 158–170.

§ **218.** Asimiliãcinis priebalsių minkštinimas, ypač tarmėse, apskritai ne toks intensyvus, kaip jotinis. Intensyviau minkštinami ir, matyt, anksčiau suminkštėjo priebalsiai prieš *i* tipo vokalizmą *(i, ī, ie)* negu prieš *e* tipo balsius bei dvibalsius *(e, ė, ei)*. Manoma, kad gomurinių minkštųjų *k*, *g* (bent prieš *i*, o gal ir *e* tipo balsius) būta jau baltų prokalbėje. Intensyviau priebalsiai minkštinami rytų Lietuvoje. Vakarų Lietuvos tarmėse asimiliacinis priebalsių minkštinimas kiek mažesnis. Tai linkstama sieti su slavų kalbų (šioms iš seniau būdinga priebalsių palatalizacija) ir vokiečių kalbos (visai neturinčios asimiliacinio priebalsių minkštinimo) įtakomis. Latvių kalba asimiliacinio priebalsių minkštinimo neturi, tai irgi gali būti susiję su vokiečių kalbos įtaka. Apie asimiliacinį priebalsių minkštinimą prūsų kalboje dėl rašto paminklų netobulumo sunku spręsti.

Žodžio gale nukritus priešakiniam balsiui, priebalsis lieka minkštas. Tasai minkštumas dabar geriausiai išlaikomas rytinėje ir vidurinėje lietuvių kalbos ploto dalyse, kur tariama, pvz., *gál' bū́t́* 'galbūt' (iš *gãli bū́ti*), d. sg. *máń* 'man' (iš *mãni* ar *mãnie*). Vakarų ir pietų Lietuvoje šiais atvejais galiniai priebalsiai dabar jau sukietinti. Kietai jie tariami ir bendrinėje kalboje *(gál bū́t, mán)*.

§ **219.** Prieš *e* tipo vokalizmą daugelis lietuvių kalbos priebalsių suminkštėjo palyginti vėlai. Senųjų tekstų rašybos analizė rodo, kad XVI–XVII a. visoje Lietuvoje be abejonės minkštai buvo tariami tik šios pozicijos gomuriniai priebalsiai *k*, *g*. Jie paprastai žymimi raidėmis *ki*, *gi* (tai iš dalies gal ir lenkų rašybos įtaka), pvz., *kieturi* PK 106_5 'keturi', *ſakie* PS II 9_3 'sakė', *kięſt* SG I 155_{22} 'kęsti', *gieray* PK 92_{13} 'gerai', *giedos* PS II 33_{28} 'gėdos', *gieyd* SG I 131_{28} 'geidžia'. Tuomet dar tik lietuvių kalbos ploto dalyje, rytų ir vidurio Lietuvoje, prieš *e* tipo vokalizmą buvo minkštai tariami dantiniai pučiamieji priebalsiai *š*, *ž*. Viduriniu ir rytiniu raštų kalbos variantais rašę autoriai juos nurodytoje pozicijoje jau gana sistemingai žymi *ßi (szi, ſi, źi, śi)*, *ʒi (ʒ́i)* raidėmis, pvz., *ſieſielis* PK 88_{21-22} 'šešėlis',

prašie PS II 47_{29} ‘prašė’, *ȝiemay* PK 23_1 ‘žemai’, *paȝieyde* PS II 63_{22} ‘pažeidė’. Mažosios Lietuvos ir žemaičių kilmės autoriai šių priebalsių minkštumo dar nežymi. Kiti dantiniai priebalsiai, k. a. pučiamieji sargieji *s*, *z*, sonoriniai *n*, *r* ir sprogstamieji *t*, *d* šioje pozicijoje tada greičiausiai dar buvo nesuminkštėję ar tik menkai suminkštėję: po jų paprastai minkštinamoji raidė *i* prieš *e* nerašoma arba rašoma labai nesistemingai. Prie *n*, *r* reikėtų skirti ir *l*, bet dėl kietojo varianto pavertimo veliariniu anksti labai padidėjo skirtumas tarp kietojo ir minkštojo šio priebalsio variantų. Lūpiniai *p*, *b*, *m*, *v* ir dabar dar tebėra visai menkai suminkštėję.

Senųjų raštų duomenis patvirtina šių dienų tarmės. Žemaičių tarmės šiaurės vakarų dalyje dabar prieš *e* tipo vokalizmą intensyviau minkštinami tik *k*, *g*, *š*, *ž*, *l* priebalsiai, kiti tebėra kieti arba beveik kieti. Klaipėdos krašto senieji vietiniai gyventojai, galbūt dėl vokiečių kalbos įtakos, asimiliacinio priebalsių minkštinimo iš viso neturi (išskyrus minkštuosius *k*, *g*). Iš esmės jo nebūta ir J. Gerulio su Chr. Stangu aprašytoje Kuršių pamario žvejų šnektoje (buv. Mažojoje Lietuvoje). Tačiau iš vakarų einant rytų link, maždaug nuo žemaičių tarmės vidurio, asimiliacinis priebalsių minkštinimas prieš *e* tipo vokalizmą pastebimai intensyvėja. Bet yra požymių, rodančių, kad ir čia *k*, *g* ir (aukštaičių plote) *š*, *ž* suminkštėjo anksčiau negu kiti priebalsiai. Antai pastarųjų priebalsių Švėkšnos–Gar̃damo apylinkių žemaičiai (*k*, *g*) ir rytų aukštaičiai kupiškėnai (*k*, *g* ir *š*, *ž*) nekietina prieš tokį *e*, po kurio eina kietasis priebalsis resp. yra užpakalinis tolesnio skiemens vokalizmas (kiti priebalsiai tuo atveju sukietėjo, o *e* virto *a*), plg. Švėkšnos–Gardamo žemaičių *ķǣ·pâ·ls* ‘kẽpalas’, d. sg. m. *ģęrộm* ‘geram’ šalia 3. praes. *dàd* ‘deda’ ir l. sg. *šàrộ* ‘šeriu’, n. sg. f. *žàmà* ‘žema’, kupiškėnų *ķeȓ·štas* ‘kerštas’, n. sg. f. *ģerà* ‘gera’ ir *žemà*, *šelmȯ̃* ‘šelmuo’ šalia 3. praes. *dãda* ‘deda’.

§ **220.** J ò t i n i s priebalsių minkštinimas susijęs su joto nykimu pozicijoje tarp priebalsio ir balsio.

Tarp dviejų balsių ir prieš balsį žodžio pradžioje jotas nenyko, pvz., *sáuja*, *jóti*. Tik tarmėse vietomis (retai) tam tikrais atvejais pastebimas jo virtimas neskiemeniniu *i̯* ir net išnykimas, pvz., *jìs* > dial. *i̯ìs* > *ìs*, d. pl. m. *jíems* > *i̯íems* > *íems*.

Reikia griežtai skirti du joto nykimo tarp priebalsio ir balsio atvejus: 1) prieš priešakinį balsį ir 2) prieš nepriešakinį balsį. Prieš p r i e š a k i n į balsį po priebalsio jotas baltų kalbose išnyko labai anksti. Manoma, kad jo čia nebebuvo jau baltų prokalbėje. Jis išnykdamas po *t*, *d* nepaliko jokių pėdsakų, pvz., *katė̃* < **katjẽ*, *bríedis*, la. *briêdis* < **breidjīs*, bet (prieš nepriešakinį balsį) g. pl. *kačių̃* < **katjōn*, *bríedžių*, la. *briêžu* < **breidjōn*.

Joto išnykimas tarp priebalsio ir priešakinio balsio yra labai būdinga, specifinė baltų kalbų ypatybė.

§ **221.** Prieš nepriešakinį balsį po priebalsio jotas nyko daug vėliau. Tasai nykimas buvo laipsniškas ir priklausė nuo to priebalsio, po kurio buvo jotas, artikuliacijos. Po labiausiai užpakalinės artikuliacijos priebalsių, t. y. gomurinių *k*, *g*, jis išnyko anksčiausia, o ilgiausiai išliko po tų, kurių artikuliacija pati priešakiausia, t. y po lūpinių *p*, *b*, *m*, *v*. Tam tikrą reikšmę turėjo ir padėtis žodyje: prieš fleksiją išnykimą greitino arba prilaikė kitų formų analogija.

§ **222.** Po lūpinių priebalsių *p*, *b*, *m*, *v* jotas prieš nepriešakinius balsius išliko iki mūsų dienų. Bendrinėje kalboje šakniniai (ne prieš galūnę) junginiai *pj*, *bj* tebėra sveiki, pvz., *pjáuti*, *spjáuti*, *bjaurùs*.

Išlaikė šioje pozicijoje jotą ir bemaž visos tarmės. Tariant *ṕ*, *b́* (*ṕáuti*, *śṕáuti*, *b́aurùs*) pastebėta tik vietomis pietų aukštaičių pakraščiuose apie Drùskininkus, Marcinkónis. Taip kartais pasakydavo ir kitur rašybos suklaidinti mokyklinio amžiaus vaikai (ilgą laiką buvo rašoma *piauti*, *spiauti*, *biaurus*).

Prieš galūnę bendrinėje kalboje po *p*, *b* jotas nebetariamas, pvz., g. pl. *lãpių*, *gul̃bių*, l. sg. praet. *liepiaũ*, *grė̃biau* (tariame *lãṕū*, *gul̃'b́ū*, *l'ieṕaũ*, *gŕė̃b́au*). Tačiau čia jį dar tebeturi dalis pietų žemaičių (pietvakariuose) ir daugelis rytų aukštaičių (išskyrus šiaurės vakarų kampą), kur tebesakoma *lãpjų*, *gul̃bjų*, *liepjaũ*, *grė̃bjau*. Šiose tarmėse jotas išlaikomas ir po lūpinių *m*, *v* (šaknyse nėra pavyzdžių), taigi tariama g. pl. *žẽmjų* 'žemių', *kir̃vjų* 'kirvių', l. sg. praet. *rė̃mjau* 'rėmiau', *róvjau* 'roviau', adv. *ramjaũ* 'ramiau'. Junginiai *pj*, *bj*, *mj*, *vj* prieš galūnę buvo išlaikyti sveiki ir bent dalyje Mažosios Lietuvos šnektų. Kitose mūsų tarmėse, kaip ir dabartinėje bendrinėje kalboje, čia visur jotas nebetariamas, galbūt dėl kitų paradigmos formų (plg. n. sg. *lãpė*, *gul̃bė*, *žẽmė*, *kir̃vis*, 2. sg. praet. *liepeĩ*, *grė̃bei*, *rė̃mei*, *róvei*) arba kitų tos pačios šaknies žodžių (plg. *ramìnti*, *ramì*) įtakos. Paradigmos išlyginimą rodo adv. *labiaũ* (nėra giminingų žodžių su *b'*), su jotu tariamas (*labjaũ*) daugelyje tarmių, taip pat gretiminės formos be joto prieš galūnę (*lãpjų* || *lãpių*, *kir̃vjų* || *kir̃vių* ...), vartojamos, ypač jaunimo, minėtose tarmėse.

§ **223.** Po dantinių sprogstamųjų priebalsių *t*, *d* jotas ne tik išnyko, bet ir pačius priebalsius pakeitė: senoviniai junginiai **tj*, **dj* ilgainiui virto dabartinėmis afrikatomis *č*, *dž* (tarmėse ir *c*, *dz*), pvz., *svẽčias*, *mẽdžiai* < **svetjas*, **medjai*. Tasai procesas nebuvo staigus, o vyko laipsniškai. Neturime patikimų duomenų, iš kurių galėtume nustatyti, kada jis prasidėjo. Manoma, kad pasibaigė apie XIV a. pabaigą (rytų Lietuvoje) ar net XV a. pradžią (vakarų Lietuvoje). Apie tai jau buvo kalbėta § 195—196.

§ **224.** Po visų kitų priebalsių jotas (resp. *i̯*) išnyko tik suminkštindamas priebalsį, bet jo nepakeisdamas, pvz., *kiáuras, regiù, siaũras, šiáurė, žiaurùs*, g. sg. *brólio, sũrio, žìrnio*<**kjáuras*, **regjù* (iš **regjō*), **sjaũras*, **šjáur(j)ē*, **žjaurùs*, **brā́ljā*, **sũrjā*, **žìrnjā*. Nustatyti, kada įvyko šis pakitimas, neturime duomenų. Spėjama, kad minkštieji *k*, *g* iš **kj*, **gj* (**ki̯*, **gi̯*) jau turėti baltų prokalbėje, kaip ir minkštieji *k*, *g* pozicijoje prieš priešakinius balsius. Galbūt anksti atsirado ir kai kurių kitų priebalsių minkštosios poros. Reikia manyti, kad iš baltų prokalbės paveldėta atskirų priebalsių (pirmiausia *k*, *g*) kietumo–minkštumo koreliacija ilgainiui tapo stimuliatoriumi, vertusiu pertvarkyti visą priebalsių sistemą, t. y. suformuoti dvejopas – kietųjų ir minkštųjų – priebalsių poras.

Latvių kalba vietoj senovinių šakninių **pj*, **bj* dabar turi *pļ*, *bļ*, pvz., *pļaũt* 'pjauti', *spļaũt* 'spjauti', *bļaũrs* 'piktas, blogas'. Antrinis *l* po lūpinių pasitaiko ir lietuvių tarmėse, taip pat slavų kalbose, pvz., lie. dial. *subliùro* 'subjuro', rus. *земля*<**zemjā*. Prieš galūnę junginiai **pj*, **bj* ir **mj*, **vj* latvių kalboje išliko sveiki, pvz., *kâpju* 'kopiu', *grâbju* 'grobiu', *vemju* 'vemiu', g. sg. *cìrvja* 'kirvio'. Vietoj senovinių **tj*, **dj* dabar latviai turi *š*, *ž*: g. sg. *vãcieša* 'vokiečio', *briêža* 'briedžio'. Taip pat senoviniai **sj*, **zj* (ir iš **šj*, **žj*) virto *š*, *ž*: *šũt* 'siūti', *kãšu* 'košiu', g. sg. *eža* 'ežio'. Vietoj senovinių **kj*, **gj* dabar latvių kalboje turimos afrikatos *c*, *dz*: *ticu* 'tikiu', *rę̄dzu* 'regiu'. Junginiai **nj*, **lj*, **rj* čia davė minkštuosius *ņ*, *ļ*, *ŗ* (pastarasis rašte paprastai nežymimas): g. sg. *zir̃ņa* 'žirnio', *brãļa* 'brolio', *pavasaŗa* 'pavasario'.

Prūsų kalboje tik senovinis junginys **sj* (ir iš **šj*) virto *š* (galbūt ir **zj*>*ž*), pvz., *schuwikis* 'batsiuvys' (plg. lie. *siuvìkas*), a. sg. *schan* 'šią'. Kiti junginių su jotu priebalsiai išliko nepakitę, tik dėl netobulos tekstų rašybos sunku spręsti, koks likimas ištiko pačius junginius: buvo išlikę sveiki ar tarti tik minkšti priebalsiai, plg. rašymą *piuclan* 'pjautuvas', *knapios* 'kanapės', *medione* 'medžioklė', *garian* 'medis', *kelian* 'iešmas', *dragios* 'mielės, raugas'.

Endzelynas Gars. ir form. 37–43, Otrębski Gramatyka I 309–315, 339–346, 369–372, Stang Vergleich. Gram. 101–107, Zinkevičius Liet. dial. 153–170, 187–188, B VII (1) 74–77, LKK XV 160–161 ir leidinyje Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis (Rīga) 1973 4 93–97 (rusų kalba), Vaitkevičiūtė LKG I 112–115, Чекман B XI (1) 63–76.

1. Kuriais atvejais lietuvių kalbos priebalsiai būna minkšti? (§ 217).
2. Kokį priebalsių minkštinimą vadiname asimiliaciniu? (§ 217).
3. Kodėl priebalsiai suminkštėjo prieš priešakinius balsius? (§ 217).
4. Kokį priebalsių minkštinimą vadiname jotiniu? (§ 217).
5. Kaip minkštinamos priebalsių samplaikos? (§ 217).

6. Kuo skiriasi palataliniai priebalsiai nuo palatalizuotų? (§ 217).

7. Kurie priebalsiai labiausiai linkę minkštėti? (§ 217).

8. Kokius žinote minkštųjų priebalsių sukietėjimo atvejus tarmėse? (§ 217).

9. Prieš kuriuos priešakinius balsius priebalsiai suminkštėjo anksčiau ir prieš kuriuos vėliau? (§ 218).

10. Kurie priebalsiai, manoma, buvo minkšti jau baltų prokalbėje? (§ 218).

11. Kurioje lietuvių kalbos ploto dalyje priebalsių minkštinimas intensyviausias ir kur jis menkiausias? (§ 218).

12. Ar latvių kalbai būdingas asimiliacinis priebalsių minkštinimas? (§ 218).

13. Kada priebalsiai būna minkšti žodžio gale ir kas juos ištiko bendrinėje kalboje? (§ 218).

14. Kada atskiri priebalsiai suminkštėjo prieš *e* tipo balsius? (§ 219).

15. Kaip prieš *e* tipo balsius priebalsiai minkštinami senųjų Klaipėdos krašto gyventojų, šiaurės vakarų žemaičių ir Švėkšnos – Gardamo šnektoje? (§ 219).

16. Iš ko sprendžiame apie ankstesnį *k*, *g*, *š*, *ž* suminkštėjimą (lyginant su kitais priebalsiais) kupiškėnų tarmėje? (§ 219).

17. Koks joto likimas pozicijoje tarp dviejų balsių ir prieš balsį žodžio pradžioje? (§ 220).

18. Kas ištiko jotą tarp priebalsio ir priešakinio balsio? (§ 220).

19. Kaip jotas nyko pozicijoje tarp priebalsio ir užpakalinio balsio? Nuo ko priklausė nykimo intensyvumas? (§ 221).

20. Koks junginių *pj*, *bj* likimas žodžio pradžios pozicijoje ir prieš galūnę (bendrinėje kalboje ir tarmėse)? (§ 222).

21. Kurios tarmės išlaikė sveikus *pj*, *bj*, *mj*, *vj*? (§ 222).

22. Kas ištiko junginius **tj*, **dj*? Kada iš jų išsirutuliojo afrikatos *č*, *dž*? (§ 223 ir 195 – 196).

23. Koks kitų priebalsių junginių su jotu likimas? (§ 224).

24. Kas ištiko *pj*, *bj* ir *mj*, *vj* junginius latvių kalboje (aptarti žodžio pradžios ir prieš galūnę pozicijas)? (§ 224).

25. Kas latvių kalboje ištiko junginius **tj*, **dj* ir **sj*, **zj* (taip pat iš **šj*, **žj*)? (§ 224).

26. Koks senovinių **kj*, **gj* likimas latvių kalboje? (§ 224).

27. Kas dabar latvių kalboje turima vietoj **nj*, **lj*, **rj*? (§ 224).

28. Koks junginių *priebalsis+jotas* prieš užpakalinius balsius likimas prūsų kalboje? (224).

Priebalsių pridėjimai ir iškritimai

§ **225.** Neetimologinis priebalsių atsiradimas (parazitiniai priebalsiai) ir priebalsių tam tikrais atvejais išnykimas lietuvių kalboje pasitaiko apskritai dažniau negu atitinkami vokalizmo reiškiniai. Tokie atvejai būna ne tik svetimos kilmės žodžiuose, bet ir senuose veldiniuose.

§ **226.** Žodžio pradžioje prieš balsį yra tendencija pridėti *j*- arba *v*-. Jotas paprastai atsiranda prieš priešakinius, *v*- — prieš užpakalinius balsius. Bendrinėje kalboje sistemingai pridedamas jotas tik prieš žodžio pradžios dvibalsį *ie*. Nors rašome, pvz., *ieškóti*, *iẽšmas*,

íetis, íena, ievà, bet tariame *jieškóti, jiẽšmas, jíetis, jíena, jievà*. Kad čia esama etimologinio *ie-*, o ne *jie-*, rodo šiaurės žemaičiai, kurie taria *ęi-* (pvz., *ęiškûotę* 'ieškoti'), o ne *jęi-* (bet prieš tarmės *ie-* iš *ė-* jotą ir jie prideda, pvz., *jîestę* 'ėsti'). Prieš kitus priešakinius balsius jotas yra atsiradęs tik sporadiškai, pvz., *jìs* < **is*, plg. lot. *is* 'jis'.

Tarmėse ne tik joto, bet ir *v-* (prieš užpakalinius balsius) pridėjimai gana dažni. Plačiai sakoma, pvz., *jílgas* 'ilgas', *jim̃ti* 'imti', *jyrà* 'yra' ir pan. Priebalsį *v-* daugelis tarmių prideda prieš dvibalsiu *uo* prasidedančius žodžius, pvz., *vúodas* 'uodas', *vúoga* 'uoga', *vuodegà* 'uodega'. Pietų aukštaičiai ir jų kaimynai *v-* gana nuosekliai prideda dar prieš *o, ū*, pvz., *volà* 'ola', *vùpė* 'upė', *vũžauti* 'ūžauti'. Tarmėse pasitaiko atskiruose žodžiuose pridėtinis *v* ir prieš *a, au*, pvz., *vagur̃klas* 'agurkas', *vaũkšlis* 'aukšlis' ir kt.

Tiek jotas, tiek tarmėse *v* žodžio pradžioj galėjo visų pirma atsirasti pozicijoje po balsių dėl hiato vengimo, pvz., iš *pri-im̃ti, ji íeško, su-úostyti, tõ úodo* atsiradę *pri-jim̃ti, ji jíeško, su-vúostyti, tõ vúodo* vėliau galėjo būti apibendrinti ir pozicijai po priebalsių.

Pridėtiniai *j-, v-* pasitaiko ir kitose baltų kalbose, plg. la. dial. *jirbe* < *irbe* 'kurapka', *vuts* < *uts* 'utėlė', pr. *woasis* 'uosis', *woble* 'obuolys', taip pat būdingi slavų kalboms, pvz., rus. *ягода* 'uoga' (*j-* pridėtinis, plg. lie. *úoga*), *выдра* 'ūdra'.

§ **227**. Žodžio pradžioje prieš sprogstamuosius priebalsius kartais pridedama *s-*, pvz., šalia *kẽsti, keterà, tvérti* pasakoma ir *skẽsti, sketerà, stvérti*.

Tarmėse žodžių su pridėtiniu *s-* resp. *z-* turime daug. Prieš dusliuosius *p, t, k* pridedama *s-*, pvz.: *splazdė́ti* 'plazdėti', *splė̃sti* 'plėsti', *splū́sna* 'plunksna', *sprun̑kšti* 'prunkšti'; *straûklapis* 'trauklapis, gyslotis', *stū́kstantis* 'tūkstantis'; *skabìnti* 'kabinti', *skal̃kiai* 'kalkės', *skãpčius* 'kapčius', *sker̃džius* 'kerdžius', *skikìlis* 'kikilis', *skregždė̃* 'kregždė'. Prieš skardžiuosius priebalsius *s-* > *z-*, pvz.: *zdairýtis* 'dairytis', *zgedáuti* 'pageidauti, ieškoti'.

Pridėjimų priežastys ne visur tos pačios. Prie veiksmažodžių *s-* daug kur yra ne kas kita, kaip sangrąžos dalelytės reliktas, palaikytas šaknies dalimi. Ypač tai būdinga rytų Lietuvai, kur priešdėliniai veiksmažodžiai dažnai vietoj *-si-* turi *-s-* (§ 164). Ilgainiui tokios formos kaip *nustvérti* (vietoj *nu-si-tvérti*), imtos skaidyti ne *nu-s-tvérti*, bet *nu-stvérti*, ir iš čia nepriešdėlinė forma *stvérti*. Plg. *silsė́ti* su *s-* prieš balsį iš *pa-si-ilsė́ti* > *pa-s-ilsė́ti*. Kai kurie daiktavardžiai *s-* galėjo gauti dėl kontaminacijos su kitais žodžiais, kuriuo nors būdu su jais kalbančiųjų siejamais, pvz., *sker̃džius* 'kerdžius' galėjo gauti *s-* iš *sker̃sti*, *skregždė̃* — iš *skrìsti, skraidýti*, o *sal̃pti* 'alpti' (su *s-* prieš balsį!) — iš *sil̃pti, sil̃pnas*. Atsiradus didesniam skaičiui žodžių, prie kurių fakultatyviai pridedamas *s-*, ilgainiui

k ‖ *sk* kaita galėjo būti apibendrinta ir kitiems. Pažymėtina, kad žodžių su pridėtiniu *s-* turima ir kitose giminingose kalbose, pvz., la. dial. *skrasts* ‖ *krasts* 'kraštas'. Esama indoeuropiečių kalbose ir labai senų pavyzdžių su *s-* ir be jo, pvz., *stógas* (: *stíegti* 'dengti stogą'), gr. στέγος ‖ τέγος 'stogas, namas', lot. *tegō* 'dengti', *toga* 'apdangalas'.

§ **228.** Kitų priebalsių pridėjimai pasitaiko retai ir tik tarmėse.

Kiek dažniau pridedama *š-*, pvz.: *šaikvóti* 'eikvoti' (dėl neteisingo *iš-eikvóti* skaldymo), *ščiáudėti* 'čiaudėti' (plg. *nuščiáudėti* < *nu-s-čiáudėti* iš *nu-si-čiáudėti*), *ščiaũptis* 'čiauptis' (plg. *suščiaũpti* < *su-s-čiaũpti* iš *su-si-čiaũpti*), *škrū̃ptelėti* 'krūptelėti' (plg. *škrùpulas* 'išgąstis'), *šmeñdrė* (plg. *šveñdrai*), *štylė̃k* 'tylėk' (plg. *ša! šš!*), *švaipýtis* 'vaipytis' (plg. *šaipýtis*). Kitų priebalsių pridėjimai labai reti, pvz.: *džiogỹs* 'žiogas', *taũkštas* 'aukštas' (*t* iš pasakymo *añt aũkšto*).

§ **229.** Žodžio viduryje tarp morfemų įterpiama *j* arba *v*, vengiant hiato. Bendrinėje kalboje jotas paprastai įterpiamas tik prieš dvibalsiu *ie* prasidedančią šaknį, pvz., rašome *pã-ieškos*, bet tariame *pã-jieškos*, rašome *ap-íeško*, *pùs-ienės*, bet tariame *ap-jíeško*, *pùs-jienės* (: *jíena* < *íena*). Tarptautiniuose žodžiuose toks jotas tariamas ir prieš kitus balsius, ypač po *i*, pvz., rašome *asociãcija*, *abituriẽntas*, *biològija*, *akvãriumas*, bet tariame *asocijãcija*, *abiturijẽntas*, *bijològija*, *akvãrijumas*. Kai kuriuose į lietuvių kalbą anksčiau patekusiuose ir labiau sulietuvėjusiuose žodžiuose jotą jau ir rašome, pvz., *alijõšius*, *fortepijõnas*, *milijõnas*.

Įterptinį *v* bendrinė kalba turi ištekėjusių moterų pavardėse, kurių vyriškasis atitikmuo yra *u* kamieno, pvz., *Bùtku-v-ienė* (: *Bùtkus*).

Tarmėse jotas ir *v*, vengiant hiato, atsiranda daug dažniau ir tarp įvairių balsių. Jotas paprastai būna po priešakiniu, *v* — po užpakaliniu balsiu besibaigiančių morfemų, pvz., *pri-j-im̃ti* 'priimti', *į-j-áusti* 'įausti', *apý-j-aušriu* 'apyaušriu' ir *nu-v-eĩna* 'nueina', *su-v-ė̃dė* 'suėdė'. Tačiau tokį pasiskirstymą neretai laužo analogija: pagal, pvz., *nu-v-eĩna* vietomis sakoma ir *į-v-eĩna* 'įeina', pagal *ne-j-ė̃dė* 'neėdė' sako ir *su-j-ė̃dė* 'suėdė'. Gana plačiai paplitusios formos *apjãkęs* 'apakęs', *apjàkti* 'apakti' atsirado turbūt iš **api-j-ãkęs*, **api-j-àkti*. Skoliniuose įterpimas būna bet kurioje žodžio pozicijoje, pvz., (*a*)*kardijõnas* 'akordeonas', *tijãtras* 'teatras', *Simãvonas* 'Simeonas', *Tavõsė* 'Teodora' (iš *Taõsė* ar *Teõsė*). Neretai įterpiama ir tarp žodžių, ypač jotą po prielinksnio *į*, pvz., *į‿j‿aũsį* 'į ausį', *į‿j‿ẽžerą* 'į ežerą', *į‿j‿ùpę* 'į upę'.

§ **230.** Turime nemaža žodžių su įterptiniais *k*, *g* prieš *s*, *z* resp. *š*, *ž*, pvz.:

añkštas iš **anž-tas*, plg. lot. *angō* 'spaudžiu', s. sl. *ѫзъ-къ* > r. *уз-кий*;
áuksas iš **ausas*, plg. pr. *ausis*, lot. *aurum* < **ausōm*;
bal̃kšvas, dial. *bal̃ksvas*, plg. *bal̃svas*;
beñgždžias, plg. dial. *beñždžias*;
bókštas iš **boštas* < l. *baszta*;

dūksėti, dial. *dūksáuti*, plg. *dū́sauti*;
grakštùs iš **graž-(s)tus*, plg. *gražùs*;
krìkštas, *krìkštyti* iš **kristas*, **kristyti*<s. rus. *крьстъ*, *крьстити*;
lẽkštas iš **lėž-tas*, plg. la. *lêzns*;
rýkštė iš **ryštė*, plg. la. *rìste²*, pr. *riste* (: *rìš-ti*?);
šeȓkšnas iš **šeȓšnas*, plg. *širšnýti* 'apšerkšnoti';
tū́kstantis iš **tū́stantis*, plg. pr. a. pl. *tūsimtons*, s. sl. *тысęšta* arba *тысǫšta*, got. *þūsundi*;
vìnkšna iš **vinžna*, plg. l. *wiąz*, r. *вяз*;
žvaigždė̃, plg. dial. *žvaizdė̃*, l. *gwiazda*, r. *звезда*;
žviȓgždai, plg. dial. *žviȓždai*.

Pavyzdžiai iš tarmių: *aksfáltas* 'asfaltas', *apìnakstris* 'apinasris', 3. praes. *bal̃ksta* 'bąla, balsta', *baȓkščiai* 'barščiai' (iš br. *борщи*), *čerẽkšnė* 'čerešnė' (iš *черешня*), *glẽgžnas* 'gležnas', *glúoksnis* 'gluosnis', *kaĩkštis* 'kaištis', *krikštolas* 'krištolas', adv. *kūlvirksčiaĩs* 'kūliavirsčia, per galvą virstant, labai greitai', *láiksvė* 'laisvė', *papãžaikstis* 'pažastis', *pė̃kščias* 'pėsčias', *plúokštas* 'pluoštas', *raĩkštis* 'raištis', *smalkstùs* 'smalsus', *úokšvis* 'uošvis', *vaȓksnos* 'varsnos'.

Įterpimai nevienodo senumo ir atsirado, matyt, dėl įvairių priežasčių. Pagal J. Endzelyną, tendenciją įterpti sukėlė *sk*, *zg* metatezė (ji bus aptarta § 245), plg. *tróško* : *trókšti*. Vienur kitur *k*, *g* gali būti gauti iš artimos reikšmės žodžių, pvz., *bal̃kšvas* (dial. *bal̃ksvas* ir *bálkšvas*, *bálksvas*) gali būti padarytas pagal *pìlksvas* (*pìlkšvas*), *dūksėti* gali turėti *k* iš *dū̃kas* 'atsikvėpimas', adv. *kūlvirksčiaĩs* – iš *atvirkščiaĩ* ir pan. Jaustukas *bàkst* (iš čia veiksmažodžiai *baksėti*, *baksnóti*, *bàkstelėti*) atsirado greičiausiai dėl *bàst* (*bàstelėti*) ir *bàkt* (*bàktelėti*) kontaminacijos. Esant iš seno didesniam skaičiui dubletų su *k*, *g* ir be jų, ilgainiui galėjo susidaryti tam tikras svyravimas *k*, *g* vartosenoje prieš sargiuosius ir žvarbiuosius, dėl to imta juos šioje pozicijoje sporadiškai dėlioti, o kartais ir išmetinėti (§ 239).

Latvių ir prūsų kalbose taip pat yra nemaža pavyzdžių su įterptiniais *k*, *g* prieš *s*, *z*: la. *aũksts* 'šaltas' (: lie. *áušta* 'vėsta, šaltėja'), *dzîksla* šalia *dzîsla* 'gysla', *îkss* šalia *îss* 'trumpas' (: lie. *ìsas*), *pìrksts* 'pirštas', *ligzds* 'lizdas', pr. *Chricstus* šalia *Christus* 'Kristus', *laxde* 'lazdynas' (= la. *lagzda* 't. p.' šalia lie. *lazdà*) ir kt. Tai rodo įterpimo tendencijos senumą.

§ **231**. Prieš kitus priebalsius *k*, *g* įterpiami retai, paprastai tarmėse.

Pavyzdžiai: *pirktis* 'pirtis' (plg. *pirkià*), *reguliãktorius* arba (su disimiliacija) *leguliãktorius* 'plūgo reguliatorius', *sklidùs* 'slidus', *sklýsti* 'slysti' (plg. *sklìsti* 'skleistis, plisti'), *máugdytis* 'maudytis'.

Ne visuomet lengva nustatyti, kur esama *k*, *g* įterpimo ir kur variantai su *k*, *g* yra senesni. Pvz., vietoj *drū́tas* žemaičiai ir artimesni aukštaičiai

sako *drūktas*, vietoj *žaltỹs* rytų aukštaičiai turi *žalktỹs (žaliaktỹs, želiaktỹs)*. Sunku nustatyti, kuris šių porų narys senesnis. Dvejopumas galėjo atsirasti ir dėl substrato.

Tarmėse esama ir *k* pridėjimo žodžio gale pavyzdžių. Ypač tai būdinga Zietelos šnektai, pvz., *caĩk* 'tas, tasai' (iš *tas-aĩ-k*), *icaik* 'šitas' (iš *itas-ai-k*), *kursaĩk* 'kuris, kursai', adv. *kadaik*||*kadáik* 'kada', *nū́naĩk* 'dabar', *pérnaik* 'pernai', imper. *paláukik* 'palauk'. Kartais net du kartu pridedama: *caĩkik* (ret. *caĩgig*), *tadaĩkik* ir pan. Pavyzdžiai iš kitų tarmių: *deltõk* 'vis dėlto, tačiau', *kiáuraik* 'kiaurai', *kõleik* 'kolei', *visaĩk* 'visai', 3. praes. *dìrbak* 'dirba'. Daugeliu atvejų pridėtinis *-k* yra dalelytės *gi* palaikas, plg. Daukšos postilės *tasaiģ* 407_{11} 'tasai', *tataig* 200_{44} 'tatai', *tenayģ* 15_{36} 'tenai'.

§ **232.** Tarmėse yra dar įvairių kitokių priebalsių įterpimų, kurie atskirais atvejais gali būti gana seni ir todėl reikšmingi kalbos istorijai. Šiuo atveju ypač išsiskiria tie, kurie nurodyti a, b, iš dalies ir c skyreliuose.

a) Tarp *s (š)* ir *r* daugelis pietų aukštaičių (kitur sporadiškai) įterpia *t*, pvz., *apìnastris* 'apinasris', *auštrà* 'aušra', *nastraĩ* 'nasrai', *straĩgė* 'sraigė', *straublỹs* 'vaivorykštė' (iš *sraublỹs*), *strẽbti* 'srėbti', *strovẽ* 'srovė', *strúoga* 'sruoga'. Tai gali būti sena ypatybė, nes junginį *sr* pavertė *str* daugelis indoeuropiečių kalbų, tarp jų ir slavai (pvz., r. *остров*: liet. *srovẽ*), latviai (pvz., *stràva* 'srovė'), galbūt iš dalies ir prūsai (tai rodo šie dokumentų vietovardžiai: *Strowange*, *Stromyke*, *Strewe*, *Nastrayn*).

b) Tarp *m* ir *l* daug kur įterpiama *b*, pvz., *imblióti* 'iminėti' (iš *imlióti*), *paimblùs* 'gabus' (iš *paimlùs*), *stùmblioti* 'stumdyti' (iš *stùmlioti*), *Zembliáuskis* 'Zemliauskis' (pavardė). Kadangi junginiai *ml*, *mr* daugelyje indoeuropiečių kalbų virto *mbl*, *mbr*, tai yra pareikšta nuomonė, jog taip turėję atsitikti ir baltų kalbose. Tuo atveju *imlióti* tipo žodžius tektų laikyti naujais dariniais. Tačiau tam įrodyti trūksta visai patikimų duomenų.

c) Tarp *z* ir balsio sporadiškai įterpiamas *d*, pvz., *ãbrozdas* 'paveikslas' (iš *ãbrozas* < l. *obraz* ar br. *образ*), *bẽzdas* 'alyva, Syringa' (iš *bẽzas* < l. *bez*), *érzdinti* 'erzinti'. Čia *zd* atsirado, sekant *veizėti* || *veizdėti* tipo poras. Šis reiškinys jau aptartas § 183.

d) Tarp *n* ir *r* tarmėse sporadiškai įterpiamas *d*, pvz., *Geñdrikas* 'Henrikas', *gendrõlius* 'generolas'.

e) Žemaičių – aukštaičių pasieniais plačiu ruožu tarp *n* ir *s*, *š*, *ž* sistemingai įterpiama *t* resp. *d*, kurie su *s*, *š*, *ž* suliejami į afrikatas *c*, *č*, *dž*, pvz., *kálnc* vietoj *kálns* < *kálnas*, *sprénсti* vietoj *sprénsti* 'spręsti', *greñčti* vietoj *greñšti* 'gręžti', *ándžuols* vietoj *ánžuols* 'ąžuolas'. Vietoj samplaikos *nz* svetimos kilmės žodžiuose plačiai tariama *ndz*, pvz., *Andzelmà* 'Anzelma' (vardas), *bendzìnas* 'benzinas'. Minėtinas *s* virtimas *c* (= *ts*) žodžiuose *cẽbras* 'sėbras', *cezònas* 'sezonas', *Cibìras* 'Sibiras', *cidãbras* 'sidabras'. Samplaikos *sk*, *šk* plačiai verčiamos *ck*, *čk* (= *tsk*, *tšk*): *pliauckà* 'pliauska', *Baranáuckas* (ir *-aũckas*) 'Baranauskas', *Jablònckis* 'Jablonskis', *Kavárckas* 'Kavarskas', *pūčkà* 'pūška'...

f) Tie žemaičiai, kurie vietoj bendrinės kalbos *ą*, *ę*, *ų*, *į* taria *an*, *en* (> *ọn*, *ẹn*), *un*, *in*, atskiruose žodžiuose turi *an*, *en* (> *ọn*, *ẹn*), ypač *un*, *in* ir vietoj *a*, *e* resp. *ū*, *ī* (ir vietoj aukštaičių *uo*, *ie*), pvz., *cgrañstas* 'agrastas', *meñs* 'mēs', *juñs* 'jūs', *glùnsnis* 'gluosnis' (= p. že. *glūsnis*); *gìnsla* 'gysla', *triñs* 'trys', n. sg. *akmuñ* 'akmuo' (= p. že. *àkmũ*), d. sg. *výrun* 'vyrui' (= p. že. *výrū* = a. *výruo*). Tai savotiški hipernormalizmai, kuriuos turėtume traktuoti kaip *agrą̃stas*, *mę̃s*, *jų̃s*, *gįsla*, *trį̃s*... ir laikyti tam tikra antrine nazalizacija. Įterptinį *n* žemaičių tarmėje gauna ir kai kurie kiti žodžiai, jau turintys vieną *n*. Jis atsiranda tarp *i*(*ī*), rečiau *u*(*ū*), ir sprogstamųjų priebalsių (dažniausiai *k*, *g*) arba afrikatos *č*. Formos su tokiu *n* randamos tiek pietų, tiek ir šiaurės žemaičių plote. Pavyzdžiai: *bažnìnčia* 'bažnyčia', *ganinklà* 'ganykla', *kningà* 'knyga', *mélninčia* 'malūnas', (iš *mélnyčia* < br. *мельніца*), *nìnkštis* 'nykštys', *nìntys* 'nytys', *sniñgas* 'sniegas' (plg. 3. praes. *sniñga*).

g) Įvairūs kitoki sporadiški priebalsių įspraudimai: *lãpkristis* 'lapkritis' (*s* iš *kristi*), *lèkstrika* 'elektra', *móšra* 'moša, vyro sesuo' (*r* greičiausiai iš *dukrà* ar *sẽserys*), *saliestrà* 'salietra'; *prištáikinti* 'pritaikinti', *rùkšpūžė* 'rupūžė' (keiksmažodis), *sekšmẽ* 'sekmė, sakmė'; *pamė̃gždžioti* 'pamėgdžioti'; *akertẽ* 'aketė' (*r* iš *kir̃sti*, *ker̃ta*), *áržuolas* 'ąžuolas', *karštavóti* 'ragauti' (iš *kaštavóti* < l. *kosztować*, plg. *kárštas*), *mėtrà* 'mėta', *partigrãpas* 'fotografas' (plg. *portrètas*), *per̃tnyčia* 'penktadienis' (iš *pẽtnyčia*, *pė̃tnyčia* < br. *пятніца*), *agur̃klas* 'agurkas', *ãpnarslis* 'apinasris' (perdirbta iš *ãpnasris*); *benaũsė* 'beausė (avis)', *blanknòtas* 'bloknotas' (plg. *blánkas*), *palaĩdnas* 'palaidas' (plg. *glõtnas* 'lygus', *negãdnas* 'piktas, prastas'), *tèkninka* 'technika' (*ir tèkninkas* 'technikas', plg. *bìtninkas* 'bitininkas') ir kt.

§ **233.** Priebalsių numetimas žodžio pradžioje – retas reiškinys, labiau būdingas tarmėms.

Vakarų aukštaičiai kauniškiai ir kai kurie žemaičiai atskiruose žodžiuose prieš *o* (> že. *uo*) netaria lūpinio priebalsio *v-*, pvz., *óras* 'voras', *ókietis* / *okietỹs* 'vokietis', *õgti* 'vogti', *ógos* 'vogos', *overẽ* 'voverė', *olungẽ* 'volungė'. Žodžiai *vanduõ*, *vánta*, *vangùs* *vam̃zdis* ir *vą̃šas* netenka *v-* tose tarmėse, kurios *an*, *am*, *ą* verčia *ọn*, *ọm*, *ọ̄*(*n*) arba *un*, *um*, *ū*, pvz., *ọndọ̃u* / *unduõ* 'vanduo', *ọ̃nšọs* / *ọ̃šọs* / *ū̃šas* 'vąšas'. Tas pat pasakytina dėl joto nykimo prieš tarmės *en*, *em*>*in*, *im*, pvz., ryt. *inė* '*jéntė*, žmonos sesuo'. Mat žodžio pradžios jotas, ypač prieš *i* (*ī*), tarmėse daug kur tariamas neryškiai ir gali visai išnykti (*is*<*jis*). Dar plg. *ẽknos*<*jẽknos* (*jãknos*).

Kiti žodžio pradžios priebalsiai numetami retai, daugiausia skoliniuose, vengiant lietuvių kalbai neįprastų priebalsinių samplaikų, pvz.: *bóti* 'paisyti, vengti, kenkti' (iš *dbóti*<l. *dbać* ar br. *дбаць*), *sálmė*, 'psalmė' (plg. kitokį *ps-* vengimo būdą: *apsálmė*, *pasálmė*), *Saverùkas* 'Ksaverukas'. Priebalsių išnykimo priežastis gali būti ir disimiliacija. Vieno iš pasikartojančių *r* išnykimu aiškintinas žemaičių žodis *arõtos*/*arõtai* 'rarotai' (iš l. *roraty*), analogiškas pavyzdys su išnykusiu vienu iš dviejų *n* yra rytų aukštaičių *éndrė*>*ìndrė* 'nendrė', plg. pietų aukštaičių *jéndrė* (su *n* ...*n*>*j*...*n*).

§ **234.** Žodžio vidurio priebalsių išnykimas – daug dažnesnis reiškinys. Turime ir labai senų nykimo atvejų. Tokiais laikytinas priebalsio *v* netekimas žodžiuose *sesuõ* (*se-* iš **sve-*, plg. skr. *svasar-*, got. *swistar*) ir *šẽšuras* 'vyro tėvas' (*še-* iš **sve-*, plg. s. sl. *svekrъ*, sva. *swähur*, skr. *śváśura-*).

Seniai lūpinis priebalsis *v* nyksta prieš lūpinius balsius (disimiliacija!), ypač dvibalsį *uo*, pvz., *dù*<**dvúo* (plg. f. *dvì*<**dvíe*, s. sl. *dъva*, skr. *dvāu*, lot. *duō*, gr. δύω 'du'), *šuõ*<**švuõ* (iš **k̑u̯ōn*, plg. skr. *śvā*, gr. κύων).

Žemaičiai tokio *v* bemaž visada netaria (jų *uo* iš *o*) net naujuose žodžiuose, pvz., (pateikiami aukštaitiški atitikmenys su *o*) *adõkatas* 'advokatas', *apolùs* 'apvalus', *ašók-lis* 'raudonasis serbentas' (plg. a. *ašvõklė* 't. p.'), *eikóti* 'eikvoti', *kõlyti* 'girti' (iš *kvõ-lyti*< l. *chwalić*), *kortà* 'toks saikas, skardinis indas', *kõtymai* 'egzaminai' (iš *kvõtymai* : *kvõsti*), *nakóti* 'nakvoti', *sõris* 'svoris', *sõtas* 'svotas', *šógeris* 'švogeris', *torà* 'tvora'. Aukštaičių tarmėje toks nykimas retas, pvz., *pikotė* 'piktvotė'.

Vakarų Lietuvoje n. -a. du. f. formos *mùdvi* (že. *vẽdvi*), *jùdvi*, *tiẽdvi*, *abìdvi* fakultatyviai netenka *v* ir tariamos *mùdi* (že. *vẽdi*), *jùdi*, *tiẽdi*, *abìdi* dėl vyr. g. *mùdu* (že. *vẽdu*), *jùdu*, *tuõdu*, *abùdu*, kur *-du*<**-dvúo* su išnykusiu *v* prieš *uo*. Vietomis fakultatyviai *v* netenka ir kiti linksniai, pvz., g. pl. *mùdiejų*, d. -i. pl. *mùdiem*. Pasakoma net f. *di* 'dvi'.

§ **235.** Lūpinis priebalsis *v* nyksta ir po lūpinių *p*, *b*, pvz., *apynỹs*< *apvynỹs* (taip tarmėse tebesakoma), *Labardžiaĩ* (vietovardis)<*Labvar-džiaĩ*. Plg. la. *apaļš* 'apvalus'.

Tarmių pavyzdžiai: *apalùs* 'apvalus', *apalaĩnas* 'apvalainas', *ãpara* 'apvara, virvelė kam nors suvarstyti, pvz., naginėms raukti', *Apardaĩ* 'Apvardai'. Tokiais atvejais kartais išnyksta ne *v*, bet *p*, *b*, pvz., *avadaĩ* 'apvadai', *aveȓsk* 'apversk'. Taip atsitinka ir prieš lūpinį nosinį *m*, pvz., 3. praet. *àmetė* 'apmetė'.

§ **236.** Priebalsis *d* nyksta prieš nosinius priebalsius, pvz., s. lie. 1. sg. praes. *dúomi* 'duodu'<**duod-mi*, 1. pl. *dúome* 'duodame'< **duod-me* (plg. 3. pers. *dúosti* 'duoda' <**duod-ti* : *dúoda*); s. lie. *demi* 'dedu'<**ded-mi*, *deme* 'dedame'<**ded-me* (plg. *desti* 'deda'<**ded-ti* : *dẽd-a*), n. sg. *raumuõ*<**raud-muo* (: *raud-ónas)*, *skiemuõ*<**skied-muo* (: 3. praet. *skíed-ė*). Tai būdinga ir kitoms baltų (pvz., la. *duômu* 'duodu' <**duod-mu*), taip pat slavų (pvz., s. sl. *damь* 'duodu' <**dad-mь*) kalboms.

Prie senų išnykimų reikia priskirti dar priebalsio *t* netekimą tarp *š* ir *m*, pvz., s. lie. *ãšmas* 'aštuntas'<**aštmas*, plg. pr. *asmus*, s. sl. *osmъ* šalia skr. *aṣṭama-*.

§ **237.** Pastebima tendencija išmesti sprogstamuosius priebalsius iš kitų priebalsių samplaikos vidurio (jeigu nesutrukdo giminingų žodžių analogija), pvz., *pãsninkas*, ryt. *pãsnykas*<**pastnykas* (iš s. l. *postnik*), *plasnóti*<**plast-noti* (: *plast-énti)*, *čẽsnis* 'pagarba, vaišės'<**čėstnis* (iš s. br. *честь*), *smárvė*<*smárdvė* (: s. lie. *smardùs*, *smir-dė́ti*).

Tarmėse tokių pavyzdžių labai daug, plg. *kamlỹs*<*kamblỹs* 'augalo kamienas, drūtgalis', *klim̃ti*<*klim̃pti*, *kum̃ti*<*kum̃pti*, *tem̃ti*<*tem̃pti*; *ašrùs*<*aštrùs*, *balgal̃vis*<*balt(a)gal̃vis*, *kopū̃slapis*<*kopū̃st(a)lapis*, *pìkdagis*<*pìkt(a)dagis*, *šálkalvis* 'šaltkalvis', *šimkõjis* 'šimtakojis', *višgaidis* 'vištgaidis'; *kal̃pečius*<*kal̃kpečius* 'krosnis kalkėms degti', *mìnškiaušis*<*mìnkšt(a)kiaušis* 'kiaušinis be lukšto' (pastaruose dviejuose pavyzdžiuose galima įžiūrėti ir išnykimą dėl dviejų *k* disimiliacijos).

§ **238.** Paprastai linksta išnykti v i e n a s i š d v i e j ų ž o d y j e e s a n č i ų n o s i n i ų p r i e b a l s i ų (disimiliacija!). Būdingas pavyzdys – įvardžiuotinių būdvardžių formos d. sg. *baltájam*<*baltámjam*, loc. sg. *baltãjame*<*baltam̃jame*, d. pl. m. *baltíesiems*<*baltíemsiems*, f. *baltósioms*<*baltómsioms*, i. pl. f. *baltõsiomis*<*baltõmsiomis*, dial. d. du. m. *baltíejiem*<*baltíemjiem*, f. *baltójom*<*baltómjom*, i. du. m. *baltiẽjiem*<*baltiẽmjiem*, f. *baltõjom*<*baltõmjom*, ill. sg. m. *baltãjan*<*baltañjan*, f. *baltõjon*<*baltõnjon*. Formas su išlaikytais abiejų dėmenų *m* resp. *n* tebeturi dalis vakarų aukštaičių (pietinė) ir daugelis rytų aukštaičių vilniškių.

Tarmėse yra ir kitokių pavyzdžių su išnykusiu vienu iš dviejų nosinių priebalsių, pvz., *ceñteris* 'centneris', *druñgas* 'drungnas', *pudameñtas* 'fundamentas', *víelinkas* 'vienlinkas', *Viceñtas* 'Vincentas', *mẽlmusė*<*mẽlyna mùsė*. Kartais išnyksta ir sklandusis *l* prieš *n*: žemaičiai ir pakraštiniai aukštaičiai šalia *vélns*<*vélnias* pasako ir *vél̓s*.

§ **239.** Tarmėse dar yra ir k i t o k i ų priebalsio išnykimo atvejų, kurie reikšmingi, nustatant lietuvių kalbos garsyno raidos polinkius.

a) Zietelos lietuviai *k*, *g* dažinausiai netaria prieš priebalsių samplaiką *s*, *š*, *ž*+priebalsis, pvz., *ansti* 'anksti', *áuštas* 'aukštas', *dabarýščias*<*dabarýkščias* 'dabartinis', *paũštė*<*paũkštė* 'paukštis', *rūštùs* 'rūgštus', *skrẽždė*>*skrãždė* 'kregždė'.

b) Sudėtiniuose žodžiuose vietoj *pirm-* dalis žemaičių sako *pim-*, pvz., *pimdėlẽ* 'pirmdėlė, pirmaveršė karvė', *pìmgalis* 'pirmagalys', *pìmšokis*<*pirmšokis* 'pati pradžia'. Įvairiose tarmėse *l* netenka žodis *kiaũlė*, kai eina sudėtinių daiktavardžių pirmuoju dėmeniu be jungiamojo balsio, pvz., *kiaũgrūšė* <*kiaũlgrūšė* 'laukinė kriaušė', *kiaũpienė*< *kiaũlpienė* 'toks augalas', *kiaušerỹs*<*kiaulšerỹs* 'tokia žolė'.

c) Intervokalinėje pozicijoje *j* ir *v* daug kur nusilpsta, virsta *i̯*, *u̯*, kurie turi tendenciją išnykti, ypač *i̯* tarp priešakinių, *u̯* tarp užpakalinių balsių, pvz., partic. praet. act. *ẽję̃s*>ryt. *ẽi̯is* ir *ẽ'is*, 3. praet. *bùvo*>vak. a. *bùu̯o* ir *bù'o*, net *bó*. Kiti įvairių tarmių pavyzdžiai: *pa'õjus* 'pavojus', *brã'oras* 'bravoras', 3. praet. *melã'o* 'melavo', *pà'ogė* 'pavogė'. Plg. *greĩmas*, *kaleĩmas*, *klaĩmas* ir *grėjìmas*, *kalėjìmas*, *klojìmas*. Vakarų Lietuvoje *j*, *v*>*i̯*, *u̯* netariami prieš išnykusį sudėtinių žodžių jungiamąjį balsį ir galūnės vokalizmą (paprastai po ilgo balsio ar dvibalsio), pvz., *kraũligė* 'kraujaligė', *vẽpūtė*<**vẽjapūtė*, *gýplaukiai* 'gyvaplaukiai', *kir̃kotis* 'kirvakotis', že. *kraũs* 'kraujas', *vẽs* 'vėjas', *tẽs* 'tėvas', 3. praes. *jó* 'joja' (bet *dalìj*/*dalìį* 'dalija'), loc. sg. *šakõ* 'šakoje', *žẽmė* 'žemėje', *akỹ* 'akyje' (bet *akìj*, *dangùj*). Dar plg. adv. *sudiẽ*<*su dievù*.

d) Įvairūs sporadiški priebalsių iškritimai: *asigùlęs* 'atsigulęs', *gaĩgystė*<*gaĩdgystė*; *mẽkšūdis*<*mẽšk(a)šūdis* (dviejų *š* disimiliacija), *šiknósparnis* 'šikšnosparnis' (dviejų *š* disimiliacija arba liaudies etimologija: *šiknà*+*sparnaĩ*); *duñropė* 'durnaropė' (du *r*!),

kimgraužà 'kirmgrauža' (du *r!*), *kùmrausis* 'kurmrausis' (du *r!*), *saýklas* 'salyklas, daiginti grūdai alui daryti' (du *l!*); *kiaũliedris*<*kiaũlviedris*, *Sirpliónys* 'Svirplionys' (kaimo pavadinimas), *žìrblis* 'žvirblis.'

§ **240.** Kartais išmetamas ne vienas priebalsis ar balsis, bet visas žodžio skiemuo. Tokį reiškinį vadiname h a p l o l ò g i j a. Paprastai taip atsitinka tada, kai žodyje greta yra dų vienodi ar panašūs (ypač priebalsiais) skiemenys, pvz., *bõtkotis*<*botaga-kotis*, *malū̃ninkas*<*malūnininkas*, *šẽmargas*<*šėma-margas*, *Tauragė̃*<*Taura-ragė*.

Tarmių pavyzdžiai: *gýslapis*<*gysla-lapis*, *tė́vardis*<*tėva-vardis*, *Rùmškės*<*Rumšiškės*.

Savotišku haplologijos atveju laikytinos įvardžiuotinių būdvardžių formos, kuriose buvo pasikartojančių morfemų, pvz., loc. sg. m. *baltãjame*<*balta-me-ja-me*, f. *baltõjoje*<*balto-je-jo-je*, i. pl. f. *baltõsiomis*<*balto-mis-jo-mis*, loc. pl. m. *baltuõsiuose*<*baltuo-se-juo-se*, f. *baltõsiose*<*balto-se-jo-se* ir kt. Ši aplinkybė galėjo tam tikru mastu prisidėti prie įvardžiuotinių formų sutrumpinimo.

E n d z e l y n a s Gars. ir form. 46—52, Darbu izl. II 420—439 ir Latv. val. gram. 211—228, 236—245, O t r ę b s k i Gramatyka I 376—388, 391—392, V a i t k e v i č i ū t ė LKG I 116—118, S t a n g Vergleich. Gram. 108—113, Z i n k e v i č i u s Liet. dial. 177—199, G r i n a v e c k i s Žem. tarm. 323—335, P a l i o n i s Liter. kalb. 105—106, V o s y l y t ė KK 28 32—34.

1. Papasakokite apie joto pridėjimą žodžio pradžioje prieš balsius (bendrinėje kalboje ir tarmėse) (§ 226).
2. Ką žinote apie *v-* pridėjimą prieš balsius? (§ 226).
3. Kuriais atvejais ir kodėl pridedama *s-* prieš sprogstamaisiais priebalsiais prasidedančius žodžius? (§ 227).
4. Pasakykite po pavyzdį su pridėtiniais *š*, *d*, *t* (§ 228).
5. Kuriais atvejais ir kodėl žodžio viduryje atsiranda *j* ir *v*? (§ 229).
6. Kuriais atvejais įterptinis *j* rašomas ir kuriais atvejais nerašomas? (§ 229).
7. Pasakykite po kelis bendrinės kalbos ir tarmių žodžius su įterptiniais *k* ir *g* prieš sargiuosius ir žvarbiuosius priebalsius (§ 230).
8. Kaip aiškinamos tokio *k*, *g* įterpimo priežastys? (§ 230).
9. Pasakykite kelis pavyzdžius su įterptiniais *k*, *g* prieš kitokius (ne *s*, *z*, *š*, *ž*) priebalsius (§ 231).
10. Pasakykite po pavyzdį su *sr*>*str*, *ml*>*mbl*, *z*>*zd*, *nr*>*ndr*, *ns*, *nš*, *nž*>*nc*, *nč*, *ndž*, *sk*, *šk*>*ck*, *čk* (§ 232).
11. Kaip aiškintinos tarminės formos *mę̃s* 'mẽs', *trį̃s* 'trys', *jų̃s* 'jūs'? (§ 232).
12. Papasakokite apie priebalsių numetimą žodžio pradžioje (§ 233).
13. Iš kur žinome, kad *sesuõ*, *šẽšuras* turi *se-*, *še-* iš **sve-*? (§ 234).
14. Aptarkite *v* nykimą prieš lūpinius balsius resp. *uo* (§ 234).
15. Papasakokite apie *v* nykimą po lūpinių *p*, *b* (§ 235).
16. Duokite pavyzdžių su *dm*>*m*, *štm*>*šm* (§ 236).

17. Pasakykite keletą žodžių (bendrinės kalbos ir tarmių) su išnykusiais sprogstamaisiais priebalsiais iš pozicijos tarp kitų priebalsių (§ 237).

18. Aptarkite vieno iš dviejų žodyje esančių nosinių priebalsių nykimą (§ 238).

19. Kurioje tarmėje dažnai netariami *k*, *g* prieš *s*, *š*, *ž*+priebalsis? (§ 239).

20. Kaip tarmėse nyksta intervokaliniai *j*, *v*? (§ 239).

21. Pasakykite keletą pavyzdžių su dar kitokiais priebalsių išnykimais tarmėse (§ 239).

22. Kas yra haplologija? Pasakykite keletą jos pavyzdžių (§ 240).

Žodžio galo konsonantizmas

§ **241.** Pirmykščių galūnių (ide.) priebalsiai lietuvių kalboje, kaip ir kitose baltų kalbose, išliko ne visi, be to, tik tam tikrais atvejais ir nevienodai. Geriausiai išliko ide. *-*s*. Tai matyti kad ir iš tokių pavyzdžių:

n. sg. *diẽvas* (la. *dìevs*, pr. *deiws*) : lot. *deus*, skr. *dēvás* < ide. **dei̯ŏs*;

n. sg. *avìs* (la. *avs*) : lot. *ovis*, gr. ὄϊς, skr. *ávis* < ide. **ŏu̯is*;

a. pl. *dievùs* (la. *dìevus*, pr. *deiwans*) : lot. *deōs*, skr. *dēvā́n* < ide. **dei̯ōns*;

i. pl. *dievaĩs* : skr. *dēvāis* < ide. **dei̯ōis*.

Ide. *-*s* lietuvių kalboje išliko apskritai visais atvejais. Net dabartinėse armėse, trumpinant galūnes, priebalsis -*s* iš absoliutinio žodžio galo paprastai niekuomet neišnyksta, plg. žemaičių n. sg. *vî·rs* < *výras*, šiaurės panevėžiškių *árkəl'ś* < *arklỹs*, a. pl. m. *vọ́s's* < *visùs*. Plačiai vartojamos daugiskaitos datyvo formos be -*s*, pvz., *výram* 'vyrams', yra pirmykštės ne daugiskaitos, bet d v ì s k a i t o s datyvo formos, tik ilgainiui imtos vartoti daugiskaitos datyvui reikšti. Tai susiję su dviskaitos nykimu ir bus aptarta § 281. Tas pat pasakytina dėl analogiškų instrumentalio formų, pvz., *šakõm* 'šakomis' (§ 281).

§ **242.** Pirmykštis ide. *-*r* išliko lietuvių kalboje tik kai kuriuose nekaitomuose žodžiuose, pvz., *ir̃* (la. *ir*, pr. *ir*, s. sl. *i*, gr. ῥα), *kur̃* (la. *kùr*, got. *hvar*, skr. *kár-hi*), *per̃* (la. *par*, pr. *per*, lot. *per*, gr. περ). Kaitomų žodžių galo *-*r* išnyko labai seniai, pvz., *mótė* (la. *mãte*, pr. *mūti*, s. sl. *mati*) < ide. **mātēr*, plg. lot. *māter*, gr. μήτηρ.

Tarmėse dažnai jau numetamas ir nekaitomų žodžių *-*r*, pvz., *à* < *ar̃*, *i* < *ir̃*, *dá* < *dár*, *kù* < *kur̃*. Gali nukristi net toks *r*, kuris buvo neabsoliutiniame žodžio gale, pvz., *ỹ* < *ỹr* < *yrà*, *nebẽ* < *nebẽr* < *nebėrà*.

§ **243.** Senovinių galūnių *-*n* lietuvių kalboje įsiliejo į prieš einantį balsį, paversdamas jį nosiniu balsiu, kuris ilgainiui buvo denazalizuotas, pvz., a. sg. *vil̃ką* < **vil̃kan*. Tai aptarta § 83–86.

Tarmėse kartais numetamas ir antrinės galūnės *-n*, po kurio senovėje yra buvęs dar koks balsis, pvz., d. sg. *má < mán* (iš *mãni* ar *mãnie*), ill. sg. *žẽmė < žẽmėn* (iš *žẽmėna*), adv. *artỹ < artỹn(iui)*, *šiañdie < šiañdien(ą)*, *kažì < kažin* (iš **kàs žìno*) ir kt.

§ **244.** Kiti pirmykščio indoeuropiečių absoliutinio žodžio galo priebalsiai, atrodo, visur nukrito, pvz., 3. pers. *vẽda* (la. *vęd*, pr. *polīnka* 'palieka') gali būti iš **vedat*, plg. skr. *bhárat* '(jis) neša' (dėl *-a < *-at* problemos dar bus kalbama § 530); nom. -acc. n. *vìsa*, *kìta* gali turėti *-a* iš **-at* (tai bus aptarta § 424). Dabar lietuvių kalboje turimi absoliutinio žodžio galo priebalsiai seniau yra buvę neabsoliutinėje galūnėje, t. y. po jų yra nukritęs koks nors balsis. Tai matyti kad ir iš šių pavyzdžių (skliausteliuose įrašyta žodžio pabaiga, išlikusi tarmėse arba sen. raštuose): *kaĩp(ó-gi)*, *taĩp(ó-gi)*, *nèt(a)*, *anót(e)*, *bèt(ai-gi)*, *añt(à)*, *dìrbant(i*, plg. dz. *dzírbanc*), *tàd(à)*, *kàd(à)*, *eĩk(i)*, *jùk(i-g)*; *daũg(i*, plg. la. *daũdz*), *lýg(i*, plg. la. *līdz*), *atgal̃(iõn)*, *vẽl(iai)*, *kodẽl(iai)*, *tám(ui)*, *perdẽm(ui)*, *ùž(u)*.

Tarmėse dažnai numetami net ir buvę neabsoliutinės galūnės priebalsiai, pvz.: *kaĩ < kaĩp*, *taĩ* (*teĩ*) < *taĩp* (*teĩp*), *beñ < beñt*, *añ < añt*, *dẽšim < dẽšimt*, *bẽ < bẽk*, *vẽ < vẽl*, *kodẽ < kodẽl*.

Endzelynas Gars. ir form. 35, Otrębski Gramatyka I 389–391, Stang Vergleich. Gram. 113–115, Zinkevičius Liet. dial. 179–184.

1. Kuris pirmykštės absoliutinės galūnės priebalsis geriausiai išlìko lietuvių kalboje? (§ 241).
2. Kuriais atvejais išliko ide. **-r*? (§ 242).
3. Koks likimas ištiko senovinių galūnių **-n*? (§ 243).
4. Kaip traktuotini dabartiniai žodžio galo priebalsiai? (§ 244).

Kiti konsonantizmo pakitimai

§ **245.** Jeigu žodyje yra sunkiai ištariamų garsų samplaikų, priebalsiai gali būti perkeliami į kitą vietą arba sukeičiami vietomis. Tokį reiškinį vadiname metatezė (gr. μετάθεσις 'perkėlimas, perstatymas'). Būdingiausias lietuvių kalboje metatèzės atvejis – samplaikose *sk*, *šk*, *zg*, *žg* priebalsių sukeitimas vietomis, t. y. pozicijoje prieš priebalsius tų samplaikų vertimas *ks*, *kš*, *gz*, *gž*, pvz.:

drẽskia, bet *drẽksti*, *drẽksdavo*, *drẽksiu < *drẽks-siu*, *drẽksčiau*;
tviẽskia, bet *tviẽksti*, *tviẽksdavo*, *tvýkstelėti*;
reĩškia, bet *reĩkšti*, *reĩkšdavo*, *reĩkšdamas*;
brẽško, bet *brẽkšti*, *brẽkšta*;
mẽzga, bet *mègzti*, *mègzdavo*;
džeĩžgia, bet *džeĩgžti*, *džeĩgždamas*, *džeĩgšiu < *džeĩgž-siu*;
ežgỹs 'tokia žuvis', bet *egžlỹs* 't. p.'.

Tai sena metatezė, turima ir kitose baltų kalbose, pvz., la. 3. praes. *tūkst* 'pučiasi, tunka' : 3. praet. dial. *tūska*, inf. *megzt* 'megzti' : *mazgs* 'mazgas'. Jos priežastis gali būti „šokinėjančios" artikuliacijos vengimo tendencija. Mat įprasta, kad tariant priebalsių samplaikas liežuvis juda viena kryptimi, pvz., samplaiką *kšt* žodyje *reĩkšti* sudaro liežuvio užpakalinis (gomurinis) priebalsis *k*, liežuvio priešakinis *š* ir dar priešakesnis sprogstamasis *t*. Šis žodis be metatezės *(*reiškti)* jau būtų tariamas su nelygia, „šokinėjančia" artikuliacija (priešakinis – užpakalinis – priešakinis garsas), kurios vengiant, manoma, ir buvo priebalsiai *šk* sukeisti vietomis.

Tarmėse *sk* > *ks* ir nelietuviškos kilmės žodžiuose, pvz., *Maksvà* 'Maskva', *biksvìtas* 'biskvitas'.

§ **246.** Kiti pasitaikantys metatezės atvejai nepasižymi dėsningumu, būna tik atskiruose žodžiuose. Daugiausia kilnojami priebalsiai *r* ir *l*, kiti rečiau. Skiriamos dvi metatezės rūšys: 1. kai vienas priebalsis perkeliamas į kitą vietą ir 2. kai du priebalsiai sukeičiami vietomis. Abiem atvejais priebalsių perkėlimas gali įvykti tame pačiame arba skirtinguose skiemenyse.

§ **247.** Į kitą vietą dažniausiai nukeliamas priebalsis *r*, pvz., a) tame pačiame skiemenyje: *siùrbčioti*, plg. *sriū̃bčioti (*: *srẽbti)*, b) nukeltas į kitą skiemenį: *erškė̃tas* 'tokia žuvis', plg. sen. raštų *ešketras* (: pr. *esketres*, l. *jesiotr*), *žvìzdras* 'smulkus žvyras', plg. sen. raštų *žvirzdas* / *žvìrždas*.

Tarmių pavyzdžiai: a) *brūkúoti* 'burkuoti', adv. *irsčià* 'risčia', *pãprikai* 'kyšis' (plg. *papir̃kti*), *prikáitė* 'viralinė' (plg. *pirkáitė*), praep. *prim̃* 'pirm', *primdė̃lė* 'pirmdėlė, pirmaveršė karvė', *primgalỹs* 'pirmagalys', pietų žemaičių 3. praes. *šãln(a)* 'šąla', *ker̃n(a)* 'kęra', *kiur̃n(a)* 'kiūra', *kĩln(a)* 'kyla' < **šañl(a)*, **keñr(a)*, **kiuñr(a)*, **kiñl(a)*; b) (galima laikyti ir dviejų priebalsių sukeitimu vietomis) *dulsùs* 'duslus', *vielninkas* 'vienlinkas', (priebalsis nukeltas į kitą skiemenį) *aprìnastis* 'apinasris', *kutrùs* 'krutus, greitas', *skarvadà* 'keptuvė' (iš *skavardà* < sl. **skovorda*), *sùtros* 'srutos', *šalatrãnas* 'šarlatanas', *šatraĩ* 'šratai' (vengiama lietuvių kalbai nebūdingo *šr-*, plg. dial. *šarataĩ*, *širataĩ* 't. p.'), *vorãtlinkis* 'voratinklis', *rèpcetas* 'receptas' (nukeltas *p*), *širiñt* 'šįryt' (iš **šinryt*; nukelta *n*), *gaĩdykstė* < *gaĩdygstė* 'gaidgystė, gaidžių giedojimo metas anksti rytą' (nukelta *g*).

§ **248.** Vietomis sukeisti toliau (ne greta) esantys priebalsiai šiuose žodžiuose:

kèpti, 1. sg. praes. *kepù*, plg. s. sl. *pekǫ* 'kepu', skr. *pacati* 'kepa' (*c* < *k*) – labai sena metatezė, plg. la. *cept* 'kepti', gr. ἀρτο-κόπος 'kepėjas' (bet πέσσω 'kepu' < **pekjō*);

bogìnti || *gabénti (b...g < g...b)*;

Baltramiẽjus (Baĩtrus) < **Bartlamiejus* iš l. *Bartłomej* lot. (gr.) *Bartholomaeus* (iš aramejų *bar* 'sūnus' + *Talmaj* 'Ptolomėjus');

kanabẽkas < *kabenẽkas* 'dviem ražais kablys (ppr. mėšlui iš vežimo versti)' *(n...b < b...n)*.

Tarmių pavyzdžiai: (r...l>l...r) *klingeris* 'riestainis' (iš *kringelis* < vok. *Kringel*), *lãtrankis* 'ratlankis', *lidrius* 'ridlius, kastuvas', *zel̃korius* 'veidrodis' (iš *zer̃kolius* < *зеркало*); (*l...r>r...l*) *dórelis* 'doleris', *kùralaišis* 'grįžtė' (plg. *kū̃lis+rìšti*), *Raũlas* 'Lauras', *razùlka* 'lazurka'; (vienas iš narių *r*) *čeverỹkas* 'užvarstoma kurpė' (iš *čerevỹkas* < s. br. *черевикъ*), *keremẽkas* 'kemerėkas, kreivas medis, nerangus žmogus'; (vienas iš narių *l*) *añkslis* 'alksnis', *liminỹs* 'milinys', *sim̃plas* 'silpnas', *žlavùs* 'žvalus'; (kitoki) *ardìmelis* 'triukšmas, sujudimas' (*d...m<m...d*, plg. *armìdelis* su vieno iš dviejų *r* disimiliacija iš *armìderis* < l. dial. *armider*), *mocòtiklas* 'motociklas' (*c...t<t...c*).

Endzelynas Gars. ir form. 50, Otrębski Gramatyka I 359–360, 372–374, Volfsonas MAD 1958 2 183–193, Vaitkevičiūtė LKG I 118–119, Zinkevičius Liet. dial. 174–177.

§ **249.** Du šalia kits kito vienodi priebalsiai vadinami geminãtomis. Lietuvių kalbai geminatos nebūdingos. Morfemų sandūroje atsiradus dviem vienodiems priebalsiams, paprastai tariamas tik vienas, pvz., *daug-gãlis, pér-rašyt, pùs-seserė, iš-šókti* ir *ãt-daras* (dėl asimiliacijos virsta *ãd-daras*), *daug-kar̃t* (>*dauk-kar̃t*), *pus-šẽšto* (>*puš-šẽšto*), *ùž-sienis* (>*uz-sienis* > *ùs-sienis*) tariame *daugãlis, pérašyti, pùseserė, išókti* ir *ãdaras, dau-kar̃t, pušẽšto, ùsienis*. Taip atsitinka ir su geminatomis žodžių sandūroje, pvz., *tik kelì, ant tãko, kad dìrba, už žiáunų, už šiẽną* tariame *ti‿keli, an‿tãko, ka‿dìrba, u‿žiáunų, u‿šiẽną*. Šiais atvejais geminatos tik rašomos. Jos gali būti ištariamos, tik pabrėžiamai kalbant. Šiaip paprastai geminatų netariame, jos panaikinamos. Tokį reiškinį vadiname degeminãcija.

Šaknies ir galūnės, šaknies ir priesagos sandūrų geminatos ne tik netariamos, bet ir nerašomos, pvz., 1. sg. fut. *kàsiu, mègsiu* < **kas-siu*, **megz-siu* (plg. *dìrb-siu*), *áuklė*, 2. sg. imper. *áuk*, 3. praes. *gę̃sta* < **aug-klė* (: *aug-ìnti*), **aug-k*, **gęs-sta* (: *gẽs-o*).

Manoma, kad geminatos buvo nepopuliarios jau indoeuropiečių prokalbėje, kur jos pasitaikydavo tik morfemų sandūroje. Tokias sprogstamųjų dantinių priebalsių geminatas išlaikė sanskritas (pvz., *kr̥ttas* = lie. *kir̃stas*), baltų ir kai kuriose kitose kalbose jos virto pučiamojo ir sprogstamojo priebalsių samplaika (tai aptarta § 211).

Mūsų senuosiuose raštuose pasitaikantis raidžių dvigubinimas yra rašybos, o ne tarties dalykas. Tuo buvo pamėgdžiojama kitų kalbų rašybos maniera, pvz., vokiečių įprotis dvigubinti priebalsius po trumpųjų balsių.

Tarmėse geminatos taip pat dažniausiai netariamos, plg. vakarų Lietuvos sudėtinius daiktavardžius *drū̃galis, žvãgalis* < **drū̃k*(*t*)-*galis*, **žvak*(*i*)-*galis*. Iš ypatingesnių atvejų nurodytinas šiaurės panevėžiškių plote dėl galūnės redukcijos šakninio ir galūninio *s* suliejimas bemaž į vieną ilgesnį *s*, pvz., a. pl. m. *vọ̃s's* (tariame *vọ̃ss*) < *visùs*.

Otrębski Gramatyka I 361–364, Vaitkevičiūtė LKG I 115–116, Mikalauskaitė KK 2 58–59.

§ **250.** Priebalsiai *r, l, m, n*, įeinantys į tvirtagalių mišriųjų dvibalsių sudėtį, yra ilginami. Tarmėse ilginimas nevienodas. Visa tai aptarta § 143.

§ **251.** Lietuvių kalboje yra nemaža žodžių porų, kurių abu nariai turi tą pačią arba artimą reikšmę, bet skiriasi priebalsio skardumu resp. duslumu, pvz., *bliùkšti* || *pliùkšti*, dial. *bum̃buras* || *pum̃puras*, *blùkti* || dial. *plùkti*, *stiẽbtis* || *stiẽptis*, *virbė́ti* || *virpė́ti*, *gaũgaras* || *kaũkaras*, dial. *gúoga* || *kúoka*, *gaũras* || dial. *kaũras*, dial. *griaũnos* || *kriaũnos*, *glėbỹs* || dial. *klėbỹs*, *gémbė* || dial. *kémbė*, *geĩbti* || *keĩpti*, dial. *glusnùs* || *klusnùs*, dial. *vigrùs* || *vikrùs*, *vizgė́ti* || *viskė́ti*, *žą̃bas* || *šą̃pas*. Tokių pavyzdžių esama ir latvių, taip pat slavų kalbose. Jie kartais sudaro poras su lietuviškais žodžiais, pvz., *burnà* || la. *pur̂ns* 'snukis', *gą̃bana* || la. *kapana*, *gul̃bė* || sl. **kъlp-* (>luž. *kołp*, kaš. *kêłp*).

Tokių porų kilmė, matyt, ne visur ta pati. Kartais variantas su dusliuoju priebalsiu šaknies gale galėjo būti įsivestas iš pozicijos prieš dusliuosius priebalsius, pvz., *stiẽbtis*>*stieptis*, iš čia ir *stiẽpiasi* šalia *stiẽbiasi*. Tam tikrą reikšmę galėjo turėti ir skirtingų šaknų sumišimas (kontaminacija). Kai kur gal būta ir kitų priežasčių. Suomių lingvistas V. Kiparskis linkęs manyti, jog šiam reiškiniui pradžią yra davę praeityje buvę intensyvūs baltų (ir slavų) kalbiniai kontaktai su Pabaltijo finais, visai neturėjusiais skardžiųjų priebalsių ir nemokėjusiais jų ištarti.

Endzelynas Gars. ir form. 54, Otrębski Gramatyka I 323–325 ir LP V 26–30, Kiparsky ScSl XIV 73–97.

§ **252.** Retais atvejais priebalsiai yra pakitę dėl artimos reikšmės žodžių įtakos. Pvz., spėjama, kad paveldėtas žodis *inkštis* 'nykštys', turimas senuosiuose raštuose (: la. *îksts*, pr. *instixs*), gavo žodžio pradžios *n-* ir buvo perdirbtas į *nýkštis* (išlaikė akūtą!) dėl veiksmažodžio *nýkti*. Iš čia dabartinė forma *nykštỹs*.

Tarmėse tokių konsonantizmo pakitimų dėl liaudies etimologijos yra nemaža, pvz.: *apìmestris* 'apinasris' (: *apmèsti*), praep. *apliẽ* 'apie' (: *apliñk*), *grỹžkelis* 'kryžkelis' (: *grį̃žti*, gali būti ir dviejų *k* disimiliacija), *gùdmoterė* 'gudnoterė, vienametė dilgėlė' (: *móteris*), *jùg* 'juk' (: *jóg*), *ketver̃gas* 'ketvirtadienis' (perdirbta iš *četver̃gas* dėl *keturì*, *ketverì*), *kiltas* 'tiltas' (: *kélti*, įžiūrėtina ir dviejų *t* disimiliacija), *kõželka* 'tvenkinys' (iš *sõželka*, plg. *kūdra*), *legù*, *legul̃* 'tegu, tegul' (: *laĩ*, *leĩ*), *likì* 'ligi' (: *ikì*), *maršélga* 'maršalka, bažnyčios iškilmių tvarkytojas' (: *vertélga*), *pirčià* 'pirkia' (: *pirtis*, g. pl. *pirčių̃*), *priẽž* 'prieš' (: *ùž*), *prokurõvas* 'prokuroras' (: *žinõvas*), *sparnyčià* 'apatinukas' (iš *spadnyčià* < l. *spodnica*, plg. *spar̃nas*), *šlãmas* 'šiukšlė, niekam vertas žmogus' (iš *chlãmas*, plg. *šlañštas*, *šiùkšlė*), *tùrpės* 'durpės' (: l. *torf*), *valnarė̃žis* 'varnalėša' (: *rė̃žti* ir *r...l*>*l...r* metatezė), *žuvérklas* 'žeberklas' (: *žuvìs*). Dėl liaudies etimologijos kartais iš dviejų žodžių padaromas vienas hibridas, pvz., *kregždingà* 'kregždė' (*krẽgždė*+*blezdingà*), *mėliñsvas* 'melsvas' (*mė̃lynas*+*mel̃svas*), *suptõnas* 'sutana' (*sutanà*+*kaptõnas*), *šlužmélninkas* 'samdinys' (*šlū̃žyti* 'tarnauti'+*mélninkas* 'malūnininkas') ir pan.

1. Kas yra metatezė? (§ 245).
2. Koks būdingiausias lietuvių kalbos metatezės atvejis? (§ 245).
3. Kaip aiškinamos *sk*||*ks* tipo metatezės priežastys? (§ 245).
4. Kokius žinote kitus metatezės reiškinius? (§ 246).
5. Pasakykite kelis pavyzdžius (bendrinės kalbos ir tarmių) su į kitą vietą nukeltu priebalsiu *r* (§ 247).
6. Duokite keletą pavyzdžių (bendrinės kalbos ir tarmių) su vietomis sukeistais priebalsiais (§ 248).
7. Kas yra geminatà ir degeminãcija? (§ 249).
8. Pasakykite keletą degeminacijos pavyzdžių (§ 249).
9. Kaip ilginami tvirtagalių mišriųjų dvibalsių antrojo sando *r*, *l*, *m*, *n* bendrinėje kalboje ir tarmėse? (§ 250 ir 143).
10. Pasakykite keletą žodžių porų, kuriose kaitaliotųsi skardieji priebalsiai su dusliaisiais (§ 251).
11. Kaip aiškinama skardžiųjų—dusliųjų kaitaliojimosi kilmė? (§ 251).
12. Pasakykite keletą pavyzdžių su dėl liaudies etimologijos pakitusiais priebalsiais (§ 252).

Užduotys: 11. Nustatykite afrikatos *č* kilmę toliau surašytuose žodžiuose. Sugrupuokite juos šia tvarka: a) turintys *č* iš **tj*; b) kurių *č* iš *t*, *d*+*š* sandūros (skliausteliuose paaiškinkite kiekvieno darybą); c) garsažodžiai; d) skoliniai (skliausteliuose nurodykite šaltinį).

bačkà, *balčiáusias*, *čekséti*, *čežénti*, *čiñkšteléti*, *čirénti*, *čỹstas*, *čiū̃kšteléti*, *čiulbéti*, *čvìnkšteléti*, *Gùčas* (pavardė), *jáučiai*, *karčiamà*, *koplyčià*, *Krùčas* (pavardė), *mar̃čios*, *pẽčius*, *snaũčas* 'snaudalius', *stãčias*, *stìčas* 'užsispyrėlis', *trẽčias*, *trìčas* 'karštas žmogus, triznius', *ver̃čiame*, *žemaĩčiai*.

12. Suskirstykite toliau surašytus tarminius žodžius į 3 grupes: a) kurių priebalsiai pakitę dėl asimiliacijos ir b) kurių pakitę dėl disimiliacijos, c) pakito dėl metatezės.

bildzìnas 'benzinas', *čer̃kšnas* 'šerkšnas', *Daliẽnius* 'Dalnielius', *jaròнas* 'rajonas', *jūšiškis* 'jūsiškis', *káiniliai* 'kailiniai', *katrul̃*<*katrur̃* 'į katrą pusę, į kur', *legistruoti* 'registruoti', *pašidžiáuti* 'pasidžiauti', *pìrštelis*<vok. *Förster*, *prašičiáupti* 'prasičiaupti', *Štaškū́niškis* 'Staškūniškis', *Švalañtai* 'Šlavantai' (kaimo vardas), *valnarẽžis* 'varnalėša', *víerlinkas* 'vienlinkas'.

13. Nustatykite junginio *st* kilmę. Sugrupuokite žodžius šia tvarka: a) turinčius *st* iš **tt*; b) kurių *st* iš **dt*; c) kurių *st* pirmykštis (senovinis).

áusti, *dùsti*, *dvẽsti*, *ẽsti*, *gèsti* 'pagesti', *gèsti* 'užgesti', *il̃sti*, *jaũsti*, *kàsti*, *ką́sti*, *keĩstas*, *kę̃sti*, *kìsti*, *knìsti*, *léisti*, *lèsti*, *liẽsti*, *mel̃sti*, *ràsti*, *raũsti* 'knisti', *raũsti* 'raudonuoti', *siū̃sti*, *skų́sti*, *sprę́sti*, *svíesti*, *veĩsti*, *ver̃sti*, *vìsti*.

14. Nustatykite, a) kurių žodžių resp. formų *sd* yra vietoj *zd*<**td*; b) kurių *sd* vietoj *zd*<**dd*; c) kurių *sd* parašyta iš kilmės.

atkàsdamas, *baũsdavome*, *bręsdamas*, *brìsdavo*, *išdvẽsdavo*, *iškę̃sdamas*, *išsiver̃sdavome*, *išspręsdavo*, *ką́sdamas*, *knìsdamas*, *nusiū̃sdavome*, *nusviesdavo*, *pail̃sdamas*, *pajaũsdavo*, *pakìsdamas*, *sulèsdavo*, *uždùsdamas*.

15. Nustatykite *s* kilmę būsimojo laiko formose. Sugrupuokite šia tvarka: a) *s* iš **ts*; b) *s* iš **ds*; c) *s* iš *s* (*s*).

áugsiu, *áusiu* (inf. *áusti*), *bė́gsime*, *dìrbsiu*, *eĩsite*, *kàsime*, *ką́sime*, *kę̃sime*, *knìs*, *léisite*, *lès*, *lìps*, *mel̃sime*, *ràsiu*, *siū̃s*, *skų́sime*, *spręsime*, *ver̃siu* (inf. *ver̃sti*), *važiúosiu*.

16. Nustatykite *š* kilmę būsimojo laiko formose. Sugrupuokite šia tvarka: a) *š* iš ***šs**; b) ***š** **iš** **žs*.

aũš, grį̃šiu, lū́šiu, mẽšime, nèš.

17. Vienu brūkšneliu pabraukite priebalsius, kurie suminkštėjo dėl asimiliacijos, dviem — kurie suminkštėjo dėl jotinio minkštinimo.

Vieną kartą kiškis ėjo girdytis ir susitiko genį. Genys jo klausia: „Kodėl tu, broliuk, toks nuliūdęs? Kur eini?" Kiškis sako: „Kur aš nebūsiu liūdnas, manęs niekas nebijo, o aš turiu visų bijoti. Einu ir prisigirdysiu!" Genys sako: „Nebūk kvailas. Jei taip nori, kad tavęs bijotų, nueik į krūmus ir, kai pamatysi atvarant avis, šok iš krūmų, avys ir išsigąs tavęs." Kiškis paklausė genio. Nuėjo į krūmus ir atsitūpė. Pamatęs avis, kad šoko iš krūmų, avys išsigando ir nubėgo tolyn. Nudžiugo kiškelis ir pradėjo juoktis. Juokėsi, juokėsi, net jam lūpelės perplyšo.

ISTORINĖ MORFOLOGIJA

BENDRIEJI DALYKAI

§ **253.** Istorinė fonetika, kaip matėme, tiria kalbos garsų (gr. φωνή 'garsas') raidą, o istorinei morfologijai rūpi iš tų garsų sudarytų žodžių formų istorija (μορφή 'forma'+λόγος 'žodis, sąvoka, mokslas').

Morfologijos objektas suprantamas dvejopai. Platesne prasme suprastą morfologiją sudaro žodžių daryba ir kaityba. Prie siauresne prasme suprasto šio mokslo skiriame tik kaitybą, nes žodžių daryba pastaruoju laiku jau išsirutulioja į savarankišką disciplіną.

Mums čia daugiausia rūpės lietuvių kalbos kaitybos, t. y. linksniavimo ir asmenavimo, formų istorija. Tačiau žodžių kaityba neretai būna gerokai susijusi su tam tikrais žodžių darybos, net leksikos elementais, plg. įvardžio *àš* linksniavimą (*àš*, bet *manę̃s*, *mẽs* ...) arba veiksmažodžio *búti* asmenavimą (*esù*, bet *yrà*, *buvaũ* ...). Todėl aiškinant kaitybos formų istoriją, neišvengiamai teks paliesti ir kai kuriuos žodžių darybos klausimus. Čia teks kalbėti ir apie kaitomų formų virtimą nekaitomomis (bendratis, siekinys ir kt.), vienų kalbos dalių perėjimą į kitas (pvz., prieveiksmių virtimą prielinksniais), liesti net etimologijos dalykus (pvz., dėstant skaitvardžių istoriją).

§ **254.** Žodžius sudaro šãknys ir afìksai (lot. *affixus* 'pritvirtintas'). Afìksai skirstomi į prefiksùs *(príešdėlius)* – esančius prieš šaknį, sufiksùs *(príesagas)* – tarp šaknies ir galūnės, infiksùs *(iñtarpus)* – šaknyje ir flèksiją *(žodžių galū́nes)*. Pvz., žodį *parãšymas* morfologiškai skaldome į *pa-rãš-ym-as*. Čia *raš-* yra šaknìs, *pa-* – prefìksas, *-ym-* – sufìksas, *-as* – flèksija. Žodžio *añka* šaknis yra *ak-* (plg. 3. praet. *ãk-o*, inf. *àk-ti*), infìksas – *-n-* ir flèksija – *-a*.

Žodžio dalis, kuri lieka atmetus fleksiją, sudaro žodžio kamíeną. Pvz., žodžio *parãšymas* dabartinis kamienas yra *parašym-*, žodžio *añka* – *ank-*. Paskutinįjį kamieno garsą (balsį, priebalsį ar jų grupę) vadiname kamíengaliu. Žodžių kamienai gali būti iš dviejų sudurti *(sudurtìniai kamíenai)*, pvz., *darbãdien-is*, *šimtakõj-is* iš *darbã+dien-* ir *šimta-kõj-*. Pirmojo kamieno pabaiga (balsis *a*), jungianti dvi šaknis *(darb-* ir *dien-*, *šimt-* ir *koj-)* vadinama jungiamúoju balsiù. Jis gali būti ir praleidžiamas, pvz., *kraugerỹs*<*krauja-gerỹs*.

§ **255.** Darybos požiūriu žodžiai skirstomi į pamatiniùs (pvz., *akìs*, *rankà*) ir jų dãrinius (*ak-ẽlė*, *rañk-ininkas*, *apý-rankė*...). Skiriame priesagìnę (*ak-ẽlė*, *rañk-ininkas*...), galū́ninę (*stãl-ius*), priešdėlìnę (*ap-*

eĩti, už-nèšti, pró-tėvis...) ir sudurtinių žodžių (*viena-ãkis, ilga-rañkis*) darybą. Dėl fonetinių pakitimų vieni darinių tipai gali pereiti į kitus, pvz., *kuřpius, rãčius* senovėje buvo priesagos *-j-*, o dabar jau laikomi galūnių dariniais.

Atskiri žodžių darybos tipai įvairiais laikais būna nevienodai produktyvūs. Pvz., dabar lietuvių kalboje turime labai daug būdvardžių, padarytų iš daiktavardžių su priesaga (ir galūne) *-in-is*: *med-ìnis, gelež-ìnis, nam-ìnis, ruden-ìnis, kául-inis*... Jų skaičius nuolat vis didėja. Tai dabar labai produktyvus lietuvių kalboje darybinis tipas. Tačiau yra ir tokių priesagų, kurias dabar turi tik vienas kitas žodis, pvz., *-b-a* žodyje *pa-liau-bà* (: *pa-liáuti*). Tai viena iš dabar neproduktyvių (nedarių) reliktinių priesagų.

§ **256.** Žodžių dalių riba ilgainiui kinta: afiksas ar jo dalis gali susilieti su šaknimi arba kitu afiksu ir sudaryti naują žodžio dalį. Pvz., latvių dial. *kaļ-uot* 'plepėti', gr. *καλ-έω* 'šaukiu' rodo, kad daiktavardžio *kalbà* šaknis kažkada buvo *tik kal-*, o *-b-* priklausė sufiksui. Tačiau dabar mes šaknį jau suvokiame *kalb-*, plg. *kalb-ėti, kalb-iniñkas* ir kt.

Žodį *iñdas* dabar skaldome į šaknį *ind-* (plg. mažybinę formą *ind-ẽlis*) ir galūnę *-as*. Tačiau dar aiškiai jaučiame šio daiktavardžio kilminį ryšį su veiksmažodžiu *įdėti*, kur *į-* yra prefiksas, *dė-* — šaknis. Taigi dabartinė šaknis *ind-* greičiausiai bus atsiradusi susiliejus prefiksui *in-* (senesnis dabartinio *į-* variantas) ir šakniai, kurios likutis dabar bėra priebalsis *d*. Panašiai žodžio *priẽdas* dabartinė šaknis *pried-* (plg. *pried-ẽlis*) turėjo atsirasti susiliejus į vieną prefiksui *prie-* (plg. *príe-monė*) ir šakniai *dė-* (: *dė́-ti*) ar *duo-* (: *dúo-ti*), plg. *pri-dė́-ti, pri-dúo-ti.*

Žodžius *avìdė, alùdė* dabar skaidome į šaknis *av-, al-* (: *av-ìs, al-ùs*) ir priesagas su galūnėmis *-id-ė, -ud-ė* (: *arkl-idė, nam-ùdė* 'namų darbo audeklas'). Tačiau šie abu daiktavardžiai savo kilme kažkada yra buvę sudurtiniai žodžiai: pirmąjį jų dėmenį sudarė senoviniai kamienai *avi-, alu-* (šaknys *av-, al-* + istoriniai balsiniai kamiengaliai), antrasis dėmuo kilmės požiūriu sietinas su veiksmažodžiu *dėti.*

§ **257.** Iš seno indoeuropiečiai šaknis išplėsdavo tam tikrais priebalsiais. Ilgainiui prie jų prisišliejus balsiui, atsirado dabartinės priesagos.

Priešdėliai savo kilme susiję su prielinksniais, plg. prielinksnius *ìš, sù, ùž, nuõ, põ, priẽ* ir priešdėlius žodžiuose *iš-nèšti, su-kráuti, už-dìrbti, núo-taka, pó-dirvis, príe-dėlis.*

Sudurtiniams žodžiams pradžią davė žodžių junginiai, plg. *kraujãžolė* ir *kraũjo žolẽ, akìmirksnis* ir *akiẽs mìrksnis, niẽkniekis* ir *niekũ̜ niẽkas.* Labai senų, paveldėtų iš indoeuropiečių prokalbės sudurtinių žodžių (darybos modelių) turime nedaug, pvz., lie. *tri-dañtis* ir lot. *tri-dens*, skr. *tri-dant-*, lie. *viẽšpats* ir skr. *viś-pátis* 'šeimininkas, bendruomenės galva'. Daugelis

tiek lietuvių, tiek ir kitų indoeuropiečių kalbų sudurtinių žodžių buvo pasidaryta vėlesniais laikais.

§ **258.** Kaip jau buvo nurodyta, mums ne tiek rūpės žodžių daryba, kiek jų kaityba, ypač svarbiausio kaitybos elemento – fleksijos – istorija. Bet, prieš ją pradedant, svarbu išsiaiškinti, ar fleksijos kaip žodžio dalies riba iš senų senovės yra buvusi ta pati kaip dabar, ar ir ji yra kitusi.

§ **259.** Daiktavardį *tvorà* dabar skaidome į šaknį *tvor-* ir galūnę *-a*. Plg. linksniavimą *tvor-à*, *tvor-õs*, *tvõr-ai*, *tvõr-ą*, *tvor-à*, *tvor-ojè*... Čia visur turime pastovią žodžio dalį – šaknį – *tvor-* ir galūnes *-a*, *-os*, *-ai*, *-ą*, *-a*, *-oje*... Tačiau senų senovėje šis žodis buvo linksniuojamas taip (pateikiamos rekonstruotos formos): **tvārá*, **tvārã-s*, **tvārā-i*, **tvārã-n*, **tvārá-n*, **tvārā-jén*... Čia visur pastovi žodžio dalis yra ne šaknis **tvār-*, bet kamienas **tvārā-*, sudarytas iš šaknies **tvār-* ir kamiengalio (sufikso) *-ā-*.

Abiejų paradigmų – dabartinės ir rekonstruotos – palyginimas rodo, kad žodžio *tvora* galūnės *-a*, *-os*, *-ai*, *-ą*, *-a*, *-oje*... kilo, susiliejus į vieną senoviniam kamiengaliui *-ā-* ir istorinėms galūnėms *-s*, *-i*, *-n*... Tą suliejimą lėmė kalbos fonetinė raida, mūsų jau aptarti istorinės fonetikos dėsniai. Antai n. sg. **tvārá* dėl Leskyno dėsnio virto **tvārà* > *tvorà*. G. sg. forma **tvārãs* išlaikė nesutrumpintą cirkumfleksinę galūnę **-ãs*, kurią dabar tariame *-os*. Taigi buvęs kamiengalis *-ā-* vienų linksnių formose sutrumpėjo, kitų išlaikė pirmykštį ilgumą ir dabar tariamas *o*; jis pasidarė kaitomas, įėjo į fleksijos sudėtį.

Taip yra susidariusios ir kitų kaitomųjų žodžių – tiek linksniuojamų, tiek asmenuojamų – galūnės. Taigi dabartinės galūnės kilo susiliejus į vieną senoviniam kamiengaliui ir istorinėms galūnėms.

§ **260.** Iš to, kas pasakyta, aiškėja, jog dabartinius žodžių kaitybos tipus (linksniuotes, asmenuotes) lėmė skirtingi senoviniai kamiengaliai, o ne dabartiniai, nes pastarieji baigiasi atsitiktiniais garsais, plg. II linksniuotės daiktavardžius *bób-a*, *géld-a*, *dúon-a*, *šak-à*, *tvor-à*, *dirv-à*. Nuo senovinių kamiengalių priklausė dabartinių įvairių kaitybos tipų to paties linksnio ar asmens galūnių skirtumas. Dėl to dabartinius kaitybinius tipus istorinės gramatikos požiūriu apibūdiname, nurodydami būtent tą kamiengalį, kurį senų senovėje turėjo mums rūpimo tipo žodžiai. Pvz., *tvorà* tipo daiktavardžiai turėjo kamiengalį *-ā-*, *akìs* tipo daiktavardžiai – kamiengalį *-i-*, *dangùs* – kamiengalį *-u-* ir pan. Juos turėtume vadinti atitinkamai *-ā-* kamiengalio daiktavardžiais (*tvorà*), *-i-* kamiengalio daiktavardžiais (*akìs*), *-u-* kamiengalio daiktavardžiais (*dangùs*) ir t. t. Tačiau trumpumo dėlei įprasta sakyti tiesiog *ā* kamienas (*tvorà*), *i* kamienas (*akìs*), *u* kamienas (*dangùs*) ir pan. Sakydami, pvz., *i* kamienas, čia

turime galvoje tokį vardažodžių kaitybos tipą, kuriam priklauso žodžiai, senų senovėje prieš istorines galūnes turėję kamienus, besibaigiančius balsiu *i* (su kamiengaliu *-i-*).

§ **261.** Ne visi žodžių kaitybos tipai iš seno yra buvę ir dabar tebėra vienodai gausūs bei darūs. Pvz., *ā* kamieno daiktavardžių dabar turime labai daug. Ir jų nuolat vis daugėja: įvairūs moteriškosios giminės nauji daiktavardžiai ir skoliniai dažniausiai linksniuojami kaip tik pagal šį, o ne pagal kurį kitą linksniavimo tipą. Tokius, kaip *ā* kamienus, gausius ir vis gausėjančius linksniavimo tipus vadiname produktyviais. Bet yra ir negausių bei neproduktyvių kaitybos tipų. Toks, pvz., yra daiktavardžių *u* kamienas, kuriam dabar priklauso visai nedaug žodžių: *alùs*, *dangùs*, *lietùs*, *medùs*, *sūnùs*, *tur̃gus*, *viršùs*, *žmogùs* ir dar vienas kitas. Tai vienas iš neproduktyvių, nykstančių kaitybos tipų.

§ **262.** Žodžių kaitybos sistema ir jos svarbiausias elementas – fleksija – pasižymi dideliu patvarumu bei stabilumu. Ir tai suprantama. Juk norint pakeisti kurią galūnę, reikėtų ją keisti visuose tuose žodžiuose, kurie mums rūpimą galūnę turi. O tokių žodžių gali būti tūkstančiai, pvz., turinčių n. sg. galūnę *-a*. Dėl to galūnės paprastai nebūna skolinamos, t. y. jų negalima perkelti iš vienos kalbos į kitą. Tai didžiai patvarus bei pastovus kalbos elementas. Fleksijos atitikimas ar neatitikimas dažniausiai turi lemiamą reikšmę identifikuojant nežinomą kalbą, nustatant jos giminystės laipsnį su kitomis kalbomis ir apskritai tiriant kalbų raidą, jų istoriją. Todėl kaitybinės sistemos, ypač fleksijos raidos tyrimui lingvistai skiria labai daug dėmesio.

Didelį kaitybinės sistemos patvarumą, be kita ko, rodo ir lietuviškų kaimų Baltarusijos TSR kalbos tyrimas. Nors čia lietuvių kalbą labai veikia baltarusių kalba, bet kaitybinėje sistemoje tos įtakos visai nematyti. Galima, pvz., išgirsti vartojant ištisus sakinius, kurių daugelis ar net visi žodžiai skolinti iš baltarusių (žodyno nepatvarumas), neretai lietuviški žodžiai tariami baltarusiškai (fonetikos nepatvarumas), bet linksniuojama ir asmenuojama visuomet lietuviškai. Baltarusiškos fleksijos skolinimosi faktų dar nesame užfiksavę, net kalboje tų žmonių, kurie vos bemoka lietuviškai.

§ **263.** Tačiau ir kalbos kaitybinė sistema, žodžių galūnės, ilgainiui kinta. Tas kitimas būna tiek fonetinės prigimties, tiek ir grynai morfologinis. Fonetiniu vadiname tokį galūnių kitimą, kurį lemia kalbos garsinės struktūros raida, fonetiniai dėsniai. Pvz., senoviniam baltų *ā* virtus dabartiniu *o*, imta kitaip tarti ir I linksniuotės daiktavardžių g. sg. galūnę: *vil̃k-ā* > *vil̃k-o*. Šiuo atveju pakito tik galūnės tarimas, istorinės morfologijos požiūriu galūnė liko ta pati.

Vietoj g. sg. *vil̃ko* žemaičiai sako *vę̄·lka*, vakarų aukštaičiai apie Veliúoną – *vĩ.l̃.ku*, rytų aukštaičiai kupiškėnai – *vil̃·kɔ.*, uteniškiai – *vil̃·ka.*, bet čia visur tėra tarminis tos pačios genityvo formos *vil̃ko* ištarimas, nes visų šių pavyzdžių dabar skirtingai tariama galūnė yra fonetiškai išriedėjusi iš tos pačios pralietuvių *-*ā*.

Sutrumpėjus lietuvių kalboje akūtinėms galūnėms, vietoj n. sg. f. **gerā́* (plg. *geró-ji*) imta tarti *gerà*. Čia irgi morfologijos požiūriu išliko ta pati galūnė, pakito tik jos tarimas.

Įsidėmėtina, kad šalia fonetiškai pakitusios galūnės senasis jos tarties variantas kartu būti negali: šalia *gerà*, jau nebeturime **gerā́*. Kaip gretiminės formos gali egzistuoti tik tokios, kurios yra ne fonetinio, bet morfologinio pakitimo rezultatas.

§ **264.** Morfologijos požiūriu skirtingos galūnės yra tos, kurių negalima paaiškinti fonetiniais dėsniais. Antai šalia III linksniuotės daiktavardžio *vagìs* norminės g. sg. formos *vagiẽs* neretai galima išgirsti pasakant variantą *vãgio*. Suprantama, nei forma *vagiẽs* negalėjo fonetiškai atsirasti iš *vãgio*, nei atvirkščiai, iš *vagiẽs* negalėjo išriedėti *vãgio*. Taigi čia esama morfològiškai skirtingų dviejų formų.

Nesunku pastebėti, kad forma *vãgio* turi tą pačią galūnę *-io* kaip ir I linksniuotės daiktavardžiai, pvz., *brólio*. Taigi *vãgio* pasidarėme pagal *brólio* modelį, arba, kaip įprasta sakyti, jai atsirasti padėjo formos *brólio* analògija. Reikia pabrėžti, kad kalbinė analogija yra labai svarbi morfologijos raidai.

Daiktavardžio *vagìs* paradigmoje pastebime ir daugiau formų, pasidarytų su *brólis* paradigmos galūnėmis, t. y. sekant I linksniuotės daiktavardžių atitinkamų formų analogiją. Pvz., pasakome i. sg. *vagiù*, n. pl. *vagiaĩ*, d. pl. *vagiáms*, a. pl. *vagiùs*, i. pl. *vagiaĩs* (plg. *bróliu*, *bróliai*, *bróliams*, *brólius*, *bróliais*) šalia norminių formų *vagimì*, *vãgys*, *vagìms*, *vagìs*, *vagimìs*. Dar plg. IV linksniuotės daiktavardžio *sūnùs* gretimines formas: n. pl. *sūnaĩ*, d. pl. *sūnáms*, i. pl. *sūnaĩs* (kaip *tėvaĩ*, *tėváms*, *tėvaĩs* – su I linksniuotės galūnėmis) šalia norminių formų *sū́nūs*, *sūnùms*, *sūnumìs*.

Iš pateiktų pavyzdžių matyti, kad vieni linksniavimo (ir apskritai kaitybos) tipai veikia kitus. Paprastai produktyviųjų tipų fleksija braunasi į negausių tipų paradigmas. Atvirkščias reiškinys, negausių tipų fleksijos atsiradimas produktyviųjų tipų paradigmoje, pasitaiko retai.

§ **265.** Dviejų paradigmų sąveika resp. galūnių brovimasis iš vienos paradigmos į kitą prasideda nuo to momento, kada jose abiejose atsiranda bent viena homonìminė to paties linksnio galūnė. Kol tokių galūnių nėra, paradigmos paprastai nesimaišo. Tik kai dėl kalbos fonetinės raidos dviejose paradigmose atsiranda bent vieno linksnio tokia pati (homoniminė) galūnė, prasideda abiejų paradigmų maišymasis bei produktyvesnės

paradigmos galūnių brovimasis į ne tokią gausią paradigmą. Pvz., I ir IV linksniuočių sąveikai pradžią davė acc. pl. galūnių *-*úos* (I linksniuotė) ir *-*úns* (IV linksniuotė) virtimas ta pačia -*ùs*. Tai įvyko akūtinių galūnių sutrumpėjimo epochoje. Dėl Leskyno dėsnio (§ 150–152), pvz., acc. pl. senovinės formos **vil̃kúos* ir **sūnúns*>**sūnųs* virto dabartinėmis *vilkùs* ir *sū́nus*. Atsiradus akuzatyvams su homonimine galūne, jų pavyzdžiu imta darytis ir kitų linksnių gretimines formas su abiejų paradigmų galūnėmis. Kadangi I linksniuotė yra nepalyginti produktyvesnė už IV linksniuotę, tai ilgainiui jos fleksija ėmė vis labiau įsigalėti, stumti iš vartosenos IV linksniuotės galūnes.

Rytų aukštaičių tarmės plote, kur fonetiškai sutapo dar ir acc. sg. galūnės (plg. *vil̃ką*> ryt. *vil̃kų* ir *sū́nų*), I linksniuotė jau baigia visai išstumti iš vartosenos IV linksniuotės galūnes. Čia vietomis pasakoma net g. sg. *sū́no* 'sūnaus', i. sg. *sū́nu* 'sūnumi'.

§ **266.** Be kalbinės analogijos, morfologinę kalbos struktūrą ilgainiui keičia ir kai kurie kiti faktoriai, pvz., § 146 aptarti formų trumpinimo reiškiniai, pvz., l. sg. *šakojè→šakõj*, 1. pl. *sùkame→sùkam, šią̃ nãktį→šią̃nakt, laukañ→lauk* ir kt. Su visais tais reiškiniais susipažinsime vėliau.

Įsidėmėtina, kad atsiradusios morfologiškai skirtingos formos kalboje gali ilgai egzistuoti kaip tam tikros gretimybės, pvz., g. sg. *vagiẽs* || *vãgio*, loc. sg. *akyjè* || *akỹ*, adv. *šiandiẽną* || *šiañdien* ir t. t. Fonetinės prigimties gretimybių paprastai nebūna. Jeigu, pvz., tas pats žmogus pasako *brólis* ir *brȧ́lis*, tai traktuotina kaip skirtingų tarmių arba skirtingų epochų kalbos faktas. Taip pat reikia suprasti ir pasitaikančius kitokius tarties dubletus, pvz., *pìrmas* (bendrinės kalbos tartis) || *pýrmas* (pietų ir artimesnių vakarų aukštaičių tartis), g. sg. *vil̃ko* (bendrinės kalbos norma) || *vil̃ka* (tarminė forma) ir pan.

§ **267.** Žodžiai kaitomi dvejopai: vieni (daiktavardžiai, būdvardžiai...) linksniuojami, kiti (veiksmažodžiai) – asmenuojami. Taigi turime dvi skirtingas kaitybos rūšis, sakytume, dvi sistemas: linksniãvimą *(deklinãciją)* ir asmenãvimą *(konjugãciją)*. Esama ir visai nekaitomų žodžių (prieveiksmiai, prielinksniai ir kt.), bet jie daugeliu atvejų yra kilę iš kaitomųjų.

Patogiausia kaitybinių formų istoriją apžvelgti pagal tradicines kalbos dalis. Morfologija paprastai pradedama nuo daiktavardžio.

Hermann E. Lautgesetz und Analogie. Berlin, 1931, де Соссюр Ф. Труды по языкознанию. М., 1977, 173–225, Skardžius Žodž. dar., Valeckienė LKK VII 5–10, Urbutis V. Žodžių darybos teorija. V., 1978.

1. Kas sudaro morfologijos, suprastos platesne ir siauresne prasme, objektą? (§ 253).

2. Ką tyrinėja lietuvių kalbos istorinė morfologija? (§ 253).
3. Kokias žinote žodžio dalis? (§ 254).
4. Kas yra afìksas? (§ 254).
5. Kokius afiksùs vadiname prefìksais, kokius sufìksais ir kokius infìksais? (§ 254)
6. Kas yra žodžio kamienas? (§ 254).
7. Ką vadiname kamiengaliu? (§ 254).
8. Kas yra sudurtinių žodžių jungiamasis balsis? (§ 254).
9. Kokius žodžius darybos požiūriu vadiname pamatiniais ir kokius jų vediniais? (§ 255).
10. Kas yra priesaginė, priešdėlinė ir sudurtinių žodžių daryba? (§ 255).
11. Kokius žodžių darybos tipus vadiname produktyviais ir kokius neproduktyviais, arba reliktiniais? (§ 255).
12. Aptarkite žodžio dalių ribos kitimą (§ 256).
13. Ką žinote apie priesagų, priešdėlių ir sudurtinių žodžių kilmę? (§ 257).
14. Iš kur kilo dabartinės galūnės? (§ 259).
15. Kodėl istorinės galūnės suaugo su senuoju kamiengaliu? (§ 259).
16. Kas lėmė dabartinių skirtingų kaitybos tipų atsiradimą? (§ 260).
17. Kodėl tam tikrus linksniavimo tipus dabar vadiname, pvz., *i* kamienu, *u* kamienu ir pan.? (§ 260).
18. Kokius kaitybos tipus vadiname produktyviais ir kokius nykstančiais? (§ 261).
19. Aptarkite kaitybos sistemos resp. fleksijos patvarumą bei stabilumą (§ 262).
20. Kokį fleksijos kitimą vadiname fonetiniu ir kokį morfologiniu? (§ 263–264).
21. Kurio pakitimo atveju galimos ir kurio negalimos gretiminės formos? (§ 263, 266).
22. Kaip atsirado g. sg. forma *vãgio* 'vagies'? (§ 264).
23. Kokią reikšmę morfologijos raidai turi kalbinė analogija? (§ 264).
24. Nuo kada prasideda dviejų kaitybinių tipų sąveika? (§ 265).
25. Kas yra deklinacija ir kas konjugacija? (§ 267).

DAIKTAVARDŽIŲ LINKSNIAVIMAS

Gramatinės kategorijos ir kt.

Giminė. § 268. Lietuvių kalbos daiktavardžiai yra dviejų giminių: vyriškosios ir moteriškosios, pvz., *stãlas* – vyriškosios giminės, *kėdė̃* – moteriškosios. Be to, dar yra tokių daiktavardžių, kurie gali būti tiek vyriškosios, tiek ir moteriškosios giminės, žiūrint kurios lyties asmeniui pavadinti jie pavartojami, pvz., *išgama*, *kerė̃pla*, *mušeika*, *nekláužada*, *padáuža*, *pikčiùrna*, *susnà*, *válkata*, *vė̃pla* ir kt. Juos įprasta vadinti „bendrosios giminės" daiktavardžiais. Tačiau iš tikrųjų šie daiktavardžiai yra ne kokios trečios giminės, bet abiejų giminių žodžiai. Jie dažniausiai turi neigiamą reikšmę, parodo kokią nors kalbamojo asmens ydą ar trūkumą, vartojami pravardžiuojant, apkalbant ar barant. Dauguma jų turi vardininko galūnę *-a*, bet pasitaiko ir kitokių, pvz., *mėmė̃*, *pakártuvė* 'kas karstosi, vi-

sur laipioja, padauža'. Jais kartais gali eiti net įprasti vyriškosios arba moteriškosios giminės daiktavardžiai, pvz., *tóks ten iš jõs ligónis* 'ji menkai teserga', *Ko tu iš tokio bóbos nori?* '... sumoteriškėjusio vyro...' ir pan.

§ **269.** Latvių kalbos daiktavardžiai giminės požiūriu nesiskiria nuo lietuvių: taip pat turi dvi gimines – vyriškąją ir moteriškąją, be to, ir čia pasitaiko tokių, kurie gali būti abiejų giminių.

Latvių tarmėse vietomis dėl lybių kalbos (neskiriančios daiktavardžių giminės) substrato moteriškoji giminė labai apnykusi. Čia, pvz., sakoma *up(e) i(r) dziļš* 'upė yra gili'. Plačiau žr. Putniņš B XII (1) 51–62.

Tačiau prūsų kalba yra turėjusi ne dvi, bet tris daiktavardžių gimines. Be vyriškosios ir moteriškosios, čia dar buvo ir bevar̃dės (arba niekatrõsios, lot. neutrum) giminės daiktavardžių, pvz., *alu* 'toks medaus gėrimas', *assaran* (skaityk *azaran*) 'ežeras', *balgnan* 'balnas', *buttan* 'namas', *caulan* 'koja', *median* 'miškas', *piuclan* 'pjautuvas'. Šios formos yra ne tik nominatyvai, bet ir akuzatyvai. Mat bevardės giminės daiktavardžiai, be kita ko, indoeuropiečių kalbose buvo tuo ypatingi, kad jų nominatyvas ir akuzatyvas turėjo tą pačią formą.

Daugiausia bevardės giminės daiktavardžių yra pačiame seniausiame prūsų kalbos tekste – Elbingo žodynėlyje. Katekizmuose jų mažiau, ypač III katekizme, kur neretai vietoj bevardės giminės daiktavardžio jau vartojamas vyriškosios giminės atitikmuo.

§ **270.** Daiktavardžių bevardę giminę šalia vyriškosios ir moteriškosios turi taip pat slavai (= rusų средний род, pvz., *пи́во, о́зеро, вино́, седло́, де́рево*) ir daugelis kitų indoeuropiečių kalbų. Ji turima jau seniausiuose indoeuropiečių kalbų paminkluose, pvz., gr. μέθυ 'svaiginantis gėrimas', skr. *mádhu* 'medus', lot. *iūgum*, gr. ζυγόν, skr. *yugám* 'jungas'.

Taigi iš seno indoeuropiečių kalbos turėjo tris daiktavardžių gimines: vyriškąją, moteriškąją ir bevardę. Bevardės giminės daiktavardžiai nuo kitų giminių to paties kamieno daiktavardžių iš seno skyrėsi tik nominatyvo-akuzatyvo formomis. Kitų linksnių fleksija buvo ta pati.

Bevardės giminės netekimas rytinių baltų (lietuvių ir latvių) kalbose – aiškiai vėlesnis reiškinys. Šios giminės yra netekusios ir dabartinės romaniškosios (prancūzų, ispanų, italų...) kalbos, kilusios iš lotynų kalbos, dar tebeturėjusios visas tris gimines. Pažymėtina, kad dalis dabartinių indoeuropiečių kalbų visai nebeskiria daiktavardžių giminės, pvz., anglų, persų, armėnų kalbos. Tai taip pat antrinis, vėlesnis tų kalbų raidos reiškinys.

Tyrėjai indoeuropiečių trijų giminių sistemą linkę kildinti iš dar senesnės sistemos, kurioje būta dvejopos giminės, vadinamosios aktyviosios (iš čia kilo vyriškoji ir moteriškoji) ir pasyviosios (iš čia bevardė). Kada

susiformavo trijų giminių sistema – pačioje indoeuropiečių prokalbėje ar jai skylant – mokslininkai nesutaria. Nevienodai žiūrima ir į hetitų kalbos (jos tekstai patys seniausi iš visų indoeuropiečių kalbų) dviejų giminių (bevardės ir nebevardės) sistemą: vieni ją laiko senosios sistemos palaiku, kiti – kilusia iš trijų giminių sistemos.

§ **271.** Netekdami daiktavardžių bevardės giminės, rytų baltai buvusius bevardės giminės daiktavardžius pavertė vyriškosios arba moteriškosios giminės atitikmenimis. Atrodo, kad daugiau perėjo į vyriškąją giminę, bent tokią išvadą reikėtų daryti iš prūsų kalbos atitikmenų lyginimo, pvz., pr. *alu* – *alùs*, pr. *assaran* (= r. *озеро*) – *ẽžeras*, pr. *balgnan* (plg. r. *седло*) – *bal̃nas*, pr. *buttan* – *bùtas*, pr. *caulan* – *káulas*, pr. *creslan* (= r. *кресло*) – *krẽslas*, pr. *meddo* – *medùs*, pr. *mettan* – *mẽtas*, pr. *median* – *mẽdis* (dial. *mẽdžias*), la. *mežs* 'miškas', pr. *piuclan* – *pjū́klas*. Bet yra ir tokių kitų indoeuropiečių kalbų bevardės giminės daiktavardžių, kurie rytų baltų kalbose yra moteriškosios giminės, plg. skr. *akṣi* ir lie. *akìs*.

§ **272.** Senovinius bevardės giminės daiktavardžius pakeitus vyriškosios arba moteriškosios giminės atitikmenimis, buvo pakeistos ir su daiktavardžiais derinamų kitų linksniuojamų žodžių (būdvardžių, įvardžių, skaitvardžių, dalyvių) bevardės giminės formos atitinkamomis vyriškosios resp. moteriškosios giminės formomis. Taigi atributinėje vartosenoje (kai jos ėjo pažyminiu) bevardės giminės formos išlikti negalėjo. Tačiau predikatinėje vartosenoje (eidamos vardine tarinio dalimi), kur nebuvo derinamos su daiktavardžiu, senovinės bevardės giminės vienaskaitos nominatyvo-akuzatyvo formos lietuvių kalboje išliko iki šių dienų, pvz., *žiẽmą visur̃ b á l t a* (= n. -a. n., plg. n. sg. m. *báltas*, f. *baltà*, acc. *báltą*), *šiañdien g r a ž ù* (plg. *gražùs*, *grãži*, *grãžų*), *tai jaũ kas kìta* (plg. *kìtas*, *kità*, *kìtą*), *mán taĩ vis v í e n a* (plg. *víenas*, *vienà*, *víeną*), *jám dañtį s k a u d ą̃* (plg. *skaudą̃s*, *skaũdanti*, *skaũdantį*).

Latvių kalba ir šiuo atveju bevardės giminės formų neišlaikė. Bevardės giminės formos latvių kalboje yra visos išnykusios.

§ **273.** Kokias galūnes turėjo rytų baltų kalbose bevardės giminės daiktavardžių nominatyvas-akuzatyvas, šiandien rekonstruoti sunku. Lyginamoji indoeuropiečių kalbų gramatika rodo, kad iš seno indoeuropiečių vienaskaitos forma specialios galūnės neturėjo, buvo vartojamas grynas kamienas (pvz., pr. *alu*, *meddo* < *medu* = skr. *mádhu*, gr. μέθυ) – ikifleksinės epochos reliktas, tik *ŏ* kamieno daiktavardžiai buvo su pirmykšte akuzatyvo galūne **-m* > baltų **-n*, pvz., lot. *iūgum* (*-um* < **-ŏm*), gr. ζυγόν, skr. *yugám* (*-am* < **-ŏm*), pr. *assaran*. Tačiau lietuvių kalbos bevardės giminės būdvardžiai (jie senovėje buvo linksniuojami kaip daiktavardžiai)

turi *ŏ* kamieno galūnę ne **-an* > *-ą*, bet *-a* (pvz., *gẽra*), kurią vieni tyrėjai laiko įsivestą iš įvardžių (: s. sl. *to*, gr. *τό*, skr. *tát* iš ide. **tŏd*), kiti joje įžiūri senovinį kamiengalį, pačią formą laikydami labai archaiška, t. y. senoviniu grynu kamienu kaip ir kitų linksniavimo tipų, plg. *platù* (= gr. *πλατύ*, skr. *pṛthu*) šalia masc. *platùs*. Baltų skoliniai finams rodo buvus ir daiktavardžių su *-a*, plg. suomių *silta* 'tiltas' (: skr. *tīrthám* 'brasta'), *heinä* 'šienas' < **šeina* (: s. sl. *sěno*) šalia vyriškosios giminės atitikmenų suomių *rastas* 'strazdas', *hammas* 'dantis' (plg. lie. *žam̃bas*, gr. *γόμφος*). Kurią galūnę (**-an* ar **-a*) daiktavardžiams vartojo lietuvių protėviai, dabar sunku nustatyti.

Dar sunkiau rekonstruoti lietuvių senąsias bevardės giminės daugiskaitos, juo labiau dviskaitos nominatyvo-akuzatyvo galūnes. Sprendžiant iš kitų indoeuropiečių kalbų duomenų, daiktavardžių *ŏ* kamieno daugiskaitos nom. -acc. n. formos baigėsi **-ā*, plg. pr. *warto* 'durys', *slayo* 'rogės'. Tyrėjai šios galūnės reliktą įžiūri lietuvių kalbos *keturió-lika* (iš **keturį̇ā-* *-likā*) tipo skaitvardžių pirmojo dėmens gale. Atitinkamos *i* kamieno daiktavardžių daugiskaitos galūnės **-ī* (plg. vedų *trī* 'trys', lot. *trī-gintā* 'trisdešimt') palaikas įžiūrimas lietuvių skaitvardyje *trý-lika*.

§ **274.** Priežastys, dėl kurių rytų baltai neteko daiktavardžių bevardės giminės, nėra aiškios. Pareikšta įvairių nuomonių. Neretai nurodoma, kad lemiamą reikšmę bus turėjusi vyraujančio *ŏ* kamieno vienaskaitos ir daugiskaitos nom. -acc. n. formų sutapimo grėsmė. Daugiskaitos galūnė **-ā* ilgainiui turėjo sutrumpėti (Leskyno dėsnis) ir sutapti su vienaskaitos *-a*. Tokia skirtingų skaičių to paties linksnio galūnių homonimija nepakenčiama (Zinkevičius K XXV, 1 96—98), todėl bevardės giminės žodžiams teko pereiti į kitas — vyriškosios arba moteriškosios giminių — paradigmas.

§ **275.** Lietuvių kalboje galūnės ne visuomet rodo daiktavardžio giminę. Daiktavardžiai su n. sg. galūnėmis *-as*, *-ys* (I linksniuotė) ir *-us* (IV l.) yra vyriškosios giminės, pvz., *stãlas*, *arklỹs*, *sūnùs*. N. sg. galūnės *-a*, *-ė* (II l.) signalizuoja moteriškąją giminę (šis linksniavimo tipas buvo „moteriškas" greičiausiai jau indoeuropiečių prokalbėje), pvz., *rankà*, *katė̃*. Bet kai kurie daiktavardžiai, pvz., *vaidilà*, *dė̃dė*, yra vyriškosios giminės. N. sg. galūnes *-is* ir *-uo* gali turėti tiek vyriškosios, tiek moteriškosios giminės daiktavardžiai. Galūnę *-is* gauna tie vyriškosios giminės daiktavardžiai, kurie priklauso I linksniuotei, pvz., *brólis*, *mẽdis*, tačiau III linksniuotės daiktavardžiai su *-is* gali būti abiejų giminių, pvz., *vagìs* (vyr. g.) ir *akìs* (mot. g.). Galūnės *-uo* daiktavardžiai būna vyriškosios giminės, jeigu turi kamiengalį *-n-*, pvz., *piemuõ*, *-eñs*, *akmuõ*, *-eñs*, *šuõ*, *šuñs*, ir moteriškosios giminės, jeigu jų kamiengalis *-r-*, pvz., *sesuõ*, *-er̃s*.

Daiktavardžių giminę iš seno indoeuropiečių kalbose rodydavo ne tiek galūnės, kiek su daiktavardžiu derinamas įvardis arba būdvardis.

Plāķis Salīdz. gram. 113–114, 124–125, 139, 145–147, Otrębski Gramatyka III 3–5, Laigonaitė LKG I 164–171, Stang Vergleich. Gram. 179, Тронский Общеннд. 52–65, Kazlauskas Istor. gram. 123–125, Szemerényi Einführung 143–144, Arumaa DB 22–29, Mažiulis Balt. deklin. 76–77, 84–87, Савченко Сравн. грам. 169–170, 225, 228 tt.

Skaičius. § 276. Lietuvių bendrinės kalbos daiktavardžiai turi dviejų skaičių formas: vienaskaitos ir daugiskaitos, pvz., *vil̃kas, -o, -ui*... – vienaskaita, *vilkaĩ, -ũ, -áms*... – daugiskaita. Kaip senovės reliktai kartais su skaitvardžiais *dù, abù* (f. *dvì, abì*) pavartojamos ir dviskaitos formos, ypač archaizuotoje kalboje, tautosakoje, pvz., *su durnù – dù turgù; abù galù tókiu; saldù kaĩp dù medù* ir pan. Jų pasitaiko ir grožinėje literatūroje, pvz., *augindavo sau du paršiuku* (Krėvė), *dvi marti viena antrą plūdo* (Krėvė), *abudu draugu buvo vidutinio ūgio* (Vaižgantas), *du jaunuoju bernužėliu pro likimą ėjo* (Janonis), *abu vieno tėvo esava vaiku* (Simonaitytė) ir pan. Dviskaita neretai pasitaiko mūsų literatūros klasikų Krėvės, Lazdynų Pelėdos, Vaižganto, Biliūno, Žemaitės, Simonaitytės ir kt. kūriniuose.

§ **277.** Dalis tarmių dviskaitą išlaikė daug geriau. Gyviausiai ji dabar vartojama vakarinėje žemaičių tarmės dalyje. Čia kalbant apie du gyvus padarus, daiktus ar reiškinius paprastai vartojamos tik dviskaitinės formos, pvz., *du vilkù, sūnu, medžiù, šúoliu, dvi šakì, akì, prógi, dùkteri*, bet *trỹs, keturì, -ios* (ir daugiau) *vilkaĩ, sū́nūs, mẽdžiai, šúoliai, šãkos, ãkys, prógos, dùkterys.*

Dviskaitos akuzatyvą, pvz., *mačiaũ du vilkù, sūnu, dvi šakì, akì* (bet *bẽgo du vilkaĩ, sū́nūs, lingãvo dvi šãkos*) gyvai vartoja daugelis vakarinių lietuvių kalbos tarmių, o vyriškosios giminės šio linksnio dviskaitinės formos, pvz., *mačiaũ du vilkù* (bet *dvi šakàs, bẽgo du vilkaĩ, lingãvo dvi šãkos*), pasitaiko kaip gretiminės šalia daugiskaitinių (*mačiaũ du vilkùs*) senosios kartos kalboje dar bemaž visame lietuvių kalbos plote.

Prieš kokį pusšimtį metų dviskaita tarmėse buvo dar gerokai plačiau ir daug gyviau vartojama. Tai matyti iš dabartinės senelių kalbos. Gerai dviskaita buvo išlaikyta Mažosios Lietuvos tiek šnekamojoje, tiek raštų kalboje. Gyvai ją ir dabar tebevartoja senieji Klaipėdos krašto vietinės kilmės gyventojai.

§ **278.** Senuosiuose XVI–XVII a. raštuose dviskaitinės formos buvo vartojamos nuosekliai. Štai keli pavyzdžiai: *Roſʒa eſti* (=rožė yra) *Jeſus Chriſtus, lelia eſti Maria, abu ſʒiedu dąngui* Mž. 73_8 '... abu žiedai

danguje', *Dwi to yra didʒiauſi prieʒaſti* DP 54_{36} 'dvi didžiausios priežastys', *Diews ijem du Angelu atſiunte* Mž. 331_4 'dievas jam du angelus atsiuntė', *dwi rąki arba dwi koii turincʒiam* DP 516_8 'dvi rankas arba dvi kojas...', *dwiem ponam* MP 114_{19} 'dviem ponams', *ʒokana iſchpilde* (= įstatymą įvykdė)... *Dwiem budam* MT $37a_3$ '... dviem būdais'. Tik labai retai senuosiuose raštuose pasitaiko daugiskaitos forma vietoj dviskaitinės, pvz., *aniedwi akmenio tablicʒes* BrB I Kar. 8,9 'anos dvi... lentelės'.

§ **279.** Dviskaitos nevartojimas bendrinėje kalboje – visai nesenas dalykas. J. Jablonskis savo gramatikose (net paskutinėje) dviskaitą laikė bendrinės kalbos norma. Redaguodamas Žemaitės raštus, jis taisė per neapsižiūrėjimą autorės ne vietoj pavartotas daugiskaitos formas, keitė jas dviskaitinėmis. Tarp I ir II pasaulinių karų dviskaita buvo šiek tiek dirbtinai išguita iš gramatikų ir spaudos. Mat kai kam ji pasirodė atsilikimo požymis. Prieš beatodairišką dviskaitos keitimą daugiskaita anuomet buvo protestuojama. Antai P. Žadeikis 1924. IV. 12 laiške K. Būgai iš Skuodo rašė: „Nepavartojimas čia dviskaitos dideliai mane užgavo; juk mes lietuviai šiandien turbūt vieni ir beturime tą dviskaitos formą, jąja didžiuojamės... Kodėl ją šiandien taip neigti?" Vaikų literatūros kūrėjas Pr. Mašiotas skundėsi: „Laikraštėlių redaktoriai kiek galėdami braukia iš mano straipsnelių dviskaitą... Man gaila dviskaitos, nes esu zanavykas, o zanavykui sunku ją mesti" (GK 1933 23). Tokių faktų galima nurodyti nemaža.

§ **280.** Dviskaitą lietuviai yra paveldėję iš baltų prokalbės. Latvių kalboje jos beliko tik menki likučiai: sustabarėjusios formos tautosakoje, senuosiuose raštuose ir kai kur tarmėse. Prastai ji paliudyta ir prūsų kalbos tekstuose, pvz., čia dviskaitos likučiu laikoma forma *austo* 'abi lūpos', plg. s. sl. *usta*, av. *aoštā*.

Slavai, kaip ir baltai, senovėje dviskaitą turėjo. Senojoje slavų kalboje ji buvo dar visai gyvai vartojama. Vėliau slavų kalbose ji smarkiai apnyko arba ir visai išnyko. Sveikiausia iki šių dienų išliko slovėnų ir lužičėnų kalbose.

Senovėje dviskaitą turėjo ir kitos indoeuropiečių kalbos. Bemaž visų šakų seniausiuose paminkluose dviskaita siauriau ar plačiau vartojama. Nėra abejonės, kad ji paveldėta iš indoeuropiečių prokalbės.

Taigi dviskaita yra didžiai senų laikų palaikas. Iš gyvųjų dabartinių indoeuropiečių kalbų geriausiai ji išliko lietuvių ir minėtose slavų kalbose.

Dviskaitos nykimas susijęs su retu jos formų vartojimu. Juk nedažnai žmogui reikia kalbėti specialiai apie du gyvus padarus, du daiktus arba du reiškinius. Paprastai kalbama apie vieną arba apie kelis resp. daug (tris, keturis ...), taigi daugiausia tenka vartoti vienaskaitos ir daugiskaitos formas. Dviskaita dažnesnė tais atvejais, kai kalbama apie gamtoje

poromis esančius gyvus padarus (dvynius), kūno dalis ar šiaip daiktus, pvz., rankas, kojas, akis, ausis ir pan. Dėl to šie žodžiai geriau išlaikė senovines dviskaitos formas, kaip ir skaitvardis *dù, dvì (abù, abì)*, paprastai turintis dviskaitos formą net ir tose kalbose, kurios šiaip jau dviskaitos visai neišlaikė arba kur išliko tik menkos jos liekanos.

§ **281.** Lietuvių kalboje turimos tik šių linksnių dviskaitos formos:

a) nominatyvo-akuzatyvo-vokatyvo (iš seno indoeuropiečiai turėjo bendrą šių trijų linksnių formą), pvz., *du vilkù, vagiù, sū́nu, dvi šakì, akì, katì, sẽseri*;

b) datyvo, pvz., *dvíem vilkám, vagìm, sūnùm, šakóm, akìm, katẽm, seserìm*;

c) instrumentalio, pvz., *dviẽm vilkam̃, vagim̃, sūnum̃, šakõm, akim̃, katẽm, seserim̃.*

Dviskaitos datyvo ir instrumentalio formos skiriasi tik galūnės priegaide: datyvo galūnė tvirtapradė, instrumentalio – tvirtagalė. Šiaip tų dviejų linksnių formos nesiskiria. Baritonų visai sutapo, pvz., *dvíem výram* ir *su dviẽm výram.*

Dviskaitos datyvas ir (išskyrus I linksniuotę) instrumentalis nuo tų pačių daugiskaitos linksnių skiriasi tik galūnės priebalsio *-s* (instrumentalio paprastai *-is*) neturėjimu, pvz., d. du. *šakóm* (i. du. *šakõm*) ir d. pl. *šakóms* (i. pl. *šakomìs*). Senuosiuose raštuose tasai skirtumas buvo griežtai išlaikomas, dviskaitinės ir daugiskaitinės formos nepainiojamos. Taigi anuomet sakyta: *dvíem šakóm (su dviẽm šakõm)*, bet *trìms, keturióms šakóms (su trimìs, keturiomìs šakomìs).* Vėliau, nykstant dviskaitai, imta jas painioti: sakyti *dvíem šakóm* || *šakóms (su dviẽm šakõm* || *šakomìs)* ir *trìms šakóms* || *šakóm (su trimìs šakomìs* || *šakõm).* Ilgainiui aukštaičių tarmės plote abiem skaičiams reikšti įsigalėjo buvusios dviskaitinės formos (jos paprastesnės, lengviau tariamos): imta sakyti *dvíem* ir *trìm, keturióm ... šakóm (su dviẽm, trim̃, keturiõm ... šakõm).* Datyvo formos su *-s (šakóms* tipas) dabar pasitaiko (paprastai kaip gretiminės) tik pažemaityje. Žemaičiai daugiskaitos datyvą ir toliau po senovei tebereiškia formomis su *-s (vilkáms, šakóms ...)*, taip darė ir Mažosios Lietuvos lietuviai (čia dviskaita nebuvo painiojama su daugiskaita), iš tradicijos tokios formos tebelaikomos mūsų bendrinės kalbos norma, nors kaip gretiminės dabar jau dažnai vartojamos (ypač šnekamojoje kalboje) ir formos be *-s*.

Žemaičiai dabar vartoja kiek pakeistas d. ir i. du. formas su priderintu prie n. -a. du. galūnės vokalizmu, pvz., d. du. *dùm vilkùm* (*dôm vẹlkộm*), *vagiùm, sūnùm, dvìm šakìm* (*dvêm šaḳêm*), *akìm, katìm, seserìm*, i. du. *dum̃ vilkum̃* (*dõm vẹ̀lkõm*), *vagium̃, sū-*

num̃, dvim̃ šakim̃ (*dvę̃m šàķę̃m*), *akim̃, katim̃, seserim̃*. Plg. n. -a. du. *dù vilkù* (*dộ vę̄lkộ*), *vagiù, sū́nu, dvì šakì* (*dvę̀ šàķę̀*), *aki, kati, sẽseri*. 1759 m. „Żiwatas" rodo, kad naujosios d. ir i. du. formos žemaičių buvo vartojamos jau XVIII a. viduryje.

§ **282.** Dviskaitos genityvo ir lokatyvo specialių formų lietuvių kalboje nėra. Jau seniausiuose raštuose vartojamos atitinkamos daugiskaitos formos, taigi linksniuojama: *dù vilkù, dviejų̃ vilkų̃* (plg. *daũg vilkų̃*), *dvíem vilkám, dù vilkù, dviẽm vilkam̃, dviejuosè vilkuosè* (plg. *trijuosè vilkuosè*). Lingvistai dviskaitos genityvo ir lokatyvo palaikais lietuvių kalboje linkę laikyti prieveiksmius *pusiáu* (dial. *pusiaũ*), že. *dvíejau* / *dvíejaus* 'dviese'. Plg. skr. loc. du. *dváyōs* 'dviese' (*-ōs* greičiausia iš ide. **-ous*). Jau seniausiuose indoeuropiečių kalbų tekstuose pilna dviskaitos paradigma neužfiksuota. Atskiros kalbos yra paveldėjusios ne daugiau kaip po tris skirtingų linksnių formas.

Vakarinėje žemaičių tarmės dalyje dabar vartojama antrinės kilmės dviskaitos genityvo forma, pasidaryta iš instrumentalio su genityvui būdingu *-s*, pvz., *dum̃s vilkum̃s* (*dộms vę̊lkộms*) 'dviejų vilkų', *dvim̃s šakim̃s* (*dvę̃ms šàķę̃ms*) 'dviejų šakų'. Plg. i. du. *dum̃ vilkum̃, dvim̃ šakim̃* (*dộm vę̊lkộm, dvę̃m šàķę̃m*). Tokių formų būta jau bent prieš 100 metų (vartojo Simonas Stanevičius).

Otrębski Gramatyka III 2—3, Gargasaitė LKK VII 133—143 ir MK 1976 5 55—56, Laigonaitė LKG I 171—181, Zinkevičius Liet. dial. 203—207, Palionis Liter. kalb. 129, Тронский Общеинд. 66—69, Kazlauskas Istor. gram. 126—132, Masiliūnas K XXIV(1) 100—105.

Linksniai. § **283.** Lietuvių kalbos daiktavardžiai turi septynis linksnius (iš tradicijos įskaitant ir vokatyvą, nors jis neišreiškia daiktavardžio gramatinių ryšių su kitu žodžiu): nominatyvą, genityvą, datyvą, akuzatyvą, instrumentalį, lokatyvą ir vokatyvą. Tuos pačius linksnius turi ir latvių kalba. Jie visi paveldėti iš rytinių baltų prokalbės. Be to, mūsų protėviai buvo tam tikru būdu pasidarę net keturis postpozicinius lokatyvus, kurie bus aptarti § 406—421.

Senieji Klaipėdos krašto gyventojai dėl vokiečių kalbos įtakos dabartinį lokatyvą tam tikrais atvejais pakeičia prielinksnio *į* su akuzatyvu konstrukcija, pvz., *gyvenù į̃ Klaĩpėdą* 'gyvenu Klaipėdoje'. Taip darė ir bent dalis Mažosios Lietuvos šnektų. Šiaurės panevėžiškiai dažnai tam reikalui vartoja prielinksnio *ter̃p* 'tarp' su genityvu konstrukciją, pvz., *sriubà vérda ter̃p púodo* '... puode'.

§ **284.** Kiek linksnių turėjo vakarų baltai, ne visai aišku dėl netikslių prūsų kalbos tekstų. Juose vietoj instrumentalio ir lokatyvo vartojamos prielinksnių *sen* 'su' ir *en* 'į' konstrukcijos su datyvu arba akuzatyvu, pvz., *sen wissamans christiānans* 'su visais krikščionimis', *en wirdans* 'žodžiuose'. Aiškią instrumentalio formą tekstuose turi tik asmeniniai įvar-

džiai, pvz., *sen māim* 'su manimi'. Lokatyvo formą kalbininkai įžiūri, pvz., prieveiksmyje *bītai* 'vakare'. Sunku pasakyti, ar tekstų parašymo epochoje prūsų kalba turėjo instrumentalio ir lokatyvo linksnius (tuo atveju tekstų prielinksnines konstrukcijas tektų aiškinti vertimo iš vokiečių kalbos įtaka), ar šių linksnių buvo jau netekusi (tuo atveju nurodytos atskiros formos traktuotinos kaip reliktai). Iškelta hipotezė, kad vakarų baltai instrumentalio ir lokatyvo iš viso niekada nėra turėję (J. Kazlauskas, V. Mažiulis ir kt.), bet ji dar nėra pakankamai įrodyta.

§ **285.** Seniausi slavų kalbų paminklai turi tuos pačius 7 linksnius, kaip ir lietuvių kalba. Kitose indoeuropiečių kalbose linksnių skaičius nevienodas. Daugiausia jų yra sanskrite – aštuoni. Be tų, kurie turimi ir lietuvių kalboje, čia dar yra abliatỹvas. Tose kalbose, kurios linksnių turi mažiau, esama tam tikrų neparadigminių trūkstamų linksnių formų, paprastai laikomų prieveiksmiais.

Tradicinė indoeuropeistika tvirtina, kad indoeuropiečių prokalbė turėjo 8 linksnius. Tie linksniai, suprantama, ne visi turėjo būti vienodo senumo. Labai archaiška, pvz., vokatyvo forma (ji yra grynas kamienas), kuri gali būti paveldėta dar iš ikifleksinės epochos. Kitų linksnių formos yra vėlesnės kilmės, ypač instrumentalio ir lokatyvo. Manoma, kad vienaskaitos paradigma indoeuropiečių prokalbėje susiformavo anksčiau negu daugiskaitos ar dviskaitos.

Kadangi indoeuropiečių prokalbė neturėjo (arba turėjo labai ribotą kiekį) prielinksnių, tai žodžių ryšiams sakinyje reikšti turėjo būti sudėtinga linksnių sistema. Vėliau atskirose šakose, įsigalint prielinksninėms konstrukcijoms, linksnių skaičius mažėjo, jie po kelis sutapo į vieną (linksnių s i n k r e t ì z m a s), palikdami reliktų prieveiksmiuose ir kitur. Pvz., graikų kalba I tūkstantmetyje prieš mūsų erą turėjo 5 linksnius: nom., gen., dat., acc. ir voc. Čia genityve sutapo senovinių gen. ir abl., o datyve – senovinių dat., instr. ir loc. funkcijos. Išnykusių linksnių išliko tam tikrų liekanų. Neseniai iššifruoti II tūkstantmečio prieš m. e. Mikėnų tekstai rodo laipsnišką tų linksnių nykimą: šiuose tekstuose dar tebėra instrumentalis, turimi neabejotini buvusios datyvo ir lokatyvo formų diferenciacijos reliktai, gana patikimi atskirų abliatyvo formų pėdsakai.

Pastaruoju metu iškelta hipotezė (V. Toporovas, V. Ivanovas, E. Makajevas, J. Kazlauskas, V. Mažiulis), pagal kurią neparadigminės formos traktuojamos kaip archaiškesnės vartosenos atspindys, o ne buvusių linksnių reliktas. Šios hipotezės šalininkai tvirtina, jog kaip tik tokių formų pagrindu atskirose kalbose vėliau formavosi linksniai. Pagal šią hipotezę, senesnę būklę atspindi hetitų kalbos tekstai, kur linksnių esama nedaug ir paradigmos nenusistovėjusios.

§ 286. Nuo požiūrio į indoeuropiečių prokalbės linksnių sistemą priklauso dabartinio lietuvių linksniavimo istorijos aiškinimas. Jeigu laikysimės tradicinės pažiūros, turėsime pripažinti, kad mūsų protėviai (ir slavai) neteko abliatỹvo. Jo funkciją šiose kalbose perėmė genityvas.

Pagal tradicinį požiūrį, tam tikro linksnių sinkretizmo būta jau ir indoeuropiečių prokalbėje. Čia visų linksniavimo tipų vienaskaitos paradigmose genityvas ir abliatyvas buvo sutapę, išskyrus *ŏ* kamieną. Abliatyvo reikšmė buvusi artima mūsų genityvui su prielinksniu *iš*, pvz., lot. *hortō* = '*iš sodo*'.

Manoma, kad nykstant abliatyvui, mūsų protėviai ide. *ŏ* kamieno abl. sg. galūnę ėmė vartoti genityvui reikšti. Dėl to dabartinės lietuvių I linksniuotės (ide. *ŏ* kamieno) g. sg. forma, pvz., *vil̃ko*, laikoma senovinio abliatyvo tęsiniu. Šio linksnio reliktą kalbininkai įžiūri ir L. Rėzos frazėje *Ko saulužės* (= nuo saulužės) *atsiskyrei*?

§ 287. Mūsų fleksijos istorijai (ji pirmiausia ir rūpi istorinei gramatikai) ne tiek svarbu, paradigminės ar neparadigminės buvo senų senovėje kurio linksnio formos (beje, neturime nė patikimų duomenų paradigmiškumo laipsniui nustatyti), kiek pats tokių formų buvimo faktas, be to, formų, turinčių tikslius atitikmenis įvairiose indoeuropiečių kalbose. Antra vertus, nelengva įsivaizduoti vėlesnį atsitiktinį jų sutapimą. Todėl tiriant dabartinės lietuvių kalbos fleksijos istoriją, patogiausia pagrindu imti indoeuropiečių aštuonių linksnių sistemą ir palikti nuošaly kai kurių linksnių paradigmatikos klausimą.

Otrębski Gramatyka III 1–2, Laigonaitė LKG I 181–210, Stang Vergleich. Gram. 175–178, Zinkevičius Liet. dial. 200–203, Тронский Общеинд. 69–82, Szemerényi Einführung 144–145, Mažiulis Balt. deklin. 78–79 ir kt., Савченко B IX (2) 140–143.

Linksniavimas. § 288. Lietuvių kalbos daiktavardžiai, kaip ir kitų kalbos dalių žodžiai, linksniuojami kaitant galūnes, pvz., *vil̃k-as, -o, -ui, -ą* ... Tačiau dabar ne visos indoeuropiečių kalbos linksniuoja. Yra dar ir kitas gramatinių santykių reiškimo būdas, kai linksnį rodo ne žodžio galūnė, bet tam tikras pagalbinis žodelis – artikelis. Pvz., anglai daiktavardį *day* 'diena' „linksniuoja" taip: *the day* ' iena', *of the day* 'dienos', *to the day* 'dienai' ... Prancūzai daiktavardį *table* 'stalas' „linksniuoja": *la table*, *de la table*, *à la table* ... Tokį gramatinių santykių reiškimo būdą vadiname analìtiniu, o kalbas, jį turinčias, analìtinėmis kalbomis. Linksnių reiškimą galūnėmis (kaip lietuvių kalboje), va iname sintètiniu, o jį turinčias kalbas – sintètinėmis kalbomis. Yra ir kalbų su mišriu linksniavimu (turi artikelį ir galūnes), pvz., graikai daiktavardį λύκος

'vilkas' jau senovėje linksniavo: ὁ λύκος, τοῦ λύκου, τῷ λύκῳ ..., vokiečiai daiktavardį *Tisch* 'stalas' dabar linksniuoja: *der Tisch, des Tisches, dem Tische* ir t. t.

§ **289.** Analitinių indoeuropiečių kalbų istorija rodo, kad jų gramatinių santykių reiškimo būdas kilo iš senesnio sintetinio. Pakitimą daugiausia lėmė tose kalbose stipri žodžio galo redukcija, dėl kurios išnyko galūnės. Antai tipiškos analitinės anglų kalbos seniausiuose paminkluose daiktavardžiai dar turi kai kurių linksnių galūnes, pvz., *dæʒ* 'diena', *dæʒes* 'dienos', *dæʒe* 'dienai' ... Prancūzų kalba, kaip ir visos kitos dabar analitinį „linksniavimą" turinčios romanų kalbos, yra kilusios iš liaudies lotynų kalbos, o lotynų kalba buvo tipiška sintetinė kalba. Tą patį reikia pasakyti ir apie dabartines indoeuropietiškas Indijos kalbas, kurios visos yra analitinės, bet jų prosenelė – sanskritas – buvo tipiška sintetinė kalba. Apskritai kiekviena indoeuropiečių šaka rodo praeityje turėjus sintetinį linksniavimą.

Nėra abejonės, kad indoeuropiečių prokalbėje daiktavardžiai buvo linksniuojami galūnėmis. Lyginamuoju-istoriniu metodu tos galūnės daugeliu atvejų nesunkiai rekonstruojamos. Jos ir sudaro išeities tašką tirti atskirų šakų ir jų kalbų fleksijos istoriją.

Tačiau kalbininkai yra aptikę ir tam tikrų praindoeuropietiškų ikifleksinės būklės elementų, rodančių, kad indoeuropiečių prokalbės fleksinė sistema yra išaugusi iš dar senesnės nefleksinės sistemos.

§ **290.** Baltų kalbos išlaikė sintetinį linksniavimą. Jose galūnės buvo palyginti menkai arba ir visai neredukuotos. Sintetinį linksniavimą tebeturi ir slavai, išskyrus vieną slavų kalbą – dabartinę bulgarų, kurios linksniavimas jau analitinis. Tai rodo archainį baltų ir slavų kalbų pobūdį, nes daugelis kitų dabartinių gyvųjų indoeuropiečių kalbų yra analitinės arba turi mišrų linksniavimą, ir tik seniausi jų paminklai rodo praeityje buvusią gausią fleksiją. Suprantama, lietuvių linksniavimo istorijai nušviesti svarbūs tik sintetinių kalbų, išlaikiusių senovinę fleksiją, duomenys.

§ **291.** Lietuvių kalbos daiktavardžių linksniavimas pasižymi ypač dideliu archaiškumu. Nežiūrint bevardės giminės netekimo, lietuvių kalbos daiktavardžių linksniavimo sistemą lingvistai laiko pačia archaiškiausia iš visose dabartinėse gyvosiose indoeuropiečių kalbose esamų, savo archaiškumu prilygstančią toms linksniavimo sistemoms, kurios užfiksuotos tik pačiuose seniausiuose kitų indoeuropiečių kalbų paminkluose.

§ **292.** Lietuvių kalbos gramatikose dabar skiriamos penkios daiktavardžių linksniuotės. Iš tikrųjų mūsų daiktavardžiai turi daugiau skirtingų linksniavimo tipų, plg. tos pačios linksniuotės daiktavardžius su nevienodomis nominatyvo galūnėmis: *vil̃kas, mẽdis, ožỹs* (visi trys skiriami I linksniuotei), *šakà, martì, katė̃* (II linksniuotė), *sesuõ, duktė̃* (V l.).

Istorinės gramatikos požiūriu savo daiktavardžius skirstome į šiuos linksniavimo tipus:

ŏ kamienas[151], pvz., *dūmas, piȓštas, rýtas, vil̃kas*. Tai daiktavardžiai, kurių kamiengalyje buvo ide. *-ŏ-* (kaitaliojęsis su *-ĕ-*);

i̯ŏ kamienas, pvz., *élnias, kraũjas, svẽčias*. Šie turėjo ide. *-i̯ŏ-* kamiengalį (: *-i̯ĕ-*);

ii̯ŏ kamienas, pvz., *brólis, kìškis, arklỹs, žynỹs*. Kamiengalyje būta *-ija-* = ide. *-ii̯ŏ-* (: *-ii̯ĕ-*);

I linksniuotė

ā kamienas, pvz., *bóba, balà, pė̃da, šakà*. Kamiengalį sudarė ilgasis balsis *-ā-*;

i̯ā kamienas, pvz., *dvasià, valdžià, dalià*. Kamiengalyje buvo *-i̯ā-*.

ē kamienas, pvz., *dróbė, bìtė, gerklė̃, katė̃*. Kamiengalis buvo *-i̯ē-*;

II linksniuotė

i kamienas, pvz., *anglìs, širdìs, akìs*. Kamiengalis *-i-* (kaita su ide. *-ei-*);

III linksniuotė

u kamienas, pvz., *tur̃gus, sūnùs, dangùs*. Kamiengalis *-u-* (kaita su ide. *-ou-*);

i̯u kamienas, pvz., *vaĩsius, spiẽčius*. Kamiengalis *-i̯u-* (: ide. *-i̯ou-*);

IV linksniuotė

Priebalsiniai kamienai, pvz., *akmuõ, sesuõ, mė́nuo*. Tai senovinių *-n-*, *-r-*, *-s-* ir kt. kamienų likučiai.

V linksniuotė

Senų senovėje dar būta kamienų, kurie baigdavosi ilgaisiais balsiais *-ī-* ir *-ū-* (pvz., skr. *vṛkī́s* 'vilkė', *vadhū́s* 'ponia') ir dvibalsiais *-ēu-*, *-ōu-*, *-āu-* (pvz., skr. *dyā́us* 'dievas', gr. Ζεύς; skr. *gā́us*, gr. βοῦς 'jautis'; skr. *nā́us*, gr. ναῦς 'laivas'). Būta taip pat šaknìnio tipo daiktavardžių (be jokio kamiengalio) ir vadinamųjų heteroklìtinių kamienų (paradigmoje kaitaliojosi *-r-* ir *-n-*, pvz., skr. *ū́dhar* 'tešmuo', g. sg. *ū́dhn-as*). Visi šie linksniavimo tipai lietuvių kalboje neišliko. Jų pėdsakų liko ne tiek linksniavimo paradigmose, kiek žodžių daryboje.

Kadangi dabartinės galūnės kilo susiliejus senoviniam kamiengaliui ir istorinei fleksijai, tai dabartinių linksniavimo tipų gausumas priklauso nuo buvusios kamiengalių įvairovės. Pati fleksija prokalbėje buvo negausi. Lyginamoji indoeuropiečių kalbų gramatika ją rekonstruoja tokią: vienaskaitos nominatyvas **-s* arba be jokios galūnės, genityvas **-ĕs* / **-ŏs* / **-s*, datyvas **-ĕi*, akuzatyvas **-m* / **-m̥*, instrumentalis **-ĕ* / **-ŏ*,

[151] Vietoj *ŏ kamienas* neretai sakome *a kamienas*, nes ide. *ŏ* virto baltų *a*.

**-bhi* (> **-mi*), lokatyvas **-i* arba be jokios galūnės, abliatyvas **-ĕd* / **-ŏd* (tik *ŏ* kamieno, kitų – kaip genityvas), vokatyvas – be jokios galūnės; daugiskaitos nominatyvas (ir vokatyvas) **-ĕs*, genityvas **-ŏm* / **-ōm*, datyvas (ir abliatyvas) **-bh(i̯ŏs)* (> **-mŏs*?), akuzatyvas **-ns* / **-n̥s*, instrumentalis **-ōis* (?), **-bhis* (> **-mis*), lokatyvas **-su*; dviskaitos nominatyvas-akuzatyvas-vokatyvas *-ĕ*, *-ī*, *-i*, genityvas *-ŏus* (?), *-ōs* (?), datyvas-instrumentalis-abliatyvas **-bhi̯ā* (> **-mā*?), lokatyvas **-ŏu*. Susiliejusios su skirtingais kamiengaliais, ši os pirmykštės galūnės davė dabartinių galūnių įvairovę.

§ **293.** Iš seno indoeuropiečių kalbose kaip daiktavardžiai buvo kaitomi būdvardžiai ir kai kurios kitos kalbos dalys. Jų to paties kamieno fleksija buvo vienoda. Tai mums padeda rekonstruoti senesnį atskirų galūnių pavidalą. Pvz., iš įvardžiuotinės formos *geróji* < **gerā́* + *jí* rekonstruota nominatyvo *gerà* senesnė forma **gerā́* rodo, kad seniau ilgą galūnę **-ā́* turėjo ir to paties linksniavimo tipo daiktavardžiai, taigi n. sg. *šakà* kilo iš **šakā́*.

Tuo būdu, nagrinėdami dabartinės daiktavardžio fleksijos raidą, mes susipažinsime ir su atitinkamų kitų linksniuojamųjų kalbos dalių formų istorija. Vėliau, specialiai aptardami tų kalbos dalių linksniavimą, išryškinsime tik įvairius specifinius dalykus bei skirtumus.

Otrębski Gramatyka III 5–7, Skardžius IF LXII 158–166, Kazlauskas Istor. gram. 137–138, 260–268, Szemerényi Einführung 146–176, Eckert Baltist. Stud. 60–74 ir B V (1) 7–15.

1. Kurių giminių būna lietuvių kalbos daiktavardžiai ir ką reiškia „bendroji“ daiktavardžių giminė? (§ 268).
2. Kurias gimines turi latvių ir kurias turėjo prūsų kalbų daiktavardžiai? (§ 269).
3. Pasakykite kelis prūsų kalbos bevardės giminės daiktavardžius (§ 269).
4. Kurie bevardės giminės daiktavardžių linksniai iš seno turėjo skirtingą fleksiją negu to paties kamieno vyriškosios arba moteriškosios giminės daiktavardžiai? (§ 270).
5. Kokia trijų giminių sistemos kilmė? (§ 270).
6. Kas ištiko trijų giminių sistemą dabartinėse indoeuropiečių kalbose? (§ 270).
7. Kurios giminės atitikmenis lietuvių kalboje dažniausiai turi prūsų kalbos bevardės giminės daiktavardžiai? (§ 271).
8. Nuo ko priklausė kitų kalbos dalių bevardės giminės formų lietuvių kalboje išlikimas arba išnykimas? (§ 272).
9. Kuo buvo ypatingos senovinės bevardės giminės daiktavardžių nom. -acc. n. sg. formos ir kuo išsiskyrė *ŏ* kamienas? (§ 273).
10. Ką žinome apie *ŏ* kamieno nom. -acc. n. sg. formą baltų kalbose? Kas rodo buvus galūnę **-an* ir kas – **-a*? (§ 273).
11. Kokios galėjo būti daiktavardžių bevardės giminės išnykimo rytinių baltų kalbose priežastys? (§ 274).
12. Aptarkite daiktavardžio galūnių ir giminės ryšį (§ 275).

13. Kurių skaičių formas turi dabartinės lietuvių bendrinės kalbos daiktavardžiai? Kokius žinote dviskaitos reliktus? (§ 276).

14. Aptarkite dviskaitą dabartinėse tarmėse (§ 277).

15. Kaip dviskaita vartojama senuosiuose raštuose? (§ 278).

16. Kada imta vengti dviskaitos bendrinėje kalboje? (§ 279).

17. Ką žinote apie dviskaitą kitose baltų kalbose? (§ 280).

18. Kas rodo, kad dviskaita yra paveldėta iš indoeuropiečių prokalbės? (§ 280).

19. Kodėl dviskaita nyksta ir kuriais atvejais jos formos neretai išlieka? (§ 280).

20. Kurie linksniai lietuvių kalboje turi specialias dviskaitos formas? (§ 281).

21. Kuo skiriasi dviskaitos datyvas nuo instrumentalio? (§ 281).

22. Kuo iš seno skyrėsi dviskaitos datyvas ir instrumentalis nuo tų pačių daugiskaitos linksnių? Koks tolesnis šių formų likimas? (§ 281).

23. Kaip pakito dviskaitos datyvas ir instrumentalis žemaičių tarmėje? (§ 281).

24. Kokių dviskaitos genityvo ir lokatyvo reliktų lingvistai randa lietuvių kalboje? (§ 282).

25. Kokias dviskaitos genityvo formas turi pasidarę žemaičiai? (§ 282).

26. Kiek linksnių turėjo rytiniai baltai? (§ 283).

27. Ką žinome apie prūsų kalbos linksnius? (§ 284).

28. Kokius linksnius turi seniausi slavų kalbų paminklai? (§ 285).

29. Kokius linksnius rekonstruoja indoeuropiečių prokalbei tradicinė indoeuropeistika? (§ 285).

30. Kas yra linksnių sinkretizmas? (§ 285).

31. Koks yra naujas požiūris į neparadigmines formas, aiškinąs vėlyvą atskirų linksnių kilmę? (§ 285).

32. Kokių abliatyvo liekanų lingvistai randa lietuvių kalboje? (§ 286).

33. Kodėl tiriant dabartinės lietuvių kalbos fleksijos istoriją patogiausia remtis *indoeuropiečių aštuonių linksnių sistema*? (§ 287).

34. Kas yra sintetinis ir analitinis gramatinių santykių reiškimo būdai? (§ 288).

35. Kas rodo, kad analitinis gramatinių santykių reiškimo būdas dabartinėse indoeuropiečių kalbose yra antrinis? (§ 289).

36. Ką žinote apie indoeuropiečių prokalbės linksniavimo sistemos kilmę? (§ 289, 292).

37. Kodėl baltų (iš dalies ir slavų) linksniavimo sistemos yra laikomos archaiškomis? (§ 290—291).

38. Kokius lietuvių kalbos daiktavardžių linksniavimo tipus skiriame istorinės gramatikos požiūriu? (§ 292).

39. Ką turime galvoje tvirtindami, kad indoeuropiečių prokalbės linksniavimo sistema nebuvo sudėtinga? (§ 292).

40. Kodėl nagrinėjant daiktavardžio fleksijos raidą susipažįstama ir su kitų kalbos dalių fleksijos istorija? (§ 293).

ā kamienas

§ **294.** Metodiniais dėstymo sumetimais patogiau pradėti daiktavardžio galūnių istorijos apžvalgą ne nuo I, bet nuo II linksniuotės, nes pastarosios galūnes mažiau palietė fonetiniai pakitimai, jos geriau išlaikė senovinį pavidalą, aiškiau matyti jų pirmykštė daryba.

Nagrinėjamam *ā* kamienui priklauso tie II linksnuotės daiktavardžiai (būdvardžiai ir kt.), kurių kamiengalis buvo ide. *-ā-*, o dabar vienaskaitos nominatyvas turi galūnę *-a* po kietojo priebalsio, pvz., *lóva*, *vištà*, *pėdà*, *šakà*. Tai labai produktyvus dabartinės lietuvių kalbos linksniavimo tipas. Jam priklauso daugybė visų linksniuojamų kalbos dalių žodžių, ir jų skaičius nuolat didėja: naujai pasidaromi arba iš kitų kalbų atėję moteriškosios giminės daiktavardžiai (būdvardžiai ir kt.) paprastai gauna kaip tik šio linksniavimo tipo fleksiją, pvz., *tarýba*, *sąvoka*, *valdýba*, *teoremà*, *fìzika*, *dogmà* ir daug kitų.

Šio linksniavimo tipo daiktavardžiai yra moteriškosios giminės, išskyrus vieną kitą, pvz., *vaidilà*, *Daukšà*, *Mažéika* (pavardės) ir vadinamuosius bendrosios giminės daiktavardžius, pvz., *nenúorama*, *padáuža*, *válkata*. Seniausi indoeuropiečių kalbų paminklai rodo, kad šiam linksniavimo tipui jau iš seno buvo būdinga moteriškoji daiktavardžių giminė.

§ **295**. Paradigma:

Vienaskaita		Daugiskaita	Dviskaita	
N.	*šakà*	*šãkos*	N.-A.-V.	*dvì šakì*
G.	*šakõs*	*šakų̃*	D.	*dvíem šakóm*
D.	*šãkai*	*šakóms*	I.	*dviẽm šakõm*
A.	*šãką*	*šakàs*		
I.	*šakà*	*šakomìs*		
L.	*šakojè*	*šakosè*		
V.	*šãka!*			

Iš paradigmos matyti dabartinių balsių *a* ir *o* kaita buvusiame kamiengalyje (dabar galūnėje). Senų senovėje kamiengalis buvo *-ā-*. Tais atvejais, kai tasai *ā* dėl kurių nors priežasčių sutrumpėjo, dabar turime *a*, o ten, kur išliko ilgasis balsis, šiandien tariame *o*. Pirmykščio kamiengalio balsio neberodo tik gen. pl. ir n. -a. -v. du. formos.

Žemiau aptariama kiekvieno linksnio galūnės istorija.

§ **296. N. sg.** *-a* iš pralietuvių **-á* (sutrumpėjo pagal Leskyno dėsnį), plg. įvardžiuotinę formą *geró-ji* šalia paprastosios *gerà*. Dar plg. že. refl. *elgsenos* 'elgimasis' iš **elgsenā+si*. Giminingų kalbų atitikmenys rodo, kad **-ā* paveldėta ne tik iš baltų, bet ir iš indoeuropiečių prokalbės, plg. la. *rùoka* 'ranka' šalia *tã* 'ta' (plg. lie. *tó-ji*), refl. *kaušanās* 'muštynės' (iš **kausjanā+si*), pr. *mensā* (Elb. ž. *menso*), *genno* 'žmona', s. sl. *rǫka* 'ranka', gr. *θεά* 'deivė' (*ᾱ* ilgas), skr. *áśvā* 'kumelė'.

Senų senovėje **-ā* buvo ne galūnė, bet kamiengalis. Specialios galūnės šio linksniavimo tipo vienaskaitos nominatyvas neturėjo. Jis būdavo reiškiamas grynu kamienu. Laringalinės teorijos šalininkai tvirtina, kad po

kamiengalio (ir kitų linksnių formose) kažkada yra buvęs laringalinis priebalsis.

§ **297. G. sg.** *-os* iš **-ā̃s* (cirkumfleksas neleido sutrumpėti balsiui). Paveldėta iš baltų ir indoeuropiečių prokalbių, plg. la. *rùokas*, pr. *gennas*, gr. θεᾶς (ᾱ ilgas), lot. (reliktinė forma, pvz., posakyje) *pater familiās* 'šeimos tėvas', got. *gibōs* 'dovanos' (*-ōs* iš **-ās*).

Galūnė **-ās* atsirado suliejus į vieną senovinį kamiengalį *-ā-* ir pirmykštę g. sg. galūnę **-ĕs* / **-ŏs* (balsių kaita!), taigi iš **-ā-ĕs* arba **-ā-ŏs* (išnykus tarp balsių spėjamam laringaliniam priebalsiui). Balsių kontrakciją rodo galūnės cirkumfleksas lietuvių ir graikų kalbose. Sveika pirmykštė g. sg. galūnė **-ĕs* arba **-ŏs* išliko tik priebalsinių kamienų formose, pvz., lie. *šuñs* iš *šun-ès*, gr. κυν-ός.

§ **298. D. sg.** *-ai*, kildinama iš **-āi* (*-ā-* – senovinis kamiengalis), yra senas baltų ir indoeuropiečių veldinys, plg. la. *rùokai* (vietoj fonetiškai dėsningos formos *r̃uoki* su *-ai* iš įvardžių, plg. *tài* 'tái'), pr. *tickray* 'tikrai', s. sl. *rǫcě*, gr. θεᾷ, lot. *equae* 'kumelei', got. *gibai*. Ilgasis balsis *ā* prieš tautosilabinį *i̯* anksti sutrumpėjo.

Galūnė **-āi* atsirado suliejus į vieną kamiengalį *-ā-* ir senąją d. sg. galūnę **-ei*, taigi iš **-ā-ei* (išnykus tarp balsių spėjamam laringaliniam priebalsiui). Balsių kontrakciją rodo galūnės cirkumfleksas, pvz., lie. dial. *taĩ* 'tái', *geraĩ* 'gẽrai' (b. k. akūtas pagal masc. *tám*, *gerám*), gr. θεᾷ. Sveika d. sg. galūnė **-ei* išliko tik priebalsinių kamienų formose, pvz., lie. dial. *šùnie* 'šuniui' (*-ie* iš **-ei*), skr. *śúnē* 't. p.' (*-ē* iš **-ei*).

§ **299. A. sg.** *-ą* < **-añ* yra ide. **-ān* / **-ām* tęsinys, plg. la. *rùoku* (*-u* < **-uo* < **-an*), pr. *gennan*, s. sl. *rǫkǫ*, gr. θεάν (ά ilgas), lot. *equam*, skr. *áśvām*.

Dalis indoeuropiečių arealo, taip pat baltai, žodžio gale ide. **-m* pavertė **-n*. Vietoj graikų akūto baltai turi cirkumfleksą, pvz., *katrą̃* (plg. galūnės vokalizmo nesutrumpinimą). Galbūt cirkumfleksas įsivestas iš *ŏ*, *i* ir *u* kamieno akuzatyvų, kurių galūnėse nosiniam priebalsiui iš seno sudarius tautosilabinį junginį su trumpuoju balsiu, galėjo atsirasti cirkumfleksinė priegaidė. Galūnės **-ān* ilgasis balsis *ā* prieš tautosilabinį *n* anksti sutrumpėjo. Taigi šios galūnės raida buvo tokia: **-ām* > **-ān* > **-an* > *-ą* > [*-ā*].

Tarmėse nosinis balsis *ą* yra susiaurėjęs. Tai palietė ir a. sg. galūnę, pvz., ryt. *šãkū* / *šãkǫ*. Žemaičiai anksti nekirčiuotą a. sg. galūnę sutrumpino ir denazalizavo, pvz., *šãka* 'šaką' šalia *anãñ*/*ànǭn*/*ànǭ* 'aną'.

§ **300. I. sg.** *-a* iš **-ą́* < **-án* (iš **-ā́n*), plg. *gerą́-ja*, ryt. *su šakù* 'su šaka', la. *ar rùoku* (*-u* < **-uo* < **-an*). Taigi a. sg. ir i. sg. galūnės senų senovėje skyrėsi tik priegaide: a. sg. **-ā̃n*, i. sg. **-ā́n*. Cirkumfleksinės a. sg. galū-

nės vokalizmas išliko nesutrumpėjęs, o akūtinės i. sg. galūnės vokalizmą palietė Leskyno dėsnis, plg. adv. *kadà*, *tadà* (= ryt. *kadù*, *tadù*) < **kadą́*, **tadą́* (įvardžių **kadas*, **tadas*, plg. la. *kâds*, *tâds*, i. sg. f. forma, išlaikiusi sveiką senovinę galūnę jungtuke *kadán-gi*). Taigi i. sg. galūnės raida turėjo būti tokia: **-ā́n* > **-án* > **-ą́* > *-à*.

Su lietuvių *rankà* < **ranką́* formaliai sutampa s. sl. *rǫkǫ* greta dažnesnės *rǫkojǫ*. Tačiau s. sl. *rǫkǫ* gali būti sutraukta iš *rǫkojǫ* (= rusų *рукою*), gavusios *-ojǫ* iš įvardžių, plg. *tojǫ* 'tąja'. Baltų ir slavų nosinis garsas galūnėje laikomas antriniu. Sanskritas jo neturi, pvz., Rigvedos (seniausios vedos) *jihvā́* greta vėliau įsigalėjusios formos *jihvā́yā* 'liežuviu', adv. *kadā* 'kada', *tadā* 'tada'. Ide. **-ā* kildinama iš **-ā-e*.

§ **301. L. sg.** *-ojè* iš **-āję́*, plg. *toięg* DP 119_{54} 'toje gi'. Tai antrinis darinys, atsiradęs priaugus postpozicijai **-én* prie paveldėtos indoeuropiečių l. sg. galūnės **-āi* (iš **-ā-i*), plg. s. sl. *rǫcě* (*-ě* iš **-āi*), lot. *Romae* 'Romoje', gr. dial. 'Ολυμπίαι 'Olimpijoje', galbūt vengiant sutapimo su d. sg. **-āi*. Raida buvo tokia: **-āi-én* > *-ājén* (atvirame skiemenyje *ā* išliko ilgas) > *-āję́* > *-ojè*. Apibendrintas postpozicijos kirtis greičiausiai derinantis prie kitų kilnojamo kirčio paradigmos formų, kirčiuojančių paskutinį skiemenį, pvz., *šakà*, *šakõs*, *šakų̃*, *šakomìs*. Postpozicija **-én* (iš **én*?), kuri buvo pavartota ide. l. sg. formai sustiprinti, yra gimininga prielinksniui ir priešdėliui *į* < *iñ* (dėl priegaidės plg. *į-daras*). Jos atitikmuo yra prūsų *en*, pvz., *en wirdans* 'žodžiuose', ir latvių priešdėlis *ie-* (iš *en-*), pvz., *ìe-nest* 'įnešti'. Baltų *in* išliko lietuvių kalboje kaip prielinksnis ir priešdėlis, o *en* – tik kaip postpozicija, su galūne suaugęs polinksnis, panašiai kaip *dẽl* žodžiuose *kodẽl*, *todẽl* (*ko*, *to* – įvardžių *kàs*, *tàs* genityvas)[152].

Iš ide. lokatyvo buvo pasidarytos ir adesyvo formos, pvz., *šakáipi*. Nevienodą senovinės l. sg. galūnės **-āi* vokalizmo refleksą dariniuose *-oje* ir *-aipi* lėmė skirtinga skiemens riba, plg. *ša|ko|jè* ir *ša|kái|pi* (atvirame skiemenyje *ā* virto *o*, prieš tautosilabinį *į* ilgasis *ā* sutrumpėjo). Tai rodo dabartinių postpozicinių lokatyvo formų darybos senumą: postpozicija turėjo priaugti dar tebesant nesutrumpėjusiam ilgajam senovinės l. sg. galūnės **-āi* dvibalsiui.

Ir kitų linksniavimo tipų dabartinės postpozicinės l. sg. formos kilo iš ide. l. sg. + postpozicijos **-én*.

---

[152] *Dėl terminologijos.* Lietuvių lingvistinėje literatūroje įprasta postpozicija vadinti tik p r i a u g u s į prie galūnės polinksnį (siūlomas tam reikalui lietuviškas pakaitalas *pastùrdėlis* plačiau neįsigalėjo), o nepriaugusį vadiname polinksniu (pvz., *jõ dė̃lei atėjaũ*). Lingvistinėje literatūroje kitomis kalbomis abiem atvejais paprastai vartojamas tas pats postpozicijos terminas, panašiai kaip prepozicija vadinamas ir prielinksnis, ir priešdėlis.

Priaugus postpozicijai, lokatyvo formos tapo vienu skiemeniu ilgesnės už kitas paradigmoje, plg. *ša|ko|jè* ir n. sg. *ša|kà*. Iš čia trumpinimo tendencija: plačiai sakoma *šakõj* (su atkelto kirčio tvirtagale priegaide). Šalia sveikų formų sutrumpintos vartojamos jau XVI–XVII a. raštuose. Dabar jos plačiai įsigalėjo: daugelyje tarmių yra vienintelės, dažnos jau ir bendrinėje kalboje, raštuose.

Tarmėse (daugiausia vakarų Lietuvoje) numetamas ir jotas, pvz., *šakõ* 'šakoje'. Senieji raštai rodo, kad tokių formų būta jau XVI amžiuje. Joms pradžią galėjo duoti pozicija prieš jotą, pvz., *girio(j) jójo*, įvardžiuotinė forma *gerõ(j)-joje*. Dar plg. § 239 c. Latvių bendrinė kalba turi tik sutrumpintąsias formas be joto, pvz., *rùokã* 'rankoje'. Tarmėse yra ir *rùokai* (*-ai* < **-āj*).

§ **302. V. sg.** galūnė kaip n. sg., skiriasi tik formos kirčiavimas, plg. v. sg. *žmóna* ir n. sg. *žmonà*. Giminingų kalbų atitikmenys rodo, kad seniau skyrėsi ir galūnė: šalia nominatyvo galūnės **-ā́* vokatyvas turėjo **-a*, plg. la. *sìev* (n. sg. *siẽva* 'žmona'), s. sl. *ženo* (n. sg. *žena* 'žmona'), gr. νύμφα 'nimfa!'. Sutrumpėjus akūtinei nominatyvo galūnei, abi sutapo.

Indoeuropiečiai iš seno vokatyvui reikšti vartojo gryną kamieną. Tai laikoma ikifleksinės epochos reliktu. Pastebima labai sena tendencija vokatyvo formose nukelti kirtį iš galūnės į šaknį (galbūt anksčiau vokatyvai iš viso nebuvo kirčiuojami), todėl galūnė labai anksti sutrumpėjo. Ir kitų kamienų vokatyvams būdingas šaknies kirtis, pvz., gr. ἄδελφε, πάτερ šalia n. sg. ἀδελφός 'brolis', πατήρ 'tėvas', skr. *déva, pítar* šalia n. sg. *devás* 'dievas', *pitā́* 'tėvas'. Dar plg. lie. dial. *sū̃neli*, *mer̃gele* šalia n. sg. *sūnẽlis*, *mergẽlė*. Visa tai gali būti susiję su šaukiamąja vokatyvo funkcija, o sušukimui būdingas žodžio pradžios akcentavimas.

Kadangi vokatyvas neišreiškia jokių gramatinių ryšių su kitais žodžiais, yra atsijęs nuo paradigmos, jo formas linkstama trumpinti. Sporadiškai numetama daugiaskiemenių, kartais ir dviskiemenių, daiktavardžių vokatyvo galūnė, pvz., *mótin*, *dė̃dyn*, *Bar̃bõr*, *Kotrỹn*, *Marijõn*, dial. *bób* 'boba', *mám* 'mama' ir pan. Taip atsitinka ir su kitų linksniavimo tipų vokatyvais, pvz., *bobùt*, *brólien*, *kãtin*, *žą̃sin*, *brolẽl*, *bernužẽl*, *mergužẽl*, *Adõm*, *Juõzap*, *Kazìmier*, *Vytùk*, *Birùt* ir pan.

Tarmėse pasitaiko nepaprastų trumpinimų, pvz., *mó|mā́* 'mama', *bró|brā́* 'brolau' ir pan. Žemaičiai (ir artimesni aukštaičiai) vietoj vokatyvo vartoja nominatyvą: *šárka*, *vištà*, *ožkà*, *mergà*. Čia pasakoma ir, pvz., *katẽ*, *žvėrls* vietoj *kãte*, *žvėriẽ*. Greičiausiai dėl vokatyvo ir nominatyvo sumišimo tarmėse neretai vokatyvu *mãma* reiškiamas nominatyvas (vietoj *mamà*).

§ **303. N. pl.** *-os* iš **-ā̃s* (cirkumfleksą rodo n. pl. f. *katrõs*), plg. la. *rùokas*, pr. *madlas* 'maldos' arba (Elb. ž.) *lauxnos* 'žvaigždynas', skr. *aśvā́s*, got. *gibōs* (*-ōs* iš **-ās*).

Iš seno indoeuropiečiai turėjo tą pačią galūnę kaip ir vienaskaitos genityvo. Ide. *-*ās* sutraukta iš *-*ā-es*. Plg. priebalsinių kamienų formas lie. dial. *šùn-es*, gr. κύν-ες 'šunys'.

Visų linksniavimo tipų daugiskaitos nominatyvas atliko ir **vokatyvo** funkcijas. Atskirų v. pl. formų nebuvo.

§ **304. G. pl.** -*ų* < *-*uñ* < *-*uon* < baltų *-*ōn* iš ide. *-*ōm*, plg. la. *rùoku*, pr. *menschon* 'mėsų', gr. χωρῶν 'šalių, kraštų'. Ide. *-*ōm*, manoma, sutraukta iš *-*ā-ŏm*. Dar plg. § 329.

§ **305. D. pl.** -*óms* sutrumpinta iš -*ómus*. Senieji raštai rodo, kad XVI–XVII a. dar buvo vartojami nesutrumpinti datyvai ne tik šio, bet ir kitų linksniavimo tipų. Tada buvo sakoma, pvz., *šakómus*, *katė̃mus*, *výramus*, *akìmus*, *sūnùmus*, *šunìmus* šalia *šakóms*, *katė̃ms*, *výrams*, *akìms*, *sūnùms*, *šunìms*. Ilgesnes galūnes turėjo ne tik daiktavardžiai, bet ir kitų kalbos dalių daugiskaitos datyvai. Pavyzdžiai iš Daukšos postilės: (jis) *tarnâwo naudômus bę̨drômus* 389_3 '... bendroms naudoms', *idant* ... *butų regimâ wiſsómus giminémus didîbe* 8_{49} '... visoms giminėms didybė', *Diewas ne tiektái pránaßamus ir ſeniemus aniemus ʒydamus*, *bet* ... *ir nêkuriemus Páhonimus aprêyßke* 56_{14-16} 'dievas apreiškė ne tik pranašams ir aniems seniems žydams, bet ... ir kai kuriems pagonims', *idant* ... *tarnautų ſwetimmiemus Diewamus* 70_{46} '... svetimiems dievams', *idánt ąnſái dąguię̨iis vkinikas* ... *niéko akimus ſawo ne wérto ne pamatitų* 33_{14-15} 'kad tasai dangiškasis ūkininkas ... akims ...', *ne wieno ʒodʒio raßte nerafsi, kur tas pagérbimas ir laupſe trimus karâlumus butų̃ įſakita* 62_{28-29} '... trims karaliams ...', *Christus wiſſiemus ſunúmus gimdítoius garbeie turét lîepe* 72_{9-10} '... visiems sūnums ...', *Angełas* ... *linxmîbę didę apſakinêie Piemenimus* 424_{40} '... piemenims'. Kad dabartiniai trumpesni datyvai yra antriniai, ilgesniųjų trumpinimo rezultatas, be kita ko, rodo pačios jų galūnės, turinčios lietuvių kalbai šiaip jau nebūdingą priebalsių samplaiką -*ms*, ilguosius balsius *o*, *ė* prieš tautosilabinį *m* (pvz., *šakóms*, *katė̃ms*), išlaikančius sveiką *am* rytų aukštaičių tarmėje (pvz., *vilkáms* šalia *súmtis* < *sámtis*), be to, tariamos tvirtapradiškai. Datyvai sutrumpėjo dėl sisteminių priežasčių: buvo vienu skiemeniu ilgesni už kitas paradigmos formas.

Trumpieji variantai anksčiausia įsigalėjo žemaičių tarmėje. Jau Mažvydo raštuose jie sudaro net 66% visų datyvų. Iš aukštaičių autorių trumpuosius variantus anuomet dar retai tevartojo Daukša (postilėje vos 2%), kiek daugiau Sirvydas (PS I dalyje 38%), Petkevičius (46%). Tačiau XVIII a. ir ypač XIX a. tekstuose trumpieji datyvai jau visuotinai įsigalėjo, o senoviniai ilgieji, galima sakyti, išnyko. Dabar sveikų ilgųjų datyvų ne-

turi jokia lietuvių kalbos tarmė, nors, K. Būgos tvirtinimu, Lėno apylinkėse XIX a. pabaigoje seni žmonės dar juos vartodavę.

Latvių kalbos jau senuosiuose raštuose tėra tik trumpieji variantai, taigi *ruokāms*, *pelēms* (dabar įsigalėjo formos be *-s*: *rùokām*, *pelēm*).

Prūsų tekstuose vartojamos ilgosios (nesutrumpėjusios) datyvo formos, bet jos kiek kitokios negu lietuvių, t. y. vietoj mūsų *u* čia yra *an*, pvz., *gennāmans* 'žmonoms'. Priebalsis *n* gali būti antrinis, įsivestas iš akuzatyvo galūnės (plg. a. pl. *gennans*), nes įvardžiai tebeturi formą be jo: *nūmas* šalia *nūmans* 'mums'. Koks prūsų *a(n)* ryšys su lietuvių *u*, nėra paaiškėję. Tyrėjai nesutaria, koks buvo baltų prokalbės datyvo galūnės vokalizmas (su *u* ar *a*), žr. Stang Vergleich. Gram. 185–186 ir NTS XXX 128–130, Kazlauskas Istor. Gram. 166–172 ir BL 87–91, Mažiulis Balt. deklin. 209–218 ir B VII(1) 103–104, Schmalstieg Old Prussian 36, 319–320 ir Studies 150–152, Савченко Сравн. грам. 197, Girdenis ir Rosinas GL XVII 1–7.

Baltų datyvai turi atitikmenų slavų ir germanų kalbose, pvz., s. sl. *rǫkamъ*, got. *gibōm* (*ō* iš **ā*). Tai tipiška baltų–slavų–germanų bendrybė, greičiausiai inovacija. Kiti indoeuropiečiai vietoj šių kalbų *-m-* datyvų galūnėje turėjo lūpinį aspiruotą priebalsį *-bh-*, pvz., skr. *áśvābhyas*, lot. *deābus* 'deivėms'. Ir šių formų galūnės vokalizmo rekonstrukcija kelia abejonių: (kamiengalis)+ *-bh(i̯)ōs* (?).

Pažymėtina, kad lietuvių kalboje oksitonų daiktavardžių datyvai turėjo kamiengalio, o ne galūnės *-mus* kirtį. Juk iš **šakāmùs* dabar būtų **šakõms*. Ar dar anksčiau buvo kirčiuojama pati galūnė, tyrėjai ginčijasi, žr. Skardžius Daukš. akc. 27, Stang Vergleich. Gram. 133, Kazlauskas Istor. gram. 41, 167–168, Zinkevičius Akcent. 10–12.

Dabar plačiai vartojamos datyvo formos be *-s*, pvz., *šakóm*, *katẽm*, *akìm*, *sūnùm*, *šunìm*, aptartos § 281.

§ 306. A. pl. Iš įvardžiuotinės formos *gerą́s-ias* galima būtų daryti išvadą, kad *-as* iš **-ą́s*<**-áns*. Tačiau tuo atveju rytų ir pietų aukštaičiai turėtų **-us*, bet iš tikrųjų taip nėra. Šios tarmės, kaip ir kitos, turi *-as*, o įvardžiuotinė forma rytų Lietuvoje ir didžiojoje žemaičių tarmės dalyje (taigi dviejuose arealuose) yra ne *gerą́s-ias*, bet *gerós-ias* (žemaičiai taria *gerúoses*). Jos pagrindu turime rekonstruoti akuzatyvo galūnę **-ás*. Tokią galūnę buvus rodo ir iš akuzatyvo padarytos daugiskaitos iliatyvo *šakósna* (§ 408) ir iš dalies lokatyvo *šakosè* (§ 308) formos. Latvių a. pl. *rùokas* ir įvardžiuotinė forma *mazãs* 'mažąsias' taip pat rodo buvus galūnę **-ās*. Dėl jos senumo plg. skr. *áśvās*, got. *gibōs*. Šalia šios, bent lietuvių kalbos būdvardžiai, yra turėję ir **-áns*. Ar pastaroji galūnė buvo ir daik-

tavardžių paradigmoje, sunku pasakyti. Jos kilmė aiškinama kitų kamienų įtaka, plg. *ŏ* kamieno galūnę *-us* < **-úos* iš senesnės **-uons* < *-ōns* (§ 331). Prūsų kalba buvo įsivedusi **-ans* kilmės galūnę ir į daiktavardžių paradigmą, pvz., *gennans*.

Baltų (= ide.?) **-ās* kildinama iš **-ā-ns*. Matyt, dėl ilgųjų dvibalsių nepatvarumo (§ 135) anksti atsirado vienur **-ās*, kitur **-āns*, plg. skr. *áśvās*, got. *gibōs* ir gr. (kretiečių) *θεάνς*. Tačiau visiško aiškumo nėra ir šios galūnės raida kelia įvairių ginčų bei svarstymų, žr. Endzelīns Latv. val. gram. 419 ir FBR XVII 105, Schmalstieg B III(1) 47–55, Stang Vergleich. Gram. 200, Kazlauskas Istor. gram. 189 ir B IV(1) 132.

§ **307. I. pl.** *-omìs* iš **-ā-mī́s*. Kad pabaiga buvo **-mī́s* (sutrumpėjo pagal Leskyno dėsnį), rodo šiaurės žemaičių kretingiškių tarimas, pvz., *vàgęm̃is* 'vagimis' su siauruoju *i* šalia n. sg. *vàgės* 'vagis' (tarmėje *i* < **ī* neplatinamas). Plg. ta pačia tarme parašyto 1759 (1787) m. „Żiwato" *ſu dydiomis afzaromis* 10_{11} šalia *yr* 35_6 'ir', *yſz* 37 'iš' (siaurasis *i* iš **ī* žymimas *i* raide, o paplatėjęs senasis trumpasis – *y*). Dar plg. la. dial. galūnę *-āmis*, s. sl. *(rǫk)ami*, rodančias buvus *-āmīs* (iš **-ā-mis* slavai turėtų **-amь*).

Pabaigą *-mis* (su *ī*!) turėjo ir germanai. Kitos indoeuropiečių kalbos (išlaikiusios instrumentalį ar jo reliktą) šioje galūnėje vietoj *-m-* turėjo lūpinį aspiruotą priebalsį *-bh-*, pvz., skr. *(áśvā)bhis* (su *ĭ*!). Taigi instrumentalio galūnė **-mī́s*, kaip ir datyvo su *-m-* vietoj kitų kalbų *-bh-* (§ 305), yra tipiška baltų–slavų–germanų bendrybė.

Šalia sveikų instrumentalio formų dažnai vartojami ir sutrumpinti variantai, pvz., *šakõms, katẽms, akim̃s, sūnum̃s, seserim̃s* su atkelto iš galūnės kirčio tvirtagale priegaide. Sutrumpinimą lėmė sisteminės priežastys: instrumentalis (kaip ir datyvas) buvo vienu skiemeniu ilgesnis už vyraujančių paradigmos linksnių formas. Kadangi jo pabaiga *-mìs* kirčiuota, ilgosios formos geriau išliko negu datyvo (šio *-mus* buvo nekirčiuojama).

Sutrumpinti instrumentalio variantai labiausiai įsigalėjo žemaičių tarmėje. Čia sveikąsias formas išlaikė tik *i* resp. priebalsiniai kamienai (ne visame plote). Aukštaičių tarmėje sveikosios formos taip pat retos (dažnesnės *i*, *u* ir priebalsinių kamienų), vartojamos daugiausia jaunimo, taigi daug kur gali būti gautos iš bendrinės kalbos. Šiaip jau aukštaičių plote dabar jau visuotinai įsigalėjo trumposios instrumentalio formos be *-s*: *šakõm, katẽm, akim̃, sūnum̃, seserim̃*. Pasitaiko jos ir bendrinėje kalboje, raštuose. Tai senovinės dviskaitos instrumentalio formos, vartojamos daugiskaitai reikšti (§ 281). Kadangi trumpi baritonų instrumentaliai nesiskiria nuo datyvų (pvz., *rañkom* 'rankoms' ir 'rankomis'), vietomis suvienodinama ir oksitonų galūnės priegaidė, pvz., *šakõm* 'šakoms' ir 'šakomis', *akim̃* 'akims' ir 'akimis' (Tverečius, Adūtiškis) arba *akìm* >

aki.m 'akims' ir 'akimis' (*-óm* rytų Lietuvoje daug kur nelengva atskirti nuo *-õm* dėl priegaidžių supanašėjimo). Dėl to pasitaiko gretiminės sveikosios instrumentalio formos vartojimas vietoj datyvo, pvz., *seserìmis* (datyvo kirtis!) *nupirkaũ dovanų̃*. Tokių pavyzdžių yra jau senuosiuose raštuose, plg. *po trimus dienômis* DP 63_{27-28} 'po trijų dienų' (prielinksnį *po* Daukša vartoja su datyvu), *nâſciomis poniomis* PK 32_3 'nėščioms ponioms', *dwaſiomis* MP $348b_{14}$ 'dvasioms' ir (daug rečiau) i. pl. *ſu mumus* PK 126_{25} 'su mumis', *ʒmonemus* WP 46a 'žmonėmis'. Tai įdomūs daugiskaitos datyvo ir instrumentalio sinkretizmo reiškiniai. Plačiau apie juos žr. Arumaa Texte 55, 61–62, 68 in Untersuch. 43–78, Zinkevičius Liet. dial. 232–236, Kazlauskas Istor. gram. 169–170.

Latvių bendrinėje kalboje (ir daugely tarmių) daugiskaitos datyvo ir instrumentalio galūnės visai sutapo: *rùokām* 'rankoms', *ar rùokām* 'su rankomis'.

§ **308.** **L. pl.** *-osè*, kaip ir l. sg. galūnė *-ojè*, yra antrinis postpozicinis darinys. Senieji raštai ir dabartinės tarmės dar turi išlaikę senovinį lokatyvą su galūne *-osu*<*-āsu*, pvz., *šakosù*. Tai labai senų laikų veldinys, plg. s. sl. *rąkachъ*, skr. *áśvāsu*. Čia *-ā-* yra senovinis kamiengalis, o *-su* – galūnė. Ir kitų kamienų bei kitų kalbos dalių l. pl. formos iš seno baigėsi *-su*, pvz., *ùpėsu*, *akisù*, *tur̃gusu*. Pateikiame keletą pavyzdžių iš senųjų raštų: *Laupſe Diewui dągufu*, *Marafu ir ßemefu* Mž. 222_{14-15} 'liaupsė dievui danguose, mariose ir žemėse', *Meldiefgu tu ßwintiemus tofu dienofu*, *kuriofú Bažnicža ßwintá iu ßwincia ßwinty?* AK 54_{15-18} 'ar tu meldiesi šventie(sie)ms tose dienose, kuriose šv. bažnyčia švenčia jų šventę?', *Linkſmofu ganiklofu mani gana* Mž. 533_{11} 'linksmose ganyklose mane gano', *Ißpažink nuſideimus ſawo ... ben kartu metůſu* AK 73_{15} '... bent kartą metuose'.

Tokio tipo lokatyvai (su pabaiga *-su*) iki šių dienų išliko tik rytų aukštaičių vilniškių tarmės plote. XVI–XVII a. jie dar buvo gyvai vartojami ir vakarų Lietuvoje. Tai rodo žemaičių Mažvydo, Vaišnoro ir vakarų aukštaičių Vilento, Bretkūno raštai. Žemaičių tarmės vakarinėse šnektose *i* kamieno galūnė *-isu* išliko iki pat XIX a.: ją randame ne tik 1759 (1787) m. „Žiwate“, bet ir A. Pabrėžos, M. Valančiaus raštuose. Kvėdarnos apylinkėse ji tebebuvo gyva dar K. Jauniaus laikais. Jos reliktų esama ir dabar, pvz., adv. *dvisù* Salantaĩ 'dviese' (perdirbinys iš *dviesù* pagal *trisù*).

Dabartinė galūnė *-osè* kilo iš **-āsę*<**-āsén*, plg. rytų aukštaičių *-osí*. Čia **-én* yra toji pati postpozicija kaip l. sg. formoje, o *-ãs-* – daugiskaitos akuzatyvo galūnė **-ās* (plg. dial. *šakós-e* 'šakosè') kaip ir ill. pl. formoje *šakós-na*. Taigi *šakosè* kildintina iš a. pl. **šakās+*én*. Tai gali būti ir palyginti vėlyvas analoginis darinys iš ill. pl. *šakósna*, pakeitus *-na* postpozicija **-én* (žr. § 333) arba perdirbta iš *šakosù* su *-e*<**-én* pagal l. sg. pavyzdį.

Senąjį lokatyvą su *-su* šis antrinis darinys anksčiausia išstūmė iš vartosenos vidurio Lietuvoje. Tai turėjo atsitikti greičiausiai dar prieš mūsų raštijos pradžią. Daukša formų su *-su*, galima sakyti, nebevartojo (iš beveik 1440 pavyzdžių *-su* turi vos du!), nėra jų ir kalvinų raštijoje. Greit naujasis darinys turėjo įsigalėti ir kitose tarmėse, nes senovinių formų su *-su* neberandame rytų aukštaičio Sirvydo ir pietryčių žemaičio Slavočinskio raštuose. Dabar *-ose* tipo lokatyvai visuotinai įsigalėjo bemaž visame lietuvių kalbos plote, o senovinės *-osu* tipo formos išliko, kaip minėta, tik rytų aukštaičių vilniškių tarmėje (paprastai šalia gretiminių naujųjų formų). Pažymėtina, kad naujadariniai lokatyvai kirčiuojami dvejopai: 1) vakarų Lietuvoje jie turi postpozicijos kirtį, pvz., *šakosè*, *giesmėsè*, *miškuosè*, *akysè* (greičiausiai derinamasi prie senovinių lokatyvų kirčiavimo, plg. *šakosù*, *giesmėsù*, *akisù*), 2) rytų Lietuvoje turi akuzatyvo galūnės kirtį, pvz., *šakóse*, *giesmẽse*, *miškúose*, *akýse* (kaip ir ill. pl. *šakósna*, *giesmẽsna*, *akýsna*).

Be naujadarinių formų su *-se* atsirado ir su *-sa*, pvz., *šakosa*, *giesmėsa*, *miškuosa*, *akysa*. Jos gana plačiai vartotos jau senuosiuose raštuose, ypač autorių, kilusių iš (Prūsų hercogystės) vakarų aukštaičių ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemaičių tarmės plotų. Pateikiama keletas pavyzdžių: *Dabok kas gul edʒoſa* Mž. 185_{12} 'žiūrėk kas guli ėdžiose', *Siedęs ſu Tewu nu aukſztibeſa*, *Mus iżganiti teykies żiameſa* SG I 112_{11-12} '... aukštybėse... žemėse', *Diewas... kałbeia budamas ſu iays debeſiſa* SG II 53_{16} '... debesyse'. Greičiausiai tai yra formų su *-se* perdirbinys, vietoj *e* turintis *a* dėl iliatyvo įtakos, plg. *šakósna*, *ùpėsna*, *miškúosna*, *akýsna*. Ilgainiui iš raštų lokatyvai su *-sa* išnyko. Dabar vartojami tik vietomis tarmėse, daugiausia pietų aukštaičių, kur paprastai atlieka ir iliatyvo funkciją.

Rytų aukštaičių tarmėje vietoj postpozicijos **-én* laukiamo reflekso *-i* (toks išliko tarmių *šakosi* tipo formose, užfiksuotose apie Daugėliškį, Adùtiškį, Lazūnus ir – K. Būgos duomenimis – Anykščių bei Kùpiškio apylinkėse) dabar plačiai tariama *-e*. Taigi daugelis rytų aukštaičių lokatyvo galūnės pabaigą dabar taria kaip vakarų aukštaičiai: *šakóse*, *ùpėse*, *miškúose*, *akýse*. Sirvydo raštai rodo, kad taip buvo sakoma jau XVII a. pradžioje. Šį reiškinį kalbininkai aiškina nevienodai: vieni įtaria buvus vakarų aukštaičių tarties *-e* slinkimą į rytų aukštaičių plotą (Morkūnas LKK VII 145–151), kiti *-e* traktuoja kaip *-ia* ir laiko rytų aukštaičių tarminių formų su *-i* ir *-a* kontaminacijos padaru (Zinkevičius Liet. dial. 238–239 ir B XI 154), dar kiti linkę įtarti čia buvus labai ankstyvą *ę* denazalizaciją (Kazlauskas Istor. gram. 161).

Šalia sveikų lokatyvo formų kartais vartojami ir sutrumpinti variantai, pvz., *šakõs*, *ùpės*, *miškuõs*, *akỹs* su atkelto iš galūnės kirčio tvirtagale priegaide. Sutrumpinimą ir čia lėmė sisteminės priežastys: lokatyvas buvo vienu skiemeniu ilgesnis už pagrindinių paradigmos linksnių formas.

Sutrumpintosios formos labiausiai įsigalėjo vakarų Lietuvos tarmėse. Kietasis *-s* leidžia įtarti, kad ten daug kur buvo sutrumpinta ne pabaiga *-se*, bet *-su* arba *-sa*.

Latviai turi tik sutrumpintąsias formas, pvz., *rùokâs*. Sunku pasakyti, ar jos kildintinos iš *šakosè*, ar iš *šakosù* tipo atitikmenų.

§ **309. N. -a. du.** *-i* iš **-ie* (sutrumpėjo pagal Leskyno dėsnį), plg. *dvì gerie-ji šakì, anie-dvi*, dial. *gerie-dvi*. Pralietuvių **-ie* turėjo išsirutulioti iš baltų **-ei* arba (jeigu priimsime Chr. Stango, J. Kurilovičiaus ir kt. *ie* kilmės hipotezę § 103) iš **-ai*. Pastarąjį atvejį remia s. sl. *rącě*, skr. *áśvē*, rodančios buvus **-ai* (iš **-ā-i*). Latvių kalboje šios formos tėra tik reliktai, pvz., *abi kãji, par divi dìeni.*

§ **310. D. du.** *-óm* ir **i. du.** *-õm* tesiskiria tik oksitonų galūnės priegaide. Plg. kitų linksniavimo tipų d. du. *katėm, vilkám, akìm, sūnùm, seserìm* ir i. du. *katẽm, vilkam̃, akim̃, sūnum̃, seserim̃.* Tai ilgesnių formų trumpiniai. Daukša po *-m* paprastai deda apostrofą: *Chriſtus... dwiem' dienom' pirm' to... dekrêtą padâre* DP 166_7. Senieji raštai ir tarmės yra išlaikę dar sveikas, nesutrumpintas formas, pvz., *po akima* BrP I 116_{10} 'po akimis', *sunkù žmonìma gyvént* Nočià (prie Ródūnės, BTSR) '... žmonėms...', *reikia žmogaus akìma šviesiõma* Nočià '... akimis šviesiomis', *akìmu sveĩka* Dievẽniškės 'akims...', *akimì* Liškiavà 'akimis'.

Dviskaitos datyvai su *-mu* ir instrumentaliai su *-mi* gali būti pasidaryti analogiškų daugiskaitos datyvų su *-mus* ir instrumentalių su *-mis* pavyzdžiu. Tuo atveju pirmykštėmis dviskaitos datyvo ir instrumentalio formomis reikėtų laikyti turinčias pabaigą *-ma* (iš *-mā*?), plg. s. sl. d. ir i. du. *rąkama.*

Taigi greičiausiai senovėje būta d. du. *šakóma* ir i. du. *šakomà* (abiejų linksnių oksitonų formos skyrėsi kirčiu), vėliau pasidaryta d. du. *šakómu*, i. du. *šakomì*. Ir vienas, ir kitas formas ilgainiui nustelbė trumpieji variantai (sisteminis trumpinimas!): d. du. *šakóm*, i. du. *šakõm* (su atkeltinio kirčio tvirtagale priegaide).

Tiek ilgosios, tiek trumposios formos dabar tarmėse vartojamos ne tik dviskaitos, bet ir daugiskaitos datyvui-instrumentaliui reikšti. Abu linksniai daug kur nebeskiriami, pvz., *akìmu* 'akims' ir 'akimis' (vietomis kirčiuoja *akimù*), taip pat *akìmi* – 'akims' ir 'akimis' (kirčiuoja ir *akimì*). Plačiau apie d. -i. du. formų reliktus ir jų sinkretizmą žr. Arumaa Untersuch. 78, Gargasaitė LKK VII 139–141, Zinkevičius Liet. dial. 205–206 (§ 266), 233–234.

Yra duomenų, kad ir germanų kalbose būta dviskaitos datyvų su *-m*, po kurio buvęs kažkoks nepriešakinis balsis (be *-s*). Taigi dviskaitos, kaip ir daugiskaitos, datyvo bei instrumentalio formos yra tipiška baltų–slavų–

germanų bendrybė. Kiti indoeuropiečiai, matyt, ir čia vietoj *-m-* turėjo *-bh-*, plg. skr. *-bhyām*.

Endzelynas Gars. ir form. 111–116, Otrębski Gramatyka III 22–29, Laigonaitė LKG I 221–224, Stang Vergleich. Gram. 197–201, Zinkevičius Liet. dial. 221–223, Kazlauskas Istor. gram. 187–189, Szemerényi Einführung 172–175, Савченко Сравн. грам. 212–214.

§ **311.** Nagrinėjamo *ā* kamieno daiktavardžiai kirčiuojami ketveriopai. Senovinio baritoninio kirčiavimo (§ 31) tęsiniu laikytinos dabartinės I ir II kirčiuotės. Akūtinės šaknies baritonai ir dabar tebeturi pastovaus šaknies kirčio paradigmą, pvz., linksniuojame *várna, várnos, várnai, várną, várna, várnoje, várna! várnos, várnų, várnoms, várnas, várnomis, várnose, dvì várni, dvíem* (*dviẽm*) *várnom*. Taip pastoviai šaknyje kirčiuojami daiktavardžiai *dúona, bóba, kìlpa, líepa, stìrna, vẽtra* ir kt. Tai dabartinė I kirčiuotė. Latviški atitikmenys paprastai turi tęstinę (stieptā) priegaidę: *duõna, bãba, cil̃pa, liẽpa, stir̃na, vę̃tra* ir kt.

§ **312.** Cirkumfleksinės ir trumposios šaknies baritonus palietė Sosiūro-Fortunatovo dėsnis, t. y. kirtis nušoko į akūtines galūnes. Tai matyti iš daiktavardžio *rankà* paradigmos:

Vienaskaita		Daugiskaita	Dviskaita	
N.	*rankà*	*rañkos*	N.-A.	*dvì rankì*
G.	*rañkos*	*rañkų*	D.	*dvíem rañkom*
D.	*rañkai*	*rañkoms*	I.	*dviẽm rañkom*
A.	*rañką*	*rankàs*		
I.	*rankà*	*rañkomis*		
L.	*rañkoje*	*rañkose*		
V.	*rañka!*			

Kirčiuojame n. sg. *rankà*, i. sg. *rankà*, a. pl. *rankàs*, n. -a. du. *dvì rankì*, nes šių linksnių galūnės, kaip matėme, buvo akūtinės: n. sg. **-ā́*, i. sg. **-ą́*<**-ā́n* (iš **-ā́n*), a. pl. **-ā́s*, n. -a. du. **-íe*.

Tačiau į žodžio vidurio akūtinį **ā́* (> *ó*) kirtis neperkeliamas: sakome d. pl. *rañkoms*, d. du. *rañkom* (plg. *šakóms, šakóm*), l. pl. *rañkose* (<a. pl. **-ā́s*+**én*), l. sg. *rañkoje*, i. pl. *rañkomis* (greičiausiai *-o-*<*-ā́-*). Taip yra, matyt, dėl kitų linksniavimo tipų, turėjusių po cirkumfleksinės šaknies trumpąjį kamiengalio balsį, įtakos, plg. d. pl. *pir̃štam(u)s, tur̃gum(u)s*, d. du. *pir̃štam(a), tur̃gum(a)*, s. lie. l. pl. *añglisu* 'anglyse', *tur̃gusu* 'turguose', l. sg. *tur̃guje*, i. pl. *tur̃gumis*. Bet šalia ill. pl. *rañkosna* tarmėse vietomis kirčiuojama ir *rankósna* (<a. pl. **-ā́s*+*na*). Plg. Daukšos postilės

kirčiavimą *rankósn*, *mariósn* (*rąnkóſń* 132_{25}, *rąnkóſn'* 283_3, *rąkóſn'* 175_{38}, *mariôſn'* 149_{19}).

Tai dabartinė II kirčiuotė. Cirkumfleksinės šaknies atitikmenys latvių kalboje turi krintančiąją (krītošā) priegaidę (pvz., *rùoka* 'ranka') kaip ir tokios pačios šaknies oksitonai (pvz., *dìena* 'diena').

§ **313.** Oksitoninio kirčiavimo tęsiniu laikytinos dabartinės III ir IV kirčiuotės. Dabartinę III kirčiuotę sudaro akūtinės šaknies daiktavardžiai, pvz., *galvà*, a. sg. *gálvą*, *pėdà*, a. sg. *pė́dą*, *naudà*, a. sg. *náudą*, *skiedrà*, a. sg. *skíedrą*. Jų atitikmuo latvių kalboje paprastai yra laužtinės priegaidės daiktavardžiai, pvz., *gal̂va*, *pêda*, *naûda*, *šķiêdra* 'pluoštas'.

Dabartinės IV kirčiuotės daiktavardžiai turi cirkumfleksinę arba trumpą šaknį, pvz., *dienà*, *kalbà*, *mergà*, *skolà*, *šakà*, *ligà*. Jų ilgosios (cirkumfleksinės) šaknies atitikmenys latvių kalboje turi tą pačią krintančiąją priegaidę kaip ir cirkumfleksinės šaknies baritonai.

§ **314.** III ir IV kirčiuočių kirčio šokinėjimas matyti iš daiktavardžių *galvà* (III kirč.) ir *šakà* (IV kirč.) paradigmų:

	Vienaskaita	Daugiskaita		Dviskaita
N.	*galvà šakà*	*gálvos šãkos*	N.-A.	*dvì gálvi šakì*
G.	*galvõs šakõs*	*galvų̃ šakų̃*	D.	*dvíem galvóm šakóm*
D.	*gálvai šãkai*	*galvóms šakóms*	I.	*dviẽm galvõm šakõm*
A.	*gálvą šãką*	*gálvas šakàs*		
I.	*gálva šakà*	*galvomìs šakomìs*		
L.	*galvojè šakojè*	*galvosè šakosè*		
V.	*gálva! šãka!*			

Akūtinės šaknies oksitonai (III kirčiuotė) skiriasi nuo cirkumfleksinės resp. trumposios šaknies oksitonų (IV kirč.) tik i. sg., a. pl. ir n.-a. du. kirčiu. Kadangi šių linksnių formos turėjo akūtines galūnes, abi paradigmas atskyrė Sosiūro-Fortunatovo dėsnio poveikis. Taigi prieš pradedant veikti Sosiūro-Fortunatovo dėsniui, greičiausiai būta vienos kilnojamojo kirčio paradigmos, kurioje kirtis šokinėjo kaip dabartinėje III kirčiuotėje.

Tasai šokinėjimas primena atitinkamą kirčio šokinėjimą slavų kalbose, plg.:

	Vienaskaita	Daugiskaita
N.	*galvà* = r. *головá*	*gálvos* = r. *гóловы*
G.	*galvõs* = r. *головы́*	*galvų̃* = r. *голóв*
D.	*gálvai* = serbų *glâvi*	*galvóms* = r. *головáм*
A.	*gálvą* = r. *гóлову*	*gálvas* = r. *гóловы*
I.	*gálva*, bet r. *головóю*	*galvomìs* : r. *головáми*
L.	*galvojè* = r. *в головé*	*galvosè*, dial. *-osù* : *в головáх*

Dėl to linkstama manyti, kad baltai paveldėjo kilnojamojo kirčio paradigmą šalia pastovios baritoninės. Bet yra ir kitokia nuomonė, kad ne tik baltai, bet ir lietuviai dar buvo išlaikę sveiką oksitoninę paradigmą, plg. § 31–33.

Apskritai kirčiavimo istorija tebėra labai neaiški. Įvairių problemų kelia ne tik atskirų paradigmų raida, bet ir konkrečių daiktavardžių kirčiavimas. Mat praeityje būta nemaža kirčiuočių mišimo. Antai lietuvių I kirčiuotės daiktavardžių *lóva*, *óda*, *síena*, *smìlga*, *úoga*, *vìnkšna* atitikmenys latvių kalboje turi ne tęstinę priegaidę, bet laužtinę (*lâva*, *âda*, *siêna*, *smil̂ga*, *uôga*, *vîksna*), kurios atitikmenys lietuvių kalboje yra III kirčiuotės daiktavardžiai. Plg. *ŏ* kamieno III kirčiuotės daiktavardžius *tė̃vas*, n. pl. *-aĩ*, *béržas*, *-aĩ*, kurių latviški atitikmenys turi ne laužtinę, bet tęstinę priegaidę (*tẽvs*, *bẽrzs)*, rodantys buvus baritonus, turimus ir lietuvių tarmėse, plg. rytų aukštaičių n. pl. *tė̃vai*, *béržai*. Tokių ir panašių pavyzdžių yra daug. Jie rodo žodžių perėjimą iš vienos į kitą kirčiuotę.

Būga Rink. rašt. I 605–607, Torbiörnsson APh V 79–88, Stang Vergleich. Gram. 289–293, 304–307, Darden BL 47–52.

1. Kodėl išnagrinėtą daiktavardžių linksniavimo tipą vadiname *ā* kamienu? (§ 294).
2. Kodėl šių daiktavardžių paradigmos fleksijoje kaitaliojasi *o* ir *a* balsiai? (§ 295).
3. Trumpai aptarkite iš eilės kiekvienos linksnių galūnės istoriją (§ 296–310).
4. Kurios galūnės yra antrinės kilmės, atsirado priaugus tam tikrai postpozicijai? (§ 301, 308).
5. Kodėl n. sg. **-á* virto *-à*? (§ 296 ir 150–155).
6. Iš kur žinome, kad n. sg. *-à* kilo iš **-á*? (§ 296).
7. Paaiškinkite a. sg. galūnes **-ām*>**-ān*>**-an*>**-ą*>[-ā] raidą. Nurodykite dėsnius, kurie lėmė kiekvieną pakitimą (§ 299 ir 133–135, 83–86).
8. Iš kur žinome, kad i. sg. galūnė *-à* kilo iš **-ą́*<**-án*<**-ā́n*? (§ 300).
9. Paaiškinkite i. sg. galūnės **-ā́n*>**-án*>**-ą́*>*-à* raidą, nurodykite ją lėmusius dėsnius (§ 133–135, 85, 84, 150).
10. Kodėl indoeuropiečių l. sg. galūnės **-āi* refleksas lietuvių lokatyvo galūnėje yra *-oj-* (plg. *-ojè*), o adesyvo galūnėje *-ai-* (plg. *-áipi*)? (§ 301 ir 133–134).
11. Ką žinote apie postpoziciją *-én*? (§ 301).
12. Ką bendra turi prielinksniai, priešdėliai ir postpozicijos? (§ 301).
13. Kodėl šalia l. sg. *šakojè* atsiranda sutrumpintos formos *šakõj* ir *šakõ*? (§ 301 ir 146).
14. Kuo buvo ypatingos indoeuropiečių vokatyvo formos? (§ 302).
15. Kodėl lietuvių kalboje vokatyvas ir nominatyvas turi vienodą galūnę? (§ 302 ir 296).
16. Kodėl linkstama trumpinti vokatyvo formas? (§ 302).
17. Kas rodo, kad d. pl. *šakómus* yra senesnė forma už *šakóms*? (§ 305, dar plg. § 115, 133–135).
18. Kodėl *šakómus* virto *šakóms*? (§ 305 ir 146).

19. Kada išnyko *šakómus* tipo datyvai, kuriose tarmėse anksčiau ir kuriose vėliau? (§ 305).

20. Ką žinote apie prūsų kalbos daugiskaitos datyvo formas? (§ 305).

21. Kodėl daugiskaitos datyvo formos laikomos tipiška baltų–slavų–germanų bendrybe? (§ 305).

22. Kodėl šalia d. pl. *šakóms* sakome ir *šakóm*? (§ 281).

23. Kodėl reikia rekonstruoti pralietuvių a. pl. galūnę **-ā́s*, o ne **-ą́s<*-ā́ns*? (§ 306).

24. Kodėl a. pl. **-ā́s* virto *-às*? (§ 150).

25. Kuo remdamiesi i. pl. *-mis* kildiname iš *-mī́s*? (§ 307).

26. Kodėl daugiskaitos instrumentalio formos yra baltų–slavų–germanų bendrybė? (§ 307).

27. Kodėl šalia i. pl. *šakomìs* sakome ir *šakõms*? (§ 307 ir 146).

28. Iš kur atsirado forma *šakõm* 'šakomis'? (§ 307 ir 281).

29. Ką žinote apie daugiskaitos resp. dviskaitos datyvo ir instrumentalio formų sinkretizmą? (§ 307, 310).

30. Kodėl l. pl. forma *šakosù* senesnė negu *šakosè*? (§ 308).

31. Ką žinote apie *šakosù* tipo lokatyvų nykimą lietuvių kalbos tarmėse? (§ 308).

32. Kokia formos *šakosè* kilmė? (§ 308).

33. Ką žinote apie *šakose* tipo lokatyvų kirčiavimą? (§ 308).

34. Kaip atsirado *šakosa* tipo lokatyvai? (§ 308).

35. Kurioje tarmėje jie vartojami dabar ir kur buvo vartojami XVI–XVII a.? (§ 308).

36. Kodėl daugelis rytų aukštaičių l. pl. galūnėje taria *-e*? (§ 308).

37. Kodėl atsirado trumpa l. pl. forma *šakõs* 'šakose'? (§ 308 ir 146).

38. Kas rodo, kad n. -a. du. *dvi šaki* turi *-i* iš **-ie*? (§ 309).

39. Kokios ilgesnės d. ir i. du. formos išliko senuosiuose raštuose ir tarmėse? (§ 310).

40. Kodėl d. -i. du. formų pabaiga *-ma* laikoma pirmykšte? (§ 310).

41. Kodėl trumpųjų d. ir i. du. formų galūnės skiriasi priegaide? (§ 310).

42. Kodėl d. ir i. du. formos laikomos baltų–slavų–germanų bendrybe? (§ 310).

43. Kodėl cirkumfleksinės ir trumpos šaknies baritonai kirčiuojami kitaip, negu turintys akūtinę šaknį? (§ 311 ir 44–46).

44. Kurias linksnių formas palietė Sosiūro-Fortunatovo dėsnis? (§ 312).

45. Kaip buvo kirčiuojami III ir IV kirčiuočių daiktavardžiai prieš pradedant veikti Sosiūro-Fortunatovo dėsniui? (§ 314).

46. Kokia lietuvių kalbos kirčiuočių sąsaja su latvių kalbos priegaidėmis? (§ 311–313).

i̯ā kamienas

§ 315. Šiam linksniavimo tipui priklauso tokie II linksniuotės daiktavardžiai, kurių kamiengalyje buvo ide. **i̯ā>*jā*, t. y. kurie prieš *ā* turėjo dar *i̯>j*. Tai daiktavardžiai su vienaskaitos nominatyvo galūne *-a* po minkštojo priebalsio, pvz., *sáuja, dvasià, dalià, valdžià*. Jie sudaro tam tikrą *ā* kamieno variantą, yra *i̯>j* vediniai iš *ā* kamieno. Visi linksniai iš seno tu-

rėjo tą pačią fleksiją kaip ir *ā* kamieno daiktavardžių. Pateikiame paradigmą su galūnių kilmės nurodymu:

	Vienaskaita	Daugiskaita
N.	*valdžià* < **(vald)i̯ā́*	*val̃džios* < **(vald)i̯ā̃s*
G.	*valdžiõs* < **(vald)i̯ā̃s*	*valdžių̃* < **(vald)iǭ̃n* (iš **-i̯ā-ŏm*)
D.	*val̃džiai* < **(vald)i̯āi*	*valdžióms* < **(vald)i̯ā́mus*
A.	*val̃džią* < **(vald)i̯ā̃n*	*valdžiàs* < **(vald)i̯ā́s*
I.	*valdžià* < **(vald)i̯ā́n*	*valdžiomìs* < **(vald)i̯āmī́s*
L.	*valdžiojè* < **(vald)i̯āi+én*	*valdžiosè* < **(vald)i̯ā́s+én*
V.	*val̃džia* < **(vald)i̯a*	

Dviskaita

N.-A.	*dvì valdì* < **(vald)i̯ei* ar *-i̯ai* (iš **-i̯āi*)
D.	*dvíem valdžióm* < **(vald)i̯ā́mā*
I.	*dviẽm valdžiõm* < **(vald)i̯āmā́*

Tarmėse, kurios sutrumpino nekirčiuotų galūnių ilguosius balsius, šio kamieno baritonų paradigma gerokai supanašėjo su atitinkamų *ē* kamieno daiktavardžių paradigma. Žemaičių ir artimesnių aukštaičių plote fonetiškai sutapo abiejose baritonų paradigmose visų linksnių, išskyrus 1. sg. ir pl., d. -i. pl. resp. du., galūnės. Jaučiama tendencija ir šias unifikuoti, paprastai *ē* kamieno pagrindu: sakoma, pvz., ***sáujėje*** 'saujoje', ***sáujėms*** 'saujoms', ***sáujėse*** 'saujose' (ploto vakaruose ištisai, rytuose kartais), rečiau ***sáulioje*** 'saulėje', ***sáulioms*** 'saulėms', ***sáuliose*** 'saulėse' (tik ploto rytuose). Rytų aukštaičiai širvintiškiai ir artimesni jų kaimynai turi fonetiškai sutapusias visų linksnių, išskyrus vienaskaitos akuzatyvą ir instrumentalį, galūnes. Dėl to šie du linksniai bemaž visur turi gretimines formas: a. sg. ***sáują***||***sáuję*** ir ***gérvią***||***gérvę***, i. sg. ***sáuja***||***sáuje*** ir ***gérvia***||***gérve*** (tarmėje *ą*, *ę* ir *-a*, *-e* < **-ą́*, **-ę́* virto *ū*, *ī* ir *-u*, *-i*). Antrosios kirčiuotės trumpos šaknies daiktavardžių paradigmoms susilieti trukdo skirtingas kirčiavimas, plg. ***gijà*** ir ***pùsė***. Ploto pietuose ir ši kliūtis paprastai pašalinama: pagal ***gijà*** sakoma ir ***pusià***.

Vietomis baritonų pavyzdžiu sporadiškai painiojamos ir oksitonų galūnės (retai), pvz., g. sg. *baltesnẽs*||*baltesniõs* 'baltèsnės' ir kt.

§ **316.** Du *i̯ā* kamieno daiktavardžiai turi kitokią vienaskaitos nominatyvo galūnę. Tai *martì* ir *patì* (iš **patni*, plg. *viešpatni* WP 85 ir skr. *pátnī*). Kitų linksnių fleksija nesiskiria: *marčiõs pačiõs*, *mar̃čiai pãčiai*, *mar̃čią pãčią* ir t. t. Nominatyvų su galūne *-i* turi ir atitinkami įvardžiai, būdvardžiai (labai daug), dalyviai (visi moteriškosios giminės veikiamieji dalyviai), pvz., *šì*, *jì*, *kurì*, *platì*, *gražì*, *eĩnanti*, *ė̃jusi*, *eĩdavusi*, *eĩsianti*. N. sg. galūnė *-i* čia visur kilo iš **-ī́*. Tai rodo šiaurės ir vakarų žemaičių tarimas su siauruoju *i*, pvz., *pàtí*, *plàtí* (iš **ī* arba **-íe* < **-ei* kilusį *i* jie platina, plg. n. sg. *àkęs* < *akìs*, n. pl. m. *gèrę* < **geríe* 'geri'), ir senųjų raštų įvardžiuoti-

nė forma *platýji* 'plačioji' (dabartinė *plačióji* perdirbta iš *platýji* pagal *žalióji, geróji*). Nominatyvo galūnę *-i*<*-ī* šalia kitų linksnių *i̯ā* kamieno fleksijos turi ir kitos baltų bei senovinės indoeuropiečių kalbos, pvz., la. *pati* 'pati', *šī* 'ši' (vienaskiemeniuose žodžiuose latviai senovinių ilgųjų balsių netrumpina), skr. *dēvī* 'deivė' (g. sg. *dēvyā́s*), got. *bandi* 'ryšys' (g. sg. *bandjōs*).

Galūnę *-ī* indoeuropeistai kildina iš **-i̯ə* (*ə* – „indoeuropiečių šva" § 57). Manoma, kad senų senovėje yra buvusi kamiengalyje *-i̯ā-* : *-i̯ə-* kaita.

Žemaičiai pagal *martì, patì* yra pasidarę ir *ponì* 'ponia', vietomis *viešnì* 'viešnia'. Tarmėse taip pat turimi naujadarai *marčià* 'marti', *pačià* 'pati' su *-ia* pagal *valdžià* tipo daiktavardžius. Latviai šalia *pati* 'pati' irgi sako *màrša* 'marti'<**martjā*.

Endzelynas Gars. ir form. 112, Otrębski Gramatyka III 29–32, Stang Vergleich. Gram. 197, Zinkevičius Liet. dial. 223–226, Szemerényi Einführung 175–176.

1. Kodėl aptartą linksniavimo tipą vadiname *i̯ā* kamienu ir kokie daiktavardžiai priklauso šiam linksniavimo tipui? (§ 315).
2. Kuo šis linksniavimo tipas skiriasi nuo *ā* kamieno? (§ 315).
3. Kuriose tarmėse ir kodėl baritonų galūnės painiojamos su atitinkama *ē* kamieno fleksija? (§ 315).
4. Kodėl *martì* ir *patì* turi kitokią vienaskaitos nominatyvo galūnę? (§ 316).
5. Kokia n. sg. galūnės *-i* kilmė? (§ 316).
6. Kas rodo, kad n. sg. *-i* iš **-ī*? (§ 316).
7. Kas rodo, kad lie. *patì* iš *patnì*<**patnī́*? (§ 316).

ē kamienas

§ **317.** Tai II linksniuotės daiktavardžiai, turintys n. sg. galūnę *-ė*, pvz., *sáulė, žẽmė, giesmẽ, katẽ*. Labai produktyvus moteriškosios giminės daiktavardžių linksniavimo tipas. Tik vienas kitas žodis yra vyriškosios giminės, pvz., *dė̃dė, dailìdė*, arba abiejų giminių, pvz., *bjaurýbė*. Kitose indoeuropiečių kalbose šio tipo arba visai nėra, arba jis nepasižymi produktyvumu (išskyrus galbūt lotynų kalbą). Turėtas jau baltų prokalbėje, plg. lie. *žẽmė*, la. *zeme*, pr. *semmē*.

Fleksija paralelinė su *(i̯)ā* kamieno galūnėmis: kamiengalyje yra *ė* (<**ē*) : *e* kaita, panašiai kaip anoje paradigmoje *o*(<**ā*) : *a* kaita. G. pl. *kačių̃* rodo, kad prieš kamiengalį *ē* buvo jotas (kitų linksnių formose, būdamas tarp priebalsio ir priešakinio balsio, anksti turėjo išnykti, žr. § 220). Taigi čia būta iš tikrųjų *i̯ē* kamieno. N. sg. galūnė, priešingai negu *(i̯)ā* kamienų, buvo cirkumfleksinė, plg. *katẽ* ir *šakà*<**šakā́*.

Žemiau pateikiama paradigma su galūnių rekonstrukcija:

	Vienaskaita	Daugiskaita
N.	*katẽ* < * *(kat)i̯ē̃*	*kãtės* < * *(kat)i̯ē̃s*
G.	*katẽs* < * *(kat)i̯ē̃s*	*kačių̃* < * *(kat)i̯ōn* (iš *-*i̯ē-ōm*?)
D.	*kãtei* < * *(kat)i̯ēi*	*katėms* < * *(kat)i̯ḗmus*
A.	*kãtę* < * *(kat)i̯ē̃n*	*katès* < * *(kat)i̯ḗs*
I.	*katè* < * *(kat)i̯ḗn*	*katėmìs* < * *(kat)i̯ēmís*
L.	*katėjè* < * *(kat)i̯ēi+én*	*katėsè* < * *(kat)i̯ḗs+én*
V.	*kãte* < * *(kat)i̯e*	

Dviskaita

N.-A.	*dvì katì* < * *(kat)i̯ei* (iš -**i̯ēi*)
D.	*dvíem katė̃m* < * *(kat)i̯ḗmā*
I.	*dviẽm katė̃m* < * *(kat)i̯ēmā́*

Dėl i. sg. *-è* < **-ḗn* plg. ryt. *su katì* 'su kate'. Dėl l. sg. *-ėjè* < **-ējén* plg. *daiktai... ʒ́ėmeięie* DP 616_{33} < *žẽmėję-jie* 'žemiškieji'. Senovinio lokatyvo galūnė **-ēi* slypi adesyvo formoje *kalinėip* DP 523_{11} 'kalėjime' < **kalinēi+pi*. Acc. pl. *-ès* rytų aukštaičiai neverčia **-ìs*, taigi negali būti kildinama iš **-éns*, plg. l. pl. *katėsè* < a. pl. **(kat)i̯ḗs+én*.

Kirtis apskritai šokinėja pagal tą pačią schemą kaip ir *(i̯)ā* kamieno atitikmenyse, plg. *sáulė* ir *várna* (I), *žẽmė* ir *rankà* (vietoj **rañka* dėl Sosiūro-Fortunatovo dėsnio, II), *giesmė̃* ir *galvà* (III), *katė̃* ir *šakà* (IV) kirčiavimą.

§ **318.** Dėl šio produktyvaus baltų kalbų linksniavimo tipo kilmės lingvistai nesutaria. Problemą sudaro tai, kad kitose indoeuropiečių šakose aiškių *(i̯)ē* kamieno pėdsakų beveik nėra, išskyrus gal tik lotynų kalbą. Todėl imama abejoti, ar šis linksniavimo tipas yra senas indoeuropiečių veldinys. Linkstama spėlioti, kad baltų *i̯ē* kamienui pradžią galėję duoti ide. *ii̯ē* (šis irgi prastai paliudytas) arba *ii̯ā* kamienai. Tuo atveju kamiengalyje turėjo būti balsių kontrakcija, kurią esą ir rodąs n. sg. galūnės *-ė̃* cirkumfleksas. Bet tasai cirkumfleksas gali būti įsivestas ir iš dažnai vartojamų *r* kamieno daiktavardžių *duktė̃*, *mótė*. Baltų kamiengalio *-i̯ē-* kildinimas iš *-ii̯ā-* susiduria dar ir su rimtais fonetiniais sunkumais. Tačiau tokį kildinimą galėtų paremti žodžių daryba: šalia vyriškosios giminės formų *dìdis*, *ãklis*, *medìnis*, reprezentuojančių išvestiniam *ii̯a* < ide. *ii̯ŏ* kamienui (n. sg. *-is* iš *-ijas*, žr. § 341), lauktume ir moteriškosios giminės atitikmenų *ii̯ā* kamieno, taigi *dìdė*, *ãklė*, *medìnė* gali turėti *-ė* iš **-ijā*.

Bandoma įrodyti, kad baltai šalia *-(i)i̯ē-* kamiengalio turėjo ir neišvestinį *-ē-* (plg. lotynų *facēs* 'žvakė, žibintas' šalia *faciēs* 'veidas') kamien-

galį. Tačiau tai, kaip ir daugelis kitų klausimų, susijusių su šio linksniavimo tipo kilme, tebėra ginčų objektas. Tai viena iš painiausių lietuvių kalbos istorinės ir baltų kalbų lyginamosios gramatikos problemų.

Endzelynas Gars. ir form. 116–118, Skardžius ZslPh XXIII 171–176, Otrębski Gramatyka III 32–36, Stang Vergleich. Gram. 201–206, Kazlauskas Istor. gram. 189–192 ir B III (2) 241–242, Kuryłowicz ABS III 83–88, Zinkevičius Liet. dial. 226–229, Bammesberger DB 38–43.

1. Kokie daiktavardžiai priklauso šiam linksniavimo tipui? (§ 317).
2. Kuo šis linksniavimo tipas skiriasi nuo (į)ā kamieno ir kas tarp jų bendra? (§ 317).
3. Kas rodo, kad i. sg. galūnė *-e* kilo iš **-ę<*-ēn*? (§ 317).
4. Kas rodo, kad kamiengalis *-ē-* kilęs iš *-įē-*? (§ 317).
5. Kodėl dalis kalbininkų abejoja, kad baltų *-(į)ē-* yra indoeuropiečių prokalbės veldinys? (§ 318).
6. Iš kurių ide. kamienų norima kildinti šį linksniavimo tipą? (§ 318).

Užduotys: 18. Iš toliau pateikto teksto išrinkite visas *ā*, *įā* ir *ē* kamienų formas (tiek daiktavardžių, tiek kitų linksniuojamųjų kalbos dalių) ir suskirstykite jas pagal kamienus.

Buvo viena neturtinga žmona. Ji ėjo rugių pjauti. Nusinešė savo mažytę dukrelę į lauką ir paguldė po didelio medžio šaka. Mergytė greit užmigo ir saldžiai miegojo. Po darbo atbėgusi prie dukrelės, motina rado tris laumes, besupančias vaiką ir dainuojančias. Motinai priėjus, laumės išnyko. Vaikas buvo gražiai aprengtas, išpuoštas ir visokiais daiktais apdovanotas. Mama išgirdo laumių balsą: „Rėžk drobes iš čia palikto rutulio ir sau, ir šeimynai, tik pabaigos nežiūrėk“. Sužinojo apie tai turtinga kaimynė. Tuoj išpuošė savo dukterį ir nunešė į lauką po tuo medžiu. Vakare atėjusi, rado vaiką nebegyvą. Turtuolė verkė ir gailėjosi negerai padariusi. Beturtė ilgą laiką rėžė iš rutulio drobę. Bet vieną sykį neiškentusi pažiūrėjo galo – nuo to pažiūrėjimo rutulys pasibaigė.

19. Iš 18-toje užduotyje išrinktų formų atskirkite tas, kurios: a) turėjo ilgas akūtines galūnes, b) buvo paveiktos Sosiūro-Fortunatovo dėsnio, c) galūnėse sutrumpino ilgąjį vokalizmą prieš tautosilabinius *r*, *l*, *m*, *n*, *u*, *i*.

ŏ kamienas

§ **319.** Išnagrinėti *ā*, *įā* ir *ē* kamienai savo formų struktūra yra gana artimi ir sudaro II daiktavardžių linksniuotę. Dabar nagrinėjamas *ŏ* kamienas kartu su artimais variantais *įŏ* ir *iįŏ* kamienais sudaro I linksniuotę.

Prie šio linksniavimo tipo (*ŏ* kamieno) priskiriami tokie daiktavardžiai (būdvardžiai ir kt.), kurių kamiengalyje buvo ide. *-ŏ-*, kaitaliojęsis su *-ĕ-* (pamatinis balsių kaitos laipsnis). Baltų kalbų požiūriu šį kamieną galėtume vadinti *a* kamienu, nes ide. *ŏ* virto baltų *a*. Tai I linksniuotės daiktavardžiai (būdvardžiai ir kt.) su vienaskaitos nominatyvo galūne *-as* po kietojo priebalsio, pvz., *výras*, *pir̃štas*, *rýtas*, *vil̃kas*. Šis linksniavimo tipas yra

labai produktyvus ir nuolat gausėjantis. Naujai padaromi arba iš kitų kalbų atėję vyriškosios giminės daiktavardžiai dažnai gauna šio linksniavimo tipo galūnes, pvz., *lėktùvas*, *degtùkas*, *prekýbininkas*, *mókytojas*, *fãbrikas*, *cèchas*, *chòras*, *radìstas*, *poligònas* ir daug kitų.

Šio linksniavimo tipo daiktavardžiai (būdvardžiai ir kt.) yra vyriškosios giminės. Kitose indoeuropiečių kalbose *ŏ* kamieno daiktavardžiai irgi daugiausia vyriškosios giminės, tačiau pasitaiko ir vienas kitas moteriškosios giminės, pvz., gr. ἡ παρθένος 'mergaitė'.

Lyginimas su prūsų kalbos atitikmenimis rodo, kad nemaža dabartinių lietuvių kalbos *ŏ* kamieno daiktavardžių anksčiau yra buvę bevardės giminės, pvz., pr. *assaran* – lie. *ẽžeras*, pr. *balgnan* – lie. *bal̃nas*, pr. *caulan* – lie. *káulas*, pr. *creslan* – lie. *krė̃slas*.

§ **320.** Paradigma:

	Vienaskaita	Daugiskaita	Dviskaita
N.	*vil̃kas*	*vilkaĩ*	N.-A.-V. *dù vilkù*
G.	*vil̃ko*	*vilkų̃*	D. *dvíem vilkám*
D.	*vil̃kui*	*vilkáms*	I. *dviẽm vilkam̃*
A.	*vil̃ką*	*vilkùs*	
I.	*vilkù*	*vilkaĩs*	
L.	*miškè*	*miškuosè*	
V.	*vil̃ke!*		

Buvusiame kamiengalyje (dabar galūnėje) senų senovėje turėtas ide. balsis *-ŏ-*, kuris kaitaliojosi su *-ĕ-*. Lietuvių kalboje to *-ŏ-* refleksas dabar yra *-a-*. Tačiau tą *-a-* matome tik n. sg., a. sg., n. pl., d. pl., i. pl. ir d. -i. du. galūnėse. Taigi šio linksniavimo tipo pirmykštis modelis ne toks ryškus kaip (*i̯*)*ā* kamieno. Jį užtemdė įvairūs fonetiniai ir kitoki procesai. Pirmykščio kamiengalio *-ĕ-* laipsnis išliko v. sg. galūnėje (l. sg. galūnė *-e* yra postpozicijos **-én* liekana). Kadangi senų senovėje kamiengalį sudarė *ŏ/ĕ*, tai kartais ir šį linksniavimo tipą vadina *ŏ/ĕ* kamienu (ppr. lyginamosiose gramatikose).

§ **321. N. sg.** *-as* < ide. **-ŏ-s*, plg. gr. λύκος, lot. *lupus* (*-us* iš **-ŏs*), skr. *vṛ̃kas* 'vilkas'. Istorinė galūnė čia buvo tik *-s*, o balsis ide. *ŏ* – kamiengalis. Taigi iš seno indoeuropiečiai turėjo dvejopus vienaskaitos nominatyvus: vienus sudarė grynas kamienas (pvz., *ā* paradigmoje), kiti turėjo galūnę *-s* (dar plg. *akìs*, *sūnùs*).

Daugelyje indoeuropiečių kalbų galūnė *-ŏs* anksti buvo redukuota ir ilgainiui išnyko, pvz., s. sl. *vlъkъ* (= l. *wilk*, r. *волк*), got *wulfs* (= vok. *Wolf*), pranc. *loup* 'vilkas' ir kt. Redukcija palietė ir baltų kalbas: latvių

kalboje vietoj *-as* bėra *-s* (*vìlks*), prūsų tekstuose tik retais atvejais išlaikoma *-as* (*deiwas* šalia dažnesnio *deiws*), šiaip jau vyrauja *-s*, kartais pakeičiama *-is* (*wilkis*). Sveikos galūnės *-as* iš ide. **-ŏs* išlaikymas yra didžiai archaiška lietuvių kalbos ypatybė. Tas pat pasakytina dėl nominatyvo galūnių *-is* ir *-us* (§ 348, 369).

Tačiau ir lietuvių jau plačiai vietoj *-as* tariama tik *-s*, pvz., *vil̃ks*, *põns*, *vaĩks*. Žemaičiai išlaiko *-as* (daugelis taria *-ọs* < *-us*) tik ten, kur sutrumpinus susidarytų sunkiai ištariama priebalsių samplaika, pvz., *dar̃žas*, *kãklas*, *sãpnas* ir pan.

§ **322. G. sg.** *-o* < *-ā* turi atitikmenų tik latvių ir slavų kalbose, plg. la. *vìlka*, s. sl. *vlьka*. Kiti daiktavardžių linksniavimo tipai lietuvių kalboje (ir kitose indoeuropiečių kalbose) turi formas, kurios baigiasi priebalsiu *-s*, pvz., *šakõs*, *valdžiõs*, *katẽs*, *akiẽs*, *sūnaũs*, *seser̃s*. Galūnę *-ā* (> lie. *-o*) gavo tik nagrinėjamo tipo (lietuvių I linksniuotės) daiktavardžiai: *vil̃ko*, *svẽčio*, *brólio*. Manoma, kad senų senovėje ir šis linksniavimo tipas turėjo genityvą su *s*. Taip manyti verčia kitų indoeuropiečių kalbų duomenys, plg. s. an. *dómæs* 'nuomonės', skr. *vṛ́kasya*, gr (Homero) λύκοιο (-οιο < **-ŏsįŏ*), got. *wulfis* (*-is* kildinama iš **-ĕsŏ*) ir kt., kurių pagrindu rekonstruojamos galūnės ide. **-ŏ-s(į)ŏ*, **-ĕ-sŏ*. Spėjama, kad jos galėjo būti įsivestos iš įvardžių. Prūsų tekstuose šios linksniuotės genityvas baigiasi *-s*, pvz., *bītas* 'vakaro', *deiwas* 'dievo', *gīwas* 'gyvenimo', *grīkas* 'nuodėmės', *tāwas* 'tėvo' (nominatyvas paprastai turi sutrumpintą galūnę, pvz., *tāws* 'tėvas'). Prūsų g. sg. *-as* kalbininkai sieja su ide. **-ŏs(į)ŏ*, kiti įžiūri joje ide. **-ŏs* (neįvardinės kilmės didžiai archaišką galūnę), žodžiu, laiko senovės veldiniu. Tačiau visiško tikrumo nėra, nes formos su *-s* gali būti ir naujai pasidarytos *ā* kamieno pavyzdžiu.

Rytų baltų ir slavų genityvą su *-ā* (> lie. *-o*) tyrėjai linkę laikyti senoviniu abliatyvu, žr. § 286. Bet čia susiduriama su tam tikrais fonetiniais sunkumais. Mat abliatyvo formos lot. *lupō* (*-ō* iš **-ōd*), skr. *vṛkāt* rodo buvus galūnę **-ōd* (iš **-ŏ-ŏd* ar **-ŏ-ĕd*), iš kurios lietuvių kalboje lauktume ne *-ā* > *-o*, bet **-uo*. Linkstama manyti, kad garsų kompleksas *-ŏ-ŏ-* ar *-ŏ-ĕ-* vienose kalbose (pvz., lotynų) galėjo būti sutrauktas į *-ō-*, kitose (rytų baltų, slavų) — į *-ā-*. Bet tai tik spėjimas. Visiško aiškumo anaiptol nėra, ir šios galūnės kilmės klausimu lingvistai tebesiginčija, žr. Endzelynas Gars. ir form. 105, Frenkelis Balt. kalb. 31, 72–73, Порциг Членение 135–136, Otrębski Gramatyka III 13–14, Stang Vergleich. Gram. 44, 128, 175, 181, Kazlauskas Istor. Gram. 173–174, Mažiulis Balt. deklin. 99–106, Szemerényi Einführung 168–169, Савченко Сравн. грам. 192–193, Vraciu ABS XI 146–147.

§ **323. D. sg.** *-ui* nėra vienintelė šio linksnio galūnė. Dalis tarmių turi *-uo*, kitos *-u* galūnes, taigi sakoma, pvz., *vil̃kui* / *vilkuo* /*vil̃ku.*

Galūnę *-uo* vartoja žemaičiai (taria žemaitiškai, taigi *-ǫu* – kur sako *dǫ̂una*, *-u˙* – kur *dûna*, ir *-o˙* – kur *dôna* 'duona') ir vietomis aukštaičiai rytų Lietuvoje, pvz., Gervė̃čiuose (pvz., *dziẽduo* < *diẽduo* 'diedui'), Dusmenysė (čia *-uo* > *-ɔ˙*). Galūnę *-u* turi pietų aukštaičiai ir toliau nuo jų į šiaurę aukštaičių šnektos palei Nevėžį, Mūšõs upyne (labai redukuota), apie Kùpiškį. Kiti aukštaičiai vartoja bendrinės kalbos galūnę *-ui*.

Lingvistinėje literatūroje dar nurodoma datyvo galūnė *-ai* (pvz., Debeĩkių šnektos *vil̃kai* 'vilkui'), kuri netgi buvo skelbiama didžiai archaiška esanti. Bet tai nesusipratimas, nes tarmių *-ai* yra iš *-ui*, žr. Zinkevičius Liet. dial. 94–96, Mažiulis B II (2) 134–136.

Pagal tradicinę pažiūrą galūnė *-ui* per pereiginį laipsnį *-uoi* (§ 133) kildinama iš ide. **-ōi* (< **-ŏ-ĕi*), plg. gr. λύκῳ (-ῳ iš **-ōi*). Galūnė *-uo* vedama iš **-ō* su nukritusiu ilgojo dvibalsio antruoju dėmeniu, plg. § 135. Trečiosios galūnės *-u* (turimos jau XVI–XVII a. tekstuose) kilmė aiškinama įvairiai, pvz., spėjama, kad ji galėjo atsirasti iš *-ui* pozicijoje prieš jotą, plg. *tė̃vu(i) jójant*, įvardžiuotinėje formoje *gerãmu(j)-jamui*. Tačiau visiško aiškumo dėl šių trijų galūnių kilmės anaiptol dar nėra. Kalbininkai yra sukūrę įvairių hipotezių. Iš įdomesnių minėtina V. Mažiulio nuomonė, kad pirmykštė galūnė buvo ide. **-ō* (iš čia lie. *-uo*), bet ne **-ōi*, o lietuvių *-u* gauta iš *u* kamieno; *-ui* esanti *-u*, išplėsta balsiu *-i*. Dar žr. Endzelynas Gars. ir form. 105, Specht KZ LXIII 90–92, Plāķis Salīdz. gram. 130–131, Otrębski Gramatyka III 14, Stang Vergleich. Gram. 70, 181, Kazlauskas Istor. gram. 148–149, 411, Mažiulis Balt. deklin. 106–127 ir B II(2) 133–145, III(1) 29–46, Савченко Сравн. грам. 193–194, Hilmarsson B X(1) 97 (=Pergalė 1972 11 174).

§ **324. A. sg.** *-ą* < **-añ* yra ide. **-ŏ-n*/**-ŏ-m* tęsinys, plg. la. *vìlku* (*-u* < **-uo* < **-an*), pr. *deiwan*, lot. *lupum* (*-um* iš **-ŏm*), gr. λύκον, skr. *vŕkam*. Ši galūnė yra fonetiškai sutapusi su *ā* kamieno a. sg. galūne, plg. § 299.

§ **325. I. sg.** *-u* < **-úo* < **-ō* (iš **-ŏ-ŏ* ar **-ŏ-ĕ*), plg. *gerúo-ju* šalia *tuõ* (§ 150–152), la. *(ar) vìlku* šalia įvardžiuotinės formos *(ar) mazuõ* 'mažuoju' ir įvardžio *(ar) tuõ*, sva. *wolfu* (*-u* iš **-ō*), skr. (vedų) *vŕkā*.

§ **326. L. sg.** *-e* < **ę* < **-én*, plg. ryt. *miškì*. Greičiausiai **-én* yra toji pati postpozicija, kuri buvo panaudota ir kitų linksniavimo tipų lokatyvo formoms sudaryti (§ 301). Manoma, kad senovinis indoeuropiečių lokatyvas turėjo galūnę ide. **-ŏ-i* / **-ĕ-i*, plg. pr. *bītai* 'vakare', gr. οἴκοι / οἴκει, lot. *domī* 'namie' (*-ī* iš **-ei*), s. sl. *dusě* 'dvasioje', skr. *vŕkē*. To lokatyvo galūnė išliko lietuvių prieveiksmiuose *namiẽ*, dial. *oriẽ* 'lauke', *vãkarie* 'vakare, vakarop', *artiẽ* 'arti', *toliẽ* 'toli', *ankstiẽ* 'anksti' ir adesyvo formose, pvz., *miškíe-pi*. Taigi *miškè* < **miškén* kildinama iš **miškie + én*

ar *miškę̄+én (§ 101). Tai gali būti vėlesnis darinys negu ā kamieno forma *šakojè*, kur *èn priaugo prie dar ilgąjį dvibalsį turinčios lokatyvo galūnės. Juk iš seno ŏ kamieno paradigmoje lokatyvas skyrėsi nuo datyvo (ā paradigmoje buvo vienodi). Matyt, ilgiau išliko ir šio kamieno senovinė nepostpozicinė forma kaip gretiminė šalia postpozicinės. Tai rodo jos perdirbiniai, gavę *-je* iš *-oje*, *-ėje* ir kt., pvz., senųjų raštų *Dieweie*<*-ie-je* (Bretkūnas, Vaišnoras), žemaičių *tókie šáltie* (iš **tākie-je*, **šáltie-je*).

Latvių kalboje buvo įsivesta ā kamieno galūnė, pvz., *laukā* 'lauke' (plg. *rùokā* 'rankoje').

§ **327. V. sg.** *-e*<ide. *-ĕ, plg. la. *tę̃v* 'tėve', pr. *deiwe*, s. sl. *vlьče*, lot. *lupe*, gr. λύκε, skr. *vŕka*. Tai senovinis grynas kamienas, be galūnės, su kamiengalyje balsių kaitos ĕ laipsniu. Plg. ide. ĕ : ŏ kaitą žodžių šaknyse, pvz., *vẽda* : *vãdas* (§ 124, 131).

Vokatyvo formos iš seno turėjo šaknies kirtį (§ 302), tačiau dabar, ypač tarmėse oksitonai, vietomis kirčiuoja galūnę, pvz., *vilkè*, *vaikè*. Toks kirčiavimas nėra visai naujas, nes turimas jau Daukšos raštuose. Galbūt taip imta kirčiuoti sekant *i*, *u* kamienų vokatyvų *vagiẽ*, *sūnaũ* pavyzdžiu. Skr. *mátē*, *sū́nō* rodo ir čia kažkada buvus šaknies kirtį. Vietomis pagal *vaikè* šalia *vaĩke* buvo pasidaryta ir *ponè* šalia *põne*, net *vyrè* šalia *výre*. Esama ir formų su metatonija: *vỹre*, *beř̃ne* (gali būti iš *vyrè*, *bernè*). Jų palyginti gan seną amžių rodo la. *tę̃v* šalia n. sg. *tę̃vs*. Taigi vokatyvo formų kirtis iš šaknies į galūnę imtas jau gana seniai kilnoti.

Daugiaskiemenių daiktavardžių, ypač asmenvardžių, vokatyvus linkstama trumpinti, pvz., *kãtin*, *žą̃sin*, *Adõm*, *Juõzap*, *Kazìmier*, *Vytùk*. Dėl tokio trumpinimo žr. § 302. Prie sutrumpintų formų neretai pridedama dalelytė *-ai*, pvz., *Adõm-ai*, *Juõzap-ai*. Pasakomi su *-ai* vietoj *-e* ir dviskiemenių daiktavardžių vokatyvai, pvz., *tė̃v-ai* (bet maldoje: *tė̃ve mū́sų!*), *kũm-ai*, *Jõn-ai*, *Pẽtr-ai* (senuosiuose raštuose dar *Jone*, *Petre*). Apie vokatyvų su *-ai* kilmę plačiau žr. Salys StB IX 173–175.

Tarmėse vietomis (šiaurės panevėžiškių ir kupiškėnų plote) vokatyvai su *-ai* labai įsigalėjo ir baigia stumti iš vartosenos senovinius su *-e*. Žemaičiai (vietomis ir aukštaičiai) neretai vokatyvą keičia nominatyvu, pvz., *kõ krioki, mãno vaĩkas?* 'ko verki, mano vaike?' Pastaruoju laiku vis labiau ėmė plisti *draũgas* 'drauge' ir *pirmininkas* 'pirmininke', ypač kaip priedėlis prie pavardės.

§ **328. N. pl.** *-aĩ*<*-ŏi, plg. gr. λύκοι, lot. *lupī* (*-ī* iš *-ŏi), s. sl. *vlьci* (*c* iš *k* prieš *-i*<*-ŏi). Manoma, kad tai antrinės kilmės galūnė, gauta iš įvardžių, plg. lie. *tiẽ*<**tei*, gr. τοί, s. sl. *tě* (iš ide. *tŏ-i). Senovinė ide. daiktavardžių galūnė buvo *-ōs (iš *-ŏ-ĕs), plg. got. *wulfōs*, skr. *vŕkās*. Galbūt *-ōs baltai pakeitė *-ŏi dėl grėsmės sutapti su a. pl. galūne, plg. lie.

-us < **-úos* < **-ōs* (§ 331). Tačiau visiško aiškumo nėra. Tyrėjai neretai kelia lietuvių ir graikų kalbose galūnės priegaidžių nesutapimą, plg. lie. *dievaĩ* ir gr. *θεοί*. Bet lietuvių *-aĩ* gali būti ir iš *-ái*, žr. § 152. Senesnį čia akūtą rodo lietuvių kalbos įvardžiuotinės formos, pvz., *tíe-ji*, *geríe-ji*. Sunkiau suderinti lietuvių daiktavardžio ir įvardžio galūnės vokalizmo neatitikimą (jeigu *ie* kildiname tik iš *ei*, § 103), plg. *tiẽ* < **tei* ir *vilkaĩ*. Kai kurie tyrėjai čia įžiūri kamiengalio balsių kaitą. Bet prūsų kalboje ir įvardis turi *-ai*, pvz., *stai* 'tie'. Latvių n. pl. *vìlki* 'vilkai' galūnė *-i* gali būti tiek iš *-ie* < **-ei*, tiek ir iš *-ai* (antrąją galimybę remia *k* prieš *i* išlikimas). Dėl visų šių problemų plačiau žr. Nieminen Ausgang (ypač 60 tt., 95 tt., 178), Stang Vergleich. Gram. 66–68, Kazlauskas Istor. gram. 174–175, Mažiulis Balt. deklin. 170–178, Rėklaitis BLL 203–211.

Daugiskaitos **vokatyvas** iš seno indoeuropiečių kalbose nesiskyrė nuo nominatyvo. Tačiau ir čia reiškėsi kirčio atkėlimo į šaknį tendencija, pvz., *vaĩkai*, *beřnai* šalia n. pl. *vaikaĩ*, *bernaĩ*.

§ **329. G. pl.** *-ų̃* < **-uñ* < **uon* < baltų **-ōn* iš ide. **-ōm* (iš **-ŏ-ŏm*), plg. la. *vìlku*, pr. *grecon* 'nuodėmių', gr. *λύκων*. Pereinamąjį laipsnį **-uon* kalbininkai įžiūri latvių įvardžių ir įvardžiuotinių būdvardžių formose, pvz., *tùo* 'tų', *mazuõ* 'mažųjų'. Lietuvių senųjų raštų g. pl. formos *amßinoiu* Mž. 79_{20} 'amžinųjų', *teisůiu* MT $6a_5$ 'teisiųjų', *amszinoijų* WP 55 (= MLLG V 131) 'amžinųjų' taip pat gali turėti galūnę *-uo-jų* (iš **-uo[n]-jų*), jeigu tik jos nėra žemaičių „dūnininkų" hipernormalizmas.

Senovės indoeuropiečių g. pl. galūnė **-ŏm*, jungdamasi su kamiengalio balsiu *-ŏ-*, virto **-ōm*. Taip šalia **-ŏm* atsirado variantas **-ōm*. Paskui vienose kalbose buvo apibendrinta visoms pozicijoms **-ŏm*, kitose – **-ōm*. Lietuviai turi paveldėtą visų linksniavimo tipų galūnę **-ōn* (iš ide. **-ōm*), plg. *vilkų̃*, *šakų̃*, *akių̃*, *sūnų̃*, *seserų̃*.

§ **330. D. pl.** *-áms*, s. lie. *-amus*, pvz., *vilkãmus*. Plg. pr. *waikammans* 'bernams', s. sl. *vlъkomъ*, got. *wulfam*. Lietuvių galūnėje *-amus* slypi senovinis kamiengalis *-a-* < **-ŏ-* ir galūnė *-mus*, aptarta § 305. Dabar plačiai vartojamos gretiminės formos be *-s*, pvz., *vilkám* 'vilkams'. Jos aptartos § 281.

§ **331. A. pl.** *-us* < **-úos*, plg. *gerúos-ius* ir *tuõs*, ill. pl. *miškúos-na* (§ 408), loc. pl. *miškuos-è* (§ 333), latvių *vilkus* šalia įvardžiuotinės formos *mazuõs* 'mažuosius'. Bet lietuvių žemaičių tarmės įvardžiuotinė forma *gerũs-ius* / *gerúns-ius* 'geruosius' ir loc. pl. *miškūs-è* / *miškuns-è* 'miškuose' rodo, kad **-úos* iš **-úons* < ide. **-ōns*, plg. pr. *deiwans*, skr. *vṛ́kān(s)*.

Šalia ide. **-ōns* būta ir (senesnės?) **-ŏns* (**-ŏ-ns*), plg. gr. dial. *λύκονς*, got. *wulfans*. Dėl šių dviejų galūnių santykio ir jų refleksų baltų kalbose (pvz., ar prūsų *-as* iš ide. **-ōns* ar iš **-ŏns*) mokslininkai nemaža ginčijasi,

žr. Būga Rink. rašt. III 703, Hirt Indogerm. Gram. III 59–60, Plāķis Salīdz. gram. 144, Endzelynas Gars. ir form. 107, Stang Vergleich. Gram. 186, Kazlauskas Istor. gram. 176, Schmalstieg B III(1) 47–55 ir Studies 152, Mažiulis Balt. deklin. 185–202, Szemerényi Einführung 170, Савченко Сравн. грам. 196, Girdenis ir Rosinas GL XVII 4.

§ **332. I. pl.** *-ais* iš ide. **-ōis* ar **-ŏis*, plg. s. la. ir dial. (adv.) *ubagis iet* 'ubagais eiti' (*-is* iš *-ais*; šiaip latvių kalboje instrumentalio formą išstūmė datyvas), pr. *sen swaieis* 'su savais' (jeigu tai ne iškraipymas), skr. *vŕkāis*, gr. λύκοις, lot. *lupīs* (*-īs* iš *-ois*, kuri išliko oskų kalboje).

Šis linksniavimo tipas iš seno turėjo kitokią negu kiti i. pl. galūnę, plg. *šakomìs*, *žẽmėmis*, *akimìs*, *sūnumìs*, *seser(i)mìs*. Senovinės galūnės vokalizmo kiekybė (**-ōis* ar **-ŏis*) kelia neaiškumų, žr. Būga Rink. rašt. I 293, 459, III 702, 869, Hirt Indogerm. Gram. III 61–63, Endzelīns Latv. val. gr. 406–407, Plāķis Salīdz. gram. 153–154, Otrębski Gramatyka III 16, Stang Vergleich. Gram. 65, 186, Kazlauskas Istor. gram. 176–177, Mažiulis Balt. deklin. 234–240 ir RSl XXXIV 17–21, Szemerényi Einführung 171, Mathiassen DB 325, Савченко Сравн. грам. 197–198, 235, Hilmarsson B X(1) 97 (= Pergalė 1972 11 174).

§ **333. L. pl.** *-uosè*, kaip ir *ā* kamieno *-osè*, yra antrinis postpozicinis darinys, kuriame slypi a. pl. galūnė **-úos* ir postpozicija **-én*. Tai rodo žemaičių *miškūsè* / *miškunsè* 'miškuose' < a. pl. **miškűs* / **miškúns* + postpozicija **én* (čia **-űs* / *-úns* iš **-úons* < ide. **-ōns* § 331). Senieji raštai ir tarmės (rytų aukštaičiai vilniškiai) turi galūnę *-uosu*, žem. *-ūsu* / *unsu*, pvz., ryt. *miškúosu* 'miškuose', že. *Metufu* Mž. 79_{22} 'metuose' (= *-ūsu* ar *-ųsu*). Čia sena tik *-su*, o *-uo-*, že. *-ū-* / *-un-* įsivesta iš postpozicinės formos *miškuosè* (dial. *miškúose*), že. *miškūsè* / *miškunsè* arba greičiausiai iš ill. pl. *miškúosna*, že. *miškűsna* / *miškúnsna* (Mažvydas *miškūse* / *miškųse* nevartoja, bet *miškūsu* resp. *miškųsu* turi). Senovinę lokatyvo formą su *-ie-* išlaikė senųjų raštų ir tarmių skaitvardžiai, pvz., *keturíesu*, *penkíesu* (tokias formas K. Jaunius pateikė iš Kvėdarnos, Rietãvo), *keturiesù* Adùtiškis. Plg. s. sl. *vlьcěchъ*, skr. *vŕkēṣu*, rodančias buvus ide. galūnę **-ŏi-su* (su *-ŏi-* iš įvardžių: ide. **tŏisu* 'tuose'). Dar plg. lie. *keturíese*, *penkíese*, *kelíese* su išlaikytu dvibalsiu *ie*, bet nauju *-e*.

Apie dvejopą šių formų kirčiavimą (*miškuosè* ir *miškúose*), variantą su galūne *-uosa* (ir rytų aukštaičių antrine galūne *-uose*), taip pat trumpinius su *-uõs* / *-úos* kalbama § 308.

§ **334. N. -a. du.** *-u* < **-úo* iš ide. **-ō*, plg. *dù gerúo-ju*, *túõ-du*, la. (folklore) a. du. *divu dārzu* 'du sodu', s. sl. *vlьka*, gr. λύκω (θεώ), skr. *vŕkā(u)*.

Manoma, kad ide. *-ō iš *-ō-ĕ, plg. priebalsinių kamienų formas gr. πατέρ-ε '(du) tėvu', s. lie. *du ʒmûne* DP 313_{19} 'du žmonės'.

§ 335. D. du. -*ám* ir i. du. -*am̃* (pvz., *su dwiem gallam* BrB II Moz. XXVIII 'su dviem galais') sutrumpinta iš senesnių galūnių d. du. -*àmu* / -*àma*, i. du. -*amì* / -*amà*, plg. *lãpė nẽša vìštą sãvo vaikãmu* Dievẽniškės '... vaikams', *važinė́jau dviẽmi arkliãmi* Zíetela '... dviem arkliais' ir *akimì* Liškiava 'akimis', *po akima* BrP I 116_{10} 'po akimis'. Dar plg. s. sl. d. -i. du. *vlъkoma*. Lietuvių galūnėse -*ama*, -*amu*, -*ami* slypi senovinis kamiengalis -*a*-<-*ŏ*- ir galūnės -*ma*, -*mu*, -*mi*, aptartos § 310.

Endzelynas Gars. ir form. 104–109, Otrębski Gramatyka III 10–16, Laigonaitė LKG I 216–221, Stang Vergleich. Gram. 181–188, Zinkevičius Liet. dial. 208–215, Kazlauskas Istor. gram. 173–178, Szemerényi Einführung 167–172, Савченко Сравн. грам. 191–199.

§ 336. Akūtinės šaknies baltų baritonai, pvz., *dū́mai*, *káulas*, *píenas*, *šónas*, *tìltas*, *výras* ir kt., turi paradigmas su pastoviu šaknies kirčiu: *výras*, *výro*, *výrui*, *výrą*, *výru*, *výre*, *výre!* *výrai*, *výrų*, *výrams*, *výrus*, *výrais*, *výruose*, *dù výru*, *dvíem* (*dviẽm*) *výram*. Tai I kirčiuotė. Latvių kalbos atitikmenų priegaidė – tęstinė (stieptā), pvz., *dũmi*, *kaũls*, *piẽns*, *sãns*, *tìlts*, *vĩrs*.

Cirkumfleksinės ir trumpos šaknies baritonus paveikė Sosiūro-Fortunatovo dėsnis, plg. paradigmą:

	Vienaskaita	Daugiskaita		Dviskaita
N.	*pir̃štas*	*pir̃štai*	N.-A.	*dù pirštù*
G.	*pir̃što*	*pir̃štų*	D.	*dvíem pir̃štam*
D.	*pir̃štui*	*pir̃štams*	I.	*dviẽm pir̃štam*
A.	*pir̃štą*	*pirštùs*		
I.	*pirštù*	*pir̃štais*		
L.	*pirštè*	*pir̃štuose*		
V.	*pir̃šte!*			

Kirčiuojame i. sg. *pirštù*, l. sg. *pirštè*, a. pl. *pirštùs*, n. -a. du. *dù pirštù*, nes šių linksnių galūnės buvo akūtinės: i. sg. -*ù*<*-*úo*, l. sg. -*è*<*-*én*, a. pl. -*ùs*<*-*úos*, n. -a. du. -*ù*<*-*úo*. L. pl. *pir̃štuose* kirtis nenušoko į skiemens vidurio akūtinį **úo* (plg. a. pl. *-*úos*+*-*én*) greičiausiai dėl kitų daugiskaitos lokatyvų įtakos, plg. s. lie. *añglisu* 'anglyse', *tur̃gusu* 'turguose'.

Tai II kirčiuotė. Ilgos šaknies atitikmenys latvių kalboje turi krintančiąją (krītošā) priegaidę (*pràts* 'prõtas') kaip ir cirkumfleksinės šaknies oksitonai (*vìlks* 'vil̃kas').

§ 337. Akūtinės šaknies oksitonams dabar atstovauja III kirčiuotė, pvz., *dárbas*, n. pl. *-aĩ*, *grū́das*, *-aĩ*, *lángas*, *-aĩ*, *óras*, *-aĩ*. Plg. latvių atitikmenis su laužtine priegaide *dar̂bs*, *grûds*, *luôgs*, *ârs*. Cirkumfleksinės ir trumpos šaknies oksitonų reprezentantas yra IV kirčiuotė, pvz., *dar̃žas*, *-aĩ*, *draũgas*, *-aĩ*, *kiẽmas*, *-aĩ*, *vil̃kas*, *-aĩ* (= la. *dàrzs*, *dràugs*, *cìems*, *vìlks*).

Kirčio dabartinis šokinėjimas matyti iš daiktavardžių *rýtas* (III) ir *vil̃kas* (IV) paradigmų:

	Vienaskaita	Daugiskaita		Dviskaita
N.	*rýtas vil̃kas*	*rytaĩ vilkaĩ*	N.-A.	*dù rýtu vilkù*
G.	*rýto vil̃ko*	*rytų̃ vilkų̃*	D.	*dvíem rytám vilkám*
D.	*rýtui vil̃kui*	*rytáms vilkáms*	I.	*dviẽm rytam̃ vilkam̃*
A.	*rýtą vil̃ką*	*rýtus vilkùs*		
I.	*rýtu vilkù*	*rytaĩs vilkaĩs*		
L.	*rytè vilkè*	*rytuosè vilkuosè*		
V.	*rýte! vil̃ke!*			

Grąžinus *vilko* paradigmoje kirtį į šaknį nuo akūtinės galūnės (i. sg., l. sg., a. pl. ir n. -a. du.), abi kirčiuotės susilietų į vieną. Tokia greičiausiai ir turėjo būti senesnė kilnojamojo kirčio paradigma. Jai būdingas kirčio nukėlimas iš galūnės į šaknį visose vienaskaitos linksnių formose, išskyrus lokatyvą (žemaičiai bei vakarinė aukštaičių dalis ir šio kirčiuoja šaknį: *rýte*), daugiskaitos akuzatyvą ir dviskaitos nominatyvą-akuzatyvą.

Ši paradigma gerokai primena kirčio šokinėjimą slavų kalbose, plg.:

	Vienaskaita	Daugiskaita
N.	*rýtas* = r. *зуб*	*rytaĩ*, bet r. *зу́бы*
G.	*rýto* = r. *зу́ба*	*rytų̃* = r. *зубóв*
D.	*rýtui* = r. *зу́бу*	*rytáms* = r. *зубáм*, s. r. *-óмъ*
A.	*rýtą* = r. *зуб*	*rýtus* = r. *зу́бы*
I.	*rýtu* : r. *зу́бом*	*rytaĩs* : s. r. *зу́бы́*
L.	*rýtè* : r. *зу́бе*	*rytuosè* : r. *зубáх*, s. r. *-ѣ́хъ*.

Dėl to lingvistai neretai kalba apie baltų-slavų kilnojamo kirčio paradigmą šalia pastovios baritoninės. Bet baltai galėjo turėti ir oksitoninę paradigmą, plg. šio kamieno įvardžių oksitoninį kirčiavimą: *katràs*, *katrõ*, *katrám*, *katrą̃* ir t. t. Taigi ir šio linksniavimo tipo kirčiavimo istorija dar tebėra neaiški, tyrėjai tebesiginčija.

van Wijk leidinyje Le monde orientale, XI, 211–223, Nieminen Ausgang 127–170, Pedersen Études lit. 21–44, Torbiörnsson Die lit. Akzent. ir APh V 88–92, Skardžius Kirčiavim. 28–30, Stang Vergleich. Gram. 297–301, 304–307, Kazlauskas Istor. gram. 33–49.

1. Kodėl išnagrinėtą daiktavardžių linksniavimo tipą vadiname *ŏ* (arba *ŏ/ĕ*), kartais *a* kamienu? (§ 319–320).

2. Trumpai aptarkite iš eilės kiekvienos linksnių galūnės istoriją (§ 321–335).

3. Kurios galūnės yra antrinės kilmės, atsirado priaugus tam tikrai postpozicijai? (§ 326, 333).

4. Kuo archaiška n. sg. galūnė *-as*? (§ 321).

5. Kuo ypatinga g. sg. galūnė *-o*? Kaip aiškinama jos kilmė? (§ 322).

6. Kokias tris *ŏ* kamieno d. sg. galūnes turi lietuvių kalba, jos senieji raštai, tarmės? Nurodykite šių galūnių paplitimą (§ 323).

7. Kaip aiškinama Debeikių apylinkių tarminė d. sg. galūnė *-ai*? (§ 323).

8. Kaip aiškinama d. sg. galūnių *-ui*, *-uo* ir *-u* kilmė? (§ 323).

9. Paaiškinkite, kaip ir kodėl sutapo *ā* ir *ŏ* kamienų a. sg. galūnės (§ 299, 324).

10. Iš kur žinome, kad i. sg. galūnė *-u* kilo iš **-úo* < ide.**-ō*? (§ 325).

11. Kodėl dvibalsis *uo* i. sg. galūnėje virto *u*, o vienaskaitos nominatyvo galūnėje, pvz., *sesuõ*, liko koks buvęs? (§ 149–150).

12. Kas rodo, kad l. sg. *miškè* iš **miškę̀*? (§ 326).

13. Kokią galūnę turėjo senovinis (nepostpozicinis) vienaskaitos lokatyvas ir kur ji turima lietuvių kalboje? (§ 326).

14. Kaip aiškinama postpozicinės l. sg. formos kilmė (postpozicijos priaugimas)? (§ 326).

15. Kodėl v. sg. *vil̃ke* yra senovinis grynas kamienas? (§ 327 ir 124, 131).

16. Ką žinote apie vokatyvo formų kirčiavimą? (§ 302, 327).

17. Kodėl trumpinamos vokatyvo formos? (§ 302, 327).

18. Ką žinote apie *Adõmai* tipo vokatyvo formų kilmę? (§ 327).

19. Kaip aiškinama n. pl. galūnės *-ai* kilmė? (§ 328).

20. Kodėl ir kaip g. pl. galūnė **-ōn* virto lietuvių *-ų*? (§ 329).

21. Kodėl *-ų* yra visų linksniavimo tipų g. pl. galūnė? (§ 329).

22. Kas rodo, kad d. pl. *vilkãmus* yra senesnė forma negu *vilkáms*? (§ 305).

23. Kodėl daugiskaitos datyvo formos laikomos baltų–slavų–germanų bendrybe? § (305).

24. Kodėl šalia *vilkáms* sakome ir *vilkám*? (§ 281).

25. Iš kur žinome, kad a. pl. galūnė *-us* iš **-úos*? (§ 331).

26. Koks ryšys tarp galūnių vokalizmo a. pl. m. *(ger)-us*, *(ger)-úos-ius*/že. *(ger)-ū́s-ius* ir *(t)-uõs*, že. *(t)-ùs* 'tuos'? (§ 153).

27. Kokia l. pl. formos *miškuosè* kilmė? (§ 333).

28. Kodėl žemaičiai turi l. pl. formą *miškūsè*? (§ 331, 333).

29. Kokia l. pl. formos *miškuosu*/že. *miškūsu* kilmė? Ką ji turi bendra su *keturíesu* 'keturiese'? (§ 333).

30. Kaip aiškintina tarmių forma *miškuosa* ir ryt. aukštaičių tarminė galūnė *-uose* vietoj laukiamos *-uosi*? (§ 308).

31. Kodėl atsirado trumpa forma *miškuõs* 'miškuose'? (§ 308).

32. Ką žinote apie loc. pl. formų kirčiavimą? (§ 308, 333).

33. Kas rodo, kad n.-a. du. _dù vilkù_ turi _-ù_ iš _*-úo_ < ide. _*-ō_? (§ 334).

34. Aptarkite d.-i. du. formas _vilkamu_, _vilkami_, _vilkama_ (§ 310, 335).

35. Kodėl i. du. _vilkam̃_ galūnė tvirtagalė? (§ 310).

36. Kurių linksnių _ŏ_ kamieno formas palietė Sosiūro-Fortunatovo dėsnis? (§ 336, 337).

37. Kaip turėjo būti kirčiuojami III ir IV kirčiuočių daiktavardžiai prieš pradedant veikti Sosiūro-Fortunatovo dėsniui? (§ 337).

_i̯ŏ_ ir _ii̯ŏ_ kamienai

§ **338.** Pirmiausia apžvelgsime _i̯ŏ_ kamieno daiktavardžių linksniavimą. Šiam tipui priklauso tokie daiktavardžiai, kurių kamiengalyje buvo ide. _*i̯ŏ_ > _*ja_, t. y. kurie prieš _ŏ_ turėjo dar _i̯_ > _j_. Tai I linksniuotės daiktavardžiai su vienaskaitos nominatyvo galūne _-as_ po minkšto priebalsio, pvz., _kẽlias_, _svẽčias_. Jie sudaro tam tikrą _ŏ_ kamieno variantą: tai _i̯_ > _j_ vediniai iš _ŏ_ kamieno. Visi linksniai iš seno turėjo tą pačią fleksiją kaip ir _ŏ_ kamieno daiktavardžių. Pateikiame paradigmą su galūnių kilmės nurodymu:

Vienaskaita

N. _svẽčias_ < _*(svet)i̯ŏs_
G. _svẽčio_ < _*(svet)i̯ā̃_ (iš _*-i̯ŏ-ĕd_?)
D. _svẽčiui_ < _*(svet)i̯ōi_ (iš _*-i̯ŏ-ĕi_)
A. _svẽčią_ < _*(svet)i̯ŏn_ (_*-i̯ŏ-m_)
I. _svečiù_ < _*(svet)i̯ṓ_ (iš _*-i̯ŏ-ŏ_ ar _*-i̯ŏ-ĕ_)
L. s. lie _svetè_ < _*(svet)i̯ē̩_ + _én_
V. s. lie. _svẽtè_ < _*(svet)i̯ĕ_

Daugiskaita

N. _svečiaĩ_ < _*(svet)i̯ŏi_
G. _svečių̃_ < _*(svet)i̯ō̃n_ (iš _*-i̯ŏ-ŏm_)
D. _svečiáms_ < _*(svet)i̯ŏmus_
A. _svečiùs_ < _*(svet)i̯ṓns_
I. _svečiaĩs_ < _*(svet)i̯ōis_ (_-i̯ŏis_?)
L. _svečiuosè_ < _*(svet)i̯ṓns_ + _én_

Dviskaita

N. -A. _dù svečiù_ < _*(svet)i̯ṓ_ (iš _*-ŏ-ĕ_)
D. _dviem svečíam_ < _*(svet)i̯ŏmā_
I. _dviẽm svečiam̃_ < _*(svet)i̯ŏmā́_

Vietoj senovinių formų l. sg. _svetè_ ir v. sg. _svẽtè_ dabar vartojamos naujos l. sg. _svetyjè_, v. sg. _svetỹ_. Tai bus aptariama § 343, 344.

§ **339.** Šalia _i̯ŏ_ kamieno iš seno buvo ir _ii̯ŏ_ kamienas, kurį sudarė daiktavardžiai, prieš *_i̯ŏ_ turėję dar balsį _i_, t. y. kurių kamieno gale buvo priesaga _-ii̯ŏ-_ > _-ija-_. Šio tipo dabartinis tęsinys yra I linksniuotės daiktavardžiai su vienaskaitos nominatyvo galūnėmis _-ys_ ir _-is_, pvz., _brólis_, _genỹs_ iš *_brālijas_, *_genijas_ (_-ijas_ < *_-ii̯ŏs_). Pirmykštis sveikas kamienas išliko senuose baltų skoliniuose Pabaltijo finams, pvz., estų _takijas_ 'varnalėša' iš balt. *_dagijas_ > lie. _dagỹs_, la. _dadzis_.

Dabar šis linksniavimo tipas lietuvių kalboje yra labai produktyvus. Jam priklauso ne tik seni veldiniai, bet nuolat pasidarome vis daugiau naujų šio tipo daiktavardžių, pvz., _ieškinỹs_, _įniršis_, _kaišìklis_, _keliãrodis_, _laĩkraštis_ ir daug kitų. Dar plg. išvestines _Tautvỹdis_, _Gaigãlis_ tipo pavardes (iš _Taũtvydas_, _Gaĩgalas_) ir išvestinius vardus _Jõnis_, _Pẽtris_ (iš _Jõnas_, _Pẽtras_).

§ **340.** Manoma, kad priesagos _-ii̯ŏ-_ (> _-ija-_) garsų junginyje _ii̯_ (resp. _ij_) + i l g a s i s balsis anksti išnyko _i_, taigi, pvz., vietoj g. sg. *_dagii̯ā_ atsirado vienu skiemeniu trumpesnė forma *_dagi̯ā_ 'dagio'. Dėl sisteminių priežasčių ilgainiui prie šių buvo priderintos (sutrumpintos) ir tos paradigmos formos, kur _ii̯_ (_ij_) buvo prieš t r u m p ą balsį (tokių mažiau). Taip turėjo susiformuoti skiemeniu trumpesnių formų baltiška paradigma, iš esmės sutampanti (išskyrus vienaskaitos nominatyvą, apie jį vėliau) su _i̯ŏ_ kamieno paradigma, plg.:

Vienaskaita

N.	*_dagii̯as_ → _dagỹs_ ir	*_sveti̯as_
G.	*_dagii̯ā_ → *_dagi̯ā_	*_sveti̯ā_
D.	*_dagii̯ōi_ → *_dagi̯ōi_	*_sveti̯ōi_
A.	*_dagii̯an_ → *_dagi̯an_	*_sveti̯an_
I.	*_dagii̯ō_ → *_dagi̯ō_	*_sveti̯ō_
L.	*_dagii̯en_ → *_dag(i̯)en_	*_svet(i̯)en_

Daugiskaita

N.	*_dagii̯ai_ → *_dagi̯ai_	*_sveti̯ai_
G.	*_dagii̯ōn_ → *_dagi̯ōn_	*_sveti̯ōn_
D.	*_dagii̯amus_ → *_dagi̯amus_	*_sveti̯amus_
A.	*_dagii̯ōns_ → *_dagi̯ō(n)s_	*_sveti̯ō(n)s_
I.	*_dagii̯ais_ → *_dagi̯ais_	*_sveti̯ais_
L.	*_dagii̯ō(n)su_ → *_dagi̯ō(n)su_	*_sveti̯ō(n)su_

Dviskaita

N. -A.	*_dagii̯ō_ → *_dagi̯ō_	*_sveti̯ō_
D. ir I.	*_dagii̯amā_ → *_dagi̯amā_	*_sveti̯amā_

§ **341. N. sg.** dabartinės galūnės *-ys* ir *-is* kildinamos iš **ijas<*-i̯ŏs*. Matyt, dėl sisteminio trumpinimo (vienu skiemeniu ilgesnė forma už g. sg. ir kt.) ši galūnė anksti neteko balsio *a<*ŏ*, o garsų likutis *-ijs* resp. *-i̯s* buvo sutrauktas į *-ys*. Kontrakciją rodo galūnės cirkumfleksas.

N. sg. galūnę *-ys* dabar bendrinėje kalboje ir dalyje tarmių turi tik III ir IV kirčiuočių daiktavardžiai (oksitonai), pvz., *arklỹs*, *garnỹs*, *lydỹs*, *ožỹs*, *piršlỹs*, *šaulỹs*, *žynỹs*. I ir II kirčiuočių daiktavardžiai (baritonai) turi galūnę *-is*, pvz., *brólis*, *dal̃gis*, *dañgtis*, *káilis*, *kam̃štis*, *kar̃štis*, *kìškis*, *kùrmis*, *mólis*, *paũkštis*, *rùdis*, *žõdis*. Tarmių duomenys rodo, kad ir čia galūnė *-is* yra kilusi iš **-īs* arba vartojama vietoj senesnės **-īs*. Didelė rytų aukštaičių dalis (uteniškiai, kupiškėnai, daugelis anykštėnų ir jų artimesni kaimynai) šio kamieno vardažodžių galūnės *-is* visai neturi. Čia tėra *-ys*, dedama ne tik oksitonams, bet ir baritonams: sako, pvz., *brólys* 'brolis', *mẽdys* 'medis' ir *dìdelys* 'didelis', *medìnys* 'medinis', *gerẽsnys* 'geresnis'. Vakarų ir šiaurės žemaičiai baritonų galūnės *-is* balsį taria siaurai, taigi ir jų *-is* iš **-īs*. Latvių *brãlis* 'brolis' taip pat turi *-is* iš **-īs*, plg. *avs* 'avis' (čia *-is* iš **-ĭs*). Nekirčiuota galūnė *-īs* fonetiškai galėjo sutrumpėti ne tik žemaičių, bet ir pažemaitės aukštaičių, taip pat rytų aukštaičių panevėžiškių ir jų kaimynų plote. Kitur *-is* atsiradimas vietoj *-īs* sudaro problemą. Iškelta įvairių hipotezių, pvz., kad nekirčiuota galūnė **-īs* fonetiškai sutrumpėjo visose tarmėse (šios hipotezės šalininkai mano, kad n. pl. *ãkys*, *sū́nūs* turi naujai pailgintus balsius pagal n. pl. *šãkos*, *kãtės*), kad galūnė *-is* gauta iš *i* kamieno (plg. *rū́šis*, g. sg. *rū́šies*) ir kt. Plačiau žr. Endzelin leidinyje Streitberg-Festgabe 42, Skardžius Žodž. dar. 61–62, Zinkevičius Liet. dial. 216–217, Stang Vergleich. Gram. 188–192, Kazlauskas Istor. gram. 182–184.

Iš esmės sutapus *i̯ŏ* ir *ii̯ŏ* kamienų paradigmoms, ilgainiui imta painioti ir išlikusias skirtingas n. sg. galūnes. Dabar vis labiau įsigali *ii̯ŏ* kamieno galūnės *-ys*, *-is* vietoj *i̯ŏ* kamieno galūnės *-ias*. Tasai procesas prasidėjo seniai. Plg. *šerỹs* ir baltų skolinį suomiams *harja*<balt. **šeri̯a(s)*. Dabartinį *-ias*, *-is* ir *-ys* galūnių sumišimą rodo kad ir šie pavyzdžiai (norminės bendrinės kalbos formos išretintos): *élnias* ‖ *élnis*, *jáučias* ‖ *jáutis*, *kẽlias* ‖ *kẽlis* ‖ *kelỹs*, *kraũjas* ‖ *kraũjis*, *mẽdžias* ‖ *mẽdis* ‖ *medỹs*, *svẽčias* ‖ *svẽtis* ‖ *svetỹs*, *vãrias* ‖ *vãris* ‖ *varỹs*, *vė́jas* ‖ *vė́jis*, *vélnias* ‖ *vélnis* ‖ *velnỹs*, *pjovė́jas* ‖ *pjovė́jis* ‖ *pjovėjỹs*.

Senuosiuose raštuose daiktavardžių su n. sg. galūne *-ias* yra daugiau negu dabartinėje kalboje, pvz., *amžias* 'amžius' (DP, BrB, BrP, PS ir kt.; dabar perėjęs į *i̯u* kamieno paradigmą), *karias* 'kariuomenė; karas; karys' (= la. *kaŗš*<**kari̯as*), *varias* 'varis' (= la. *vaŗš*<**vari̯as*). Dar plg. senųjų

raštų *jaučias* 'jautis', *medžias* 'medis' (= la. *mežs* 'miškas' < **medi̯as*, skr. *mádhyas* 'vidurinis'), *telias* 'teliukas, veršis' (= la. *teļš* < **teli̯as*), turimus ir dabartinėse tarmėse.

Iš dabar vyraujančių variantų su galūnėmis *-ys* ir *-is*, atrodo, vis labiau ima įsigalėti (net bendrinėje kalboje) nominatyvai su *-ys* resp. oksitoninis formų kirčiavimas. Plg. bendrinės kalbos dubletą *smė̃lis* || *smėlỹs*.

Pavyzdžiai iš tarmių: *alksnỹs* 'alksnis', *antakỹs* 'antakis', *barnỹs* 'barnis', *botkotỹs* 'botkotis', *brolỹs* 'brolis', *erškėtỹs* 'erškėtis', *gluosnỹs* 'gluosnis', *gurkšnỹs* 'gurkšnis', *kalvỹs* 'kalvis', *kąsnỹs* 'kąsnis', *klonỹs* 'klonis', *koštuvỹs* 'koštuvis', *kurmỹs* 'kurmis', *latvỹs* 'latvis', *lepšỹs* 'lepšis', *lietuvỹs* 'lietuvis', *molỹs* 'molis', *vokietỹs* 'vokietis', *zuikỹs* 'zuikis', *žingsnỹs* 'žingsnis'. Atvirkščias reiškinys, tarmių *-is* vietoj bendrinės kalbos *-ys*, pasitaiko retai, pvz., *dãgis* 'dagys', *ẽžis* 'ežys', *gùrklis* 'gurklys'.

§ **342. A. sg.** Dabar vartojamos formos su galūne *-į*, pvz., *brólį*, *dãgį*, laikytinos antrinėmis. Jos negalėjo fonetiškai išriedėti iš senovinių **brāli̯an*, **dagii̯an* → *brāli̯an*, **dagi̯an*. Kadangi prie n. sg. *dagỹs* senovinis akuzatyvas **dagii̯an* → *dagi̯an* nebetiko, tai pagal *vaikas* : **vaikan*, *akis* : **akin* ir kt. modelį šalia n. sg. **dagīs* buvo pasidarytas akuzatyvas **dagīn*, iš kurio išriedėjo dabartinė forma *dãgį*, savo galūne sutampanti su *i* kamieno akuzatyvu, plg. *vãgį*. Tai suartino šiuos abu linksniavimo tipus, davė impulsą jų sąveikai, kartu galėjo prisidėti prie n. sg. galūnės *-is* atsiradimo šalia *-ys*, plg. *rū́šį* : *rū́šis* = *brólį* : *x* (*x* = *brólis*).

Labai produktyvaus *ii̯ŏ* kamieno a. sg. galūnė *-į* ėmė brautis ir į *i̯ŏ* kamieno paradigmą. Jau XVI–XVII a. raštuose pasitaiko a. sg. *-į* šalia n. sg. *-ias*, pvz., a. sg. *kraujį*, *kelį*, *išganytojį*, *sutvėrėjį* šalia n. sg. *kraujas*, *kelias*, *išganytojas*, *sutvėrėjas*. Vietomis taip pasakoma ir dabar tarmėse, tačiau bendrinėje kalboje (ir daugelyje tarmių) dabar nusistovėjo modelis n. sg. *-ias* : a. sg. *-ią*, bet n. sg. *-ys*, *-is* : a. sg. *-į*.

§ **343. L. sg.** Šio linksnio senovinės *i̯ŏ*-kamienės formos dar pasitaiko senuosiuose raštuose ir (labai retai) dabartinėse tarmėse, pvz., *ámže* 'amžiuje' (šalia n. sg. *ámžias*), *išganýtoje* 'išganytojuje', *kelè* 'kelyje' (n. sg. *kẽlias*), *kraujè* 'kraujuje', *medè* 'medyje' (n. sg. *mẽdžias*), *vė̃je* 'vėjuje'. Vietoj tokio tipo senovinių formų dabar paradigmoje įsigalėjo naujadarinės su galūne *-yje*, rečiau *-uje*. Šios galūnės vartojamos tiek buvusių *i̯ŏ*, tiek ir *ii̯ŏ* kamienų paradigmoje. Galūnė *-yje* gali būti įsivesta iš *i* kamieno paradigmos, plg. *akyjè*. Bet ji galėjo atsirasti *ii̯ŏ* kamieno paradigmoje ir pagal modelį a. sg. **-an* (iš **-ān*) : l. sg. **-ājen* = **-en* (iš **-ēn*) : **-ējen* = **-in* (iš **-īn*) : *x*; *x* = **-ījen*. Galūnė *-uje* atsirado dėl *i̯u* ir *(i)i̯o* kamienų suartėjimo. Apie tai bus kalbama § 386.

§ **344. V. sg.** Senovinės *i̯o*-kamienės formos dabar jau labai retos, pasitaiko daugiausia tarmėse ir sen. raštuose, pvz., *kraujė̃*, *švetė̃* (< **svetie̯*) arba *svečė̃* (su *č* iš kitų linksnių), *telė̃*, *vė̃je*, *velnė̃* (ir *vélne*, *veĩne*), *mókytoje*. Daiktavardžių *ii̯ŏ* kamienas dabar paprastai turi galūnę *-y* (oksitonai) arba *-i* (baritonai), pvz., *arklỹ*, *ožỹ*, *bróli*, *kùrmi*. Jos abi gali būti iš **-ii̯ẽ* (su numestu *-e* dėl sisteminio trumpinimo ir *-ii̯-* resp. *-ij-* > *-ỹ*), plg. n. sg. *-ys*, *-is* iš **-ii̯ŏs*. Šias abi galūnes kartais gauna ir *i̯ŏ* kamieno daiktavardžiai, pvz., dial. *kelỹ*, *svetỹ*, dial. *vélni (velnỹ)*, *vė̃ji*. Be to, dar plačiai vartojamos formos su *(i̯)u* kamieno galūne *-au* (ypač priesagų *-tojas*, *-ėjas* daiktavardžiai), pvz., *mókytojau*, *rašýtojau*, *pjovė̃jau*, *siuvė̃jau* ir *dievùliau*, dial. *bróliau*, *jáučiau*, *mùlkiau*, *svė̃čiau*, *tìnginiau*, *vélniau*, *žiõpliau*. Apie tokias formas bus kalbama § 386.

Daiktavardis *brólis* bendrinėje kalboje ir daugelyje tarmių turi formą *brolaũ* (dial. ir *brólau*), pasidarytą pagal *sūnaũ* pavyzdį. Plg. dial. *žeñtau*, *Viñcau*, liaudies dainų *dùktau* 'dukrele', Donelaičio raštuose *gaidaũ* 'mano mielas, brolyti, širdele'. Taigi vokatyvo formos dabar gerokai įvairuoja. Dar plg. dial. *ožiẽ*, *velniẽ* (*i* kamieno galūnė), *diẽdule* / *diedùle* (*-e* kaip *viĩke*), *bró(l)*, *žmogél* (§ 302), *Jõniai* (n. sg. *Jõnis*, plg. *Jõnai* šalia *Jõnas*).

Endzelynas Gars. ir form. 109–111, Otrębski Gramatyka III 16–22, Zinkevičius Liet. dial. 216–221, Stang Vergleich. Gram. 188–197, Kazlauskas Istor. gram. 178–187.

1. Kas yra *i̯ŏ* kamienas ir kuo šis linksniavimo tipas iš seno skyrėsi nuo *ŏ* kamieno? (§ 338).
2. Kuo *ii̯ŏ* kamienas skyrėsi nuo *i̯ŏ* kamieno? (§ 339).
3. Kaip aiškinamas *ii̯ŏ* kamieno formų sutrumpėjimas? (§ 340).
4. Paaiškinkite n. sg. galūnės **-ii̯ŏs* > **-ijas* virtimą *-ỹs*? (§ 341).
5. Aptarkite n. sg. galūnės *-is* kilmės problemą (§ 341).
6. Papasakokite apie n. sg. galūnių *-ias*, *-ys* ir *-is* sumišimą (§ 341).
7. Kaip aiškinama a. sg. formos su galūne *-į* kilmė? (§ 342).
8. Pasakykite kelis senovinės *i̯ŏ*-kamienės l. sg. formos su galūne *-e* pavyzdžius (§ 343).
9. Kaip atsirado šių linksniavimo tipų l. sg. forma su galūne *-yje*? (§ 343).
10. Paaiškinkite l. sg. galūnės *-uje* atsiradimą *(i)i̯ŏ* kamieno paradigmoje (§ 343 ir 386).
11. Pateikite senovinės v. sg. formos su galūne *-e* pavyzdžių (§ 344).
12. Kaip aiškinama v. sg. galūnių *-y*, *-i* kilmė? (§ 344).
13. Paaiškinkite šių v. sg. formų kilmę: *vedė̃jau* (§ 386), *brolaũ* (§ 344), *velniẽ* (§ 344), *bernél* (§ 302).

Užduotys: 20. Iš toliau pateikto teksto išrinkite visas *ŏ*, *i̯ŏ* ir *ii̯ŏ* kamienų formas (tiek daiktavardžių, tiek kitų kalbos dalių) ir suskirstykite jas pagal kamienus (*ii̯ŏ* kamienui skirkite tiktai tas formas, kurios nebūdingos *i̯ŏ* kamienui).

Nutūpė žvirblis kieme ant mėšlyno ir čirškia laibu balseliu. Pribėgo katinas, sugriebė žvirblį už sparnų ir rengiasi ėsti. Bet žvirblelis sako katinui: „Nė vienas ponas nevalgo pietų, prieš tai burnos nenusiprausęs". Tada katinėlis padėjo žvirblelį ant smėlio ir ėmė kojele prausti burną. Paukštelis pašoko iš vietos ir nuskrido vėjo greičiu. Labai užsirūstino nevidonas pelių karalius ir sako, kad kol bus gyvas, visuomet pirma pietus valgysiąs, o tik paskui grožiu rūpinsis. Taip katinai ir dabar tebedaro.

21. Iš 20-oje užduotyje išrinktų formų atskirkite tas, kurios: a) galūnėse turi iš seno trumpus balsius, b) su antrinės kilmės trumpaisiais galūnių balsiais (atskirai nurodykite sutrumpėjimus dėl Leskyno dėsnio), c) turi dėl Sosiūro-Fortunatovo dėsnio pakitusį kirčiavimą.

i kamienas

§ **345**. Iki šiol apžvelgti *ā*, *ią*, *ē* ir *ŏ*, *įŏ*, *iįŏ* kamienai, kurie sudaro dvi pirmąsias linksniuotes, yra produktyvūs dabartinės lietuvių kalbos daiktavardžių linksniavimo tipai. Likusias III–V linksniuotes sudarantys kaitybiniai tipai, taigi ir *i* kamienas, yra neproduktyvūs ir nykstantys. Į jų paradigmas veržiasi produktyviųjų tipų fleksija. Antai šalia *i* kamieno formų g. sg. *vagiẽs*, i. sg. *vagimì*, n. pl. *vãgys*, d. pl. *vagìms*, a. pl. *vagìs*, i. pl. *vagimìs*, l. pl. *vagysè* pasakome ir *vãgio*, *vagiù*, *vagiaĩ*, *vagiáms*, *vagiùs*, *vagiaĩs*, *vagiuosè* su *(i)įŏ* kamieno galūnėmis, plg. *svẽčio*, *svečiù*, *svečiaĩ*, *svečiáms*, *svečiùs*, *svečiaĩs*, *svečiuosè*. Tarmėse tokios formos labai plačiai įsigalėjusios.

§ **346**. Prie *i* kamieno skiriami tokie daiktavardžiai, kurių kamiengalyje buvo *-i-*, besikaitaliojantis su ide. **ei*>lie. *ie* (balsių kaitos *i* eilė). Tai III linksniuotės daiktavardžiai, pvz., *rū́šis*, *širdìs*, *akìs*, *vagìs*. Daugumas jų yra moteriškosios giminės, pvz., *akìs*, *angìs*, *ántis*, *ašìs*, *avìs*, *dalìs*, *kártis*, *krósnis*, *krūtìs*, *mirtìs*, *naktìs*, *pusnìs*, *šaknìs*, *ugnìs*, *vilnìs*, *viltìs*, *žuvìs*. Vyriškosios giminės *i* kamieno daiktavardžių yra nedaug, pvz., *dantìs*, *debesìs*, *dieverìs*, *geluonìs*, *vagìs*, *žvėrìs*. Vienas kitas gali būti ir abiejų giminių (vad. bendrosios giminės), pvz., *delsuonìs*, *grobuonìs*.

Vyriškosios giminės daiktavardžiai, nykstant *i* kamieno paradigmai, gauna vyriškojo *(i)įŏ* kamieno (I linksniuotės) galūnes: *vãgio*, *vãgiui*, *vagiù*, *vagiaĩ* ir t. t. Į moteriškosios giminės *i* kamieno daiktavardžių paradigmą braunasi moteriškųjų *ią* arba (tarmėse) *ē* kamienų fleksija (iš II linksniuotės), pvz., *ãkiai*, *su akià* kaip *val̃džiai*, *su valdžià*. Taigi aiški tendencija diferencijuoti linksniavimą pagal gimines.

Savo ruožtu *i* kamienas yra pasipildęs iš priebalsinių kamienų (V linksniuotės). Apie tai bus kalbama § 388, 396–405.

§ **347.** Paradigma:

Vienaskaita	Daugiskaita	Dviskaita
N. *avìs*	*ãvys*	N. -A. -V. *du vagiù, dvi avì*
G. *aviẽs*	*avių̃*	D. *dvíem avìm*
D. *ãviai, vãgiui*	*avìms*	I. *dviẽm avim̃*
A. *ãvį*	*avìs*	
I. *avimì*	*avimìs*	
L. *avyjè*	*avysè*	
V. *aviẽ!*		

Senovinį kamiengalį sudarė balsis *i*, kuris kaitaliojosi su **ei*>*ie*. Tasai kamiengalis dar aiškiai matyti daugelio linksnių dabartinėse galūnėse, pvz., (*-i-*) n. sg., a. sg., i. sg., d. pl., a. pl., i. pl., d. -i. du. ir (*-ie-* iš **-ei-*) g. sg., v. sg.

Indoeuropiečių kalbose šių daiktavardžių kamiengalis galėjo turėti net tris balsių kaitos laipsnius: pamatinį **ĕi*, **ŏi*, pailgintąjį **ēi*, **ōi* ir silpnąjį **i*. Tos kaitos (*ĕi* : *i*) reliktų žymu ir lietuvių kalboje.

§ **348. N. sg.** *-is*<ide. **-ĭ-s*, plg. la. *avs* (dial. ir s. r. *avis*) 'avis', pr. *assis* 'ašis', s. sl. *gostь* 'svečias' (*-ь*<*-is*), lot. *ovis*, skr. *ávis* 'avis', gr. πόλις 'miestas'. Daugelyje dabartinių indoeuropiečių kalbų galūnė *-is* yra anksti redukavusis ir išnykusi (plg. § 321).

§ **349. G. sg.** *-iẽs*<**-eĩs*, plg. s. la. ir dial. *avis* (b. k. *avs*), s. sl. *gosti* (*-i* iš **-eis*), gr. dial. πόλεις, oskų *aeteis* 'dalies'.

Baltų **-eis* gali būti iš kamiengalio *-ei-* ir galūnės *-s*. Kitos indoeuropiečių kalbos rodo buvus formas su dvejopu kamiengaliu: *-ei-* / *-oi-* ir *-i-*. Plg. skr. *ávyas*<**ŏu̯i-es* ir *agnḗs* 'ugnies' (*-ēs* iš **-ĕi-s*), gotų *qēnais*[153] 'žmonos' (*-ais* iš **-ŏi-s*). Prie kamiengalio *-i-* būdavo dedama visa galūnė **-ĕs* / **-ŏs*, o prie kamiengalio *-ei-* – redukuotoji **-s*. Dar plg. gr. οἰός 'avies'<**ŏvi-ŏs* ir πόλεις 'miesto'<**pŏlĕi-s*. Baltai (ir slavai) bus paveldėję formas su kamiengaliu *-ei-*.

§ **350. D. sg.** dabar turi dvejopas formas, vyriškosios giminės daiktavardžių su galūne *-iui* (pvz., *vãgiui*) ir moteriškosios giminės daiktavardžių su galūne *-iai* (pvz., *ãviai*). Tai antrinės kilmės formos, pasidarytos sekant *(i)i̯ŏ* resp. *i̯ā* kamienų pavyzdžiu: *vãgiui* pasidaryta pagal *svẽčiui* (su I linksniuotės galūne), *ãviai* – pagal *mar̃čiai* (su II linksniuotės galūne). Dvejopumas susijęs su pastangomis diferencijuoti skirtingų giminių formas. Juk visų kitų linksniavimo tipų daiktavardžiai lietuvių kalboje tu-

[153] Gotų kalbos tekstų raidės *q* tarimas ne visai aiškus: duslusis labializuotas gomurinis priebalsis arba *kv* tipo dvigarsis.

ri aiškiai pagal gimines diferencijuotą datyvo fleksiją: vyriškosios giminės daiktavardžiai galūnę *-ui* (*vil̃kui, óžiui, sū́nui...*), moteriškosios – *-ai* arba *-ei* (*šãkai, mar̃čiai, kãtei...*).

Tokios naujadarinės datyvo formos XVI–XVII a. raštuose dar retos. Kai kurie autoriai jų visai nevartojo, pvz., Vilentas, Daukša. Kiti – retai tevartojo, pvz., Vaišnoras, Petkevičius, Sirvydas. Kiek dažniau jos pasitaiko Mažvydo ir Bretkūno raštuose. Apskritai dažnesnės vyriškosios negu moteriškosios giminės naujadarinės formos. Šiaip jau XVI–XVII a. raštuose visuotinai vartotos senosios *i* kamieno datyvo formos, tos pačios vyriškosios ir moteriškosios giminės daiktavardžių. Tos senovinės formos buvo dviejų rūšių: 1) su galūne *-ie*, pvz., *vãgie* 'vagiui', *ãvie* 'aviai', ir 2) su galūne *-i*, pvz., *vãgi* 'vagiui', *ãvi* 'aviai'. Pavyzdžiai iš senųjų raštų: *didcʒauſei dalie* MT $239a_{10}$ 'didžiausiai daliai', *ugnie ir wetrai* MT $249a_1$ 'ugniai ir vėtrai', *vgni vmʒinay* PS II 160_1 'amžinai ugniai', *wieſʒpati ſawamuy* PK 154_{25} 'savam viešpačiui', *áki tawai* DP 519_{44} 'tavai akiai', *ligoni ſunkiey negalinčiam* PS II 129_{3-4} 'sunkiai sergančiam ligoniui'.

Abiejų rūšių senovinės formos išliko ir dabartinėse tarmėse. Datyvo galūnė *-ie* dabar labiau būdinga žemaičių tarmei (tariama žemaitiškai: *-ęi* kur sakoma *pêins* 'pienas', *-ī* kur *pīns* ir *ę̄* kur *pę̂ns*), bet pasitaiko ir rytiniuose lietuvių kalbos ploto pakraščiuose, pvz., Gervėčių šnektoje (čia *-ie* išliko nepakitusi). Iš senųjų autorių gausiai ją vartojo Vaišnoras, retai Daukša (*Wieſʒpatie* DP 18_8 'viešpačiui'). Dar plg. *prieg krikſʒtie* AK 7_{18} 'prie krikšto' su *-ie* prie *ŏ* kamieno daiktavardžio prielinksninėje konstrukcijoje.

Galūnę *-i* (*kartais ji numetama*) *dabar vartoja pietų aukštaičiai ir jų* artimesni kaimynai, nors pasitaiko vietomis ir vidurio Lietuvoje. Dar plačiau ji vartojama prielinksninėse konstrukcijose, kur dedama ir kitų kamienų daiktavardžiams, pvz., *prieg kẽli* 'prie kelio', *lig vãkari* 'iki vakaro', *po laĩki* 'po laiko'. Senuosiuose raštuose datyvo galūnė *-i* (taip pat kartais numetama) labai dažna: ją vartojo iš įvairių aukštaičių patarmių ploto kilę autoriai, pvz., Bretkūnas, Daukša, Sirvydas.

Pirmykšte *i* kamieno datyvo galūne laikoma *-ie* < *-*ei*, plg. la. dial. *avi* (*-i* iš *-ie* < *-*ei*), pr. *nautei* 'vargui', s. sl. *gosti* (*-i* iš *-*ei*), lot. *ovī* (*-ī* iš *-*ei*).

Galūnę *-*ei* kai kurie kalbininkai linkę kildinti iš ide. *-*ĕi-ĕi* (=skr. *agnayē*) dėl dviejų *ei* haplologijos. Tačiau visiško aiškumo nėra, žr. Stang Vergleich. Gram. 207, Kazlauskas Istor. gram. 143–146, Szemerényi Einführung 161–162, Mažiulis Balt. deklin. 288–297, Савченко Сравн. грам. 207–208, Barschel ZfSl 1974 2 181–182.

Galūnė *-i* negali būti paveldėta *i* kamieno d. sg. galūnė: nė viena indoeuropiečių kalba nerodo čia buvus galūnės *-*i*. Kalbininkai linkę manyti,

kad ši galūnė buvo įsivesta iš priebalsinių kamienų. Baltų kalbose *i* ir priebalsiniai kamienai glaudžiai susiję. Žemaičiai abiem linksniavimo tipams turi tą pačią galūnę *-ie* (pvz., *ãkie* 'akiai' ir *sẽserie* 'seseriai'), daugelis aukštaičių taip pat galėjo abiem linksniuotėms įsivesti priebalsinių kamienų galūnę, taigi pagal *sẽseri* 'seseriai' pasidaryti ir *ãki* 'akiai'. Priebalsinių kamienų galūnė *-i* turi atitikmenį graikų kalboje, pvz., νυκτί, ποδί ir kt. Tačiau tokie priebalsinių kamienų datyvai irgi sudaro problemą, nes daugelio kalbų duomenys rodo buvus priebalsinių kamienų paradigmoje ide. **-ei*, o ne **-i*. Linkstama manyti, kad formos su *-i* yra senovinės lokatyvo, o ne datyvo formos. Plg. lietuvių ad. sg. *širdi-pi* su postpozicija *-pi* prie l. sg. **širdi*. Aiškinama taip. Kadangi *ā* ir *ē* kamienų d. sg. ir l. sg. galūnės buvo vienodos (plg. *šãkai*, *žẽmei* su *-ai*, *-ei* < **-āi* ,**-ēi* ir *šakojè*, *žẽmėje* su *-oje*, *-ėje* < l. sg. **-āi+én*, **-ēi+én*), tai ilgainiui ir l. sg. **širdì* imta vartoti ne tik lokatyvui, bet ir datyvui reikšti. Tačiau visiško aiškumo anaiptol nėra, žr. van Wijk ZslPh XII 243–246, Stang Vergleich. Gram. 207–208, Kazlauskas Istor. gram. 144–146, Mažiulis Balt. deklin. 288–297, Савченко Сравн. грам. 207–208.

Iš XVI–XVII a. raštų (Daukšos, Vilento, Chilinskio ir kt.) matyti, kad šalia *-i* būta dar galūnės *-ii̯* (rašoma *-ij*, *-iy* ir pan.), greičiausiai pasidarytos iš *-i* pagal *-ui*, *-ai*, *-ei* modelį. Mažvydo ir Slavočinskio raštuose taip užrašyta galūnė galėjo atspindėti pietų žemaičių *-īi̯*, atitinkančią aukštaičių **-iei̯*. Plg. latvių bendrinės kalbos formą *avij* 'aviai'. Apie tokias lietuvių senųjų raštų formas žr. Kazlauskas Istor. gram. 141–143, Zinkevičius LKK XV 164–165.

§ **351. A. sg.** *-į* < **-iñ* yra ide. **-i-n*/**-i-m* tęsinys, plg. la. *avi*, pr. *nautin*, s. sl. *gostь* (*-ь* < **-in*), gr. πόλιν, skr. *ávim*.

§ **352. I. sg.** *-imì* < **-i-mí* ar **-i-mī́*. Buvus **-mí* rodo šiaurės žemaičių tarimas, plg. *vàgimì* (su nepaplatėjusiu *-i*). Tačiau s. sl. *gostьmь* verčia rekonstruoti **-mī́*. Balsio ilgumas resp. siaurumas žemaičių tarmėje gali būti įsivestas iš daugiskaitos, plg. *vagimìs* < **vagimī́s*. Tačiau ir daugiskaitos galūnės balsio ilgumas ne visai aiškus. Tai aptarta § 307.

Galūnę **-mī́* lietuviai deda tik *i*, *(i̯)u* ir priebalsinių kamienų daiktavardžiams, pvz., *akimì*, *sūnumì*, *seser(i)mì*. Tarmėse vietomis ją dar turi įvardžiai, pvz., *tuomì* 'tuo'. Slavai šią galūnę apibendrino visiems linksniavimo tipams, išskyrus *ā* kamieną. Instrumentalį su **-bh(i)* turėjo armėnų kalba. Tasai **-bhi* įžiūrimas ir graikų dalelytėje -φι (Mikėnų įrašuose *-pi*). Spėjama, kad tokios vienaskaitos instrumentalio formos pasidarytos daugiskaitos pavyzdžiu, plg. **-mī́s*/**-bhis* (§ 307). Kitose indoeuropiečių kalbose vienaskaitos instrumentalio formos gerokai įvairuoja ir nelengva rekonstruoti praformą.

Šalia sveikos galūnės *-imi* yra ir sutrumpintas variantas *-im̃* (sisteminis formų trumpinimas), pvz., *vagim̃, akim̃* (atitinkamai ir *sūnum̃* šalia *sūnumì*). Jos pasitaiko jau XVI – XVII a. raštuose. Iš senųjų tekstų matyti, kad trumposios formos anksčiausia įsigalėjo rytų Lietuvoje. Dabar jas jau vartoja ne tik rytų, bet ir vakarų lietuviai. Neretos ir bendrinėje kalboje, raštuose.

Senuosiuose raštuose ir tarmėse pasitaiko moteriškosios giminės daiktavardžių forma su galūne *-i*, pvz., *su avì* 'su avimi'. Plg. la. *avi*. Galūnė *-i* galėtų būti kildinama iš **-í* ir lyginama su sanskrito (vedų) galūne *-ī*, jeigu tik mūsiškės formos nėra analogiškai pasidarytos derinantis prie i. sg. *šakà, katè* šalia a. sg. *šãką, kãtę*.

Dabar gana plačiai vartojamos naujadarinės formos (ypač moteriškosios giminės) su *i̯ŏ* ir *i̯ā* kamienų galūnėmis, pvz., *vagiù, avià*. Apie jas bus kalbama § 365 – 366.

§ **353. L. sg.** *-yjè* yra analoginis darinys šalia l. pl. *-ysè* pagal *šakojè* : *šakosè, žẽmėje* : *žẽmėse* modelį. Sprendžiant iš ad. sg. *akì-pi* (kur **aki* yra lokatyvas su priebalsinių kamienų kilmės galūne), lauktume ne *-yjè*, bet *-ijè*. Tokia galūnė buvo vartojama Mažojoje Lietuvoje, sutrumpinta *-ij* turima ir dabar pietų aukštaičių ir jų kaimynų plote. Senesnę galūnę *-ė(jè)* išlaikė žemaičiai (dabar taria *-ie*). Senieji raštai rodo, kad anksčiau ją dar turėjo artimesni aukštaičiai (Kazlauskas Istor. gram. 150 – 154). Tokią galūnę turi taip pat latvių tarmės (taria *-ē*). Čia visur prieš postpoziciją **én* kalbininkai įžiūri senovinę *i* kamieno l. sg. galūnę **-ḗi* (ide. pailgintojo laipsnio kamiengalis), plg. gr. dial. πόλῃι, skr. (vedų) *agnā́* (su *-ā* < **-ē* vietoj **-ēi*), s. sl. *gosti* (*-i* iš **-ei* ar **-ēi*), got. *qēnai* (*-ai* iš **-ēi*).

Šalia sveikų galūnių *-ije* resp. *-yje*, že. *-ėje* (tokią dar vartojo Mažvydas, pvz., *nakteie* Mž. 26_3 'naktyje') plačiai įsigalėjo sutrumpintos (sisteminis trumpinimas!) *-ij* resp. *-y*, že. *-ėj* (tik senesniuose raštuose) ir *-ė* (> *-ie*) su numestu balsiu arba ir jotu, pvz., *akìj* (ir *-ĩ*) resp. *akỹ(j)*, že. *akẽ(j)* > *àkĩe*. Trumposios formos vartojamos jau XVI – XVII a. raštuose. Iš jų matyti, kad trumpieji variantai bene anksčiausia įsigalėjo žemaičių tarmės plote.

Ne visai aišku, kaip reikia traktuoti Sirvydo raštų pavyzdžius, kurių galūnė parašyta *-ij, -yj, -iy* (= ryt. *-ĩji* < **-ĩjé, -ĩj* ar gal tik *-ī*?).

§ **354. V. sg.** *-iẽ* < **-ei*, plg. s. sl. *gosti* (*-i* < **-ei*), skr. *ávē* (*-ē* iš **-ei*). Tai senovinis grynas kamienas, be galūnės, su pamatiniu kamiengalio balsio laipsniu. Plg. *i* : *ei* > *ie* kaitą žodžių šaknyse, pvz., *prašvìto* : *šviẽčia* (§ 126). Žemaičiai vietoj vokatyvo vartoja nominatyvą.

§ **355. N. pl.** *-ys* (= la. ir pr. *-is*), kaip rodo s. sl. *gostьje*, kildintina iš **-i̯i̯es*. Šios galūnės sisteminis trumpinys *-i̯i̯s* išriedėjo į *-ys*. Rekonstruotoji galūnė **-i̯i̯es* pasidaryta vietoj ide. **-ei̯es* (**-ĕi-ĕs*), plg. skr. *avayas* 'avys',

gr. πόλεις (-εις < *-eįes), lot. *hostēs* 'priešai' (-*ēs* < *-*eįes*), dėl kitų linksnių, turinčių kamiengalį -*i*-, įtakos, plg. d. pl. *avì-mus*, i. pl. *avi-mìs* ir t. t. Ide. *-*eįes* refleksas gali būti išlikęs rytų aukštaičių vilniškių galūnėje -*ies*, pvz., *ãkies* 'akys', jeigu tik ši nėra naujadaras, pasidarytas pagal *šakõs* : *šãkos*, *katẽs* : *kãtės* modelį. Visi šie klausimai tyrėjų neretai diskutuojami, žr. Stang Vergleich. Gram. 211–212, Kazlauskas Istor. gram. 198–199 ir LP XIV 7–17, Zinkevičius Liet. dial. 232, Mažiulis Balt. deklin. 297–304, Schmalstieg BLL 197–201.

§ **356. G. pl.** -*ių̃* < balt. *-*įōn* kildintina iš ide. *-*įōm* (*-*i-ōm*) ar -*iįōm*, plg. la. *avju*, gr. dial. πολίων, av. -*yąm*. Plg. tai, kas pasakyta § 329.

§ **357. D. pl.** -*ims*, s. lie. -*imus*, pvz., *avìmus*. Plg. la. dial. *avim(s)* (la. b. k. *avīm* turi *ī* dėl *ā*, *ē* kamienų įtakos), pr. *crixtiānimans* 'krikščionims', s. sl. *gostьmъ*, got. *qēnim*. Lietuvių galūnėje -*imus* slypi senovinis kamiengalis -*i*- ir galūnė -*mus*, aptarta § 305. Dabar plačiai įsigalėjo formos be -*s*, pvz., *avìm* 'avims'. Jos aptartos § 281.

§ **358. A. pl.** -*is* < *-*ís*, plg. ill. pl. *akýs-na* (§ 408), l. pl. *akys-è* (§ 360), la. a. pl. *avis* šalia l. pl. *avīs*. Bet pr. *ackins*, gr. dial. πόλινς, got. *qēnins* rodo buvus ide. *-*i-ns*. Rytų baltų *-*ís* galėjo atsirasti *ā* kamieno *-*ā́s* pavyzdžiu arba -*is* < -*ís* yra iš senesnės *-*į̄s*.

§ **359. I. pl.** -*imis* < *-*i-mís*, plg. š. že. *àvimìs* (-*is* < *-*ís*), s. sl. *gostьmi* (-*ьmi* < *-*imís*). Taigi lietuvių galūnėje -*imis* slypi senovinis kamiengalis -*i*- ir galūnė *-*mís*, aptarta § 307. Dabar pasakomos ir sutrumpintos formos su galūne -*im̃s*, pvz., *avim̃s* 'avimis'. Toks trumpinimas aptartas § 146. Sakoma ir be -*s*, pvz., *avim̃* 'avimis'. Tai senovinė i. du. forma, aptarta § 281.

§ **360. L. pl.** -*ysè* < a. pl. *-*ís* + *-*én*, kaip ir *ā*, *ŏ* kamienų -*ose*, -*uose* (§ 308, 333). Senieji raštai ir kai kurios rytų aukštaičių vilniškių šnektos dar turi išlaikę senovinį lokatyvą su galūne -*isu*, pvz., *akisù*. Tai labai senų laikų veldinys, plg. s. sl. *gostьchъ*, skr. *avi̦ṣu* (-*i̦ṣu* vietoj -*isu*). Dabar vilniškių plote jį baigia išstumti iš vartosenos naujesnis variantas -*ysu* (*akýsu*) su *ī* iš postpozicinių formų, plg. *akysè*, ill. pl. *akýsna*. Žemaičiai galūnę -*isu* buvo išlaikę iki pat XIX a., žr. § 308. Vietomis pietų žemaičiai ir vakarų aukštaičiai dabar vartoja galūnę -*ise* su -*e* vietoj -*u* iš -*ose*, -*uose*.

Apie dvejopą l. pl. formų kirčiavimą (*akysè* ir *akýse*), variantą su galūne -*ysa* (ir rytų aukštaičių antrine galūne -*yse*), taip pat trumpinius su -*ỹs*/-*ýs* kalbama § 308.

§ **361. N. -a. du.** Moteriškosios giminės daiktavardžiai turi galūnę -*i*, pvz., *dvì akì*. Čia *akì* < **akí*, plg. s. sl. *gosti*, skr. *agnī́*. Galūnė fonetiškai sutapo su *ā* kamieno -*i* < *-*íe* (§ 309). Vyriškosios giminės daiktavardžių vartojamos *įŏ* kamieno pavyzdžiu pasidarytos formos, pvz., *dù vagiù* (plg. *dù*

svečių). XVII a. viduryje, D. Kleino liudijimu, žemaičiai dar buvo išlaikę senovinę ir vyriškosios giminės formą su galūne *-i*, pvz., *du krikščioni, du wieśpati* (PLKG 551). Jos reliktu galbūt laikytina Pagramančio šnektos forma *dù šunì* (Jonikas Pagram. tarm. 48).

Šiaurės žemaičiai, skiriantys **-ī* ir **-ie* refleksus, moteriškosios giminės daiktavardžiams dabar yra apibendrinę *-ę* tarimą (iš *įā* kamieno).

§ **362. D. du.** *-ìm* ir **i. du.** *-im̃* sutrumpinta iš senesnių galūnių d. du. *-ìmu/-ìma*, i. du. *-imì/-imà*, plg. *padė̃k žmonìmu* Dievẽniškės '... žmonėms', *akimì* Liškiavà 'akimis', *výrai naktimà kùlia* Nočia '... naktimis...', *po akima* BrP I 116_{10} 'po akimis'. Dar plg. s. sl. d. -i. du. *gostьma*. Lietuvių galūnėse *-ima, -imu, -imi* slypi senovinis kamiengalis *-i-* ir galūnės *-ma, -mu, -mi*, aptartos § 310.

Endzelynas Gars. ir form. 118–122, Otrębski Gramatyka III 36–44, Stang Vergleich. Gram. 206–213, Zinkevičius Liet. dial. 229–247, Kazlauskas Istor. gram. 192–218, Szemerényi Einführung 160–165, Савченко Сравн. грам. 206–209.

§ **363.** Akūtinės šaknies baritonų (I kirčiuotė), pvz., *ántis, kártis, krósnis, páltis, rū̃šis, svìrtis, tóšis, vìltis*, išlaikytas pastovus visos paradigmos šaknies kirtis: *krósnis, krósnies, krósniai, krósnį, krósnimi, krósnyje, krósnie! krósnys, krósnių, krósnims, krósnis, krósnimis, krósnyse, dvì krósni, dvíem (dviẽm) krósnim*. Kai kurie iš šių daiktavardžių, pvz., *rū̃šis, vìltis*, anksčiau buvo vartojami nedideliame lietuvių kalbos plote. Išplitę kitose tarmėse, jie (kaip tokiais atvejais paprastai būna) gavo tvirtagalę priegaidę ir imti kirčiuoti pagal IV kirčiuotę, taigi, *rūšìs, viltìs*, a. sg. *rū̃šį, vil̃tį*. Toks kirčiavimas dabar labai įsigalėjęs ir braunasi į bendrinę kalbą.

Cirkumfleksinės ir trumpos šaknies baritonų (II kirčiuotė) dabar beveik nėra. Paprastai tokiu laikomas tik daiktavardis *dùrys*, bet ir į jo paradigmą jau braunasi oksitoninės formos: *dùrų, dùrims* || *durìms, durìs, dùrimis* || *durimìs, dùryse* || *durysè*. Daukšos kalboje II kirčiuotės daiktavardžių buvo daugiau, pvz., *buĩtis, mir̃tis, ùgnis, ùsnis*. Anuomet buvo kirčiuojama taip: *ùgnis, ùgnies, ùgniai, ùgnį, ùgnimi, ùgnyje (ùgnije?), ùgnys, ùgnių, ùgnims, ugnìs, ùgnims, ùgnyse, dvì ugnì, dvíem (dviẽm) ùgnim*. Rytų Lietuvoje vietomis ir dabar dar vienas kitas daiktavardis ištisai ar didžiąja dalimi senoviškai tebekirčiuojamas ar neseniai buvo kirčiuotas, pvz., *buĩtis, ùgnis, añglis*. Pastarojo žodžio plačiau įsigalėjo nominatyvas *anglìs* (bet *añglies, añglimi, añglyje, añglių*...), galbūt pagal *ā* kamieno *rankà : rañkos* modelį. Tačiau daugelyje tarmių ir bendrinėje kalboje

dabar šie daiktavardžiai paprastai kirčiuojami pagal IV kirčiuotę: *anglìs, -iẽs* ir t. t.

§ **364.** Oksitonų kirčio šokinėjimas matyti iš akūtinės šaknies daiktavardžio (III kirč.) *širdìs* ir trumposios (resp. cirkumfleksinės; IV kirč.) šaknies pavyzdžio *akìs* paradigmų:

	Vienaskaita	Daugiskaita	Dviskaita
N.	*širdìs akìs*	*šìrdys ãkys*	N.-A. *dvì šìrdi akì*
G.	*širdiẽs akiẽs*	*širdžių̃ akių̃*	D. *dvíem širdìm akìm*
D.	*šìrdžiai ãkiai*	*širdìms akìms*	I. *dviẽm širdim̃ akim̃*
A.	*šìrdį ãkį*	*šìrdis akìs*	
I.	*širdimì akimì*	*širdimìs akimìs*	
L.	*širdyjè akyjè*	*širdysè akysè*	
V.	*širdiẽ! akiẽ!*		

Abi kirčiuotes skiria dėl Sosiūro-Fortunatovo dėsnio kitaip kirčiuojamos a. pl. ir n. -a. du. formos. Vienaskaitos nominatyvas su **-s*, skirtingai negu *ŏ* kamieno paradigmoje, išlaiko galūnės kirtį: *širdìs*, *akìs* (plg. *rýtas*, *vil̃kas*, bet atitinkamos įvardžių formos *katràs*, *anàs*). Oksitoninį kirtį išlaiko ir i. sg. formos su *-mi*: *širdimì*, *akimì*. V. sg. taip pat turi galūnės kirtį: *širdiẽ*, *akiẽ*. Kiti linksniai kirčiu nesiskiria nuo tokios pat darybos *ā* resp. *ŏ* kamieno formų: *širdiẽs* : *galvõs*, *šìrdžiai* : *gálvai* : *rýtui*, *šìrdį* : *gálvą* : *rýtą*, *širdyjè* : *galvojè*, *šìrdys* : *gálvos*, *širdžių̃* : *galvų̃* : *rytų̃*, *širdìms* : *galvóms* : *rytáms*, *šìrdis* : *gálvas* : *rýtus*, *širdimìs* : *galvomìs*, *širdysè* : *galvosè* : *rytuosè*, *dvì šìrdi* : *gálvi*, *dvíem širdìm* : *galvóm* : *rytám*, *dviẽm širdim̃* : *galvõm* : *rytam̃*.

Endzelynas Gars. ir form. 122, Stang Vergleich. Gram. 293–294, Skardžius Kirčiavim. 37.

§ **365.** Kaip jau buvo nurodyta, į vyriškosios giminės daiktavardžių *i* kamieno paradigmą braunasi *(i)įŏ* kamieno galūnės. Toks brovimasis prasidėjo tada, kai *i* ir *io* kamienų paradigmose atsirado homoniminė n. sg. galūnė -is, pvz., *krósnis* : *brólis* (vietoj *brólīs*), ir homoniminė a. sg. galūnė *-į*, pvz., *krósnį* : *brólį* (iš **brãlīn*). Šių linksnių pavyzdžiu imta vienodinti ir kitų linksnių fleksiją. Ėmė įsigalėti *įŏ* kamieno galūnės *i* kamieno paradigmoje, o ne atvirkščiai, nes *įŏ* kamienas buvo gausesnis už *i* kamieną. Senuosiuose raštuose naujadarinės *i* kamieno formos su *(i)įŏ* kamieno galūnėmis dar retos. Štai keli jų pavyzdžiai: g. sg. *ſmercʒa* Mž. 247_6 'mirties' (~*smerčio*), d. sg. *krikſcʒoniuy* AK 6_3, n. pl. *pagonei* BrB Ephes. 3 'pagonys' (~*pagoniai*), d. pl. *krikſchcʒoniems* BrP II 78_{24-25} 'krikščio-

nims' (~*krikščionims*), a. pl. *mießcʒiônius* DP 22_{15} 'miesčionis', *wageis* BrB Hos. 7 'vagimis' (~*vagiais*). Dabar bendrinėje kalboje tebėra išlaikyta sveika visa *i* kamieno paradigma, tik vienaskaitos datyvui reikšti vartojamos naujadarinės formos su *(i)i̯ŏ* kamieno galūne *-iui*, pvz., *vãgiui.*

Iš tarmių sveikiausią vyriškosios giminės *i* kamieno daiktavardžių paradigmą išlaikė žemaičiai. Čia tebevartojamos senovinės net d. sg. formos su galūne *-ie.* Tik retai vartojama dviskaita ir čia jau turi naujadarines formas su *(i)i̯ŏ* kamieno galūnėmis, pvz., n. -a. *dù vagiù*, d. -i. *dùm̃ vagiùm̃* (plg. *dù svečiù, dùm̃ svečiùm̃*). Kaip gretiminės, kartais (dažniau rytinėje dalyje) pavartojamos ir naujadarinės formos d. sg. *vãgiuo* 'vagiui', i. sg. *vagiù* 'vagimi' (plg. *svẽčiuo, svečiù*). Paaukštaityje jau pasakoma g. sg. *vãgio* 'vagies', n. pl. *vagiaĩ* 'vagys' d. pl. *vagiáms* 'vagims', a. pl. *vagiùs* 'vagis', i. pl. *vagiaĩs* 'vagimis', l. pl. *vagiūsè* 'vagyse' (plg. *svečiūsè*).

Vakarų aukštaičių plote *i* kamieno paradigma tebėra sveika, tik d. sg. turi naujadarinę formą su galūne *-ui*, pvz., *vãgiui.* Kaip gretiminės čia kartais pavartojamos ir kitų linksnių naujadarinės formos, tik jos retos, kiek dažnesnė i. sg. *vagiù.*

Rytų Lietuvoje naujadarinės formos labiau įsigalėjo ir vietomis baigia stumti iš vartosenos senovines *i* kamieno formas. Tačiau ne visur vienodai, be to, neretai skiriasi atskirų daiktavardžių paradigmos, pvz., daug kur sakoma *vagiaĩ, vagiáms, vagiùs, vagiaĩs, vagiúose*, bet *dañtys, dantìm, dantìs, dantìm̃, dantýse.* Yra ir ištisai į *i̯ŏ* paradigmą perėjusių daiktavardžių: vietomis sakoma *añglis, añglio, angliù, añgliai, -iams...*, net *dantỹs, dañčio* ir t. t.

§ **366.** Į moteriškosios giminės daiktavardžių *i* kamieno paradigmą braunasi *i̯ā*, tarmėse ir *ē*, kamieno galūnės, pvz., d. sg. *ãkiai* (dial. *ãkei*), i. sg. *akià* (dial. *akè*). Vakarų aukštaičių tarmėje, iš kurios kilo mūsų bendrinė kalba, *i* ir *i̯ā* (resp. *ē*) kamienų paradigmos homoniminių galūnių neturėjo. Sąveikai impulsą čia davė kitos priežastys. Kaip jau nurodyta, vienaskaitos datyvo forma *ãkiai* atsirado dėl pastangų diferencijuoti fleksiją pagal gimines. Kadangi visų kitų linksniavimo tipų daiktavardžiai turi skirtingą abiem giminėms vienaskaitos datyvo fleksiją (vyr. g. *-ui*, mot. g. *-ai*), tai ir *i* kamieno daiktavardžiai šalia vyriškosios giminės naujadarinių formų su *-iui* (*i̯ŏ* kam.) gavo moteriškosios giminės formas su *-iai* (*i̯ā* kam.). Vienaskaitos instrumentalio formos *akià* 'akimi' atsiradimas aiškintinas siekimu išvengti vienaskaitos ir dviskaitos resp. daugiskaitos instrumentalio formų sutapimo (tokios homonimijos lietuvių kalba nepakenčia, žr. Zinkevičius K XXV, 1, p. 96—98), plg. i. sg. *akimì > akim̃*, i. du. *akimà→akimì > akim̃*, i. pl. dial. *akim̃* 'akimis' (iš dviskaitos). Forma *akià* vartojama (šalia *akimì*) jau senuosiuose raštuose, pvz., *akia* PK 46_{15}, *ßirdʒia* DP 32_{23}, ryt. *śirdʒiu* PS I 238_{23} 'širdimi' (ryt. *-u* iš **-ą*).

Žemaičiai iš seno turėjo homoniminę *i* ir *ē* kamienų vienaskaitos lokatyvo galūnę *-ė(je)*, pvz., že. *akẽ > àkīe* 'akyje' (§ 353) ir *žẽmė > žèmīe* 'žemėje'. Todėl čia *i* kamieno paradigmą ėmė ardyti ne *i̯ā*, bet *ē* kamienas. Vienaskaitos lokatyvo pavyzdžiu anksti

buvo suvienodintas ir daugiskaitos lokatyvas: kaip *žẽmėse* imta sakyti ir *akėsė* 'akyse' su *ē* kamieno galūne. Tokio tipo daugiskaitos lokatyvą vartojo jau Mažvydas, pvz., *debefefu* 293_1 'debesyse'. Iki šių dienų *i* kamieno formas (su galūne *-yse* arba *-ise*) išlaikė tik vietomis paaukštaičio žemaičiai. Labai intensyvi buvo *i* ir *ē* kamieno baritonų sąveika. Ją spartino pirmiausia labai pagausėję žemaičių tarmėje *ē* kamieno baritonai (praktiškai čia įsiliejo ir *ịā* kamieno baritonai, žr. § 315), ėmę visai nustelbti negausius *i* kamieno baritonus, kuriuos greit imta keisti *ē* kamieno atitikmenimis, pvz., sakyti *ántė, kártė, klẽtė, krósnė, nósė, páltė, smìltė, tõšė, váltė* vietoj *ántis, kártis, klẽtis, krósnis, nósis, páltis, smìltis, tõšis, váltis.* Tokios naujadarinės formos ypač paplitusios žemaičių tarmės ploto pietryčių dalyje, kur fonetiškai gerokai suartėjo senovinių **ī* ir **ē* refleksai nekirčiuotose galūnėse. Beje, čia ne visur dabar lengva atskirti, kur esama fonetinio galūnių sutapimo ir kur analogijos, pvz., neretai kalbininkai ginčijasi dėl g. sg. *kârtęs* 'karties', *gêrvęs* 'gervės' ir *kûoję̄s* 'kojos' galūnių traktavimo, žr. Girdenis K VI 34, Zinkevičius Liet. dial. 243, Rosinas K XXIII(1) 51, Vitkauskas K XXVII(1) 82.

Rytų Lietuvoje, kur *ę>į*, fonetiškai sutapo *i* ir *ē* kamienų vienaskaitos akuzatyvo galūnė, plg. *žẽmį* 'žemę' ir *ãkį*. Vienaskaitos akuzatyvo pavyzdžiu vietomis (ypač pietų aukštaičių plote) buvo suvienodintas ir daugiskaitos akuzatyvas: sakoma *akès* 'akis'. Pasitaiko ir kitų linksnių formos su *ē* kamieno galūnėmis, ypač n. pl. *ãkės* 'akys'. Kaip ir žemaičių tarmėje, čia vietomis *ē* kamieno baritonai (širvintiškių ir jų kaimynų plote į juos įsiliejo ir *ịā* kamieno baritonai, žr. § 315) baigia nustelbti negausius *i* kamieno baritonus: plačiai sakoma, pvz., *ántė* 'antis', *ánkštė* 'ankštis', *kártė* 'kartis', *nósė* 'nosis', *páltė* 'paltis', *svìrtė* 'svirtis', *ùsnė* 'usnis' ir kt.

Zinkevičius Liet. dial. 241–247, Kazlauskas Istor. gram. 200–218 ir ВСЯ V 71–107, Girdenis K VI 29–36, Laigonaitė LKG I 225–226, Rosinas K XXIII(1) 49–54, Vitkauskas K XXVII(1) 80–82.

1. Kurie lietuvių kalbos daiktavardžių linksniavimo tipai yra produktyvūs ir kurie nykstantys? (§ 345).
2. Kokie daiktavardžiai priskiriami *i* kamienui? (§ 346–347).
3. Trumpai aptarkite iš eilės kiekvienos linksnių galūnės istoriją (§ 348–362).
4. Kurio linksnio formos bendrinėje kalboje yra antrinės, pasidarytos kitų linksniavimo tipų pavyzdžiu? (§ 350).
5. Kokios senesnės d. sg. formos vartojamos senuosiuose raštuose ir šių dienų tarmėse? (§ 350).
6. Kodėl d. sg. *vãgie* 'vagiui' yra senesnė negu *vãgi* 'vagiui? (§ 350).
7. Kaip aiškinama d. sg. *vãgi* 'vagiui' kilmė? (§ 350).
8. Kaip aiškinama senųjų raštų d. sg. formos *vagij* kilmė? (§ 350).
9. Ką žinote apie i. sg. galūnės *-imi* kilmę? (§ 352).
10. Kodėl šalia i. sg. *vagimì* sakoma ir *vagim̃*? (§ 352 ir 146).
11. Ką žinote apie i. sg. formą *avì* 'avimi'? (§ 352).
12. Koks ryšys tarp l. sg. galūnių *-yje* ir (dial.) *-ije*? (§ 353).
13. Kokia žemaičių l. sg. formos *àkīe*<**akẽ(jè)* kilmė? (§ 353).
14. Kodėl trumpinamos l. sg. formos? (§ 353 ir 146).
15. Kaip aiškinamas n. pl. galūnės *-ys* atsiradimas ? (§ 355).
16. Ką žinote apie rytų aukštaičių vilniškių n. pl. *ãkies* 'akys' kilmę? (§ 355).
17. Kodėl šalia d. pl. *akìms* sakome ir *akìm*? (§ 281).

18. Kodėl, be i. pl. *akimis*, dar turime formas *akiñs* ir *akiñ*? (§ 307 ir 281).

19. Kodėl l. pl. forma *akisù* yra senesnė negu *akysè*? (§ 360).

20. Kaip aiškinamos tarminės l. pl. formos *akýsu* ir *akisè*? (§ 360).

21. Paaiškinkite tarminės l. pl. formos *akýsa* 'akyse' kilmę (§ 308).

22. Kodėl n. -a. du. (*dvi*) *aki* traktuotina kaip senovinė *i* kamieno forma, o n. -a. du. (*dù*) *vagiù* laikoma naujadaru? (§ 361).

23. Aptarkite d. -i. du. formas *akimu*, *akimi* ir *akima* (§ 310 ir 362).

24. Kodėl i. du. *akiñ* galūnė tvirtagalė? (§ 310).

25. Kuo pakito *i* kamieno baritonų (ypač cirkumfleksinės ir trumposios šaknies) kirčiavimas? (§ 363).

26. Pateikite *i* kamieno II kirčiuotės pavyzdžių (iš tarmių ir senųjų raštų; § 363).

27. Kurių linksnių formas (*i* kamieno daiktavardžių) palietė Sosiūro-Fortunatovo dėsnis? (§ 364).

28. Kodėl vyriškosios giminės *i* kamieno daiktavardžių paradigmą ardo *i̯ŏ* kamienas? (§ 365).

29. Kaip *i̯ŏ* kamienas yra paveikęs *i* kamieno paradigmą tarmėse? (§ 365).

30. Kurių produktyviųjų linksniavimo tipų galūnės braunasi į moteriškosios giminės *i* kamieno daiktavardžių paradigmą? (§ 366).

31. Kaip atsirado d. sg. forma *ãkiai*? (§ 366).

32. Kaip aiškinamas i. sg. *akià* formos atsiradimas? (§ 366).

33. Kodėl žemaičių tarmėje moteriškosios giminės *i* kamieno paradigmą ardo *ē* kamienas? (§ 366).

34. Kuo aiškintinas į kamieno baritonų perėjimas į *ē* kamieną žemaičių tarmėje? (§ 366).

35. Kodėl rytų Lietuvoje daug kur *i* kamieno moteriškosios giminės paradigmą ardo *ē* kamienas? (§ 366).

Užduotys: 22. Iš toliau pateikto teksto išrinkite visus *i* kamieno daiktavardžius. Rašykite ta forma kaip tekste. Iš jų atskirai išrinkite formas su kitų kamienų galūnėmis.

Vieną tamsią naktį vagis ėjo vogti. Atsidarė duris ir tyliai įslinko į kambarį. Iš vakaro šeimininkas buvo prinešęs į kambarį karčių, kad padžiūtų. Vagišius vos akių neišsibadê į tas kartis ir sukėlė triukšmą. Pabudęs šeimininkas ėmė rėkti: „Gelbėkite, vagiai!" Neturėdamas kur pasislêpti, įsibrovėlis šmukštelėjo į krosnį ir ten pratūnojo iki ryto. Baisu buvo vagiui, ypač rytą, kai šeimininkė rengêsi krosnies kurti. Tada persigandęs svečias nebuvėlis su visais puodais bematant atsidūrė duryse. Šeimininkei pasirodė lyg koks žvėris šmukštelėjo, ir ji ėmė rėkti: „Žmonės, laikykite žvėrį." O to žvėries tiek ir tematė: nulêkė laukais net neatsigręždamas.

23. Iš 22-oje užduotyje išrinktų formų atskirkite tas, kurios: a) galūnėse iš seno turi trumpą balsį, b) su akūtinės kilmės trumpaisiais galūnės balsiais (sutrumpėjusiais dėl Leskyno dėsnio), c) turi ilgas cirkumfleksinės prigimties galūnes.

u ir *i̯u* kamienai

§ 367. Prie šių linksniavimo tipų skiriami daiktavardžiai, kurių kamiengalyje buvo *-u-* arba *-i̯u-*, besikaitaliojantys su **-ou-* (**-eu-*) > lie. *-(i)au-* ir sudarantys balsių kaitos *u* eilę. Tai IV linksniuotės daiktavardžiai, pvz., *tur̃gus*, *sūnùs*, *dangùs* (*u* kam.) ir *skaĩčius*, *vaĩsius*, *spiẽčius* (*i̯u* kam.).

Dabar jie visi vyriškosios giminės. Senuosiuose raštuose ir kai kur rytų aukštaičių šnektose vienas daiktavardis, būtent, *pẽlūs* 'pelai' yra moteriškosios giminės, plg. *tomis pęlumis* DP 86_{17}. Latvių kalboje yra ir daugiau moteriškosios giminės *u* kamieno daiktavardžių (jie visi daugiskaitiniai), pvz., *dzir̃nus* 'girnos', *ragus* 'rogės' ir kt. Spėjama, kad tai gali būti senovinio *ū* kamieno reliktas, žr. Kazlauskas Istor. gram. 218–220, Stang ScSl XXII 175–176.

Į šių linksniavimo tipų paradigmą braunasi *(i̯)ŏ* kamieno galūnės, pvz., pasakoma ir *sūnaĩ, sūnáms, sūnaĩs* (plg. *vaikaĩ, vaikáms, vaikaĩs*) vietoj *sū́nūs, sūnùms, sūnumìs*. Sveikesnė išliko *u* kamieno paradigma, todėl nuo jos formų istorinės apžvalgos ir pradėsime.

§ **368.** Paradigma:

	Vienaskaita	Daugiskaita	Dviskaita
N.	*sūnùs*	*sū́nūs*	N.-A.-V. *dù sū́nu*
G.	*sūnaũs*	*sūnų̃*	D. *dvíem sūnùm*
D.	*sū́nui*	*sūnùms*	I. *dviẽm sūnum̃*
A.	*sū́nų*	*sū́nus*	
I.	*sūnumì*	*sūnumìs*	
L.	*tur̃guje*	*tur̃guose*	
V.	*sūnaũ*!		

Senovinį kamiengalį sudarė balsis *u*, kuris kaitaliojosi su **ou*>*au*. Tasai kamiengalis dar aiškiai matyti daugelio linksnių dabartinėse galūnėse, pvz., *(-u-)* n. sg., a. sg., i. sg., l. sg., d. pl., a. pl., i. pl., d.-i. du. ir (*-au-* iš **-ou-*) g. sg., v. sg.

Indoeuropiečių kalbose šių daiktavardžių kamiengalis turi net tris balsių kaitos laipsnius: pamatinį **ŏu*, **ĕu*, pailgintąjį **ōu*, **ēu* ir silpnąjį **u*. Tos kaitos (**o̯u* : **u*) reliktų žymu ir lietuvių kalboje.

Atkreiptinas dėmesys, kad *(i)u* kamieno linksniavimas labai primena *i* kamieno paradigmą: daugelio linksnių formos paralelinės.

§ **369. N. sg.** *-us*<ide. **-u-s*, plg. la. *tìrgus* 'turgus', pr. *dangus* 'dangus', s. sl. *сынъ* (*-ъ*<*-us*), got. *sunus*, skr. *sūnús* 'sūnus', gr. *πῆχυς* 'alkūnė', lot. *manus* 'ranka'. Daugelyje dabartinių indoeuropiečių kalbų galūnė *-us* yra anksti redukavusis ir išnykusi (plg. § 321).

§ **370. G. sg.** *-aũs*<ide. **-ŏus*, plg. la. *tirgus* (*-us*<*-aus*), s. sl. *сыну* (*-u* iš *-ŏus*), got. *sunaus*, skr. *sūnṓs* (*-ōs*<**-ŏus*), lot. *manūs* (*-ūs* iš **-ŏus*). Ide. **-ŏus* (šalia **-ĕus*) slypi kamiengalis *-ŏu-* *(-ĕu-)* ir senovinė galūnė *-s*.

Lingvistinėje literatūroje neretai nurodoma lietuvių galūnė *-ūs* (pvz., Stang Vergleich. Gram. 214) greičiausiai yra netikslaus užrašymo ar iškraipymo padaras, plg. Zinkevičius Liet. dial. 94[33] ir leidinyje Žmonės ir kalba (V., 1977) 180.

§ **371. D. sg.** galūnė *-ui* ta pati kaip *ŏ* kamieno daiktavardžių, plg. *sū́nui* ir *vil̃kui*. Tarmėse taip pat visur šių abiejų linksniavimo tipų galūnės vienodos: kur sako *vil̃kui*, ten ir *sū́nui*, kur *vil̃kuo*, ten ir *sū́nuo*, kur *vil̃ku*, ten ir *sū́nu*. Tai rodo, kad *u* kamieno paradigmoje gali būti įsibrovusi *ŏ* kamieno fleksija. Tačiau visiško aiškumo nėra, nes nei senuosiuose raštuose, nei tarmėse neaptikta reliktinės *u* kamieno galūnės, kurią turi s. sl. *сынови*, skr. *sūnávē* (ide. **-ŏu-ĕi*). Sunku patikėti, kad ji būtų išnykusi be pėdsakų. Todėl kalbininkai dėl šios galūnės kilmės daug ginčijasi, prikūrė įvairių hipotezių, žr. van Wijk ZslPh XII 248–249, Endzelynas Gars. ir form. 123–124, Plāķis Salīdz. gram. 131, Otrębski Gramatyka III 47, Stang Vergleich. Gram. 214–215, Kazlauskas Istor. gram. 147–148, Mažiulis Balt. deklin. 106–127 ir B II (2) 133–144, III 29–46, Hilmarsson B X(1) 97 (=Pergalė 1972 11 174), Szemerényi Einführung 161–162, Савченко Сравн. грам. 211.

§ **372. A. sg.** *-ų<*-uñ* yra ide. **-u-n/*-u-m* tęsinys, plg. la. *tìrgu*, pr. *sunun*, s. sl. *сынъ* (*-ъ<*-un*), gr. πῆχυν, skr. *sūnúm*, lot. *manum*.

§ **373. I. sg.** *-umì<*-u-mí* ar **-u-mĩ*, plg. š. že. *sú·numì* (*-mi<*-mí*), s. sl. *сынъмь*. Taigi lietuvių galūnėje *-umi* slypi senovinis kamiengalis *-u-* ir galūnė *-mi*, aptarta § 352. Ten kalbama ir apie dabar plačiai vartojamas sutrumpintas formas su galūne *-um̃*, pvz., *sūnum̃* 'sūnumi'.

§ **374. L. sg.** *-uje* greičiausiai yra analoginis darinys sekant *i* kamieną. Pagal n. sg. *-is* : a. sg. *-į* : l. sg. *-ije* modelį ir šalia n. sg. *-us* : a. sg. *-ų* pasidaryta l. sg. *-uje*. Yra ir kitokių aiškinimų, žr. Kazlauskas Istor. gram. 156–159, Mažiulis Balt. deklin. 272–296. Postpozicijos **-én>*-ę́* nosinis refleksas išliko senųjų raštų *dangujé̜-jis* 'dangiškasis' tipo dariniuose. Mažojoje Lietuvoje būta ir galūnės *-ūje* su ilguoju *ū*, įsivestu pagal l. sg. *-yje*, *-oje*, *-ėje* modelį. Senesnę galūnę *-uõ(jè)* išlaikė žemaičiai (dabar taria *-õu* / *-ũ·* / *-õ·*). Ją turi ir latvių tarmės (taria *-uo*). Tiek vienur, tiek kitur kalbininkai įžiūri senovėje prieš postpoziciją buvus *u* kamieno l. sg. galūnę **-ōu* (ide. pailgintojo laipsnio kamiengalis), kurią rodo s. sl. *сыну*, skr. *sūnáu*.

Dabar labai įsigalėjo trumpos formos (atsiradusios dėl sisteminių priežasčių), pvz., *tur̃guj*, *dangùj* (ppr. tariama *-uĩ*), že. *tur̃guo*, *danguõ* (<*-õu*/ *-ũ·*/*-õ·*). Jos vartojamos jau XVI–XVII a. raštuose. Anksčiausia, matyt, trumpoji forma įsigalėjo žemaičių tarmėje. Aiškiai paliudytos sveikos žemaičių galūnės *-uoje* XVI–XVII a. raštuose nebėra. Vėlesniuose žemaičių autorių tekstuose (1752 resp. 1787 m. „Żiwate“, Ivinskio, Daukanto, Valančiaus raštuose) pasitaikantys *danguoje* (parašoma ir *dangouje*) 'danguje' tipo lokatyvai laikytini hipernormalizmais. Vakarų aukštaičių tarmėje ir vidurio Lietuvoje sveikoji forma išsilaikė ilgiau. Bretkūnas, Daukša

trumpąjį variantą vartoja netgi rečiau negu ilgąjį. Tačiau rytų Lietuvoje sveikoji forma buvo pakeista trumpąja anksčiau: Sirvydas jau vartojo tik trumpąjį variantą.

§ **375. V. sg.** *-au* < **-ŏu*, plg. la. *Miku*, s. sl. *сыну*, skr. *sūnō* (*-ō* iš **-ŏu*), got. *sunau*. Tai senovinis grynas kamienas su pamatiniu kamiengalio balsio laipsniu. Plg. *u* : *ŏu* > *au* kaitą žodžių šaknyse, pvz., *dùbti* : *daubà* (§ 127).

Tarmių vokatyvas su *-u*, pvz., *Rùtku* 'Rutkau' gali būti lyginamas su got. *sunu* (greta *sunau*), gr. πῆχυ (silpnasis kamiengalio balsio laipsnis?), jeigu tai nėra pagal lenkų ir latvių kalbų modelį pasidarytos formos (užfiksuotos tik Lenkijos ir Latvijos pasienyje), plg. l. *synu*, la. *Miku*. Galūnė *-u* dedama ir kitų kamienų daiktavardžiams, pvz., *Jõnu*, *bõbu*, *Màriu*.

§ **376. N. pl.** *-ūs* (= la. *-us*) kildintina iš **-u̯u̯es* (jos sisteminis trumpinys **-uu̯s* > *-ūs*), pasidarytos su kamiengaliu *u* dėl kitų linksnių įtakos iš ide. **-ŏu̯ĕs* ar **-ĕu̯ĕs* (**-ŏu-ĕs*, **-ĕu-ĕs*), plg. s. sl. *сынове*, skr. *sūnávas*, gr. πήχεις < *πάχεϝες, got. *sunjus* (*-jus* < **-iwiz* < **-eu̯es*), jeigu tik galūnė *-ūs* nėra analoginis darinys pagal kitų linksniavimo tipų modelį, plg. a. pl. *-as*, *-es*, *-is* : n. pl. *-ās*, *-ēs*, *-īs* = a. pl. *-us* : n. pl. *x* (*x* = *-ūs*). Ide. **-ŏu̯ĕs* tiesioginiu refleksu linkstama laikyti tarmių galūnę *-aus* (turima rytų aukštaičių anykštėnų ir uteniškių paribiais), pvz., *grãžaus* 'gražūs'. Bet ir šią galūnę kai kurie kalbininkai laiko naujadaru, atsiradusiu šalia g. sg. *-aũs* kitų kamienų vienodos šių linksnių fleksijos pavyzdžiu. Taigi visiško aiškumo nėra. Svarstydami šių galūnių kilmę, kalbininkai dažnai liečia ir rytų aukštaičių vilniškių (Tverẽčius, Adùtiškis) būdvardžių galūnę *-uos*, pvz., *plãtuos* 'platūs', dėl kurios atsiradimo taip pat nesutariama. Apie visa tai plačiau žr. Specht KZ LXIII 97–98, Endzelynas Gars. ir form. 124, Otrębski Gramatyka III 48, Stang Vergleich. Gram. 217 ir ScSl XXII 175–177, Zinkevičius Liet. dial. 250, Kazlauskas Istor. gram. 224 ir LP XIV 7–17, Mažiulis Balt. deklin. 297–304, Schmalstieg BLL 197–201.

Daukšos raštuose šalia *i* ir *u* kamienų n. pl. galūnių *-ys*, *-ūs* yra ir *-į́s*, *-ų́s*. Nazalizacija gali būti gauta iš senesnių daugiskaitos akuzatyvų **-į́s*, **-ų́s* pagal modelį **-į̃s*, **-ų̃s* : **-į́s*, **-ų́s* = **-ą̃s* : **-ą́s*.

§ **377. G. pl.** *-ų̃* < balt. **-u̯ōn* (*u̯* > *v* išnyko prieš **ō* > **uo*) kildintina iš ide. **-u̯ōm* (**-u-ōm*), plg. gr. dial. γούνων < *γονϝων 'kelių', av. *pasvąm* 'galvijų'. Tačiau s. sl. *сыновъ* ir got. *suniwe* rodo ide. **-ŏu̯ōm*, **-ĕu̯ōm* (**-ŏu-ōm*, **-ĕu-ōm*). Dėl šių galūnių ryšio su rekonstruota baltų galūne ir apskritai dėl šio linksnio galūnės raidos ne visai sutariama, žr. Endzelynas Gars. ir form. 124–125, Otrębski Gramatyka III 48, Stang Vergleich. Gram. 217–218, Kazlauskas Istor. gram. 224–225, Szemerényi Einführung 162, Mažiulis DB 334–339.

§ **378. D. pl.** *-ums*, s. lie. *-umus*, pvz., *sūnùmus*. Plg. s. sl. *сынъмъ*. Taigi lietuvių galūnėje *-umus* slypi senovinis kamiengalis *-u-* ir galūnė *-mus*, aptarta § 305. Dabar plačiai įsigalėjo formos be *-s*, pvz., *sūnùm* 'sūnums'. Jos aptartos § 281.

§ **379. A. pl.** *-us* < **-ū́s*, plg. sen. raštų ir tarmių l. pl. *tur̃gūs-e* 'turguose' (§ 381). Bet s. sl. *сыны* (*-ы* iš **-uns*), got. *sununs*, gr. dial. υἱύυς 'sūnus' rodo buvus ide. **-u-ns*. Rytų baltų **-ū́s* galėjo atsirasti kitų kamienų pavyzdžiu (plg. *ā* kamieno **-ā́s*, *i* kamieno **-ī́s*) arba *-us* < **-ū́s* iš senesnės **-ų́s*.

§ **380. I. pl.** *-umis* < **-u-mī́s*, plg. s. sl. *сынъми*. Taigi lietuvių galūnėje *-umis* slypi senovinis kamiengalis *-u-* ir galūnė **-mī́s*, aptarta § 307. Dabar pasakomos ir sutrumpintos formos su *-um̃s*, pvz., *sūnum̃s* 'sūnumis'. Toks trumpinimas aptartas § 146. Sakoma ir be *-s*, pvz., *sūnum̃* 'sūnumis'. Tai senovinė i. du. forma, aptarta § 281.

§ **381. L. pl.** *-uose* yra naujadaras, pasidarytas *ŏ* kamieno pavyzdžiu, plg. *miškuosè*. Senuosiuose raštuose ir vietomis dabartinėse tarmėse išliko *u* kamieno lokatyvo galūnė *-ūse* (žemaičių tarmėje ji sutapo su *ŏ* kamieno fleksija), kurioje galėtume įžiūrėti a. pl. **-ū́s+én* refleksą, nors greičiausiai ji yra analoginis darinys šalia n. pl. *-ūs*, sekant *-āse* šalia *-ās*, *-īse* šalia *-īs* pavyzdžiu. Apskritai daugiskaitos lokatyvo formų daryba aptarta § 308, 333. Pateikiame loc. pl. pavyzdžių su šia galūne iš senųjų raštų: *âlga iûſų gâuſi yrá dąguſé* DP 532_{15} '... danguose', *ßwieſúmas ir tąmſumůſia ȝibina, tatay yra, ir ſunuſe*[a] DP 44_{52}. J. Jablonskis šią galūnę (greta *-use*, *-uose*) traktavo kaip norminę (1922 m. gramatikos § 40). Dabar ji ir tarmėse jau reta.

Senovinės galūnės *-usu*, kuri atitiktų s. sl. *сынъхъ*, skr. *sūnúṣu* turimą fleksiją, aiškių pavyzdžių nerasta nei senuosiuose raštuose, nei tarmėse. Formaliai ją galima būtų įžiūrėti Mažvydo raštų formoje *danguſu* 506_5, *dąnguſu* 23_6, 36_{11}, *dąguſu* 222_{14}, 532_9 'danguose', tačiau šiuose pavyzdžiuose gali slypėti ir *dangūsu* (su ilguoju *ū*), taigi jie gali būti su ta pačia žemaitiško tipo galūne, kurią turi Mažvydo raštų *ŏ* kamienas, pvz., *darbuſu* 319_{13} 'darbuose'. Daukšos raštų *dąguſe* DP 516_{14}, DK 44_{26} gali turėti tiek galūnę *-use* (su *-e* vietoj *-u*), turimą ir dabartinėse tarmėse, tiek *-ūse*. Kiti XVI–XVII a. autoriai, kaip ir daugumas dabartinių tarmių, vartoja formas su *ŏ* kamieno fleksija, taigi *danguosu* (dabar tik rytų aukštaičiai vilniškiai), *danguose* tipo. Apie variantus su *-uosa* ir *-uos* kalbėta § 308.

§ **382. N.-a. du.** *-u* < **-ū́*, plg. s. sl. *сыны*, skr. *sūnū́*. Galūnė fonetiškai sutapo su *ŏ* kamieno *-u* < **-úo* < **-ṓ* (§ 334).

Šiaurės žemaičiai, skiriantys **ū* ir **úo* refleksus akūtinėse galūnėse, dabar visiems vyriškosios giminės daiktavardžiams yra apibendrinę *-ọ* tarimą (iš *ŏ* kamieno).

§ **383. D. du.** *-ùm* ir **i. du.** *-um̃* yra senesnių d. du. *-ùmu* / *-ùma*, i. du. *-umì* / *-umà* trumpiniai. Nesutrumpintose galūnėse *-uma*, *-umu*, *-umi* slypi senovinis kamiengalis *-u-* ir galūnės *-ma*, *-mu*, *-mi*, aptartos § 310. Dabar paprastai vartojamos formos su *ŏ* kamieno galūnėmis, pvz., d. du. / pl. *sūnãmu* Dieveniškės, i. du. / pl. (= d. du. / pl.) *sūnãmi* Kãpčiamiestis (su datyvo kirčiu). Tačiau kartais pasitaiko ir *u* kamieno fleksija, pvz., *atnešk malkų pietùmi* Kãpčiamiestis (apibendrintas instrumentalio kirtis).

Endzelynas Gars. ir form. 122—125, Otrębski Gramatyka III 45—50, Stang Vergleich. Gram. 213—219, Zinkevičius Liet. dial. 248—251, Kazlauskas Istor. gram. 218—226, Szemerényi Einführung 160—165, Савченко Сравн. грам. 209—212.

§ **384.** Akūtinės šaknies baritonų dabar, galima sakyti, nebeturime: tėra tik vienas skolintas tikrinis daiktavardis *Jė̃zus* (tėra tik vienaskaita).

Cirkumfleksinės ir trumpos šaknies baritonus (II kirčiuotė) yra palietęs Sosiūro-Fortunatovo dėsnis, plg. paradigmą:

	Vienaskaita	Daugiskaita		Dviskaita
N.	*tur̃gus*	*tur̃gūs*	N. -A.	*dù turgù*
G.	*tur̃gaus*	*tur̃gų*	D. -I.	*dvíẽm tur̃gum*
D.	*tur̃gui*	*tur̃gums*		
A.	*tur̃gų*	*turgùs*		
I.	*tur̃gumi*	*tur̃gumis*		
L.	*tur̃guje*	*tur̃guose*		
V.	*tur̃gau!*			

Oksitonų kirtis šokinėja pagal tą pačią schemą kaip atitinkamų *i* kamieno daiktavardžių. Tai matyti iš akūtinės šaknies daiktavardžio (III kirč.) *sūnùs* ir cirkumfleksinės (resp. trumposios; IV kirč.) šaknies pavyzdžio *dangùs* paradigmų:

	Vienaskaita	Daugiskaita	Dviskaita
N.	*sūnùs dangùs*	*sū́nūs dañgūs*	N. -A. *dù sū́nu dangù*
G.	*sūnaũs dangaũs*	*sūnų̃ dangų̃*	D. *dvíem sūnùm dangùm*
D.	*sū́nui dañgui*	*sūnùms dangùms*	I. *dviẽm sūnum̃ dangum̃*
A.	*sū́nų dañgų*	*sū́nus dangùs*	
I.	*sūnumì dangumì*	*sūnumìs dangumìs*	
L.	*sūnujè dangujè*	*sūnuosè danguosè*	
V.	*sūnaũ! dangaũ!*		

§ **385.** Kaip jau buvo nurodyta, į *u* kamieno daiktavardžių paradigmą braunasi *ŏ* kamieno galūnės. Tasai brovimasis, matyt, turėjo prasidėti tada, kai abiejose paradigmose dėl akūtinių galūnių sutrumpėjimo (Leskyno dėsnio) fonetiškai sutapo a. pl. ir n. -a. du. formų galūnės, taigi kai a. pl. **turgū́s*, **vilkúos* virto *turgùs*, *vilkùs*, n. -a. du. *(dù) *turgū́*, **vilkúo* virto *(dù) turgù*, *vilkù*. Manoma, tai atsitikę apie XIV amžių. Daug gausesnis *ŏ* kamienas nuo tada ėmė laipsniškai ardyti negausų *u* kamieną. XVI–XVII a. raštuose, be fonetiškai sutapusių nurodytų linksnių, abi paradigmos dar turi, kaip anksčiau minėta, vienodas vienaskaitos datyvo ir (ne visuose tekstuose) daugiskaitos lokatyvo bei dviskaitos datyvo-instrumentalio galūnes. Kartais pavartojama ir vienaskaitos instrumentalio forma su *ŏ* kamieno galūne, pvz., *ſunu* Mž. 45_{15} 'sūnumi'. Galbūt jos atsiradimą stimuliavo vienaskaitos ir dviskaitos resp. daugiskaitos formų sutapimo grėsmė, plg. i. sg. *sūnumì>sūnum̃* ir i. du. (>pl.) *dviẽm *sūnumà / sūnumì>sūnum̃*. Kitų linksnių naujadarinės formos su *ŏ* kamieno fleksija XVI–XVII a. tekstuose dar labai retos, rodos, pastebėtos tik Bretkūno raštuose, pvz., d. pl. *sunamus* BrB Esra. 9 'sūnums', i. pl. *sunais* BrB III Chron. 26_{44} 'sūnumis'. Dabar šnekamojoje kalboje jos jau gana dažnos, neretai pasakoma ir n. pl. *sūnaĩ* 'sūnūs'. Kartais tokios formos pavartojamos ir raštuose. Tarmėse jos daug kur visuotinai įsigalėjo, be to, čia dažnai pavartojamos ir kitų linksnių *ŏ*-kamienės formos.

Žemaičių tarmėje daugiskaita ir dviskaita ištisai perėjo į *ŏ* kamieną. Galbūt stimuliavo fonetinis abiejų paradigmų daugiskaitos lokatyvo galūnės sutapimas. Išskyrus kai kur paaukštaitį, žemaičiai senovinės *u* kamieno daugiskaitos fleksijos visai neišlaikė, nors ją dar vartojo S. Daukantas ir kiti senesnieji žemaičių autoriai. Šiaurės žemaičių plote, kur dalis daiktavardžių turi vienodą abiejų kamienų n. sg. galūnę (ją taria *-ǫs*), *ŏ* kamieno fleksija braunasi ir į vienaskaitą. Čia įsigalėjo naujadarinės i. sg. formos su *-u* (*sū́nu*), pasitaiko l. sg. *-e* (*turgè*).

Plačiai *ŏ* kamieno galūnės įsigalėjo rytų ir pietų aukštaičių tarmių plote. Skirtingai nuo žemaičių, čia jos intensyviai braunasi ne tik į daugiskaitos, bet ir į vienaskaitos paradigmą. Mat šiose tarmėse fonetiškai sutapo vienaskaitos akuzatyvo galūnės, plg. *vil̃ką>vil̃kų* ir *tur̃gų*. Išimtį sudaro didžioji panevėžiškių patarmės dalis, bet čia buvo fonetiškai sulieta į vieną n. sg. fleksiją, plg. *víl·kus/vǫl·k's* 'vilkas' ir *tur̃·gus/tǫr̃·g's* 'turgus'. Dėl to šalia a. sg. *vil̃ką* čia imta sakyti *tur̃gą* 'turgų'. Atsiradus homoniminei pagrindinių linksnių (vienaskaitos nominatyvo, paskui ir akuzatyvo) fleksijai, *u* kamienas kaip linksniavimo tipas panevėžiškių patarmėje baigia visai išnykti. Fonetiškai nesutapusios galūnės, ypač šiaurėje, sistemingai keičiamos gautomis iš *ŏ* kamieno. Čia senovinė *u* kamieno fleksija labai reta. Kiti rytų ir pietų aukštaičiai išlaikė sveikesnę *u* kamieno paradigmą, nors jos irimas visur akivaizdus. Ne visi *u* kamieno daiktavardžiai vienodu mastu pereina į *ŏ* kamieną. Antai daugelis rytų aukštaičių anykštėnų ir širvintiškių sako *alaũs, medaũs, su alum̃, medum̃, alùj, medùj* (*aluĩ, meduĩ*), bet *cùkro, tur̃go, cukrè, turgè*, vietomis net n. sg. *cùkras, tur̃gas*. Daug kur sakoma, pvz., *piẽtūs, pietùm*, bet *sūnaĩ, sūnám*.

§ **386.** Labiau negu *u* kamieno yra apnykusi *i̯u* kamieno paradigma, t. y. tų daiktavardžių, kurie kamiengalyje turėjo ne *-u-*, bet *-i̯u-* (> *-ju-*), pvz., *daĩnius*, *karãlius*, *skaĩčius*, *sõdžius* (iš **skaitjus*, **sādjus*), *vaĩsius*. Senovėje jie turėjo tas pačias galūnes kaip *u* kamienas. Dabartinis jų linksniavimas matyti iš pateikiamos paradigmos:

Vienaskaita		Daugiskaita	Dviskaita	
N.	*vaĩsius*	*vaĩsiai*	N. -A.	*dù vaisiù*
G.	*vaĩsiaus*	*vaĩsių*	D. -I.	*dvíẽm vaĩsiam*
D.	*vaĩsiui*	*vaĩsiams*		
A.	*vaĩsių*	*vaisiùs*		
I.	*vaĩsiumi*	*vaĩsiais*		
L.	*vaĩsiuje*	*vaĩsiuose*		
V.	*vaĩsiau!*			

Taigi šių daiktavardžių daugiskaita ir dviskaita turi formas su *(i)i̯ŏ* kamieno galūnėmis. Senieji raštai rodo, kad XVI–XVII a. dar buvo plačiai vartojamos senovinės *i̯u* kamieno formos n. pl. *vaĩsiūs*, d. pl. *vaĩsium(u)s*, i. pl. *vaĩsiumis*. Štai tokių formų pavyzdžiai iš Daukšos postilės: *bałwônų gárbintoieys bů* (= buvo) *trys Karalus* 62_{25} '... trys karaliai', *nękurie pópieʒius*, *Biſkupáy* ir *kunigáy ne priderącʒey giwêno* 50_{48} 'kai kurie popiežiai ...', *O kurġ yrá tie bluʒniérius kurié bîlo, ioġ ſęnei paklido wiſsá ... baʒnįcʒia krikſcʒioniſʒka* 469_{46} '... bliuznieriai (piktžodžiautojai) ...', *kiti ſąnarius lîtis vʒ drâuſtų daiktų* 568_{49} '... sąnariai prisiliečia (prie) uždraustų ...', *ney páńcʒey, ney ręteʒius nę gateio kludit Jonuy* 18_{24-25} '... retežiai ...', *Kitî ſkaicʒius ne tur tóbulumo* 611_{36} '... skaičiai ...', *Weiʒdekiġ kokie waiſių̨s tikroio nuʒeminimo* 513_{8} '... vaisiai ...'; *ne wieno ʒodʒio raſʒte nérafsi, kur ... laupſe trimus karâlumus butų̨ įſakita* 62_{28-29} '... karaliams ...', *Dáwes wilkt ir tęſt' tiêmus ʒalniériumus ſʒarwûtiemus* 157_{24} 'davėsi ... žalnieriams (kariams) ...', *Pranaſʒas ... důſt'* (= duoda) *tikrą pâʒintį nékurių dáiktų priêtęlumus ſawiémus* 417_{37} '... prieteliams ...'; *Ewangeliſta S. nę mini idą́nt' karâlumis butų̨ búwę* 59_{22} '... karaliais ...', *deſʒimtis ... bů Cieſoriúmis Rimo* 459_{34} '... buvo Romos ciesoriais', (jie) *rętéʒiumis ir wîrwemis ráiſʒioio* 157_{8} '... retežiais ...', *ne tiektái akimis, bęt ir wiſsais ſąnariumis kúno ſawo wêrkia* 153_{38} '... sąnariais ...'.

Formos su *i̯ŏ* kamieno galūnėmis Daukšos raštuose dar retos. Kituose ano meto raštuose vartojamos abiejų rūšių formos: vieni autoriai labiau mėgsta senąsias *u*-kamienes, kiti – naujadarines su *i̯ŏ* kamieno fleksija. Dabartinėje kalboje visuotinai įsigalėjo naujosios formos. Senovines kar-

tais (retai) galima išgirsti tik vakarų aukštaičių kauniškių tarmės plote, pvz., *spiẽčiūs*, *vaĩsiūs*, *vasarójūs*, i. pl. *spiẽčiumis*, net l. pl. *vaĩsiūse* arba *vaĩsiuse*.

Jau *i̯ō* kamieno fleksija braunasi ir į vienaskaitos paradigmą. Plačiai sakoma (ir parašoma) i. sg. *vaisiù* 'vaisiumi', vietomis net g. sg. *vaĩsio* 'vaisiaus'.

Tačiau *i̯u* kamieno vienaskaitos lokatyvo ir vokatyvo galūnės ne tik atspariai laikosi, bet ir ima įsigalėti *(i)i̯ō* kamieno paradigmoje, pvz., l. sg. *kraũjuje*, *vė̃juje*, v. sg. *mókytojau*, *dievùliau* ir kt. Visuotinai įsigalėjo priesagų *-(t)ojas*, *-ėjas* daiktavardžių vokatyvai su *i̯u* kamieno galūne, pvz., *artójau*, *pjovė̃jau*. Senovinės *i̯ō* kamieno formos *artoje*, *pjovėje* retos jau XVI a. raštuose. Dabar jos, rodos, ir tarmėse niekur nebeaptiktos. Ankstyvą pakeitimą reikia aiškinti tendencija išvengti sutapimo su atitinkamų moteriškosios giminės daiktavardžių formomis, pvz., *mókytoja* (galūnę tariame *-je*).

Tarmėse plačiai vartojamos ir g. sg. formos su *i̯u* kamieno galūnėmis, pvz., *artójaus*, *pjovė̃jaus*. Vietomis (ypač rytų aukštaičių panevėžiškių plote) sakoma ir *ligóniaus* 'ligonio', *vė̃jaus* 'vėjo', *žiõpliaus* 'žioplio' ir kt.

Kazlauskas Istor. gram. 186–187, 222–242 ir LKK II 17–45, Zinkevičius Liet. dial. 251–255.

1. Kurie daiktavardžiai priskiriami *u* ir kurie *i̯u* kamienui? (§ 367–368, 386).
2. Trumpai aptarkite iš eilės kiekvienos *u* kamieno linksnių galūnės istoriją (§ 369–383).
3. Aptarkite d. sg. galūnės *-ui* kilmės problemą (§ 371).
4. Kodėl žemaičių l. sg. *-uõ(jè)* yra senesnė galūnė negu aukštaičių *-uje* ir *ūje*? (§ 374).
5. Papasakokite apie l. sg. formų trumpinimą (§ 374).
6. Kaip aiškinama n. pl. galūnės *-ūs* kilmė? (§ 376).
7. Aptarkite tarminės n. pl. galūnės *-aus* kilmės problemą (§ 376).
8. Paaiškinkite d. pl. formų *sūnùmus, sūnùms, sūnùm, sūnáms, sūnám* kilmę (§ 305, 146, 281, 385).
9. Aptarkite i. pl. formų *sūnumis, sūnum̃s, sūnum̃, sūnaĩs* kilmę (§ 380, 307, 146, 385).
10. Kaip aiškinama l. pl. formų *tur̃guose*, *tur̃gūse*, *turguse*, **tur̃gusu*, *tur̃guosu* kilmė? (§ 381).
11. Kurių linksnių formas *u* kamieno paradigmoje palietė Sosiūro-Fortunatovo dėsnis? (§ 384).
12. Kodėl *u* ir *ō* kamienų paradigmose atsirado homoniminė a. pl. galūnė? (§ 385).
13. Kaip *ō* kamienas yra paveikęs *u* kamieno paradigmą XVI–XVII a. raštuose? (§ 385).
14. Koks *ō* kamieno poveikis *u* kamieno paradigmai žemaičių tarmėje? (§ 385).
15. Aptarkite *u* kamieno nykimą rytų Lietuvos tarmėse (§ 385).
16. Kuo pasikeitė *i̯u* kamieno daiktavardžių linksniavimas per pastaruosius 400 metų? (§ 386).

17. Pasakykite dabartinių formų *karãliai*, *karãliams*, *karãliais* senovinius atitikmenis (§ 386).

18. Aptarkite formas l. sg. *pjovėjuje*, v. sg. *pjovėjau* (§ 386).

Užduotys: 24. Iš toliau pateikto teksto išrinkite visus IV linksniuotės daiktavardžius. Rašykite ta forma kaip tekste. Atskirai pateikite *u* kamieno (a) ir *i̯u* kamieno (b) daiktavardžius, iš šių dar atskirkite (c) turinčius *i̯ŏ* kamieno galūnes.

Vienas žmogus turėjo tris sūnus. Vyresnysis rengėsi tapti puodžium, vidurinysis mokėsi kurpiaus amato, o jauniausias buvo tinginys, nieko nenorėjo dirbti, sakė „noriu karalium būti“. Praėjo daug metų. Abiejų vyresniųjų gyvenimas klostėsi kaip medum pateptas: kas savaitę jie turguje parduodavo savo darbo vaisius, pasistatė sodžiuj gražius namus, žodžiu, klestėjo kaip grybai po lietaus. Jaunesnysis visai nusitinginiavo, tapo driskius, dažnai miegodavo po atviru dangumi, neturėdavo iš ko pietų pavalgyti. Tokie yra darbo ir tinginiavimo vaisiai. Dirbantysis visuomet ima viršų, dirbti reikia visiems, net ir karaliams.

25. Iš 24-oje užduotyje išrinktų visų formų atskirkite tas, kurios: a) galūnėse turi išlaikytą senovinį trumpąjį balsį, b) galūnėse turi išlaikytą trumpą balsį, kilusį iš ilgo akūtinio, c) turi ilgas cirkumfleksinės prigimties galūnes, d) sutrumpėjo dėl morfologinių priežasčių (sisteminio trumpinimo).

Priebalsiniai kamienai

§ **387.** Visiems iki šiol apžvelgtiems linksniavimo tipams bendra tai, kad jie kamiengalyje yra turėję balsį. Tai balsiniai kamienai. Tačiau iš seno indoeuropiečiai turėjo ir priebalsinių (konsonantinių) kamienų, t. y. tokių, kurių kamiengalį sudarė priebalsiai. Ilgainiui priebalsiniai kamienai labai apnyko. Jų paradigmos buvo paveiktos produktyvesnių balsinių kamienų. Dabartinėje lietuvių kalboje nėra nei vieno daiktavardžio, kurio visi linksniai būtų išlaikę senovinę priebalsinių kamienų fleksiją. Visa tai, kas lietuvių kalboje liko iš priebalsinio linksniavimo, sudaro dabartinę penktąją linksniuotę.

§ **388.** Baltų kalbose nykstantys priebalsiniai kamienai pereina į *i* kamieną. Tai būdinga šių kalbų linksniavimo sistemos raidos ypatybė. Jai pradžią davė priebalsinių ir *i* kamieno akuzatyvo fleksijos fonetinis sutapimas. Mat priebalsinių kamienų akuzatyvas iš seno galūnėse turėjo sonantą **n̥*. Baltų kalbose, kaip žinome, **n̥* anksti virto mišriuoju dvibalsiu *in* (§ 65, 114). Dėl tokio virtimo priebalsinių kamienų akuzatyvo (tiek vienaskaitos, tiek daugiskaitos) galūnės ėmė nebesiskirti nuo atitinkamos *i* kamieno fleksijos. Tai matyti iš abiejų linksniavimo tipų akuzatyvo rekonstruotos fleksijos palyginimo:

a. sg.

prieb. kam.: *sẽserį*, kur *-į* < **-in* < **-n̥* / **-m̥* (§ 392)
i kam.: *ãkį*, kur *-į* < **-i-n* / **-i-m* (§ 351)

a. pl.
prieb. kam.: *sẽseris*, kur *-is*<**-ins*<**-n̥s* (§ 395)
i kam.: *akìs*, kur *-is*<**-ı̄s* iš ide. **-i-ns* (§ 358)

Anksti fonetiškai sutapus akuzatyvo galūnėms, produktyvesnio *i* kamieno fleksija ilgainiui ėmė brautis į priebalsinių kamienų paradigmas. Iki šių dienų daugiausia senovinių priebalsinio linksniavimo formų išlaikė *n* ir *r* kamienų daiktavardžiai. Kiti jų turi tik po vieną kitą. Geriausiai tą fleksiją išlaikę linksniai – nominatyvas ir genityvas, neskaitant fonetiškai sutapusių akuzatyvo galūnių. Tai matyti iš toliau pateikiamų daiktavardžių *akmuõ* (*n* kamienas), *duktẽ* (*r* kamienas) ir *mė̃nuo* (*s* kamienas) paradigmų.

§ **389.** Paradigmos:

Vienaskaita

N.	*akmuõ*	*duktẽ*	*mė̃nuo*
G.	*akmeñs*	*dukteȓs*	*mė̃nesio*
D.	*ãkmeniui*	*dùkteriai*	*mė̃nesiui*
A.	*ãkmenį*	*dùkterį*	*mė̃nesį*
I.	*akmenimì*	*dukterimì*	*mė̃nesiu*
L.	*akmenyjè*	*dukteryjè*	*mė̃nesyje*
V.	*akmeniẽ*	*dukteriẽ*	*mė̃nesie*

Daugiskaita

N.	*ãkmens*[154]	*dùkters*[154]	*mė̃nesiai*
G.	*akmenų̃*	*dukterų̃*	*mė̃nesių*
D.	*akmenìms*	*dukterìms*	*mė̃nesiams*
A.	*ãkmenis*	*dùkteris*	*mė̃nesius*
I.	*akmenimìs*	*dukterimìs*	*mė̃nesiais*
L.	*akmenysè*	*dukterysè*	*mė̃nesiuose*

Dviskaita

N.-A.	*dù ãkmeniu*	*dvì dùkteri*	*dù mė̃nesiu*
D.	*dvíem akmenìm*	*dukterìm*	*mė̃nesiam*
I.	*dviẽm akmenim̃*	*dukterim̃*	*mė̃nesiam*

Senovinės priebalsinių kamienų formos paradigmose išretintos. Jos toliau bus specialiai aptariamos. Visos kitos yra antrinės kilmės, perdirbtos balsinių kamienų, pirmiausia *i* kamieno, vėliau, šiam nykstant, *(i)i̯õ* (vyr. g.) ir *i̯ã* (mot. g.) kamienų pavyzdžiu.

[154] Šias formas dar J. Jablonskis laikė norminėmis bendrinės kalbos formomis. Dabar vartojame naujesnius atitikmenis su *i* kamieno galūnėmis: *ãkmenys*, *dùkterys*.

Su *i* kamieno kilmės fleksija yra šios pateiktų paradigmų formos: i. sg. *akmenimì*, *dukterimì* (plg. *avimì*), l. sg. *akmenyjè*, *dukteryjè*, *mė̃nesyje* (plg. *avyjè*), v. sg. *akmeniẽ*, *dukteriẽ*, *mė̃nesie* (plg. *aviẽ*), g. pl. *mė̃nesių* (plg. *avių̃*), d. pl. *akmenìms*, *dukterìms* (plg. *avìms*), i. pl. *akmenimìs*, *dukterimìs* (plg. *avimìs*), l. pl. *akmenysè*, *dukterysè* (plg. *avysè*), n. -a. du. *dvì dùkteri* (plg. *dvì avì*), d. du. *dvíem akmenìm*, *dukterìm* (plg. *dvíem akìm*), i. du. *dviẽm akmenim̃*, *dukterim̃* (plg. *dviẽm akim̃*).

Iš *(i)i̯ŏ* kamieno kilusias galūnes turi šiose paradigmose vyr. g. daiktavardžių vienaskaitos datyvas ir dviskaitos nominatyvas-akuzatyvas, taigi *ãkmeniui*, *mė̃nesiui*, *dù ãkmeniu*, *mė̃nesiu*, ir daugumas *s* kamieno daiktavardžio linksnių formų, būtent, g. sg. *mė̃nesio*, i. sg. *mė̃nesiu*, n. pl. *mė̃nesiai*, d. pl. *mė̃nesiams*, a. pl. *mė̃nesius*, i. pl. *mė̃nesiais*, l. pl. *mė̃nesiuose*, d. -i. du. *dvíẽm mė̃nesiam*, plg. *brólio*, *bróliu*, *bróliai*, *bróliams*, *brólius*, *bróliais*, *bróliuose*, *dvíẽm bróliam*.

Iš *i̯ā* kamieno paradigmos gauta moteriškosios giminės daiktavardžio d. sg. galūnė, taigi *dùkteriai*, plg. *mar̃čiai*.

§ **390. N. sg.** formos, kaip ir balsinių kamienų, iš seno indoeuropiečių kalbose buvo dvejopos: vienas sudarė grynas kamienas (be galūnės), kitos turėjo galūnę *-s*. Pirmasis tipas buvo ypač būdingas *n* ir *r* kamienų daiktavardžiams. Jis lietuvių kalboje gerai atstovaujamas. Balsis prieš *n* arba *r* turėjo pailgintąjį kaitos laipsnį. Patys kamiengaliai *n* ir *r*, sudarantys ilgojo dvibalsio antrąjį dėmenį, absoliutiniame žodžio gale anksti buvo numesti. Baltų prokalbėje jų greičiausiai nebebuvo. Taigi mūsų dabartinės galūnės *-uõ*, *-ẽ* kilo iš ide. **-ōn* arba **-ōr*, **-ēr*, kur *n*, *r* buvo kamiengaliai. Plg. *šuõ*, *akmuõ*, *sesuõ*, *duktẽ*, (sen. raštų) *mótė* ir skr. *śvā* 'šuo', *aśmā* 'akmuo', *svasā* 'sesuo', *duhitā* 'duktė', *mātā* 'motina', bet (su išlaikytu kamiengaliu) gr. κύων 'šuo', ἄκμων 'akmuo', θυγάτηρ 'duktė', μήτηρ 'motina', lot. *soror* 'sesuo', *māter* 'motina'. Numetus kamiengalius *-n* ir *-r*, buvęs akūtinis balsio ilgumas (plg. gr. ἡγεμών 'vadas') baltų kalbose virto cirkumfleksiniu. Tokio virtimo priežastys nėra pakankamai aiškios. Plg. § 152.

Antrasis tipas – su galūne *-s* – lietuvių kalboje geriausiai išliko veikiamųjų dalyvių paradigmose, pvz., *rãšąs*<**rašant-s*. Daiktavardžių paradigmose jis beveik visai išnyko, perėjo į *i* kamieną. Manoma, kad tokios darybos reliktas yra daiktavardis *viẽšpats (viešpat-s)*, kurio paradigmoje būta aiškių konsonantinio linksniavimo liekanų, plg. Daukšos postilės n. pl. *Wiéßpates* 166_{16} 'viešpačiai', g. pl. *Wießpatų* 76_{30} 'viešpačių'.

Dalis pietų aukštaičių n. sg. galūnę *-uo* yra pailginę jotu, pvz., *akmuõj* 'akmuo', *sesuõj* 'sesuo'. Tarmėse atskiri daiktavardžiai turi galūnę *-uva*, pvz., *sesuvà* 'sesuo', ypač plačiai sakoma *šuvà* 'šuo'. Vietomis *-uva* galėjo fonetiškai išriedėti iš *-uo*, bet greičiausiai būta dar ir tam tikrų žodžių darybos priežasčių: fonetiškai pakitusi atskirų žodžių galūnė dalyje tarmių galėjo gauti įspraustinį *u* dėl sutapimo su iš seno turima priesaga *-uva*.

§ **391. G. sg.** *šuñs, akmeñs, seseȓs, dukteȓs*<*šunès, akmenès, seserès, dukterès*. Tokias ilgesnes formas (su išlaikytu balsiu *e* prieš *s*) turi pietų aukštaičiai, rytų aukštaičiai vilniškiai ir artimesni šių tarmių kaimynai. Senieji raštai rodo, kad XVI–XVII a. jos buvo vartojamos plačiau: jas turi ir iš vidurio, net vakarų Lietuvos kilę autoriai, pvz., *iʒ brągáus ákmenes* DP 573_{40} '... akmens', *ant' kiekwiéno meneſes* DP 595_{33} '... mėnesio', *ne panorek moteres io* PK 5_{17} '... jo žmonos', *piemenes* BrP I 61_{13} 'piemens'. Šių formų sutrumpinimo priežastys nėra visai aiškios, galėjo lemti derinimasis prie vienu skiemeniu trumpesnio nominatyvo, plg. *šunès*>*šuñs* ir *šuõ*. Sutrumpino jas ir latviai, plg. *akmens*, *ûdens* 'vandens', *rudens*. Plg. prūsų *kermenes* 'kūno' su išlaikyta sveika galūne *-es*. Tai seni indoeuropiečių prokalbės veldiniai, nes priebalsinių kamienų genityvas indoeuropiečių kalbose turėjo formas su galūnėmis **-ĕs* arba **-ŏs*, plg. s. sl. *kamene* 'akmens', *matere* 'motinos', *nebese* 'dangaus' (čia slavų *-e* iš **-es*), lot. *hominis* 'žmogaus', *mātris* 'motinos', *cordis* 'širdies' (*-is* iš **-es*), skr. *śunas* 'šuns', *aśmanas* 'akmens', *nábhasas* 'debesio' (*-as* gali būti tiek iš **-ĕs*, tiek ir iš **-ŏs*), gr. κυνός 'šuns', ποιμένος 'piemens', μητρός 'motinos'.

Be aptartų senovinių priebalsinio linksniavimo g. sg. formų, dabar mes neretai jau vartojame (ppr. kaip gretimines) naujadarines formas su *i* arba net *(i)jŏ, ŏ* kamienų galūnėmis, pvz., *šuniẽs* / *šùnio*, *akmeniẽs* / *ãkmenio* arba *ãkmeno*, *seseriẽs*, *dukteriẽs* ir pan. Tokių formų pasitaiko jau XVI–XVII a. raštuose, pvz., *schunies* BrP II 220_{23}, *ßunies* SzD 406 'šuns', *ákmenies* DP 181_5 ‖ *ákmenio* DP 31_{49} 'akmens', *wandenio* BrP I 145_{21} 'vandens', *ſeſſeries* MT $223a_8$ 'sesers', *dukteriés* DP 114_{47} 'dukters'.

§ **392. A. sg.** *-į*<**-in*<**-n̥* / **-m̥*, plg. la. *suni* 'šunį', *akmeni, mẽnesi*, pr. *smunentin* 'žmogų', s. sl. *kamenь* 'akmenį', *materь* 'motiną', gr. κύνα 'šunį', ποιμένα 'piemenį', μητέρα 'motiną', lot. *hominem* 'žmogų', *mātrem* 'motiną'.

§ **393. N. pl.** Dabar bendrinės kalbos norma jau laikomos naujadarinės formos su *i* kamieno galūne: *šùnys, ãkmenys, sẽserys, dùkterys*, plg. *vãgys, ãkys*. Tačiau tarmėse dar plačiai vartojami seni veldiniai *šùnes, ãkmenes, sẽseres, dùkteres* arba sutrumpinti jų variantai *ãkmens, sẽsers, dùkters (šùns* – labai reta forma, paprastai sakoma *šùnes* arba *šùnys*).

Ilgesnes formas su išlaikytu balsiu *e* prieš *s* turi pietų aukštaičiai, rytų aukštaičiai vilniškiai, uteniškiai ir dalis anykštėnų bei kupiškėnų. Jos vartojamos plačiau negu atitinkamos g. sg. formos su *-ès*. Sutrumpintus variantus, be *e* prieš *s*, vartoja vakarų aukštaičiai kauniškiai ir jų artimesni kaimynai. Kitose tarmėse įsigalėjo naujadarai su *i* kamieno galūne (žemaičiai šalia g. sg. *seseȓs* sako n. pl. *sẽserys*). Senieji raštai rodo, kad XVI–XVII a. paveldėtos priebalsinių kamienų formos buvo vartojamos dar plačiau negu dabar, plg. *tié ákmenes* DP 575_{45} '... akmenys', *mano mieli broley ir ſeſeres* PK 28_{18}, *ßunes* KN 17_{13} 'šunys' || *wandens* KN 119_{18} 'vandenys', *wandenes mariu raudonuiu iſsikelie* MT $45b_{15-16}$. Sutrumpinimo priežastys aptartos § 391.

Nuo g. sg. formų (bent oksitonų) jos skiriasi šaknies kirčiu: g. sg. *akmeñ(è)s, dukteȓ(è)s, seseȓ(è)s*, bet n. pl. *ãkmen(e)s, dùkter(e)s, sẽser(e)s*. Kitos indoeuropiečių kalbos rodo, kad iš seno priebalsiniai kamienai turėjo n. pl. galūnę **-ēs* (**-ōs* nebuvo!), plg. s. sl. *kamene* 'akmenys', gr. ποιμένες 'piemenys', κύνες 'šunys', μητέρες 'motinos', skr. *mātáras* 'motinos', *gā́vas* 'karvės' (ir čia *-as* kildintina iš **-ēs*).

Šalia senovinių veldinių dabar plačiai vartojamos naujadarinės formos su *i* ir net (vyr. g.) *(i)i̯ō, ō* arba (mot. g.) *ē* kamienų galūnėmis: *šùnys, ãkmenys* arba *akmen(i)aĩ, sẽserys* arba dial. *sẽserės* ir pan. Tokio tipo formų pasitaiko jau XVI–XVII a. raštuose, pvz., *pieminis* BrP I 39_4 || *piemenei* BrB Sach. 11 (t. y. *píemenys* || *piemeniaĩ*), *dukteris* VEE 214_{15} (=*dùkterys*), *wandenei* BrB Ps. 106 (= *vandeniai*).

Latvių kalba turi tik naujadarines formas, pvz., *sunis* arba *suņi, akmenis* arba *akmeņi* ir pan.

§ **394. G. pl.** *-ų̃* iš baltų **-ōn* / ide. **-ōm*, plg. gr. κυνῶν 'šunų', ποιμένων 'piemenų', μητέρων 'motinų', skr. *śúnām* 'šunų', lot. *hominum* 'žmonių', *mātrum* 'motinų'. Taigi galūnė kaip kitų linksniavimo tipų. Ji aptarta § 329. Senovinių veldinių ji yra po kietojo priebalsio. Dėl *i* kamieno įtakos atsiranda naujadarinės formos su *-ų* po minkštojo priebalsio, pvz., *mė̃nesių* (vietoj tarmėse išlikusios senesnės formos *mė̃nesų*), dial. *akmenių̃, piemenių̃, seserių̃, dukterių̃* ir kt., plg. *vagių̃, akių̃*. Tokių naujadarinių formų pasitaiko jau XVI–XVII a. raštuose, pvz., *akmeniu* PS I 29_{13}, *wandenių* DP 612_{12}, *moteriu* BrP II 34, *dukteriu* PS I 225_{31}.

§ **395. A. pl.** *-is<*-ins<*-n̥s*, plg. s. la. *sunis* 'šunis', pr. *smunentins* 'žmones', s. sl. *kameni* 'akmenis', *materi* 'motinas', gr. κύνας 'šunis', ποιμένας 'piemenis', μητέρας 'motinas', skr. *śúnas* 'šunis', *áśmanas* 'akmenis', lot. *hominēs* 'žmones', *mātrēs* 'motinas'.

§ **396.** Vietoj bendrinėje kalboje vartojamų naujadarinių **d. sg.** formų, pvz., vyr. g. *šùniui, ãkmeniui, píemeniui* (su *i̯ō* kamieno kilmės galūne) ir mot.

g. *sẽseriai, dùkteriai, móteriai* (su *i̯ā* kamieno fleksija), tarmėse ir senuosiuose raštuose vartojamos senesnės formos *šùnie, ãkmenie, píemenie* ir *sẽserie, dùkterie, móterie* arba *šùni, ãkmeni, píemeni* ir *sẽseri, dùkteri, móteri*. Fleksijos požiūriu jos sutampa su tų pačių raštų resp. tarmių *i* kamieno atitinkamomis formomis, pvz., *vãgie, ãkie* arba *vãgi, ãki* (§ 350). Galūnės *-ie*<**-ei* senumą patvirtina kitų indoeuropiečių kalbų duomenys, pvz., s. sl. *kameni* 'akmeniui', *materi* 'motinai', *nebesi* 'dangui' (*-i* iš **-ei*), skr. *śúnē* 'šuniui', *kármaṇē* 'darbui', *mātrḗ* 'motinai', *nábhasē* 'debesiui' (*-ē* iš **-ei*), lot. *nōminī* 'vardui', *mātrī* 'motinai' (*-ī* iš **-ei*). Galūnė *-i*, manoma, yra pirmykštė indoeuropiečių lokatyvo, o ne datyvo, galūnė (§ 350). Tačiau lietuvių kalboje ji jau seniai atlieka datyvo funkciją. Plg. datyvo kilmės padalyvį *sùkant*<*sùkanti*, refl. *sùkantis* (§ 623) ir pr. *giwāntei* 'gyvenant'. Turimas ir variantas be galūnės, pvz., *šùn* 'šuniui', *ãkmen* 'akmeniui', *sẽser* 'seseriai' (Kudirkos Naumiestis ir kt.). Plg. *Wiesȝpat Chriſtuy* PS I 21_2 'viešpačiui Kristui'. Greičiausiai čia numesta galūnė *-i*. J. Kazlauskas Istor. gram. 149 tokias formas linkęs laikyti archaiškomis, senoviniu grynu kamienu, esą atlikdavusiu įvairių linksnių funkcijas, plg. gr. νύκτωρ 'naktį', skr. *vasar* 'pavasarį'. Bet greičiausiai tai yra paprasčiausi trumpiniai.

Galūnė *-i*, iš dalies ir *-ie*, tarmėse (ypač aukštaičių) plačiai vartojama prie kitų kamienų daiktavardžių prielinksninėse konstrukcijose, pvz., *lig vėlam vãkari, po sunkiam dárbi, po šliū̃bi, prieg nãmi, ik(i) dùgni, lig pačiám vãkarie* ir pan. Tokių pavyzdžių yra jau XVI–XVII a. raštuose, plg. *po kâkli* DP 108_{21}, *prieg akmeni* PS II 1_{15}, *ik gali* PK 141_{20-21}, *prieg krikßtie* AK 7_{19}. Jie kalbininkų aiškinami gana įvairiai, žr. Nieminen Ausgang 147–148, Specht KZ LXIII 86–89, Fraenkel BS II 43–44, Kazlauskas LKGrK 8, Zinkevičius Liet. dial. 297–298, Mažiulis Balt. deklin. 133–160, Stang NTS XXVII 77–84.

§ **397.** Šalia **instrumentalio** formų su *i* kamieno galūnėmis, pvz., i. sg. *akmenimì* (=s. sl. *kamenьmь*), *seserimì*, i. pl. *akmenimìs* (=s. sl. *kamenьmi*), *seserimìs*, senuosiuose raštuose turimos dar formos be kamiengalio *-i-*, taigi i. sg. *akmemì*<**akmen-mi*, *seser-mì*, i. pl. *akmemìs*<**akmen-mis*, *seser-mìs* tipo. Daugiausia jų yra Bretkūno raštuose ir „Žiwate“, kitur labai retos (gali būti ir korektūros klaidos). Pavyzdžiai: i. sg. *wandemi* BrP I 40_{14} ir *wandeimi* BrP I 46_6 (su *ei* vietoj *e*), *Motermi* BrB III Moz. 20, *akmemi* ŽCh 158_{19}, *sesermi* ŽCh 12_{15}, i. pl. *akmemis* BrB Lev 20_{17}, ŽCh 102_{21}, *sesermis* ŽCh 107_{22-23}. Tokių formų liekanų aptikta ir naujųjų laikų žemaičių tarmės šnektose, pvz., adv. *vándemi* Būga Rinkt. rašt. II 662 'vandenim, vandens keliu', i. pl. *vándemis* ten pat arba *vandemìs* Tirkšliaĩ (>*ůnďìmìs*), *guzas ant smagemis* (dial. *smàgimìs* su regresyvine balsio asimiliacija vietoj *smàgęmìs*) *ỹr išáugęs* Tirkšliaĩ 'ant sme-

genų...' (A. Girdenio informacija). Tokias formas linkstama laikyti senovinėmis priebalsinių kamienų instrumentalio formomis su galūnėmis *-mĩ, pl. *-mís prie senovinių priebalsinių kamienų: *akmen-mì > akme-mì, seser-mì, pl. *akmen-mìs > akmemìs, sesermìs. Plačiau apie jas žr. Būga Rinkt. rašt. II 662–663, III 37[4], 376–377, Specht KZ LIX 256–259, Zinkevičius Įv. būdv. 51 (ypač 3 išnašą), Kazlauskas LKGrK 9–10, K VI 333–334 ir Istor. gram. 247–249, Stang Vergleich. Gram. 221.

§ **398.** Šalia labai įvairuojančių naujadarinių v. sg. formų, pvz., *piemenië* (su *i* kamieno galūne), dial. *piemenè* (*ŏ* kam. galūnė), *piemenỹ*, *píemeni* (*iįŏ* kamieno fleksija), *píemeniau* (*iu* kam.), tarmėse vietomis vartojamos ir formos, sutampančios su kamienu, pvz., *píemen*, *sẽser*, *dùkter*. Kai kas jas linkę laikyti senoviniais priebalsinių kamienų vokatyvais, plg. skr. *duhitar*, gr. πάτερ, bet tai gali būti ir ilgesnių formų trumpiniai.

§ **399.** Šalia naujadarinių n.-a. du. formų, tokių kaip *dù píemeniu*, *dvì sẽseri*, vartojamų jau senuosiuose raštuose, Daukšos postilėje yra užfiksuota archaiška forma *dù žmùne* 'du žmonės': *Du ʒmûne lipo Baʒnîcʒion* 313$_{19}$, *Du ʒmûnę lipo Baʒnicʒión'* 314$_{16}$ (šalia n. sg. *ʒmû* 270$_{43}$ 'žmogus', a. sg. *ʒmúnį* 459$_{5}$ 'žmogų'). Plg. gr. κύνε, μητέρε, skr. *mātara-pitarau* 'tėvai'. Senovinę priebalsinių kamienų n.-a. du. galūnę *-e* išlaikė taip pat lietuvių senųjų (ypač Mažosios Lietuvos) raštų veikiamieji būtojo laiko dalyviai, pvz., *Paskiaus ateiuſſe du falſchiwu ludinyku* VEE 204$_{14-15}$ 'paskui atėję du klaidingi liudininkai'. Tokios dalyvių formos (net esamojo laiko) turimos Kleino, Ruigio ir kitose ano meto gramatikose. Jas yra užrašęs A. Šleicheris iš gyvosios žmonių kalbos Mažojoje Lietuvoje XIX a. viduryje. Jo „Litauisches Lesebuch und Glossar" (Prag, 1857) skaitome: *sziû-du į tą mẽstą įẽjuse* 138$_{28}$ 'šiuodu... įėję', *todėl kalvis ëgerei sákė, kad negalincze nepadkavotais arkleis joti* 215$_{15}$ '... (jie abu) ... negali...'. Plačiau apie n.-a. du. galūnę *-e* žr. Endzelin IF XXXIII 123–124 (=Darbu izl. II 533–534), Zinkevičius Įv. būdv. 52[2], Gargasaitė MAD 1962 2 215, Kazlauskas Istor. gram. 130–132, Mažiulis Balt. deklin. 256–259.

Endzelynas Gars. ir form. 125–130, Otrębski Gramatyka III 50–63, Stang Vergleich. Gram. 219–227, Zinkevičius Liet. dial. 256–267, Kazlauskas Istor. gram. 242–286, Szemerényi Einführung 148–160, Савченко Сравн. грам. 199–209.

§ **400.** Akūtinės šaknies baritonų tėra tik vienas kitas žodis, pvz., *mėnuo*, *sėmenys* (sen. *sėmenes*, *sėmens*). Daukšos raštai ir dabartinės rytų aukštaičių šnektos rodo, kad anksčiau čia priklausė ir daiktavardis *vanduo*:

buvo kirčiuojama *vánduo* (ryt. *únduo*), *vánden(e)s* ir t. t. Taip buvo kirčiuojamas dar daiktavardis *mótė* (=la. *mãte*), g. sg. *móter(e)s*.

Cirkumfleksinės resp. trumposios šaknies baritonų dabar bendrinėje kalboje visai nebeturime. Daukšos raštuose ir rytų aukštaičių šnektose vietomis toks dar yra daiktavardis *akmuo*: kirčiuojama *ãkmuo*, *ãkmen(e)s* ir t. t. Iš triskiemenių formų pirmojo skiemens į akūtinės kilmės galūnę kirtis nešoka (skiria trumpasis skiemuo), taigi a. pl. *ãkmenis*, n.-a. du. *dù ãkmeniu*.

Oksitonų kirtis šokinėja pagal tą pačią schemą kaip atitinkamų *i*, *(i̯)u* kamienų daiktavardžių. Sosiūro-Fortunatovo dėsnis veikia tik dviskiemenes formas. Visa tai matyti iš akūtinės šaknies daiktavardžio (III kirč.) *piemuõ* ir trumposios (resp. cirkumfleksinės; IV kirč.) šaknies pavyzdžio *sesuõ* paradigmų:

	Vienaskaita	Daugiskaita
N.	*piemuõ sesuõ*	*piemenys sẽserys*
G.	*piemeñs seseȓs*	*piemenų̃ seserų̃*
D.	*píemeniui sẽseriai*	*piemenìms seserìms*
A.	*píemenį sẽserį*	*píemenis*; *šunìs sẽseris*
I.	*piemenimì* (ir *píemeniu*, bet *šuniù*) *seserimì*	*piemenimìs seserimìs*
L.	*piemenyjè seseryjè*	*piemenysè seserysè*
V.	*piemeniẽ! seseriẽ!*	

Dviskaita

N.-A.	*dù píemeniu*, *šuniù*	*dvì sẽseri*
D.	*dvíem piemenìm*	*seserìm*
I.	*dviẽm piemenim̃*	*seserim̃*

§ **401.** Priebalsiniai kamienai yra labiausiai apnykęs daiktavardžių linksniavimo tipas. Taip yra todėl, kad jo nykimas prasidėjo labai seniai, kaip buvo nurodyta, dėl **n̥>in* fonetiškai sutapus *i* ir priebalsinių kamienų akuzatyvo galūnėms. Negausesnių priebalsinio linksniavimo daiktavardžių paradigmose ilgainiui įsivyravo gretiminės *i* kamieno formos, kurios, yrant paties *i* kamieno paradigmai, vėliau dar buvo keičiamos *(i)i̯ō* arba *i̯ā* (dial. *ē*) kamienų fleksija (žiūrint daiktavardžio giminės). Iki šių dienų, kaip matėme, išliko tik dažnai kalboje vartojamų linksnių – nominatyvo ir genityvo – senovinės formos, neskaitant tarminių d. sg. formų su galūnėmis *-ie*, *-i*, kurios dabar traktuojamos kaip *i* kamieno, ir fonetiškai sutapusios akuzatyvų fleksijos. Tačiau dabar, ypač tarmėse, vis labiau ima

įsigalėti ir nominatyvo bei genityvo gretiminės naujadarinės formos. Jos pasitaiko ne tik bendrinėje šnekamojoje kalboje, bet ir grožinėje literatūroje, pvz., n. sg. *mė̃nesis* 'mėnuo', g. sg. *šuniẽs* 'šuns', *píemenio* 'piemens', *líemenio* 'liemens', *tẽšmenio* 'tešmens' ir kt. Tarmėse tokių formų tiesiog knibždėte knibžda.

Čia yra net bendrinei kalbai visai neįprastų, pvz., n. sg. *akmenìs, akmenỹs, ãkmenis* 'akmuo', *dukteris, dukterẽ* 'duktė', *líemenis* 'liemuo', *piemenis, piemenỹs, píemenis* 'piemuo', *rudenìs, rudenỹs, rùdenis* 'ruduo', *seseris, sẽserė* 'sesuo' (dar plg. *sẽsė* kaip *áuklė*), *šunìs* 'šuo' (ir *šunẽ* kaip *katẽ*), *tẽšmenis* 'tešmuo', *vandenỹs, vándenis* 'vanduo', *žélmenis* 'želmuo'. Plg. g. pl. su *-ų* po minkšto priebalsio: *akmenių̃, dukterių̃, liemenių̃, piemenių̃, rudenių̃, seserių̃, šunių̃, tešmenių̃, vandenių̃* ir kt.

Priebalsinio linksniavimo g. pl. formos dėl galūnės *-ų* po kietojo priebalsio primena *ŏ-* arba *ā*-kamienes, plg. *piemenų̃, dukterų̃* ir *vilkų̃, šakų̃*. Dėl šio sutapimo atsirado variantai su *ŏ* resp. *ā* kamienų fleksija, pvz., *ãkmenas* 'akmuo', *ãšmenos* 'ašmenys'. Tarmėse tokių formų jau daug.

Pavyzdžiai: *máumenas* 'maumuo, viršugalvis', *píemenas* 'piemuo', *raũmenas* 'raumuo', *sėmenaĩ* 'sėmenys', *mótera* 'moteris', *sẽmenos* 'sėmenys'. Neretai *ŏ* arba *ā* kamienų formas turi tik kai kurie linksniai, pvz., Skãpiškio šnektos d. pl. *šunám*, a. pl. *šunùs*, i. pl. *šunaĩs* (bet n. sg. **šùnas* nėra).

Mažosios Lietuvos šnektų dalyje mot. g. daiktavardžių a. pl. galūnė *-is* buvo pakeista *ē* kamieno *-es* (*dùkteres, sẽseres* ...), nes čia fonetiškai sutapo abiejų linksniavimo tipų n. pl. fleksija, plg. *dùkteres* 'dukterys' ir *kãtes* 'katės' (<*katēs*). A. pl. formos su *-es* vartojamos jau šio krašto senuosiuose raštuose (Bretkūnas, Donelaitis ir kt.).

§ **402.** Senoviškiausias paradigmas išlaikė, kaip minėta, *n* ir *r* kamienų daiktavardžiai. Tačiau anaiptol ne visi. Antai senovinį *n* kamieno daiktavardį *žmuõ* ilgainiui išstūmė iš vartosenos priesaginis darinys *žmogùs*. Formas n. sg. *žmuõ*, a. sg. *žmùnį*, n.-a. du. *dù žmùne* randame tik senuosiuose raštuose, jeigu neskaitysime Lazū̃nų šnektos n. sg. *žmuõj* su pridėtiniu jotu. N. sg. ir a. sg. pavyzdžiai iš senųjų raštų: *ʒmů nê kuris búwo didʒturis* DP 270_6 'vienas žmogus buvo didžturtis', *tarp' iųſų ʒmů, kuris tuř ßimtą awių* DP 279_6 '... žmogus...', *ʒinau iog ʒmů ſmârkus eſsi* DP 386_{34}, *Giariaus butu buwi... kad butu nie gimis tas ʒmuo* PS II 168_{27}, *vʒ ʒmûni* (mokėjo) *dėßimtį griwnų* DP 339_{29} 'už žmogų...', *Calwinas... paſamdęs ʒmúnį giwą* DP 459_5. Dabar tarmėse gana plačiai vartojama n. pl. forma *žmónes* 'žmonės' dėl šaknies balsio *o* laikytina antrine (gal vietoj **žmùnes* su *o* iš *žmonà*?), nors ir turi senovinę galūnę. XVI–XVII a. raštuose jos neįmanoma atskirti nuo *ē*-kamienės formos *žmónės*, vartotos ir kaip moteriškosios giminės daiktavardis (tokia vartosena užfiksuota ir dabar į pietryčius nuo Vilniaus). Apie visas šias formas (*žmuõ, žmuõj, žmùnį, žmónes*, f. *žmónės*) plačiau žr. Specht KZ LIX 214 tt. , LXI 208, Fraenkel

BS II 46–47, Stang Vergleich. Gram. 41, 225–227, Zinkevičius Liet. dial. 266, Palionis Liter. kalb. 130, Kazlauskas Istor. gram. 270–271, Grinaveckienė БСС 398.

Nebevartojamas ir *r* kamieno daiktavardžio nominatyvas *mótė*. Jį išstūmė iš vartosenos *i* kamieno forma *moteris*, pasidaryta pagal a. sg. *móterį*.

Bendrinėje kalboje ištisai į *i* resp. *i̯ŏ* linksniavimą perėjo buvęs *r* kamieno daiktavardis *dieverìs*, plg. gr. δᾱήρ, skr. *dēvar-*. Tarmėse jis dar išlaikė kai kurių linksnių priebalsinę fleksiją, pvz., g. sg. *dieverès*, d. sg. *díeveri*, n. pl. *díever(e)s*, g. pl. *dieverų̃*. N. sg. forma **deivē(r)* buvo anksti pakeista galbūt dėl grėsmės sutapti su daiktavardžiu *deivė̃*.

Aiškias priebalsinio linksniavimo liekanas tarmėse išlaikė ir *voverìs* (*voverė̃*), plg. g. sg. *voverès*, *vovers̃*, n. pl. *vóvers*, g. pl. *voverų̃*. Senovinė n. sg. forma šiandien būtų **vovė*.

Senovėje *r* kamienui priklausė jau bemaž visai išnykęs daiktavardis *jéntė* '(vyro) brolio žmona, žmonos sesuo', plg. g. sg. *jenters* (Kleino gramatikoje), la. *ietere*, gr. ἐνάτηρ, skr. *yātar-*.

Ir mūsų *brolis* yra perdirbtas iš **brāter-* kamieno, plg. liaudies dainų diminutyvą *broter-ė̃lis* 'brolelis', veiksmažodį *bróter-autis* 'bičiuliauti', daiktavardį *broter-ỹstė* 'brolystė'. Kažkada turėjo būti n. sg. **brātē*, plg. pr. *brati*, *brote* 'brolis'.

Senovėje buvo gana gausus *s* kamienas. Bet tai daugiausia bevardės giminės daiktavardžiai, ir jie baltų kalbose dabar beveik visiškai išnykę. Tik pora žodžių, *mė̃nuo* ir *debesìs*, lietuvių kalboje (ypač senuosiuose raštuose ir tarmėse) dar turi priebalsinio linksniavimo pėdsakų bei žymių, plg. g. sg. *nei ſaules nei mėneſes ne rêikia* DP 573_{40} '... mėnęsio...', n. pl. *dębęſes* 2_8 'debesys', dial. g. sg. *debesès* 'debesies', g. pl. *mė̃nesų* 'mėnesių', *debesų̃* (bendrinės kalbos norma). Dabar paprastai šiuos daiktavardžius linksniuojame kaip *i̯ŏ*-kamienius, pvz., *mė̃nuo*, *mė̃nesio* ir t. t., *debesỹs*, *dė̃besio* ir t. t., kartais kaip *i*-kamienius, pvz., *mė̃nuo*, *mė̃nesies* ir t. t., *debesìs*, *debesiẽs* ir t. t. Tai naujadarinės formos. N. sg. *debesìs* pasidaryta *i* kamieno pavyzdžiu pagal a. sg. *dė̃besį*. Ne visai aiški forma *mė̃nuo*. Ji gali turėti galūnę *-uo* iš *n*, *r* kamienų. Tačiau visiško aiškumo nėra, plg. Endzelynas Gars. ir form. 127, Stang Vergleich. Gram. 224, Kazlauskas Istor. gram. 285–286, Отрембский БСС 186–192.

§ **403.** Kitų priebalsinių kamienų resp. vadinamojo šakninio linksniavimo (kamienas baigėsi šaknies priebalsiu) daiktavardžių paradigmos dabar lietuvių kalboje labai perdirbtos, bemaž ištisai perėjo į *i* (kartais ir toliau į kitus) kamienus. Šį perėjimą lėmė bendros viso priebalsinio links-

niavimo tipo nykimo priežastys. Ypač svarbų vaidmenį čia suvaidino vienaskaitos akuzatyvas. Pagal a. sg. *ãvį* : n. sg. *avìs* modelį anksti šalia, pvz., a. sg. *žą̃sį* buvo pasidaryta n. sg. forma *žąsìs* vietoj senovinės **žąs* < **žans* (=gr. dor. χά̃ν < *χανς). Persiformavus *i* kamieno pavyzdžiu tokių žodžių vienaskaitos nominatyvui, greičiau nyko priebalsinė fleksija ir kituose linksniuose. Iki šių dienų senovinio linksniavimo formas išlaikė tik vienas kitas linksnis. Pvz., kad daiktavardžiai *ausìs, dantìs, dùrys, naktìs, pušìs, šaknìs, žąsìs, žuvìs* senovėje priklausė priebalsiniam linksniavimui, rodo tik daugiskaitos genityvo galūnė *-ų* po kietojo priebalsio: *ausų̃, dantų̃, dùrų, naktų̃, pušų̃, šaknų̃, žąsų̃, žuvų̃*. Atitinkamos *i* kamieno formos būtų *ausių̃, dančių̃, dùrių* ir t. t. (pasakojama jau ir taip). Tarmės (daugiausia pietų aukštaičiai ir rytų aukštaičiai vilniškiai) turi išlaikę ir kai kurias kitas šių daiktavardžių senovines linksnių formas, pvz., g. sg. *ausès, dantès, naktès, pušès, šaknès, žąsès, žuvès*, n. pl. *aũses, dañtes, dùres, nãktes, pùšes, šãknes, žą̃ses, žùves*. Tokias formas randame ir senuosiuose raštuose, pvz., Daukšos postilėje skaitome: *atʃʃips dantes iúʃų* 65_{34}, *dágus ir dęběʃes* 2_3, *vǯrakintos yrá dures* 567_{18}, *waiʃingi mêdʒei púʃʃes êgles* 558_{38}, *nei meʃós nei ʒuwes búwo* 298_{41}. Kitų indoeuropiečių kalbų duomenys taip pat rodo šiuos daiktavardžius[155] seniau buvus priebalsinio linksniavimo.

Yra tokių daiktavardžių, kurių bendrinės kalbos paradigmoje nebėra išlikę jokių priebalsinio linksniavimo reliktų. Jie turimi tik tarmėse arba senuosiuose raštuose, pvz.:

mokestis, plg. *be mókeʃtų* DP 577_{41}, *kitų́ mokeʃtų ne ieʃʃko* DP $542a_{47}$;

obelis, plg. *iʃʃ obeles rukʃcios* PK 186_{14}, dial. g. sg. *obelès* ir b. k. *obel̃s*, n. pl. *óbeles*, g. pl. *obelų̃*;

priežastis, plg. *wienókios búwo priéʒaʃtes* DP 91_{45}, *del' dwieių prieʒáʃtų́* DP 461_{31};

širdis, plg. *iǯg tikrós ʃʃirdés* DP 95_{18}, *del... paʃikielimo ʃʃirdes* AK 74_6, *ʃʃirdes apramintos yrá* DP 39_3, *iǯg ʃʃirdų* DP 34_{17}, dial. g. sg. *širdès*, n. pl. *šìrdes* (: lot. *cor*, g. sg. *cordis*);

žvėris, plg. g. pl. *ʃʃwerũ* VE 51_{16}, *tarp ʃmarkiu ʒweru* PK 137_{12}, dial. g. sg. *žvėrès*, n. pl. *žvė̃res*, g. pl. *žvėrų̃* (: gr. θήρ, g. sg. θηρός).

Manoma, kad priebalsiniam linksniavimui yra kažkada priklausę ir *akìs* (plg. dial. g. sg. *akès*, gr. n.-a. du. ὄσσε < **okᵘi̯-e*), *ašìs* (plg. dial. g. sg. *ašès*, g. pl. *ašų̃*, gr. ἄξων 'ašis'), *nósis* (plg. dial. g. pl. *nósų*, av. *nāh-*

[155] Išskyrus *žuvìs*, kuris senų senovėje buvo *ū* kamieno daiktavardis **žūs*, vėliau dėl kitų linksnių įtakos (plg. a. sg. *žùvį*) perdirbtas į *i*-kamienį.

'nosis'), *riešutas* (plg. dial. *riešutỹs*, g. sg. *riešutès*, n. pl. *riešutes*), taip pat *viẽšpats* (plg. *Wieẞpates* ir *Miſtro* DP 155_{17}, *Wiéẞpati ſawám* DP 4_{13}, *pikti Wieẞpates* DP 60_{24}, g. pl. *Wieẞpatų* 76_{30}), kurio ir n. sg. formą kai kurie kalbininkai linkę laikyti paveldėtą iš senovinio priebalsinio linksniavimo (su *-s* prie kamieno *viešpat-*; kiti *viẽšpats* laiko *viẽšpatis* trumpiniu, plg. *pàts* < *patìs*).

Pagaliau yra tokių daiktavardžių, kurie lietuvių kalboje jau labai pakito, buvo visai perdirbti. Pvz., lie. *kója* pakeitė indoeuropietiškąjį šakninį žodį **ped-*, plg. skr. *pā́t*, gr. dor. πώς, g. sg. ποδός, lot. *pēs*, g. sg. *pedis*. Iš jo turime pasidarę du dabartinius žodžius (su kiek modifikuota reikšme), būtent, *pãdas* ir *pėdà* (pailgintasis šaknies balsio laipsnis).

§ **404.** Priebalsinio linksniavimo irimas – ilgus amžius trukęs procesas. Dalis priklausiusių šiam linksniavimo tipui daiktavardžių seniai perėjo į produktyvesnes linksniuotes, kiti laipsniškai pereina mūsų dienomis. Kaip gretiminės neretai vartojamos atskiros senovinės formos šalia naujesniųjų. Ypač margos paradigmos tarmėse, visų pirma tose, kur daugiau išliko senovės reliktų. Kai yra daugiau dubletų, neretai prisigaminama formų su priebalsine fleksija ir iš tų daiktavardžių (paprastai *i* kamieno), kurie iš seno nepriklausė priebalsiniam linksniavimui. Tokių naujadarinių variantų šiandien gana gausu rytų aukštaičių vilniškių, iš dalies ir pietų aukštaičių tarmių plote. Čia, ypač jaunimas, dažnai tiesiog painioja g. sg. resp. n. pl. galūnę *-es* su g. sg. *-ies* ir n. pl. *-ys*, pvz., *akès*, *avès* ‖ *akiẽs*, *aviẽs*, *ãkes*, *ãves* ‖ *ãkys*, *ãvys* ir pan. Senosios kartos kalboje painiojimas daug mažesnis. Todėl pastebėję kurį daiktavardį vartojant su priebalsinio linksniavimo galūne, dar neturime teisės paskelbti jį iš seno priklausius priebalsiniam linksniavimui. Tai padaryti galima tik gerai ištyrus, palyginus su senosios kartos vartosena, senesniųjų raštų duomenimis ir ypač su giminingų kalbų faktais.

Kazlauskas LKGrK 5–20, K III 61–78 ir Istor. gram. 242–286, Stang Vergleich. Gram. 223–227, Zinkevičius Liet. dial. 260–267.

§ **405.** Apžvelgus visus daiktavardžių linksniavimo tipus, galima nustatyti tokias svarbiausias lietuvių kalbos daiktavardžių linksniavimo sistemos paprastėjimo (unifikacijos) kryptis:

1. priebalsiniai kamienai→*i* kamienas →*(i)i̯ŏ* kamienas (vyr. g.) / *i̯ā*, dial. *ē* kamienas (mot. g.)

2. *(i̯)u* kamienas→*([i]i̯)ŏ* kamienas

Vis labiau silpsta priebalsinių, *i*, *(i̯)u* kamienų paradigmos ir įsigali dvi produktyviosios linksniuotės: I *(ŏ, i̯ŏ, ii̯ŏ* kam.) ir II (*ā, i̯ā, ē* kam.). Taip

vis labiau diferencijuojama daiktavardžių fleksija pagal gimines. Juk I linksniuotę iš esmės sudaro vyriškosios, o II linksniuotę – moteriškosios giminės daiktavardžiai.

1. Kokie daiktavardžiai priskiriami priebalsiniams (konsonantiniams) kamienams? (§ 387).

2. Kodėl baltų kalbose nykstantys priebalsiniai kamienai pereina į *i* kamieną? (§ 388).

3. Paaiškinkite priebalsinių ir *i* kamieno akuzatyvo fleksijos fonetinį sutapimą (§ 388 ir 351/392, 358/395).

4. Kurie priebalsiniai kamienai lietuvių kalboje išliko sveikiausi? (§ 388).

5. Kurių linksnių senovinė fleksija išliko geriausiai? (§ 388).

6. Išlinksniuokite daiktavardžius *akmuõ*, *duktė̃* ir nustatykite, kurių linksnių formos turi išlaikiusios senovines priebalsinio linksniavimo galūnes ir kurių formos yra naujadarinės su *i*, (*i*)*i̯ō* arba *i̯ā* kamienų fleksija (§ 389).

7. Papasakokite n. sg. galūnių *-uo* ir *-ė* (*piemuõ*, *duktė̃*) istoriją (§ 390).

8. Ką žinote apie *piemenès*, *dukterès* tipo vienaskaitos genityvus ir jų trumpinimą? (§ 391).

9. Ką žinote apie n. pl. *píemenes*/*píemens*, *dùkteres*/*dùkters* tipo formas? (§ 393)

10. Kodėl g. pl. forma *akmenų̃* yra senesnė už tarminę *akmenių̃*? (§ 394).

11. Aptarkite d. sg. formas *ãkmenie*, *ãkmeni*, *ãkmeniui*, *ãkmeniuo*, *ãkmeniu* (§ 396 ir 350, 323).

12. Ką žinote apie *lig vãkari* tipo formas? (§ 396).

13. Papasakokite apie i. sg. *piememì*, *duktermì*, i. pl. *piememìs*, *duktermìs* tipo formas (§ 397).

14. Kaip linkstama traktuoti *sẽser* tipo vokatyvus? (§ 398).

15. Ką žinote apie Daukšos postilės n. -a. du. *dù žmùne*? (§ 399).

16. Kaip senovėje buvo kirčiuojami daiktavardžiai *vanduo* ir *akmuo*? (§ 400).

17. Kaip veikia Sosiūro-Fortunatovo dėsnis priebalsinių kamienų paradigmose? (§ 400).

18. Kodėl priebalsiniai kamienai yra labiausiai apnykęs lietuvių kalbos daiktavardžių linksniavimo tipas? (§ 401).

19. Kaip atsirado *ãkmenas* 'akmuo' tipo formos? (§ 401).

20. Kuriose tarmėse ir kodėl turima mot. g. daiktavardžių a. pl. forma *dùkteres* 'dukteris'? (§ 401).

21. Ką žinote apie formas n. sg. *žmuõ* 'žmogus', a. sg. *žmùnį* 'žmogų', n. pl. *žmónes* 'žmonės'? (§ 402).

22. Aptarkite n. sg. formų *moteris*, *dieveris*, *voveris* kilmę (§ 402).

23. Kas rodo, kad daiktavardis *brólis* senovėje priklausė priebalsiniam linksniavimui? (§ 402).

24. Koks *s* kamieno daiktavardžių likimas lietuvių kalboje? (§ 402).

25. Kas rodo, kad *ausìs*, *dantìs*, *dùrys*, *naktìs*, *pušìs*, *šaknìs*, *žąsìs*, *žuvìs* priklausė priebalsiniam linksniavimui? (§ 403).

26. Iš ko sprendžiame apie *mókestis*, *obelìs*, *priežastìs*, *širdìs*, *žvėrìs* ir *akìs*, *ašìs*, *nósis*, *ríešutas*, *viẽšpats* priklausymą praeityje priebalsiniam linksniavimui? (§ 403).

27. Koks daiktavardžių *pãdas* ir *pėdà* ryšys su senoviniu priebalsiniu linksniavimu? (§ 403).

28. Kaip atskirti tarmių naujadarines formas su priebalsinio linksniavimo fleksija nuo senųjų šio linksniavimo veldinių? (§ 404).

29. Kokios yra dvi svarbiausios lietuvių kalbos daiktavardžių linksniavimo sistemos paprastėjimo (unifikacijos) kryptys? (§ 405).

Užduotys: 26. Nustatykite toliau pateiktų gretiminių formų senumą. Surašykite jas (kiekvieno linksnio atskirai) iš eilės pagal senumą.

n. sg. *akmuõ*, dial. *akmenỹs*, *ãkmenis*, *-io*, *akmenìs*, *-iẽs*;
g. sg. *šuñs*, dial. *šùnio*, *šuniẽs*, *šunės*;
d. sg. *sẽseriai*, dial. *sẽseri*, *sẽserie*, *sẽserei*;
i. sg. *mė́nesiu*, dial. *mė́nesim*;
n. pl. *ãkmenys*, dial. *akmeniaĩ*, *ãkmens*, *ãkmenes*;
g. pl. *šunų̃*, dial. *šunių̃*;
d. pl. *mė́nesiams*, dial. *mė́nesims*;
a. pl. *mė́nesius*, dial. *mė́nesis*;
i. pl. *mė́nesiais*, dial. *mė́nesimis*;
l. pl. *akmenysè*, dial. *akmeniuosè*.

27. Iš toliau pateikto teksto išrinkite visus V linksniuotės daiktavardžius. Rašykite ta forma kaip tekste. Atskirai surašykite tas formas, kurios turi išlaikytą senovinio priebalsinio linksniavimo fleksiją (a), atskirai tas, kurių fleksija iš *i* (b), *i̯ŏ* (c) arba *i̯ā* (d) kamieno.

Buvo graži rudens diena. Pamiškėje piemuo ganė bandą. Jis sėdėjo ant akmens ir žaidė su šuniu. Karvės jau buvo sočios, jų tešmenys pilni pieno. Bet jos vis skabė želmenų viršūnes, gėrė gryną upelio vandenį. Šuniukas bėginėjo aplink piemenį, kurio liekną liemenį iš tolo buvo nelengva atskirti nuo akmenio. Upelyje šeimininko duktė skalbė baltinius. Čia pat žaidė jos maža sesutė. Vyresnioji vis žvilgčiojo į seserį, kad ši bežaisdama neatsidurtų vandenyje. Gera čia buvo. Piemenėlis kas mėnesį į šią pamiškę atgindavo bandą, kai tik paaugdavo želmenys. Netrūkdavo čia ir kaimo vaikų, kurie atbėgdavo pasimaudyti gaivinančiuose upelio vandenyse. Jų liekni stuomenys ir įdegę rankų raumenys iš tolo spindėjo saulės apšviesti. Šeimininkas drausdavo savo jaunesnei dukteriai žaisti su kaimo vaikais. Todėl vyresnioji sesuo ir turėjo ją prižiūrėti.

Postpoziciniai lokatyvai

§ **406.** Indoeuropiečių senovinio lokatyvo lietuvių kalboje turime tik liekanas. Tai atskiros vienaskaitos ir dviskaitos formos, pvz., *namiẽ*, *artì*, *ankstì*, dial. *artiẽ*, *ankstiẽ* (: gr. οἴκει, lot. *domī*, s. sl. *dusě*, skr. *vṛ́kē*), *pusiáũ*, dial. *dvíejau* /*dvíejaus* (: s. sl. *vlъku*, skr. *dváyōs*), traktuojamos kaip prieveiksmiai, ir senuosiuose raštuose bei šių dienų tarmėse išlikusios daugiskaitos formos, pvz., *píevosu* 'pievose', *ùpėsu* 'upėse', *akisù* 'akyse', arba tam tikri jų perdirbiniai, pvz., *miškuosù (miškúosu)* 'miškuose'. Vietoj šio lokatyvo mūsų protėviai buvo pasidarę net keturis lokatyvinius linksnius, reiškiamus tam tikromis postpozicinėmis formomis. Iš jų iki šių dienų geriausiai išliko tik vienas, kurio formas esame apžvelgę paradigmose ir

vadinome tiesiog lokatyvu. Štai tie keturi antrinės kilmės, t. y. postpoziciniai, linksniai[156]:

vidaus { esamasis, arba inesỹvas, pvz., *miškè*
einamasis, arba iliatỹvas, pvz., *miškañ*

pašalio { esamasis, arba adesỹvas, pvz., *miškíep(i)*
einamasis, arba aliatỹvas, pvz., *miškóp(i)*

Visų postpozicinių lokatyvų turimos tik vienaskaitos ir daugiskaitos formos. Dviskaitos formų nėra, greičiausiai jų ir nebuvo pasidaryta.

Inesyvo, arba vidaus esamojo lokatyvo, dažnai vadinamo tiesiog lokatyvu, formos apžvelgtos nagrinėjant atskirus linksniavimo tipus. Matėme, kad jos susidarė postpozicijai **én* priaugus prie vienaskaitos senovinio (paveldėto, indoeuropiečių) lokatyvo ir daugiskaitos akuzatyvo (su nesutrumpėjusia akūtine galūne) formų, pvz., *miškè, šakojè, ùpėje, akyjè, tur̃guje*<**miškie* ar **miškẹ̄* (iš **miškei*)+**én*, **šakāi*+**én*, **ùpēi*+**én*, **aki*+**én* (*-ije*→*-īje* gali būti dėl 1. pl. *-īse*), **tur̃gu*+**én* (greičiausiai analoginis darinys pagal *i* kamieno modelį), pl. *miškuosè, šakosè, ùpėse, akysè, tur̃guose*<**miškúos*+**én, *šakás*+**én, *ùpḗs*+**én, *akís*+**én, *tur̃gū́s*+**én* (>*tur̃gūse*; galūnė *-uose* iš *ŏ* kamieno).

Toliau apžvelgsime kitus postpozicinius lokatyvus, išlikusius tik senuosiuose raštuose ir tarmėse.

Iliatyvas (vidaus einamasis lokatyvas). § **407.** Kartais jis dar vadinamas direktyvù. Pavyzdžiai:

ŏ kamienas: sg. *miškañ(à)*, pl. *miškúosna*
i̯ŏ kamienas: sg. *žõdin(a)*, pl. *žõdžiuosna*
ā kamienas: sg. *šakõn(à)*, pl. *šakósna*
ē kamienas: sg. *ùpėn(a)*, pl. *ùpėsna*
i kamienas: sg. *akiñ(à)*, pl. *akýsna*
u kamienas: sg. *tur̃gun(a)*, pl. *tur̃guosna*
n kamienas: sg. *akmeniñ(à)*, pl. *akmenýsna*

Iliatyvas rodo, kad veikėjas ar veiksmas juda į tą vietą, kuri išreikšta šiuo linksniu, pvz., *krìslas įkrito akiñ* '... į akį'. Kartais vartojamas ir lai-

[156] Lietuviški terminai sudaryti J. Jablonskio. Dabar plačiau vartojame sulietuvintus lotyniškus terminus, nes jie trumpesni ir patogesni, iš jų galima pasidaryti būdvardžius ar prieveiksmius, pvz., *iliatỹvinė* konstrukcija, vartojamas *adesỹviškai* ir pan. Lietuviškų ir lotyniškos kilmės terminų leksinė reikšmė maždaug ta pati: *vidaũs esamàsis* 'kas yra viduje'=lot. *inessīvus*, plg. *in-* 'į'+*esse* 'būti'; *vidaũs einamàsis* 'kas eina į vidų'= lot. *illatīvus*, plg. *in-* 'į'+*lātus* 'neštas'; *pãšalio esamàsis* 'kas yra pašaly'=lot. *adessīvus*, plg. *ad-* 'prie'+*esse* 'būti'; *pãšalio einamàsis* 'kas eina į pašalį'=lot. *allatīvus*, plg. *ad-* 'prie'+*latus* 'neštas'.

kui, būdui, siekimui, būsenai reikšti, pvz., *kelintõn dienõn jìs ateĩna*? 'kelintą dieną...', *var̃lės vienañ balsañ kur̃kia* '... vienu balsu...', *pàs jį̃ Jõnas svečiúosna išvažiãvo* '... į svečius ...', *visùs kvietkeliùs paver̃s šiẽnan* 'visas gėleles pavers į šieną'.

Kaip linksnis jis iki šių dienų tebevartojamas rytų Lietuvos tarmėse maždaug iki linijos Sim̃nas – Jiẽznas – Jonavà – Raguvà – Panevėžỹs – Pasvalỹs – Papilỹs (daugiskaitos formos truputį mažesniame plote negu vienaskaitos). Čia iliatyvo formas turi ne tik daiktavardžiai, bet ir kitos linksniuojamosios kalbos dalys, pvz., *tañ gerañ miškañ, túosna dideliúosna miškúosna*. Bendrinėje kalboje jos paprastai keičiamos prielinksnio *į*+ *akuzatyvas* konstrukcija, taigi vietoj rytų lietuvių *tañ gerañ miškañ, túosna dideliúosna miškúosna* sakome *į̃ tą̃ gẽrą mìšką, į̃ tuõs dìdelius miškùs.* Pažymėtina, kad rytų lietuviai taip pat turi prielinksnio *į*+*akuzatyvas* konstrukciją, tik čia ja reiškiama kas kita: pasakymas *einù į̃ mìšką* (ryt. *ainù iñ miškų*) čia reiškia 'einu miško link', o ne 'einu į mišką'. Vietoj bendrinės kalbos *į̃ mìšką* čia vartojamas iliatyvas, taigi *miškañ.*

Kartais iliatyvo formos pavartojamos ir bendrinėje kalboje, net grožinėje literatūroje. Tų formų galima rasti ir iš vakarų aukštaičių ar žemaičių tarmių ploto kilusių autorių raštuose. Iliatyvo kilmės prieveiksmiai, pvz., *laukañ, šaliñ,* bendrinėje kalboje visai įprasti, juos taip pat vartoja vakarų Lietuvos tarmės, neišlaikiusios iliatyvo linksnio.

Senieji raštai rodo, kad XVI a. iliatyvas tebebuvo daugiau ar mažiau vartojamas kaip linksnis visoje ar bemaž visoje Lietuvoje. Jį taip vartojamą randame, pvz., Daukšos (vidurio Lietuva), Vilento, Bretkūno (vakarų aukštaičiai), net Mažvydo (žemaitis) raštuose.

§ **408.** Iliatyvo formos atsirado akuzatyvui suaugus su tam tikra postpozicija. Tos postpozicijos pavidalas nėra tiksliai nustatytas, dėl jos kalbininkai ginčijasi. Greičiausiai tai buvusi **nắ*, t. y. **ná* arba **na*. Kirčio nukėlimas vienaskaitos formose į galūnę lyg ir rodo greičiau buvus **ná*, o ne **na*. Taigi a. sg. **miškañ+*nắ, *akiñ+*nắ, *tur̃gun+*nắ*>(du *n* susiliejo į vieną) **miškaná, akiná, tur̃guná* resp. *miškanà, akinà, tur̃guna*> (sutrumpėjo vienu skiemeniu ilgesnė paradigmos forma) *miškañ, akiñ, tur̃gun*. Postpozicija turėjo priaugti dar tebesant sveikiems ilgiesiems balsiams prieš tautosilabinį *i*. Tai rodo *ā* ir *ē* kamienų formos *šakõn, ùpėn*, kurioms pradžią turėjo duoti a. sg. **šakān+*nắ* ir **ùpēn+*nắ*>(susiliejus į vieną dviem *n*) **šakānắ, *ùpēnắ*. Suaugimo senumą taip pat rodo skirtingas oksitonų ir baritonų kirčiavimas, plg. *rãtan(a)* || *miškañ(à)* šalia a. sg. *rãtą* || *mìšką*. Taigi suaugimo metu oksitonų a. sg. formos dar tebeturėjo galūnės kirtį. Priebalsiniai, *i* ir *i̯ŏ* kamienai turi tą pačią galūnę *-inà*>*-iñ*, plg. § 342, 388.

Ill. pl. formų daryba: a. pl. **miškúos*+**nă*, **žãdjúos*+**nă*, **šakā̃s*+**nă*, **ùpės*+**nă*, **akīs*+**nă*>*miškúosna*, *žõdžiuosna*, *šakósna*, *ùpėsna*, *akýsna*. Priebalsiniai ir *i* kamienas turi tą pačią fleksiją, plg. § 388. Naujadarines formas dabar turi *u* kamienas: *tur̃guosna* su *ŏ* kamieno galūne *-uosna* (vietoj senesnės *tur̃gūsna*). Daugiskaitos formų oksitonai, kaip ir vienaskaitos, nuo baritonų skiriasi kirčiu: *rãtuosna* ‖ *miškúosna*.

§ **409.** Postpozicija **nă* laikoma gimininga slavų prielinksniui *na* 'ant'. Tokį prielinksnį turėjo ir prūsų kalba: *no* (kartais rašoma ir *na*) 'ant'. Taigi vietoj slavų prepozicinės konstrukcijos *na gorǫ*>rus. *на гору* baltai turėjo postpozicinę konstrukciją **kalnan* **nă* 'į kalną'. Tačiau slavų *na* (ir prūsų *no*) paprastai kildinama iš **nō* ir siejama su mūsų prielinksniu *nuõ*. Gal senovėje šalia **nō* buvo ir variantas **nŏ*>baltų **na*, kuris ir priaugo prie akuzatyvo formų, duodamas pradžią iliatyvui? Bet tuo atveju reikia paaiškinti kirčio nukėlimą į postpoziciją vienaskaitos formose. Taigi visiško aiškumo nėra. Dėl to kai kurie kalbininkai net įtaria buvus postpoziciją **ŏ*>baltų **a* (**miškan*+**a*), aiškindami *n* atsiradus daugiskaitos formose (*miškúosna)* dėl vienaskaitos formų įtakos. Tačiau postpozicijos **ŏ*>*a* neparemia giminingų kalbų duomenys. Atmesti reikia ir mėginimą *-na* kildinti iš **-nǫ́*, nes jam prieštarauja rytų bei pietų aukštaičių tarmės (būtų **miškanù*, o ne *miškanà*). Taigi postpozicijos kilmė nėra visai aiški, plačiau apie ją žr. Zubatý IF VI 269–288, Būga Rink. rašt. I 605–607, II 499–502, III 40, Fraenkel Post. u. Präp. 1–6 ir Etym. Wb. I 477, Otrębski Gramatyka III 78, Stang Vergleich. Gram. 175, 229–230.

Iliatyvą turėjo ir latvių kalba. Tai aiškiai matyti iš latvių senųjų raštų, pvz., *cietuman* 'į kalėjimą', *krustan sists* 'nukryžiuotas', *āran*=lie. *oran* ir kt. (Endzelīns Latv. val. gram. 460–461). E. Mikalauskaitės paskelbtame prūsų rankraštinio „tėve mūsų" fragmente (APh VII 102 tt.) yra forma *andangonsvᵉn*, kuri laikoma iliatyvu. Bet ne visai aišku, kaip ją reikia skaityti. Šiaip ar taip, *ā* ir *ē* kamienų ill. sg. formos, pvz., *šakõn(à)*, *ùpėn(a)*, dėl ilgųjų balsių *ā*, *ē*>*o*, *ė* išlikimo nesutrumpintų (plg. a. sg. *šãką*, *ùpę*) laikytinos labai senomis ir rodančiomis, kad iliatyvas turėjo atsirasti nesutrumpėjus ilgiesiems balsiams prieš tautosilabinį *i*. O tai turėjo įvykti dar baltų prokalbėje.

§ **410.** Nesutrumpėjusios vienaskaitinės iliatyvo formos su *-a* dar gana dažnai vartojamos šalia sutrumpėjusių XVI–XVII a. raštuose, pvz., *Vardana Tiewa* Mž. 24_{11} 'tėvo vardan', *ne įęis dąguna* DP 496_{35} 'neįeis į dangų', *kuną grábana indeio* PK 162_{25} '... į karstą ...', *tie ne ieis ʒiámena ánona pirmay ſau ʒadetona* PK 82_{5-6} '... į aną žemę ... į žadėtą', *wietona* BrP II 214_{5} 'į vietą'. Jas nevienodai gausiai atskiri autoriai var-

tojo, pvz., Bretkūno postilėje jos sudaro net apie pusę visų vienaskaitos formų, Mažvydo raštuose – vos 9% (ir tie pasitaiko tik maldose ir šiaip iškilmingoje kalboje, todėl laikytini tradiciniais bažnytinės kalbos archaizmais, o ne Mažvydo gimtosios žemaičių šnektos faktu), Sirvydo „Punktuose sakymų" – tik apie 0,4%, o 1605 m. ir Belarmino (1677 m.) katekizmuose, Jaknavičiaus evangelijose, Slavočinskio giesmyne nesutrumpintų formų iš viso nėra. Iki šių dienų jos išliko tik lietuvių kalbos ploto pietryčių pakraščiuose apie Drùskininkus, Marcinkónis, Valkininkùs, Gervẽčius, kur kartais pasitaiko šalia dažnesnių sutrumpintųjų, ypač senosios kartos žmonių kalboje. Labai retai, kaip tam tikra stilistinė priemonė, pasitaiko ir naujųjų laikų raštuose, pvz., viename Salomėjos Nėries eilėraštyje skaitome: *Kur tu, motinėle*? – *Nerandu. Gal žemelėn atgulei šaltona*? (Poezija, II, K., 1946, p. 274).

§ **411**. Daugiskaitos iliatyvo formos, priešingai vienaskaitai, paprastai nesutrumpėja: *miškúosna, šakósna, ùpėsna, akýsna, tur̃guosna* ir t. t. Sutrumpintos *miškúosn, šakósn, ùpėsn, akýsn* tipo formos retos, greičiausiai dėl nelengvai tariamos priebalsių *sn* samplaikos galūnėje. Tokių sutrumpintų formų pasitaiko jau XVI a. raštuose (šalia dažnesnių ilgųjų), daugiausia tuose, kurių autoriai kilę iš vidurio Lietuvos, pvz., *namůſn' ſawůſn' kwiete* DP 341_{27}, *idąnt... galêtų ies vʒwéßt' olóſn' latrißkoſn' ir kampůſn' o ßilůſn' ſawůſn'* DP 249_{3-4}, *teykis mus priimti ámʒinuoſna dʒiaukſmuoſn* PK 140_{25-26}, *Táwuoſn námuoſná wierniey ſuſirenka* PK 75_{17}. Tačiau jos ilgainiui neįsigalėjo: imtos vartoti arba vien ilgosios (su *-a*), arba šalia jų iš sutrumpintųjų formų atsiradę naujadarai su prie l. pl. priderintu galūnės vokalizmu, pvz., *miškúosen* (plg. l. pl. *miškúose*; pietų panevėžiškiai taria ili. pl. *m̃ıškúosın̆*, l. pl. *m̃ıškúosı*), *miškúosan* (plg. l. pl. *miškúosa*; *-an* gali būti ir dėl ill. sg. *miškañ*), *miškúosnan* (*-uosna* ir *-uosan* kontaminacija), *miškúosun* (plg. l. pl. *miškúosu*). Šių formų XVI–XVII a. raštuose dar nepastebėta. Tačiau tam tikro perdirbimo būta jau ir tada, pvz., *Dunguóſnu* AK 28_{17} (su *-u* iš l. pl., plg. *dunguoſú* AK 36_{15}), *namoſne* ChB 20_6 (*-uosne* su *-e* iš l. pl., plg. *namoſe* ChB 20_{16} 'namuose'; čia *-e* perkelta ir į ill. sg. galūnę, pvz., *wardane* ChB 24_9 vietoj *vardan* 'in nomine').

Rytų Lietuvoje dabar ill. pl. formos (kitur jų nėra) kirčiuojamos pagal schemą *púoduosna, pir̃štuosna, kelmúosna, laukúosna*, taigi oksitonų kirčiuojama buvusi akuzatyvo galūnė, o ne postpozicija. Čia taip kirčiuojamos ir l. pl. (= ines. pl.) formos: *kelmúose* 'kelmuosè', *laukúose* 'laukuosè'. Zíetelos šnektoje įvardžių formos kirčiuojamos ir *tuosnà*, f. *tosnà*, bet čia sakoma ir l. pl. *tuosà* 'tuose', f. *tosà* 'tose'. Tik cirkumfleksinės ir trumpos šaknies baritonai (II kirčiuotė) vietomis (apie Adutiškį, Tverečių, fakul-

tatyviai ir kitur) kirtį iš šaknies nukelia į buvusią akuzatyvo galūnę: *autúosna, giriósna, upėsna, ugnýsna, turgúosna.* Toks kirčiavimas gali būti archaiškas, plg. § 312.

Dalis pietų aukštaičių (Veisiejaĩ, Léipalingis, Drùskininkai, Merkìnė, Marcinkónys) iliatyvą yra suplakę su inesyvu: abiejų linksnių vienaskaitą reiškia iliatyvo, o daugiskaitą – inesyvo (čia turinčio pabaigą *-sa*) formomis, pvz., *buvaũ miẽstan* 'mieste' || *einù miẽstan* 'į miestą', *važiúoju Marcinkonýsa* 'į Marcinkonis' || *gyvenù Marcinkonýsa* 'Marcinkonyse'. Kartais iliatyvo ir inesyvo formos painiojamos ir senuosiuose raštuose (pavyzdžius žr. Palionis Liter. kalb. 169), bet tokie atvejai nėra dažni.

Rytų aukštaičiai į šiaurę nuo Raguvõs–Ukmergẽs–Molė́tų–Sãlako vartoja sutrumpintas ill. pl. formas su numestu ne tik balsiu *-a*, bet ir *s*. Čia tos formos sutapo su ines. pl. sutrumpintomis formomis (ilgosios pasitaiko tik ploto pietuose), pvz., *píevos* vietoj *píevose* ir *pievosna*. Vienaskaitos iliatyvo ir lokatyvo formos čia nepainiojamos, išskyrus Latvijos pasienį (Bìržai, Papilỹs), kur kartais pasakoma *važiúoju Papilỹ, einù miškè* arba *tė́vas visą dieną miškañ*. Pastarieji pavyzdžiai galėjo atsirasti dėl latvių kalbos įtakos, plg. *dzīvoju mežā* 'gyvenu miške' ir *gāju mežā* 'einu į mišką'.

§ **412.** Vakarų ir vidurio Lietuvoje, taigi ir bendrinėje kalboje, iliatyvą iš vartosenos išstūmė *prielinksnio į+akuzatyvas* konstrukcija. Jau XVI–XVII a. raštuose ši konstrukcija neretai vartojama vietoj iliatyvo, pvz., *bažnyčion* || *ing bažnyčią*. Ilgainiui raštuose prielinksninė konstrukcija vis dažnėjo, o iliatyvas retėjo. Žinoma, tai priklausė nuo teksto autoriaus tarmės. Anksčiausia prielinksninė konstrukcija įsivyravo ir išstūmė iš vartosenos iliatyvą žemaičių tarmėje. Kaip rodo Slavočinskio giesmyno duomenys, XVII a. viduryje rytinėje žemaičių tarmės dalyje, arčiau aukštaičių, prielinksninė konstrukcija buvo jau dažnesnė už iliatyvą: giesmyne vienaskaitos abiejų atitikmenų dar maždaug po lygiai, bet daugiskaita jau ištisai reiškiama prielinksnine konstrukcija (ill. pl. tėra vienintelis pavyzdys). Iliatyvo formų pakeitimo prielinksnine konstrukcija procesui kitose tarmėse išryškinti trūksta specialių tyrinėjimų.

Zubatý IF VI 269–288, Būga Rink. rašt. II 499–502, Fraenkel Post. u. Präp. 1–17, Arumaa Untersuch. 78–90, Endzelynas Gars. ir form. 130–131 ir Latv. val. gram. 460–461, Otrębski Gramatyka III 76–78, Laigonaitė Vietininkų reikšmė ir vartosena dabartinėje lietuvių kalboje (V., 1957) 35–54 ir LKG I 207–209, Stang Vergleich. Gram. 229–231, Senn Handbuch I 437–438, Zinkevičius Liet. dial. 200–202, 209–210, 212–214, B VII (1) 78 ir LKK XV 162, Palionis Liter. kalb. 121–122, Kazlauskas Istor. gram. 164–165, Schmid leidinyje Festschrift Heinrich Otten. Wiesbaden, 1973, 291–301.

Adesyvas (pašalio esamasis lokatyvas). § **413.** Pavyzdžiai:

ō kamienas: sg. *miškíep(i)*, pl. *miškúosemp(i)*
i̯ō kamienas: sg. *žõdip(i)*, pl. *žõdžiuosemp(i)*
ā kamienas: sg. *šakáip(i)*, pl. *šakósemp(i)*

ē kamienas: sg. *ùpeip(i)*, pl. *ùpėsemp(i)*
i kamienas: sg. *akìp(i)*, pl. *akýsemp(i)*
u kamienas: sg. *tur̃gup(i)*, pl. *tur̃guosemp(i)*
n kamienas: sg. *akmenìp(i)*, pl. *akmenýsemp(i)*

Adesyvas rodo, kad veikėjas ar veiksmas yra prie to daikto, kuris pasakomas šiuo linksniu. Tai matyti iš tokių Daukšos postilės pavyzdžių: *ßitái anſái, kuris búwo ſu tawimi Jordâniep* 18_{18} '... prie Jordano', *elgeta wardu Loȝorius... guléio wártůſęmṕ* 270_{36-37} '... prie vartų', *tie dabár ſedi koioſiamṕ Wieſpaties* 493_{3} '... prie viešpaties kojų ...', *iȝganîtoies mûſų grâudȝei wêrke grabiep Lóȝoriaus* 583_{25} '... prie Lozoriaus karsto'.

Iki šių dienų adesyvas išliko tik kai kuriose lietuvių šnektose Baltarusijos TSR: jį dar kartais pavartoja Lazūnų, Zietelos ir Gervėčių lietuviai. Tačiau ir čia jau bėra tik vienaskaitos formos (įvardžių vartojama ir daugiskaita), be to, paprastai tik tų daiktavardžių, kurie reiškia asmenis ar gyvus padarus, pvz., *žmogíep, kunigíep, piemeníep, arklíep, žmonáip, dukterìp, sūnùp* ir pan. Nepaisant viso to, adesyvas tose šnektose dar laikytinas linksniu. Tai rodo kad ir šie Zietelos šnektos pavyzdžiai: *gerámp žmõgip vìso dastósi* 'iš gero žmogaus visko gausi', *rodnámp bóčip bū̃stu* 'pas tikrąjį tėvą gyvenu', *jámp yrà brólis* 'jis turi brolį', *manìmp pačiámp nẽr niẽko* 'aš pats nieko neturiu', *mažáip mergýteip kasẽlės grãžios* 'maža mergytė turi gražias kaseles'.

Kitose lietuvių kalbos tarmėse ir bendrinėje kalboje adesyvą išstūmė iš vartosenos prielinksnio *priẽ+genityvas* ir *pàs* (dial. *par̃*)+*akuzatyvas* konstrukcijos, iš dalies ir inesyvas. Liko tik vienas kitas adesyvo kilmės prieveiksmis, pvz., *šalìp*. Senieji raštai rodo, kad XVI a. adesyvas dar tebebuvo gyvas linksnis visoje ar bemaž visoje Lietuvoje. Jį randame tiek iš rytų (pvz., Sirvydo), tiek vidurio (pvz., Daukšos), tiek vakarų (pvz., Mažvydo, Bretkūno) Lietuvos kilusių autorių raštuose.

§ **414.** Vienaskaitos adesyvo formos atsirado prie senovinio lokatyvo priaugus postpozicijai *-pi*. Taigi *miškíepi* kilo iš **miškíe* (plg. adv. *namiẽ*, kur *-iẽ<-eĩ* vietoj *-éi* § 152)+*pi*, *šakáipi* – iš **šakāi* (plg. ines. sg. *šakojè<*šakāi+*én* § 301)+*pi*, *ùpeipi* – iš **upēi+pi*, *akìpi* – iš **aki* (§ 353)+*pi*, *akmenìpi* – iš **akmeni+pi*. Daiktavardžių *i̯ō* kamienas paprastai turi tą pačią galūnę *-ip(i)* kaip *i* kamienas. Matyt, sekta vienodais inesyvais, plg. *žõdyje* ir *akyjè* (§ 343). Pasakoma ir su *-iepi (žõdiepi)*. Daiktavardžių *u* kamieno forma greičiausiai yra analoginė, sekant *i* kamieno modelį, kaip ir atitinkama inesyvo forma *tur̃guje* (§ 374).

Daugiskaitos adesyvo formos atsirado postpozicijai *-pi* priaugus prie daugiskaitos inesyvo, o ne senovinio lokatyvo formų: *miškúosempi, šakósempi, ùpėsempi, akýsempi* < **miškúosen+pi, *šakā́sen+pi, *ùpēsen+pi, *akī́sen+pi* (*np* > *mp* § 207). Taigi daugiskaitos adesyvo formos padarytos iš postpozicinio, o ne pirminio, linksnio. Tuo būdu čia turimos dvi postpozicijos: a. pl. **miškúos+én+pi* > *miškúosempi*. Šis darinys greičiausiai vėlesnis už vienaskaitos formas. Priebalsinių ir *u* kamieno ad. pl. formos yra analoginės: pirmųjų pagal *i* kamieną (plg. *akmenýsempi* ir *akýsempi*), antrojo sekant *ŏ* kamieno modelį (plg. *tur̃guosempi* ir *miškúosempi*). Senuosiuose raštuose pasitaiko ir *miškuosamp(i), miškkuosump(i)* tipo formų. Tai perdirbiniai, atsiradę dėl skirtingų inesyvo formų įtakos, plg. *miškuosa, miškuosu*.

Baritonų ir oksitonų adesyvo formos (abiejų skaičių) kirčiuojamos skirtingai: *rãtiep(i), rãtuosemp(i)* || *miškíep(i), miškúosemp(i)*.

§ **415.** Postpozicija *-pi* yra sutrumpinta iš **-píe*. Tai postpoziciškai vartojamas prielinksnio *priẽ* variantas *piẽ*, turimas latvių kalboje *(pìe)* ir lietuvių tarmėse *(piẽ,* že. *pỹ)*. Greičiausiai jis neteko *r* dėl disimiliacijos (enklizės?) pozicijoje prie žodžio su *r*, plg. *p(r)iẽ rõžės*. Senuosiuose raštuose kartais (retai) postpozicija gauna variantą *-pri* (greičiausiai dėl *prie* įtakos), pvz., all. sg. *namopri* BrP II 225_9 vietoj *namopi*. Gervėčių šnektoje vietoj *-p(i)* turima *-k*, pvz., *bóba kláusia dziẽdziek* < *diẽdie-k* '... diedo, pas diedą', *dukterìk tai jau ne namiẽ* 'pas dukterį...'. Šio *-k* kilmė neaiški. Kadangi čia ir vietoj 3. cond. *galė̃čiap* (iš **galė̃čiabi*) sakoma *galė̃čiak*, galima spėti buvus disimiliacinį pakitimą žodžiuose su lūpiniais priebals...

Latvių kalba irgi yra turėjusi postpozicinį lokatyvą su *-pi*. Tai rodo jo liekanos, pvz., *kur̃p, šur̃p, tur̃p*.

§ **416.** Jau XVI–XVII a. raštuose adesyvo formos, būdamos ilgesnės už kitas paradigmoje (daugiskaitos net dviem skiemenimis), neretai netenka *-i*: šalia *miškíepi, miškúosempi* jau tada sakyta ir *miškíep, miškúosemp*. Sutrumpintosios formos, ypač vienaskaitos, senuosiuose tekstuose dažnesnės už sveikąsias. Dabar minėtose Baltarusijos TSR lietuvių šnektose tik jos tevartojamos. Tačiau adesyvo kilmės prieveiksmis *namíepi* 'namie' pietų aukštaičių tarmėje išlaikė nesutrumpintą formą.

§ **417.** Adesyvą ilgainiui išstūmė iš vartosenos prielinksnio *priẽ+genityvas* ir *pàs (par̃)+akuzatyvas* konstrukcijos. Jau XVI–XVII a. raštuose šios konstrukcijos neretai vartojamos vietoj adesyvo, pvz., *miškíepi* || *prie(g) mìško, brólip* || *pas brólį*. Ilgainiui prielinksninės konstrukcijos vis dažnėjo, o adesyvas retėjo. Greičiausiai tasai procesas vyko, atrodo, žemaičių tarmėje. Slavočinskio giesmyno duomenys rodo, kad rytinėje žemaičių tarmės dalyje XVII a. vidury daugiskaitos adesyvo formos

jau buvo bemaž visai išstumtos iš vartosenos, o šalia vienaskaitos adesyvo jau dažnai vartota prielinksninė konstrukcija. Panaši būklė yra dabar minėtose Baltarusijos TSR lietuvių šnektose, tik čia pačios adesyvo formos neretai būna kiek perdirbtos.

Lazū́nų, Zíetelos šnektose *ŏ* kamieno baritonai vietoj *-iep* turi *-ip* (sutrumpėjo fonetiškai?), pvz., *výrip, põnip* vietoj *výriep, põniep*. Lazū́nų, Gervė̃čių šnektose *ā, ē* kamienų galūnės *-aip, -eip* resp. *-aik, -eik* turi monoftongizuotą vokalizmą: tariama *-ap, -ep* / *-ak, -ek*, pvz., *óžkap, žmonàp, katèp* / *óžkak, žmonàk, katèk* vietoj *óžkaip, žmonáip, katéip* resp. *óžkaik, žmonáik, katéik*. Iš kitų pakitimų nurodytina Gervė̃čių šnektos *ponúnk, broliúnk* greičiausiai su įvardine galūne kaip *túnk, baltúnk* (< **tánk, *baltánk*?).

Fraenkel Post. u. Präp. 18—29, Endzelīns Latv. val. gram. 678—681, Arumaa Texte 56—57, 60, 62—63, 66, 69—70 ir Untersuch. 90—184, van Wijk APh IV 47—48, Otrębski Gramatyka III 79—81, Laigonaitė LKGrK 21—34 ir LKG I 209, Stang Vergleich. Gram. 231—232, Senn Handbuch I 92, 94—95, 440, Zinkevičius Liet. dial. 202, 210, 222, 249 ir LKK XV 162—163, Palionis Liter. kalb. 120—121, 170, Kazlauskas Istor. gram. 157—159, 165, Vidugiris LKK XI 165, 170, 172, 175, 177.

Aliatyvas (pašalio einamasis lokatyvas). § **418.** Pavyzdžiai:

ŏ kamienas: sg. *miškóp(i)*, pl. *miškum̃p(i)*
ā kamienas: sg. *šakõsp(i)*, pl. *šakum̃p(i)*
ē kamienas: sg. *ùpėsp(i)*, pl. *ùpiump(i)*
i kamienas: sg. *akiẽsp(i)*, pl. *akium̃p(i)*
u kamienas: sg. *tur̃gausp(i)*, pl. *tur̃gump(i)*
n kamienas: sg. *akmenèsp(i)*, pl. *akmenum̃p(i)*

Aliatyvas rodo, kad veikėjas ar veiksmas artėja (juda) prie to daikto ar asmens (gyvo padaro), kuris pasakomas šiuo linksniu. Tai matyti iš šių Daukšos postilės pavyzdžių: *ſugrįƷo... Téwóp ſawop dąguięiop* 229_{37} '... pas savo dangiškąjį tėvą', *táre Marióṡp mótinoſp io* 49_4 'tarė į Mariją, jo motiną' ('kreipėsi pas M., jo m.'), *ßirdéſp ne prileídƷe* 99_{41} 'prie širdies...', *ne drįſſo pakélt' dągáuſp akių ſawų́* 315_{12} '... į dangų, prie dangaus', *nůg ƷodƷių darbúmp węda* 255_4 '... prie darbų veda'.

Iki šių dienų aliatyvas kaip linksnis išliko prasčiau negu adesyvas. Gyviausiai vartojamas Lazū́nų šnektoje. Čia jis turi tiek vienaskaitos, tiek daugiskaitos formas. Leksiškai kiek ribotas. Populiariausios *ŏ* kamieno daiktavardžių, ypač reiškiančių asmenis ir gyvus padarus, formos. Kitos retos, tačiau pasitaiko, pvz., *lokỹs dàskasė ùpės* (< *ùpėsp*) 'lokys (vargais negalais) pasiekė upę'. Būdvardžiai, įvardžiai, skaitvardžiai ir dalyviai, derinami su daiktavardžiais, taip pat gauna aliatyvo formą. Daug siauriau aliatyvas vartojamas Gervė̃čių (čia postpozicija *-k*) ir ypač Zíetelos šnek-

tose, kur tik nedaugelis I linksniuotės daiktavardžių, paprastai asmenvardžių, gali turėti vienaskaitos aliatyvo formą, pvz., *nuběk Šturliók* Gervěčiai '... pas Šturlį', *Gaidžióp aisù* Zíetela 'pas Gaidį eisiu'. Tačiau ir ją linkstama keisti prielinksnių *pas* arba *į* (Gervěčiuose *iñgi* || *añgi*>*uñgi*, Zíeteloje *iñ* || *añ*) su akuzatyvu konstrukcija.

Kitose lietuvių kalbos tarmėse ir bendrinėje kalboje aliatyvą išstūmė iš vartosenos prielinksnio *prie+genityvas* ir *pas* (dial. *par*), *į+akuzatyvas* konstrukcijos. Tačiau liko nemaža aliatyvo kilmės prieveiksmių, pvz., *galóp, rudenióp, vakaróp, pavasarióp, velnióp* ir kt. Senieji raštai rodo, kad XVI a. aliatyvas, kaip ir adesyvas, tebebuvo dar gyvas linksnis visoje arba beveik visoje Lietuvoje.

§ **419.** Aliatyvo formos atsirado postpozicijai *-pi* (kuri panaudota ir adesyvui sudaryti) priaugus prie genityvo: *miškópi*<*miško+pi, šakõspi* <*šakõs+pi* ir t. t. , pl. *miškum̃pi*<**miškuñ+pi* ir t. t. Tos formos turėjo susidaryti oksitonų vienaskaitos genityvui dar tebekirčiuojant galūnę, plg. *miškópi* ir g. sg. *mìško*. Baritonai išlaiko šaknies kirčio vietą: *rãtopi*. Pažymėtinas galūnės *-ópi* akūtas, tuo tarpu genityvo galūnė yra cirkumfleksinė *(katrõ)*. Dėl tokios metatonijos plg. *namiẽ* : *namíepi*. Baritonų ir oksitonų daugiskaitos formos taip pat skiriasi kirčiu: *rãtump(i)* || *miškum̃p(i)*.

§ **420.** Jau XVI–XVII a. raštuose vietoj aliatyvo neretai vartojamos ir prielinksninės konstrukcijos. Ilgainiui jos vis dažnėjo, o aliatyvas retėjo. Manoma, kad aliatyvo nykimą greitino (bent rytų Lietuvoje) vienaskaitos formų sutapimas su genityvu: dėl nepatogios tarti priebalsių *sp* samplaikos galūnėse vietoj, pvz., *šakõsp, katẽsp, akiẽsp, sūnaũsp* imta sakyti *šakõs, katẽs, akiẽs, sūnaũs* (taip dabar sakoma Lazūnuose) ir tuo būdu aliatyvo nebegalima buvo atskirti nuo genityvo. Tačiau vakarų Lietuvoje aliatyvas, atrodo, nyko lėčiau negu adesyvas. Iš Slavočinskio giesmyno matome, kad rytinėje žemaičių tarmės dalyje XVII a. vidury aliatyvas buvo net gausiau ir gyviau vartojamas negu adesyvas (giesmyne bent dvigubai daugiau formų, jos įvairesnės). Dabar Lazūnų šnektoje (kur aliatyvas geriausiai išliko) jo formos kartais painiojamos su adesyvu. Pastebima tendencija įvesti galūnę *-op* ir moteriškosios giminės daiktavardžiams, pvz., *mergóp* vietoj *mergõs*<*mergõspi*, greičiausiai dėl nepatogumo tarti.

Fraenkel Post. u. Präp. 18–29, Arumaa Texte 56–57, 60, 62–64, 66–67, 70 ir Untersuch. 90–184, Otrębski Gramatyka III 78–79, Laigonaitė LKGrK 34–39 ir LKG I 209–210, Senn Handbuch I 92–94, 438–439, Zinkevičius Liet. dial. 202–203, 210–211, 214, 222 ir LKK XV 162–163, Palionis Liter. kalb. 118–119, Vidugiris LKK XI 165–166, 170, 172.

§ **421.** Postpoziciniai lokatyvai kartais vadinami senaisiais vietininkais. Tai istoriniu požiūriu netikslus pavadinimas. Šie lokatyvai yra naujesni už bet kurį kitą mūsų linksnį, jų formos antrinės kilmės, atsiradusios, kaip matėme, iš kitų formų priaugus tam tikroms postpozicijoms. Taigi jie anaiptol nėra seni. Kadangi pašalio lokatyvai, iš dalies ir iliatyvas, šiandien jau nebevartojami, jų formos traktuojamos kaip tam tikri archaizmai. Taigi jie laikytini senaisiais tik dabartinės kalbos požiūriu.

Reikia pasakyti, kad pašalio lokatyvai ir iliatyvas jau pirmosiose mūsų gramatikose buvo išskiriami iš kitų linksnių, pabrėžiama antrinė jų formų daryba. Tai matyti iš šių Kleino gramatikos ištraukų (jos pateikiamos iš PLKG 434–435 ir 520):

„Kai kas mano, kad, be minėtų šešių linksnių, lietuviai dar turi linksnius, reiškiančius „į vietą" ir „vietoje", pvz., iš kilmininko *baźnićios* daro linksnį „į vietą" pridėjus raidę *p* arba skiemenį *pi*: *baźnićiofp*, *baźnićiofpi*. Iš naudininko [taip!] *baźnićiei* padaromas *baźnićieip*; iš galininko *baźnićię* – *baźnićiona*, *baźnićion'* (dėl geresnio skambėjimo *e* pakeitus į *o*). Taip pat iš daugiskaitos kilmininko *baźnićiu*, pridėjus *mp*, *mpi*, padaromas linksnis „į vietą" *baźnićiump*, arba *baźnićiumpi*. Iš galininko *baźnićies* – *baźnićiosna*.

Kadangi iš tikrųjų tokios galūnės nėra savaiminės, o tik kilusios iš pirminių galūnių variacijos, pridėjus daleles, kurios neįeina į linksnio esmę, todėl negali sudaryti skirtingų linksnių. Vadinas, lieka, kaip ir lotynų, tik šeši linksniai".

„Prie vardų, reiškiančių „į vietą", lietuviai prideda arba neatskiriamuosius prielinksnius, pvz., *mieftana*, *mieftan'*, *mieftop*, *baźnyćiona*, *baźnićion'*, daugisk.: *mieftump*, *baźnyćiofna*, arba atskiriamuosius prielinksnius, pvz.: *eimi ing Karalauczu*; *kelauju ing Kauna*; *atejau ing pilli*. Tačiau gražiau būna, kai jungiami su neatskiriamaisiais prielinksniais".

Įdomi kalbos raida: paveldėtą senovinį lokatyvą mūsų tolimi protėviai pakeitė tam tikra postpozicine konstrukcija (taigi sintetinį kalbos elementą pakeitė analitiniu), kuri davė postpozicinius lokatyvus (nes tada kalba buvo tipiška sintetinė), o šiuos ilgainiui vėl stūmė ir dabar tebestumia iš vartosenos šįkart jau prepozicinės konstrukcijos (vėl analitiniai elementai). Tarmėse dabar jau ir inesyvas imamas keisti prielinksnine konstrukcija, plg. panevėžiškių *terp púodo* 'puode'.

1. Kokius turime postpozicinius lokatyvus? Aptarkite jų pavadinimus (§ 406).
2. Ką reiškiame iliatyvu? (§ 407).
3. Aptarkite iliatyvo paplitimą dabar ir XVI–XVII raštuose (§ 407).
4. Kaip sudarytos iliatyvo formos? (§ 408).
5. Kas rodo palyginti seną iliatyvo formų darybą? (§ 408, 409).

6. Ką žinote apie postpoziciją, panaudotą iliatyvo formoms sudaryti? (§ 409).
7. Aptarkite vienaskaitos iliatyvo formos trumpinimą (§ 410).
8. Kokius žinote daugiskaitos iliatyvo formos variantus? Aptarkite jų kilmę (§ 411).
9. Kaip kirčiuojamos iliatyvo formos? (§ 408, 411).
10. Aptarkite iliatyvo ir inesyvo formų suplakimą tarmėse (§ 411).
11. Papasakokite apie iliatyvo formų nykimą (§ 412).
12. Kas reiškiama adesyvu? (§ 413).
13. Aptarkite adesyvo paplitimą dabar ir XVI–XVII a. raštuose (§ 413).
14. Kaip sudarytos vienaskaitos adesyvo formos? (§ 414).
15. Kuo ypatinga daugiskaitos adesyvo formų daryba? (§ 414).
16. Kaip kirčiuojamos adesyvo formos? (§ 414).
17. Kokia postpozicijos *-pi* kilmė? (§ 415).
18. Aptarkite adesyvo formų trumpinimą (§ 416).
19. Papasakokite apie adesyvo nykimą (§ 417).
20. Kas reiškiama aliatyvu? (§ 418).
21. Aptarkite aliatyvo paplitimą dabar ir XVI–XVII a. raštuose (§ 418).
22. Kaip sudarytos aliatyvo formos ir kaip jos kirčiuojamos? (§ 419).
23. Papasakokite apie aliatyvo formų nykimą (§ 420).
24. Kuriuo požiūriu postpoziciniai lokatyvai laikytini senaisiais? (§ 421).

Užduotys: 28. Padarykite šių daiktavardžių vienaskaitos (a) ir daugiskaitos (b) adesyvo formas ir jas sukirčiuokite (postpozicijos *-pi* netrumpinkite): *mókslas, daržas, úosis, arklỹs, dirvà, kalbà, dróbė, pelẽ, svìrtis, dalìs, sõdžius, lietùs, mė́nuo, piemuõ.*

29. Padarykite šių daiktavardžių vienaskaitos iliatyvo (a), daugiskaitos iliatyvo (b), vienaskaitos adesyvo (c), daugiskaitos adesyvo (d), vienaskaitos aliatyvo (e) ir daugiskaitos aliatyvo (f) formas, jas sukirčiuokite: *vietà, mergà, láimė, versmẽ, krū́mas, var̃gas, káilis, ožỹs, kártis, dantìs, vaĩsius, viršùs, duktė̃.*

30. Padarykite kiekvieno daiktavardžio atskirai iliatyvo, adesyvo ir aliatyvo formas ir jas sukirčiuokite (formas rašykite šia eile be gramatinio apibūdinimo: ill. sg., ill. pl., ad. sg., ad. pl., all. sg., all. pl.): *šónas, žmonà, sūnùs, diẽvas, naktìs, sesuõ, žẽmė, brólis, dienà, dangùs, žolẽ, jáuja, bal̃sas, avìs, gerklė̃.*

31. Iš žemiau pateiktų XVI–XVII a. raštų pavyzdžių išrinkite ir iš eilės surašykite visas ill. sg. (a), ill. pl. (b), ad. sg. (c), ad. pl. (d), all. sg. (e) ir all. pl. (f) formas. Rašybos nekeiskite, bet šalia skliausteliuose kiekvieną perrašykite dabartine rašyba, kuri atspindėtų tų formų dabartinę bendrinės kalbos tartį.

Turime melſt', adunt tos ſunkibes ir wargay ne priweſtu múſu nekantrybesp ir ſlogosp Dųßos, tey ira Nuſideimop AK 46_{18-21}, *TJewai, ne ingi wadʒiakiet ruſtibien ſuneliu iuſſu* Mž. 35_{11}, *ʒmónes ape tatai łabai rûpintiś tur, idánt ... turétų wiſſadós małônę Diewiep ir gęrůsiępmp ʒmoneſęmp* DP 67_{8-9}, *Pameſkiet tas deiwes, dewap didʒiap priſtakiet* Mž. 10_{7}, *Jmk duſchas rankaſna tawa* Mž. 385_{8}, *KNIGIELES Pacʒias byla Letuuinikump jr Sʒemaicʒiump* Mž. 8_{1-3}, *Tikray tawe roiun łeyſiu* SG I 81_{17}, *Wiras túr miłet ir cʒéſty turêt mótery ſawo káyp ir ſeſeri wießpatip Chriſtuſiép* AK 84_{18-19}, *rûpęstis múſų, idánt W. Diéwas ... wiſsôſiąmp ʒmoneſiąmp karaláutų* DP 333_{19-20}, *teykis mus priimti ámʒinuoſna dʒiaukſmuoſn* PK 140_{26}, *tu mums důdi Muka tawa ſchirdipi tureti* Mž. 448_{14}, *Potam tarnas Baßnicʒas taip tur biloti Kumump* Mž. 106_{8-10}.

32. Iš toliau pateiktų sakinių išrinkite ir iš eilės surašykite visas ad. sg. (a), all. sg. (b) ir all. pl. (c) formas (naujesnius perdirbinius skliausteliuose paaiškinkite):

Tris pūdus rugių žmogiep pirkau Lazūnai. *Moma daktaróp išvažiavo* Lazūnai. *Jau saulelė rudeniók eina* Gervėčiai. *Rodnaip momaip tiesa yra, svetimaip momaip tiesos nėra* Zietela. *Boba klausia dziedziek* Gervėčiai. *Kunigas priėjo bažnýčiop* Lazūnai. *Žydas atvažiavo top sūnaus* Lazūnai. *Kiškis atbėgo katinóp* Lazūnai. *Buvau veseilioj táip mergáip* Zietela. *Ožkàk taip pat keturios kojos, ale vežiman neužkinkysi* Gervėčiai. *Põnip tai jau ne namie* Lazūnai. *Buvau piemenìk* Gervėčiai. *Ir šlúotak yra kotas* Gervėčiai. *Žadu nueiti Galinióк* Gervėčiai. *Kur aš tokiump žmoniump eisiu* Lazūnai.

1. Baritoninio kirčiavimo žodžiai: *brólis, vẽjas, mólis, bóba, dúona, sáulė, krósnis, nósis, mė̃nuo* (I kirč.) ir *mẽdis, kir̃vis, lãpas, prõtas, pir̃štas, žõdis, druskà, vietà, pupà, dvasià* (II kirč.). Oksitoninio (kilnojamojo) kirčiavimo žodžiai: *dáiktas, dárbas, grū́das, pláukas, rýtas, ožỹs, galvà, naudà, širdìs, žvėrìs, lietùs, sūnùs, piemuõ* (III kirč.) ir *vaĩkas, gãlas, diẽvas, dar̃žas, spalvà, dienà, mergà, salà, tautà, tiesà, žiemà, akìs, avìs* (IV kirč.). (§ 31–32).

2. Akūtines šaknis turi žodžiai: *kelm-aĩ, ož-iaĩ, veln-iaĩ, galv-à, giesm-ė̃, šird-ìs, sūn-ùs, piem-uõ*, cirkumfleksines — *diev-aĩ, žiem-à, valdž-ià, mart-ì, pirt-ìs, virš-ùs, ein-ù, rėk-iù* (§ 42).

3. Visos cirkumfleksinės (§ 42).

4. *bal̃sas, dienà, dirvà, druskà* (a. sg. *diẽną, dir̃vą, drùską*), *gãlas, genỹs* (a. sg. *gẽnį*), *kir̃vis, mẽdis, par̃šas, piršlỹs* (a. sg. *pir̃šlį*), *prõtas, putà* (a. sg. *pùtą*), *rãktas, šal̃tis, šõkis, tãkas, tur̃tas, vaĩkas, var̃das, žiñgsnis, žynỹs* (a. sg. *žỹnį*), *žõdis* (§ 44–45).

5. Lietuvių *a* žodžiuose *aštuonì* ir *pàts* kilęs iš ide. **ŏ*, žodžiuose *aštrùs* ir *añt* — iš ide. **ă* (§ 57).

6. Lietuvių *uo* žodžiuose *núogas* ir *úoga* kilęs iš **ō*, žodyje *lúobas* — iš **ōu* (§ 105 106).

7. Šie žodžiai priklauso balsių kaitos *e* eilei: *skìlti* (: *skélti, skalà, skė̃liau*), *sudrìsko* (: *dreskiù, draskýti, drė̃skė*), *nùkrėtė* (: *krečiù, kratýti, krìto*), *lomà* (: *lémti, lamìnti, lė̃mė, lìmti*), *ramùs* (: *remiù, rė̃mė, rìmti, romùs*), *nuodėgulỹs* (: *dègti, dagióti*), *lakà* (: *lekiù, lė̃kti*), *kvãpas* (*kvepė́ti, kvė̃pti, pakvìpo*), *branduolỹs* (: *brendìmas, brį̃sta*<*briñsta* 'brinksta'), *gamtà* (: *gemù, gim̃ti*), *mãras* (: *mérdėti, mir̃ti*), *badýti* (: *bèsti*), *sagà* (: *sègti*), *dárbas* (: *dìrbti*), *márgas* (: *mirgė́ti*), *smárvė* (: *smirdė́ti*), *landỹnė* (: *lendù, lindė́ti*), *rankà* (: *renkù, riñkti*), *sir̃gti* (: *sergù, sargìnti*), *žval̃gas* (: *žvel̃gti, žvil̃gsnis*), *žir̃gas* (: *žer̃gti, žargstýti*), *pãšaras* (: *šeriù, šė̃rė*), *bal̃sas* (: *prabìlti*), *maldà* (: *meldžiù*), *pirtìs* (: *periù, pẽrė*), *delčià* (: *sudìlo*). Priklausantys *i* eilei: *lìpti* (: *liẽptas, láipioti, palypė́ti*), *knìsti* (: *knáisioti*), *kỹšis* (: *káišioti, kìšti*), *rìšti* (: *ráišioti, ryšỹs*), *kìtas* (: *keĩsti, kaitýti*), *tìkti* (: *teĩkti, tiẽkti, táikyti*), *mìsti* (: *meĩtelis, maitìnti*), *rìsti* (: *riẽsti, ráičioti*), *bijóti* (: *báimė*). Priklausantys *u* eilei: *čiùpti* (: *čiáupti, čiuõpti*), *pliùškis* (: *pliaũkšti*), *sùsti* (: *saũsas*), *ū̃gis* (: *áugti*), *šū̃vis* (: *šáuti*), *krūvà* (: *kráuti*) (§ 124–127).

8. Šie žodžiai turi pamatinio laipsnio (šaknies) vokalizmą: a) *platùs, plečiù*; *kratýti, krẽčia*; *treškiù, traškýti*; *šlãkas, šlekiù*; *béldžiu, báldau*; *telpù, talpà*; b) *paĩkas, atsipéikėti*; *laižýti, liẽžti*; *liẽkana, laikýti*; *maišýti, miẽšti*; c) *daũžti*; *pjáuti*; *sraunùs*; *snáusti*; *čiáupti*; *raudóti*. Šių žodžių šaknies vokalizmas pailgintojo laipsnio: a) *plė̃tė, plõtis*; *krė̃tė*; *trė̃škė*; *šlėkiaũ*; b) *pỹksta*; *lýžtelėti*; *lỹkinis*; *są́myšis*; c) *dū̃žis, dúožis*; *pjū̃vis*; *srū́ti*; *snū́sti*; *čiúopti*; *rū̃sti*. Šių žodžių šaknies vokalizmas silpnojo laipsnio: a) *paplìto*; *krìto*; *trìško*; *šlìkti*; *bìldau*; *til̃pti, tùlpinu*; b) *piktas*; *lìžė*; *lìkti*; *mìšti*; c) *dùžti*; *pjudýti*; *pasrùvęs*; *snudà*; *čiùpti* (§ 124–129).

9. *lomà, romùs, drỹkti, mãžmožis, võgti, są́myšis, išvýstu, pragýsti, lydė́ti, klýsti, dýgti, dū̃žis, gniū̃žtė, krūvà, króviau* (§ 128–129).

10. a) Kirčiuoti *a, e* pailgėjo: *karą, raganą, ragana, pamatė, nuvarė, seserį, seserį, karas, pagáutų* (§ 137–143); b) balsiai pailgėjo, išnykus tautosilabiniam *n*: į, į, *karą, raganą, slibiną, seserį, seserį, mišką, brolių, ją, pagautų, prarytų* (§ 85); c) ilgasis žodžio galo vokalizmas sutrumpėjo dėl Leskyno dėsnio: *devyni, dešimta, visi, viena, toji, ragana*,

girioje, devyniomis, galvomis, varu, kare (§ 149–150); d) sutrumpėjimai dėl proklizės *pamatė, nuvarė, nusiuntė, pagautų, prarytų* (§ 50, 136).

11. Žodžiai, turintys *č* iš **tj*: a) *balčiáusias, jáučiai, mar̃čios, stãčias, trẽčias, ver̃čiame, žemaĩčiai*; b) su *č* iš *t, d+š* sandūros: *Gùčas* (<**gud-šas*, plg. *gùdo, gùsti* 'prasti', *gùdinti* 'pratinti'), *Krùčas* (<**krut-šas*, plg. *krutùs, krut-ėti*), *snaũčas* (<**snaud-šas*, plg. *snáudė, snáusti*), *stìčas* (<**stit-šas*, plg. *statùs*), *trìčas* (<**trid-šas*, plg. *trìdas* 'karštakošis'); c) garsažodžiai: *čeksė́ti, čežénti, čiñkštelėti, čirénti, čiũkštelėti, čiulbė́ti, čvìnkštelėti*; d) skoliniai: *bačkà* (br. *бóчка*), *čỹstas* (br. *чьíсты* arba l. *czysty*), *karčiamà* (br. *карчмá* l. *karczma*), *koplyčià* (l. *kaplica*), *pẽčius* (br. *печ*). (§ 193–196).

12. a) Žodžiai, kurių priebalsiai pakitę dėl asimiliacijos: *jūšìškis, pašidžiáuti, prašičiáupti, Štaškū́niškis*; b) turintys pakitusius priebalsius dėl disimiliacijos: *bildzìnas, čer̃kšnas, katruĩ, legistrúoti, pìrštelis, víerlinkas*; c) pakito dėl metatezės: *Daliẽnius, jarònas, káiniliai, Švalañtai, valnarė̃žis* (§ 209–210, 245–248).

13. a) Žodžiai su *st* iš **tt*: *jaũsti, keĩstas, kę̃sti, kìsti, liẽsti, sių̃sti, ver̃sti*; b) turintys *st* iš **dt*: *áusti, ė́sti, gèsti* 'pagesti', *ką́sti, léisti, meĩsti, ràsti, raũsti* 'raudonuoti', *skų́sti, sprę́sti, svíesti*; c) kurių *st* senovinis: *dùsti, dvė̃sti, gèsti* 'užgesti', *iĩsti, kàsti, knìsti, lèsti, raũsti* 'knisti', *veĩsti, vìsti* (§ 211).

14. a) *sd* vietoj *zd*<**td*: *iškę̃sdamas, išver̃sdavo, nusių̃sdavome, pajaũsdavo, pakìsdamas*; *sd* vietoj *zd*<**dd*: *baũsdavome, bręsdamas, brìsdavo, išsprę́sdavo, ką́sdamas, nusvíesdavo*; *sd* parašyta iš kilmės: *atkàsdamas, išdvė̃sdavo, knìsdamas, pailsdamas, sulèsdavo, uždùsdamas* (§ 211).

15. a) *s* iš **ts*: *kę̃sime, sių̃s, ver̃siu*; b) *s* iš **ds*: *áusiu*; *ką́sime, léisite, meĩsime, ràsiu, skų́sime, sprę́sime*; c) *s* iš **s* (*s*): *áugsiu, bė́gsime, dìrbsiu, eĩsite, kàsime, knìs, lès, lìps, važiúosiu* (§ 212).

16. a) *š* iš **šs*: *aũš, nèš*; b) *š* iš *žs*: *grį̃šiu, lū́šiu, mė̃šime* (§ 213).

17.[157] Vieną kartą kiškis ėjo girdytis ir susitiko genį. Genys jo klausia: „Kodėl tu, broliuk, toks nuliūdęs? Kur eini?" Kiškis sako: „Kur aš nebūsiu liūdnas, manęs niekas nebijo, o aš turiu visų bijoti. Einu ir prisigirdysiu!" Genys sako: „Nebūk kvailas. Jei taip nori, kad tavęs bijotų, nueik į krūmus ir, kai pamatysi atvarant avis, šok iš krūmų, avys ir išsigąs tavęs". Kiškis paklausė genio. Nuėjo į krūmus ir atsitūpė. Pamatęs avis, kad šoko iš krūmų, avys išsigando ir nubėgo tolyn. Nudžiugo kiškelis ir pradėjo juoktis. Juokėsi, juokėsi, net jam lūpelės perplyšo.

18. Šios formos *ā* kamieno: *viena, neturtinga, žmona, šaka, motina, motinai, mama, šeimynai, pabaigos, turtinga*; šios *–ią* kamieno: *ji, atbėgusi, besupančias, dainuojančias, atėjusi, padariusi, neiškentusi*; šios *–ē* kamieno: *mažytę, dukrelę, mergytė, dukrelės, laumes, laumės, laumių, drobes, kaimynė, turtuolė, beturtė, drobę* (§ 294–318).

19. a) Ilgas akūtines galūnes turėjo šios formos: *viena, neturtinga, žmona, ji, šaka, atbėgusi, motina, laumes, besupančias, dainuojančias, mama, drobes, turtinga, atėjusi, padariusi, neiškentusi* (§ 296, 300, 306, 315–317 ir 149–155); b) šiose formose kirtis pagal Sosiūro-Fortunatovo dėsnį yra nukeltas iš šaknies į galūnę: *šakà, laumės, mamà* (§ 296, 300, 312, 317 ir 44–46); c) šių formų galūnėse ilgasis vokalizmas yra sutrumpėjęs prieš tautosilabinius *n* (*m*), *i*: *mažytę, dukrelę, šaka* (i. sg.), *motinai, laumių, šeimynai, drobę* (§ 298–300, 304, 317 ir 133–135).

20. *ŏ* kamieno formos: *kieme, mėšlyno, laibu, katinas, sparnų, katinui, vienas, ponas, nevidonas, gyvas, katinai*; *iŏ* kamieno formos: *balseliu, smėlio, vėjo, greičiu, gro-*

---

[157] Vietoj vienu brūkšneliu pabrauktų raidžių išspausdintos nekursyvinės raidės, o vietoj dviem brūkšneliais pabrauktųjų – nekursyvinės pusjuodės raidės.

žiu; būdingosios *iįŏ* kamienui formos: *žvirblis, žvirblį, žvirblelis, katinėlis, žvirblelį, paukštelis* (§ 319—344).

21. a) Iš seno trumpus balsius galūnėse turi šios formos: *katinas, vienas, ponas, nevidonas, gyvas* (§ 321); b) šiose formose galūnės balsių trumpumas antrinis: *žvirblis, žvirblelis, katinėlis, paukštelis* (§ 341); dėl Leskyno dėsnio sutrumpėjo: *kieme, laibu, balseliu, greičiu, grožiu* (§ 325—326 ir 150—152); c) šių formų kirtis į galūnę nušoko dėl Sosiūro-Fortunatovo dėsnio: *kiemè, balseliù, greičiù, grožiù* (§ 336—337 ir 44—46).

22. *Naktį, vagis, duris, karčių, akių, kartis, krosnį, krosnies, duryse, žvėris, žvėrį, žvėries*. Šios *i* kamieno daiktavardžių formos turi *(i)įŏ* kamieno galūnes: *vagiai, vagiui* (§ 345—366).

23. a) Iš seno trumpą balsį turi šios formos: n. sg. *vagis, žvėris* (§ 348); b) šiose formose trumpieji galūnių balsiai kilę iš ilgųjų akūtinių (sutrumpėjo dėl Leskyno dėsnio): a. pl. *duris, kartis*, l. pl. *duryse* (§ 358, 360 ir 308); c) šios formos turi ilgas cirkumfleksinės prigimties galūnes: *naktį, karčių, akių, krosnį, krosnies, žvėrį, žvėries* ir *vagiai, vagiui* (§ 349, 351, 356 ir 328).

24. a): *žmogus, sūnus, medum, turguje, lietaus, dangum, pietų, viršų* (§ 368); b) *puodžium, kurpiaus, karalium, vaisius, sodžiuj, driskius* (§ 386); c) *vaisiai, karaliams* (§ 386).

25. a) *žmogus, driskius* (§ 369); b). *sūnus, turguje, vaisius* (§ 374, 379); c) *kurpiaus, lietaus, pietų, vaisiai, viršų* (§ 328, 370, 372, 377); d) *puodžium, karalium, medum, sodžiuj, dangum, karaliams* (§ 146, 305, 352, 374).

26. n. sg. *akmuõ, akmenis, akmenỹs* (ir *ãkmenis, -io*; § 401); g. sg. *šunès, šuñs, šuniẽs, šùnio* (§ 391); d. sg. *sẽserie, sẽseri, sẽseriai, sẽserei* (§ 396); i. sg. *mė̃nesim, mė̃nesiu* (§ 389); n. pl. *ãkmenes, ãkmens, ãkmenys, akmeniaĩ* (§ 393); g. pl. *šunų̃, šunių̃* (§ 394); d. pl. *mė̃nesims, mė̃nesiams* (§ 389); a. pl. *mė̃nesis, mė̃nesius* (§ 389); i. pl. *mė̃nesimis, mė̃nesiais* (§ 389); l. pl. *akmenysè, akmeniuosè* (§ 389).

27. a) *rudens, piemuo, akmens, želmenų, vandenį, piemenį, liemenį, duktė, seserį, mėnesį, sesuo*; b) *tešmenys, vandenyje, želmenys, vandenyse, stuomenys, raumenys*; c) *šuniu, akmenio*; d) *dukteriai* (§ 389).

28. a) ad. sg. *móksliepi, daržíepi, úosipi (úosiepi), arklìpi (arklíepi), dìrvaipi, kalbáipi, dróbeipi, peléipi, svìrtipi, dalìpi, sõdžiupi, lietùpi, mė̃nesipi, piemenìpi*; b) ad. pl. *móksluosempi, daržúosempi, úosiuosempi, arkliúosempi, dìrvosempi, kalbósempi, dróbėsempi, pelė́sempi, svìrtysempi, dalýsempi, sõdžiuosempi, lietúosempi, mė̃nesiuosempi, piemenýsempi* (§ 413—414).

29. a) ill. sg. *viẽton. mergõn, láimėn, versmė̃n, krū̃man, vargañ, káilin, ožiñ, kártin, dantiñ, vaĩsiun, viršuñ, dukteriñ* (§ 407—408); b) ill. pl. *viẽtosna, mergósna, láimėsna, versmė́sna, krū̃muosna, vargúosna, káiliuosna, ožiúosna, kártysna, dantýsna, vaĩsiuosna, viršúosna, dukterýsna* (§ 407—408); c) ad. sg. *viẽtaipi, mergáipi, láimeipi, versméipi, krū̃miepi, vargíepi, káilipi (káiliepi), ožìpi (ožíepi), kártipi, dantìpi, vaĩsiupi, viršùpi, dukterìpi* (§ 413—414); d) ad. pl. *viẽtosempi, mergósempi, láimėsempi, versmė́sempi, krū̃muosempi, vargúosempi, káiliuosempi, ožiúosempi, kártysempi, dantýsempi, vaĩsiuosempi, viršúosempi, dukterýsempi* (§ 413—414); e) all. sg. *viẽtospi, mergõspi, láimėspi, versmẽspi, krū̃mopi, vargópi, káiliopi, ožiópi, kártiespi, dantiẽspi, vaĩsiauspi, viršaũspi, dukter̃spi (dukterèspi, dukteriẽspi*; § 418—419); f) all. pl. *viẽtumpi, mergum̃pi, láimiumpi, versmium̃pi, krū̃mumpi, vargum̃pi, káiliumpi, ožium̃pi, kárčiumpi, dantum̃pi, vaĩsiumpi, viršum̃pi, dukterum̃pi* (§ 418—419).

30. *šónan, šónuosna, šóniepi, šónuosempi, šónopi, šónumpi*; *žmonõn, žmonósna, žmonáipi, žmonósempi, žmonõspi, žmonum̃pi*; *sūnuñ, sūnúosna, sūnùpi, sūnúosempi, sūnaũspi, sūnum̃pi*; *dievañ, dievúosna, dievíepi, dievúosempi, dievópi, dievum̃pi*; *naktiñ*,

naktýsna, naktìpi, naktýsempi, naktiẽspi, naktum̃pi; *seserìn̄, seserýsna, seserìpi, seserýsempi, seser̃spi* (*seserèspi, seseriẽspi*), *seserum̃pi*; *žẽmėn, žẽmėsna, žẽmeipi, žẽmėsempi, žẽmėspi, žẽmiumpi*; *brólin, bróliuosna, brólipi* (*bróliepi*), *bróliuosempi, bróliopi, bróliumpi*; *dienõn, dienósna, dienáipi, dienósempi, dienõspi, dienum̃pi*; *dangun̄, dangúosna, dangùpi, dangúosempi, dangaũspi, dangum̃pi*; *žolẽn, žolẽsna, žoléipi, žolẽsempi, žolẽspi, žoliuñpi*; *jáujon, jáujosna, jáujaipi, jáujosempi, jáujospi, jáujumpi*; *balsañ, balsúosna, balsìepi, balsúosempi, balsópi, balsum̃pi*; *avìñ, avýsna, avìpi, avýsempi, aviẽspi, avium̃pi*; *gerklẽn, gerklẽsna, gerkléipi, gerklẽsempi, gerklẽspi, gerklium̃pi* (§ 407–408, 413–414, 418–419).

31. a) ill. sg. *ruſtibien* (*rūstybėn*), *roiun* (*rojun*; § 407–408); b) ill. pl. *rankaſna* (*rankosna*), *àmʒinuoſna* (*amžinuosna*), *džiaukſmuoſn* (*džiaugsmuosn*[*a*]; § 407–408); c) ad. sg. *Diewiep* (*dieviep*), *vießpatip* (*viešpatip*), *Chriſtuſiêp* (*Kristusiep*), *ſchirdipi* (*širdipi*; § 413–414); d) ad. pl. *gęrûsięmp* (*geruosemp*), *ʒmoneſęmp* (*žmonėsemp*), *wiſsôſiąmp* (*visosemp*), *ʒmoneſiấmp* (*žmonėsemp*; § 413–414); e) all. sg. *nekantrybesp* (*nekantrybėsp*), *ſlogosp* (*slogosp*), *Nuſideimop* (*nusidėjimop*), *dewap* (*dievop*), *didʒiap* (*didžiop*; § 418–419); f) all. pl. *Letuuinikump* (*lietuvinykump*), *Sʒemaicʒiump* (*žemaičiump*), *Kumump* (*kūmump*; § 418–419).

32. a) ad. sg. *žmoglep, Rodnaip momaip, svetimaip momaip, dziedziek* (vietoj *dziedziep*<*diediep*), *táip mergáip, Ožkàk* (iš *ožkáik* vietoj *ožkáip*), *Põnip* (vietoj *põniep*), *piemenik, šlúotak* (iš *šlúotaik* vietoj *šlúotaip*; § 413–415); b) all. sg. *daktaróp, rudeniók* (vietoj *rudenióp*), *bažnýčiop* (vietoj *bažnýčiospi* su *ō* kamieno galūne), *top sūnaus* (iš *sūnauspi*), *katinóp, Galiniók* (vietoj *Galinióp*; § 418–420); c) all. pl. *tokiump žmoniump* (§ 418–419).

SUTRUMPINIMAI

a. = aukštaičių, aukštaitiškai.

ABS = Acta Baltico-Slavica, I— ... Białystok—Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1964 tt.

a(cc). = accusativus, galininkas.

act. = activum, veikiamosios rūšies.

ad(ess). = adessivus, esamàsis pãšalio viẽtininkas.

adv. = adverbium, príeveiksmis.

air. = airių, airiškai.

AK = Katechismas aba pamokimas wienam kvriamgi krikſczonivy reykiamas. Paraszitas Nuog D. Iokvbo Ledesmos Theologo Soc: Iesv. E perguldítas Lietuwißkay, ir Vntrukárt ißſpáuſtas Wilnivy Drukôrnioy Acadêmios Societatis Iesv, Metůſu vągimimo Wießpatés 1605.

all. = allativus, einamàsis pãšalio viẽtininkas.

an. = anglų, angliškai.

APh = Archivum Philologicum, I–VIII. K., 1930–1939.

arm. = armėnų, armėniškai.

Arumaa Texte = Arumaa P. Litauische mundartliche Texte aus der Wilnaer Gegend mit grammatischen Anmerkungen. Dorpat, 1930.

Arumaa Untersuch. = Arumaa P. Untersuchungen zur Geschichte der litauischen Personalpronomina. Tartu, 1933.

Arumaa Urslav. Gram. = Arumaa P. Urslavische Grammatik, I–II. Heidelberg, 1964–1976.

AslPh = Archiv für slavische Philologie, I–XLII. Berlin, 1876–1929.
av. = Avestos teksto (sen. iraniečių) kalba.
B = Baltistica. Baltų kalbų tyrinėjimai, I—... V., 1965 tt.
Balčikonis Rink. rašt. = Balčikonis J. Rinktiniai raštai (sudarė A. Pupkis), I. V., 1978.
balt. = baltų prokalbės (ppr. forma).
BB = Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen, I–XXX. Göttingen, 1877–1906.
BBK = *Bibliotekininkystės ir bibliografijos klausimai* (Lietuvos TSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai), I–... V., 1961 tt.
Bezzenberger Beiträge = Bezzenberger A. Beiträge zur Geschichte der litauischen Sprache auf Grund litauischer Texte des XVI. und des XVII. Jahrhunderts. Göttingen, 1877.
b. k. = bendrinė kalba, bendrinės kalbos forma.
BK = Trumpas moksło krikscioniszko surinkimas, Nuog Roberto Bellármino Kárdynoło párášitas. Vilnæ Typis Acad: Societatis Iesu, Anno 1677.
BL = Baltic Linguistics Edited by Thomas F. Magner and William R. Schmalstieg. The Pennsylvania State University Press, 1970.
BLL = Baltic Literature and Linguistics. Columbus, Ohio, 1973.
br. = *baltarusių*, *baltarusiškai*.
BrB (su biblijos dalių nurodymais) = Biblia tatai esti Wissas Schwentas Raschtas Lietuwischkai pergulditas per Janą Bretkuną Lietuwos Pleboną Karaliaucziuie (1579–1590). I–VIII tomai. Naudotasi Vilniaus universiteto fotokopija ir E. Kraštinaičio I–II tomų nuorašais.
BrP = Postilla Tatai esti Trumpas ir Prastas Ischguldimas Euangeliu ... Per Jana Bretkuna ... Karaliaucziuie 1591 (I ir II dalys).
BS = Balticoslavica, I–III. V., 1933–1938.
БСИ = Балто-славянские исследования (отв. редактор Т. М. Судник). М., 1974.
БСС = Балто-славянский сборник (отв. редактор В. Н. Топоров). М., 1972.
Buch Akcent. = Buch T. Die Akzentuierung des Christian Donelaitis. Wrocław – Warszawa – Kraków, 1961.
Būga Rink. rašt. = Būga K. Rinktiniai raštai, I–III (sudarė Z. Zinkevičius). V., 1958–1961.
bulg. = bulgarų, bulgariškai.
BW = Barons Kr., Visendorfs H. Latvju dainas, I–VI.
ChB = Biblia litewska Chylińskiego. Nowy testament. Tom II. Tekst wydali Czesław Kudzinowski, Jan Otrębski. Poznań, 1958.
comp. = gradus comparativus, aukštesnỹsis láipsnis.
cond. = conditionalis, tariamóji núosaka.
č. = čekų, čekiškai.
d(at). = dativus, naudininkas.
dažn. = *dažniausiai*.
DB = Donum Balticum To Professor Christian S. Stang on the occasion of his seventieth birthday 15 March 1970. Edited by Velta Rūķe Draviņa. Stockholm, 1970.
demin. = deminutivum, mažybinis.
dial. = tarminė (ne bendrinės kalbos) forma.

DK = M. Daukšos katekizmas 1595. Naudotas E. Volterio perspausdintas tekstas: Литовский Катехизис Н. Даукши. По изданию 1595 года, вновь перепечатанный и снабженный объяснениями Э. Вольтером. Приложение к LIII-му тому Записок Имп. Академии Наук № 3, 1886 г.

DK(TB) = M. Daukšos Trumpas budas pasisakimo ... Išleista kartu su 1595 m. katekizmu, žr. DK.

DP = Daukšos Postilė. Fotografuotinis leidimas. K., 1926.

dor. = doriečių (graikų) tarmė.

du(al). = dualis, dviskaita.

dz. = dzūkų, dzūkiškai, t. y. su *c*, *dz* vietoj kitų lietuvių *t*, *d* arba *č*, *dž*.

Eckert Baltist. Stud. = Eckert R. Baltistische Studien. Berlin, 1971.

EksF = Eksperimentinės fonetikos ir kalbos psichologijos kolokviumo medžiaga, I– ... V., 1964 tt.

Elb. ž(od). = Elbingo žodynėlis.

Endzelynas Gars. ir form. = Endzelynas J. Baltų kalbų garsai ir formos. V., 1957.

Endzelīns Darbu izl. = Endzelīns J. Darbu izlase, I – ... Rīgā, 1971 tt.

Endzelīns Latv. val. gram. = Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika. Rīgā, 1951.

Ev. = Ewangelie polskie y litewskie tak niedźielne iák y wszytkich Swiąt, ktore w Kośćiele Katholickim, według Rzymskiego porządku przez cały rok czytáią ... w Wilnie. W Drukárney Akademiey Soc. Iesv Roku 1647.

f. = femininum, móteriškosios giminės.

FBR = Filologu biedrības raksti, I–XX. Rīgā, 1921–1940.

Fraenkel Etym. Wb. = Fraenkel E. Litauisches etymologisches Wörterbuch, I–II. Heidelberg–Göttingen, 1962–1965.

Fraenkel Post. u. Präp. = Fraenkel E. Syntax der litauischen Postpositionen und Präpositionen. Heidelberg, 1929.

Fraenkel Sprachl. Untersuch. = Fraenkel E. Sprachliche, besonders syntaktische Untersuchungen des kalvinistischen Katechismus des Melcher Pietkiewicz von 1598. Göttingen, 1947.

Frenkelis Balt. kalb. = Frenkelis E. Baltų kalbos. Jų tarpusavio santykiai ir santykiai su kitomis indoeuropiečių kalbomis (Baltų kalbotyros įvadas). V., 1969.

freq. = *žr.* praet. freq.

fut. = futurum, būsimàsis laĩkas.

g(en). = genityvus, kilmininkas.

Gerullis Lit. Dialekt. = Gerullis G. Litauische Dialektstudien. Leipzig, 1930.

Gerullis ir Stangas Žvejų tarmė = Lietuvių žvejų tarmė Prūsuose. Surašė J. Gerullis ir Chr. Stang'as. K., 1933 (= Gerullis G., Stang Chr. S. Das Fischerlitauisch in Preussen, 1933).

GK = Gimtoji kalba. K., 1933–1940.

GL = General Linguistics. The Pennsylvania State University Press. I– ...

got. = gotų, gotiškai.

gr. = graikų, graikiškai.

Grinaveckis Žem. tarm. = Grinaveckis V. Žemaičių tarmių istorija (fonetika), V., 1973.

Hermann Lit. Stud. = Hermann E. Litauische Studien. Eine historische Untersuchung schwachbetonter Wörter im Litauischen. Berlin, 1926.

Hirt Indogerm. Gram. = Hirt H. Indogermanische Grammatik, I–VII. Heidelberg, 1921–1937.
i. = *žr.* instr.
ide. = indoeuropiečių.
IF = Indogermanische Forschungen, I– ... Strassburg, 1892 tt.
IJSLP = International Journal of Slavic Linguistics and Poetics (The Hague), I – ...
ill. = illativus, einamàsis vidaũs vietininkas.
Иллич-Свитыч Именная акцент. = Иллич-Свитыч В. М. Именная акцентуация в балтийском и славянском. Судьба акцентуационных парадигм. М., 1963.
imper. = imperativus, liepiamóji núosaka.
ind. = indų, ppr. s. ind. = senoji indų kalba.
iness. = inessivus, esamàsis vidaũs vietininkas.
inf. = infinitivus, bendratìs.
instr. = instrumentalis, įnagininkas.
inter. = interogativum, klausiamasis.
interj. = interjectio, jaustùkas ir ištiktùkas.
ИОРЯС = Известия отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук (nuo 1917 m. Российской Академии Наук, nuo 1924 m. Академии Наук Союза советских социалистических республик), I–XXXII. Л., 1896–1927.
isl. = islandų, islandiškai.
iter. = verbum iterativum, dažnìnis veiksmãžodis.
Иванов Общеинд. = Иванов Вяч. Вс. Общеиндоевропейская, праславянская и анатолийская языковые системы (сравнительно-типологические очерки). М., 1965.
Izv. = *žr.* ИОРЯС.
JD = Lietuviškos dainos. Užrašė Antanas Juška. Kazanė, 1880–1882. Tekstus paruošė A. Mockus. V., 1954 (skaitmenys rodo dainų numerius).
Jonikas Pagram. tarm. = Jonikas P. Pagramančio tarmė. K., 1939.
JSvD = Lietuviškos svotbinės dainos, užrašytos Antano Juškos ir išleistos Jono Juškos. Sanktpeterburgas, 1883. Paruošė V. Maknys. V., 1955 (skaitmenys rodo dainų numerius).
K = Kalbotyra (Lietuvos TSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai), I – ... V., 1958 tt.
kam. = kamienas.
kaš. = kašubų, kašubiškai.
kat. = katekizmo, katekizmų (ppr. prie prūsų kalbos pavyzdžių, imtų iš katekizmų, o ne žodynėlių).
Kazlauskas Istor. gram. = Kazlauskas J. Lietuvių kalbos istorinė gramatika (kirčiavimas, daiktavardis, veiksmažodis). V., 1968.
KG = Klein D. Nawjos Giesmju Knigos ... Karalauczuje, 1705.
KK = Kalbos kultūra, I – ... V., 1961 tt.
KlvD = Prūsijos Lietuvių Dainos. Surinko ... Vilius Kalvaitis. Tilžėje, 1905 (skaitmenys rodo puslapius).
KN = Kniga Nobaznistes Krikśćioniszkos ... Kiedaynise ... 1653.
Kuryłowicz Indogerm. Gram. II = Kuryłowicz J. Indogermanische Grammatik. Band II: Akzent. Ablaut. Heidelberg, 1968.

Kuryłowicz Inflect. Categories = Kuryłowicz J. The Inflectional Categories of Indo-European. Heidelberg, 1964.

Kuryłowicz L'accentuation = Kuryłowicz J. L'accentuation des langues indo·européennes. Wrocław–Kraków, 1958.

Kuryłowicz L'apophonie = Kuryłowicz J. L'apophonie en indoeuropéen. Wrocław, 1956.

KZ = Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen, I – ... Göttingen, 1852 tt.

l(enk). = lenkų, lenkiškai.

l. = *žr.* loc.

L = Lingua. International Review of General Linguistics (Amsterdam), I – ...

la. = latvių, latviškai.

Lebedys Lituan. bar. = Lebedys J. Lituanistikos baruose, I–II. V., 1972.

Lehmann Phonology = Lehmann W. P. Proto-Indo-European Phonology. Austin, 1955.

Leskien Der Ablaut. = Leskien A. Der Ablaut der Wurzelsilben im Litauischen. Leipzig, 1884.

Lg = Language (USA), I – ...

lie. = lietuvių, lietuviškai.

LK = Literatūra ir kalba, I – ... V., 1956 tt.

LKG = Lietuvių kalbos gramatika (vyr. red. K. Ulvydas), I–III. V., 1965–1976.

LKGrK = Kai kurie lietuvių kalbos gramatikos klausimai. Straipsnių rinkinys. V., 1957.

LKK = Lietuvių kalbotyros klausimai, I – ... V., 1957 tt.

LKTChr. = Lietuvių kalbos tarmės. Chrestomatija (red. E. Grinaveckienė, K. Morkūnas). V., 1970.

LKŽ = Lietuvių kalbos žodynas, I – ... V., 1941 tt.

LM = Litauische Mundarten gesammelt von A. Baranowski. Band I: Texte aus dem Weberschen Nachlass herausgegeben von Dr. Franz Specht. Leipzig, 1920. Band II: Grammatische Einleitung mit lexikalischen Anhang bearbeitet von Dr. Franz Specht. Leipzig, 1922.

loc. = locativus, (esamàsis vidaũs) viẽtininkas.

lot. = lotynų, lotyniškai.

LP = Lingua Posnaniensis, I – ... Poznań, 1949 tt.

luž. = lužičėnų.

m. = *žr.* masc.

MAD = Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. Serija A. V., 1957 tt.

m(asc). = masculinum, výriškosios giminẽs.

Mathiassen Langvokal. = Mathiassen T. Studien zum slavischen und indoeuropäischen Langvokalismus. Oslo–Bergen–Tromsø, 1974.

Mažiulis Balt. deklin. = Mažiulis V. Baltų ir kitų indoeuropiečių kalbų santykiai (Deklinacija). V., 1970.

min. veik. = minėtas veikalas, opus citatum.

MK = Mūsų kalba (Lietuvos TSR Paminklų apsaugos ir kraštotyros draugijos kalbos komisijos sąsiuviniai). V., 1971 tt.

MLLG = Mitteilungen der Litauischen Litterarischen Gesellschaft, I–VI. Heidelberg, 1883–1912.

MP = Postilla Lietuwiszka Tatay est Izguldimas prastas ... per Jokubą Morkuną ... 1600.

MT = Margarita Theologica ... Zemczuga Theologischka ... Lituwischkai jra perguldita per Simona Waischnora warnischki ... Karaliaucziuie ... 1600.

MT(PM) = Apie popieszischkaie missche (išleista kartu su MT).

Mž. = Mažvydas. Seniausieji lietuvių kalbos paminklai iki 1570 metams. Spaudai parūpino Dr. Jurgis Gerullis. K., 1922.

n(eutr). = neutrum, bevar̃dės giminė̃s.

n. = *žr.* nom.

nauj. = naujas žodis, nauja forma.

Nieminen Ausgang = Nieminen E. Der urindogermanische Ausgang *-ăi* des Nominativ-Akkusativ Plurals des Neutrums im Baltischen. Helsinki, 1922.

nom. = nominativus, vardiniñkas.

NS = Lietuvių dainos ir giesmės šiaur-rytinėje Lietuvoje Dr. A. R. Niemi ir kun. A. Sabaliausko surinktos. Annales Academiae scientiarum Fennicae. Ser. B. Tom VI. 1911 (skaitmenys rodo dainų numerius).

NTS = Norsk tidsskrift for sprogvidenskap, I — ... Oslo, 1928 tt.

opt. = optativus (tokia núosaka).

Otrębski Gramatyka = Otrębski J. Gramatyka języka litewskiego, I—III. Warszawa, 1956—1965.

p. = puslapis, puslapiai.

p. = pietų, pietiniai, pvz., p. že. — pietų žemaičių (tarmės).

Palionis Liter. kalb. = Palionis J. Lietuvių literatūrinė kalba XVI—XVII a. V., 1967.

pan. = panašiai.

partic. = participium, dalỹvis.

pass. = passivum, neveikiamosios rū́šies.

Pedersen Études lit. = Pedersen H. Études lituaniennes. København, 1933.

permiss. = permissivus, geidžiamóji núosaka.

pers. = persona, asmuõ.

PK = 1598 metų Merkelio Petkevičiaus katekizmas. 2-s leidimas (fotografuotinis). K., 1939.

pl. = pluralis, daugìskaita.

Plāķis Rokas grām. = Prof. J. Plāķa Leišu valodas rokas grāmata. Ievads, gramatika, teksti, vārdnīca un pielikums (prūšu teksti un vārdnīca). Rīgā, 1926.

Plāķis Salīdz. gram. = Plāķis J. Indoeuropiešu valodu salīdzināmā grammatika. Rīgā, 1938.

plg. = palygink.

PLKG = Pirmoji lietuvių kalbos gramatika. 1653 metai. V., 1957.

Порциг Членение = Порциг В. Членение индоевропейской языковой области. М., 1964.

Поржезинский К истории = Поржезинский В. К. К истории форм спряжения в балтийских языках. М., 1901.

Поржезинский Возвратная форма = Поржезинский В. К. Возвратная форма глаголов в литовском и латышском языках. М., 1903.

ppr. = paprastai.

pr. = prūsų, prūsiškai.

praep. = praepositio, prielinksnis.

praes. = praesens, esamàsis laĩkas.
praet. = praeteritum, būtàsis kartìnis laĩkas.
praet. freq. = praeteritum frequentativum, būtàsis dažnìnis laĩkas.
pranc. = prancūzų, prancūziškai.
prt. = particula, dalelýtė.
PS = Šyrwids Punktay sakimu (Punkty kazan) Teil I: 1629, Teil II: 1644 litauisch und polnisch mit kurzer grammatischer Einleitung herausgegeben von Dr. Franz Specht. Göttingen, 1929.
psn. = pasenęs žodis, forma.
pvz. = pavyzdžiui.
r. = *žr.* rus.
refl. = verbum reflexivum, sángrąžinis veiksmažodis, jo forma ar galūnė.
resp. = vok. respektive, atitinkamai, tai yra.
ret. = retai.
RFV arba РФВ = Русский филологический вестник, I—LXXVIII. Варшава, 1879—1917.
ryt. = rytų aukštaičių.
RSl = Revue Slavistique, I— ...
rus. = rusų, rusiškai.
s. = *žr.* sen.
Савченко Сравн. грам. = Савченко А. Н. Сравнительная грамматика индоевропейских языков. М., 1974.
Schmalstieg Old Prussian = Schmalstieg W. R. An Old Prussian Grammar: The Phonology and Morphology of the Three Catechisms. The Pennsylvania State University Press, 1974.
Schmalstieg Studies = Schmalstieg W. R. Studies in Old Prussian. A Critical Review of the Relevant Literature in the Field since 1945. The Pennsylvania State University Press, 1976.
Schmid Studien = Schmid W. P. Studien zum baltischen und indogermanischen Verbum. Wiesbaden, 1963.
ScSl = Scando-Slavica, I— ... Kopenhagen, Munksgaard, 1954 tt.
sen. = senoji, pvz., sen. r. arba s. r. — senoji rusų (kalba).
Senn Handbuch = Senn A. Handbuch der litauischen Sprache, I—II. Heidelberg, 1957—1966.
sg. = *žr.* sing.
SG = S. M. Slavočinskis Giesmės tikėjimui katalickam priderančios 1646. Fotografuotinis leidimas, paruošė Jurgis Lebedys (I—II dalys). V., 1958.
sing. = singularis, vienãskaita.
Skardžius Daukš. akc. = Skardžius Pr. Daukšos akcentologija. K., 1935.
Skardžius Kirčiavim. = Skardžius Pr. Lietuvių kalbos kirčiavimas. Čikaga, 1968.
Skardžius Žodž. dar. = Skardžius Pr. Lietuvių kalbos žodžių daryba. V., 1943.
skr. = sanskrito, sanskritiškai.
sl. = slavų, slaviškai.
SlOr = Slavia Orientalis, I ... Warszawa, 1921 tt.
SlOcc = Slavia Occidentalis, I—XIX, Poznań, 1921—1948.
СПб = Санкт-Петербург (dab. Leningradas).
s. r(ašt). = senųjų raštų žodis ar forma.
srb. = serbų kalba, serbiškai.

Stang Lexikalische = Stang Chr. S. Lexikalische Sonderübereinstimmungen zwischen dem Slavischen, Baltischen und Germanischen. Oslo—Bergen—Tromsø, 1971.

Stang Mažvydas = Stang Chr. S. Die Sprache des litauischen Katechismus von Mažvydas. Oslo, 1929.

Stang Slav. Accent. = Stang Chr. S. Slavonic Accentuation. Oslo, 1957.

Stang Verbum = Stang Chr. S. Das slavische und baltische Verbum. Oslo, 1942.

Stang Vergleich. Gram. = Stang Chr. S. Vergleichende Grammatik der Baltischen Sprachen. Oslo—Bergen—Tromsø, 1966 (ir Ergänzungsband. Register, Addenda und Corrigenda zur Vergleichenden Grammatik der Baltischen Sprachen von Chr. S. Stang. Oslo—Bergen—Tromsø, 1975).

StB = Studi baltici, I — ... Roma, 1931 tt.

superl. = gradus superlativus, aukščiáusiasis láipsnis.

s. v. = sub voce, prie žodžio.

sva. = senosios vokiečių aukštaičių kalbos (forma, žodis).

svž. = senosios vokiečių žemaičių kalbos (forma, žodis).

SzD = Szyrwid Dictionarium trium lingvarum.

Szemerényi Einführung = Szemerényi O. Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft. Darmstadt, 1970.

š. = šiaurės, šiauriniai.

t. y. = tai yra.

Torbiörnsson Die lit. Akzent. = Torbiörnsson T. Die litauischen Akzentverschiebungen und der litauische Verbalakzent. Heidelberg, 1924.

t. p. = ta pati reikšmė, ten pat (tame pačiame puslapyje, toje pačioje tarmėje).

Тронский Общеинд. = Тронский И. М. Общеиндоевропейское языковое состояние. Л., 1967.

tt. = ir tolimesni (puslapiai, paragrafai, tomai, metai).

t. t. = taip toliau.

TŽ = Tauta ir žodis, I—VII. K., 1923—1931.

van Wijk Akzent- und Intonations. = van Wijk N. Die baltische und slavische Akzent- und Intonationssysteme. Amsterdam, 1923.

v. = *žr.* voc.

vak. = vakarų.

var. = variantas, variantai.

Watkins Indogerm. Gram. III = Indogermanische Grammatik. Herausgegeben von Jerzy Kuryłowicz. Band III: Formenlehre von Calvert Watkins. Erster Teil: Geschichte der indogermanischen Verbalflexion. Heidelberg, 1969.

VE = Enchiridion Catechismas maszas ... isch wokischka lieszuwia ant lietuwischka pilnai ir wiernai pergulditas per Baltramieju Willenta ... Ischspaustas Karalauczui ... MDLXXIX.

VEE = Euangelias bei Epistolas Nedeliu ir schwentuju dienosu skaitomosias ... pergulditas ... per Baltramieju Willenta ... Karalauczui ... Metu M.D. LXXIX.

ВЯ = Вопросы языкознания. М., 1952 tt.

Wiedemann Präteritum. = Wiedemann O. Das litauische Präteritum. Ein Beitrag zur Verbalflexion der indogermanischen Sprachen. Strassburg, 1891.

voc. = vocativus, šauksminiñkas.

vok. = vokiečių, vokiškai.

WP = Volfenbiutelio 1573 m. postilės rankraštis (Yschguldimas Evangeliv per wisvs Mettvs ...). Cituojama iš LKŽ ir Gaigalat W. Die Wolfenbütteler litauische postillenhandschrift aus dem jahre 1573, Tilsit, 1900.

ВСЯ = Вопросы славянского языкознания, I–VII. М., 1954–1963.

VUD = Vilniaus valstybinio V. Kapsuko universiteto Istorijos-filologijos fakulteto mokslo darbai, I–IV. V., 1955–1958.

VVPID = Vilniaus valstybinio pedagoginio instituto mokslo darbai, III, VIII, IX. V., 1957, 1959, 1960.

vvž. = viduramžių vokiečių žemaičių kalbos (forma, žodis).

ZfSl = Zeitschrift für Slavistik, I – ... Berlin, 1956 tt.

Zinkevičius Akcent. = Zinkevičius Z. Iš lietuvių istorinės akcentologijos. 1605 m. katekizmo kirčiavimas. V., 1975.

Zinkevičius Įv. būdv. = Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos įvardžiuotinių būdvardžių istorijos bruožai. V., 1957.

Zinkevičius Liet. dial. = Zinkevičius Z. Lietuvių dialektologija. Lyginamoji tarmių fonetika ir morfologija (su 75 žemėlapiais). V., 1966.

Zinkevičius Liet. kalb. dial. = Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos dialektologija. V., 1978.

ZR = P. Stučkas Latvijas valsts universitātes zinātniskie raksti, I – ... Rīgā, 1949 tt.

ZslPh = Zeitschrift für slavische Philologie, I– ... Leipzig–Heidelberg, 1925 tt.

ŽCh = Żiwatas Pona yr Diewa musu Jezusa Christusa ... Aprašitas Metusy Pona 1759 ... y Druka Paduotas ... Suprasląw ... Metusy Pona 1787.

že. = žemaičių, žemaitiškai.

žml. = žemėlapis.

žr. = žiūrėk.

ЖС = Живая старина. СПб., 1890–1916.

|| = ženklas, dedamas tarp gretiminių formų (garsų).

/ = ženklas, dedamas tarp skirtingų kalbų (tarmių) tų pačių formų (garsų).

~ = ženklas, dedamas prieš pagarsiui į bendrinę kalbą transponuotą tarminę ar senųjų raštų formą (resp. garso atitikmenį).

= ženklas, rodąs nefonetinį vieno garso ar formos pakeitimą kitu garsu resp. forma.

enklelis, dedamas prieš rekonstruotas formas (garsus).

< ...ęs iš (ko).

> pavirtęs (kuo).

◡ = rodo prišliejimą dėl enklizės ar proklizės.

TURINYS

Zinkevičius Z.

Zi-102 Lietuvių kalbos istorinė gramatika: Vadovėlis resp. aukšt. m-klų liet. k. ir literatūros spec.— V.: Mokslas, 1980—.

[D.] 1. Įvadas. Istorinė onetika. Daiktavardžių linksniavimas. 1980. p. 283. Bibliogr. nuorodos išnašose.

4602010000

Z **60602—045** / **M 854(08)—80** **159—80** **4L**

Зигмас Петрович Зинкявичюс
ИСТОРИЧЕСКАЯ ГРАММАТИКА ЛИТОВСКОГО ЯЗЫКА. I
На литовском языке
Издательство «Мокслас», ЛитССР, Вильнюс, 1980

Zigmas Zinkevičius
LIETUVIŲ KALBOS ISTORINĖ GRAMATIKA, I

Redaktorė P. Gudžiūnaitė
Viršelio dailininkas R. Orentas
Meninis redaktorius V. Jurkūnas
Techninė redaktorė N. Marozaitė
Korektorės: E. Dirsienė, M. Vaineikienė

IB Nr. 1384

Duota rinkti 1979.08.20. Pasirašyta spausdinti 1980.05.26. Formatas 60×90¹/₁₆. Popierius — spaudos Nr. 1. Šriftas — 10 p. romaniškas. Spauda — iškilioji. 17,75 sp. l. 20,21 apsk. l. l. Tiražas 6000 egz. Užsak. Nr. 1027. Kaina 0,85 rb.

„Mokslas", Vilnius, Žvaigždžių g. 23.

Spausdino K. Požėlos spaustuvė, Kaunas, Gedimino g. 10.